

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน :
การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย

(Local Community Rights - From Tradition to Present - day Situation:
A Study of Local Community Rights Policy Formulation in Thailand)

โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่น : กรณีศึกษาปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน
(Local Community Rights : A case study of Isan Community Rights)

دنۇفل ڤايسينثۇ ۋەككە

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน :
การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย
(Local Community Rights – From Tradition to Present – day Situation :
A Study of Local Community Rights Policy Formulation in Thailand)

โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่น : กรณีศึกษาปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน
(Local Community Rights : A case study of Isan Community Rights)

คณะผู้วิจัย

دنۇفل ٱەىسینرڈ	สถาบันราชภัฏเลย	ผู้รับผิดชอบโครงการ
รำเพย ٱەىسینรڈ	สถาบันราชภัฏเลย	ผู้วิจัย
ปัญชร แก้วส่อง	นักวิจัยองค์กรเอกชน	ผู้วิจัย
พยุ่งพร นนทวิศรุต	สถาบันราชภัฏเลย	ผู้ช่วยวิจัย
ธีรดา นามไผ	นักวิชาการองค์กรเอกชน	ผู้ช่วยวิจัย

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
ชุดโครงการ สิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล

บทคัดย่อ

งานวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่น : กรณีศึกษาปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน มุ่งศึกษาสิทธิชุมชนจากเอกสารโบราณและข้อมูลชุมชนประเพณี และประเมินสถานการณ์ที่เป็นปัญหาสิทธิชุมชนจากกรณีศึกษา คือ กรณีศึกษาน้ำท่วมขังผกนาม ตำบลนาหนองทุ่ม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น กรณีศึกษาน้ำแล้ง ตำบลแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย และกรณีศึกษาหมู่บ้านห้วยปลาตุก ตำบลนาดอกคำ อำเภอนาดัง จังหวัดเลย เพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่ในการทำความเข้าใจ และพัฒนาสิทธิชุมชน โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ

ผลการวิจัยพบว่าสิทธิชุมชนอีสานมีรากฐานจากจารีตประเพณี เป็นระบบศีลธรรมแห่งสิทธิให้คุณค่าแก่ธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ และความเชื่อทางพุทธศาสนา ในการจัดระเบียบความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ระหว่างคน ชุมชนและนิเวศ ให้อยู่ร่วมกันอย่างสันติ

สิทธิชุมชนเป็นสิทธิส่วนรวมของคนในชุมชนอีสาน ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติ น้ำ ป่า และจิตสำนึกร่วมในชาติพันธุ์ ไทย-ลาว ที่ทุกคนมีส่วนร่วมในการรับรู้ ใช้ประโยชน์จากภาวะวัฒนธรรม ความเชื่อ พิธีกรรม อันแสดงอัตลักษณ์ของชุมชนอีสาน อำนาจในการจัดการทรัพยากร และดำรงอัตลักษณ์ของชุมชน มีที่มาจากสิ่งเหนือธรรมชาติ และประสบการณ์ในชุมชน มีการสืบทอดปลูกฝังอุดมการณ์สิทธิชุมชนผ่านสถาบันครอบครัว สถาบันผู้อาวุโส สถาบันเครือญาติ สถาบันศาสนา และความเชื่อ

ปัญหาสิทธิชุมชนอีสานจากกรณีศึกษา เป็นผลจากการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย รัฐใช้กฎหมายโดยไม่คำนึงถึงจารีตประเพณีและวัฒนธรรมชุมชน จัดการทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ประกาศเขตวนอุทยานทับที่ดินทำกิน การสัมปทานป่า ส่งเสริมการปลูกพืชพาณิชย์ และการพัฒนาอุตสาหกรรม ชุมชนอีสานแสดงศักยภาพในการตอบโต้เรียกร้องสิทธิชุมชน และการมีส่วนร่วมในการพัฒนาและการแก้ไขปัญหาทั้งในรูปแบบการปรับปรุงทางวัฒนธรรม การตั้งแพ่ง การอพยพโยกย้ายการหาอำนาจด้านและสนับสนุนตลอดจนการเผชิญหน้า

แนวทางการพัฒนาสิทธิชุมชน จึงควรให้ชุมชนมีอำนาจในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติดำรงรักษาอัตลักษณ์ของชุมชนอีสาน และรัฐควรดำเนินนโยบายในการจัดการพัฒนา ให้สอดคล้องกับวิถีชีวิต จารีตประเพณีและสิทธิชุมชนท้องถิ่น

Abstract

A qualitative research on community rights : a case study of local community rights problems in Isan (Northeast Region). The Purpose of this research was to find a new knowledge for better understanding and developing on community rights. The research was done by studying ancient documents (palm – leaf text) and interviewing. Another method was a situation assessing on the mentioned problems from three areas. The first one was Ban Sam-phak-nam, Tambon NaNong-Thum, Amphoe Chum-phae, Chang Wat Khon Kaen. The second was Ban Saengpha, Tambon Nahaeo, Amphoe Nahaeo, Chang Wat loei. The third one was Ban Nam-suay Huay Pla Duk , Amphoe Nduang, Chang Wat loei.

It was found that the community rights of Isan communities were based on their own tradition and custom. It was a system of moral and rights, a recognition of nature value, animism and Buddhist believes. These factors were used to organize and balance a power-relationship among residents, community and ecology for the peaceful living.

Community rights is a common way of Isan people and it concerns natural resources, water, and forest. Moreover, a shared soul of race between Thai and Laos on language, tradition, custom, believes and rite represented a unique characteristics of Isan People. The authority in natural resource management and unique characteristics of the communities were influenced by animism and community experiences. There was also a descend on community rights through various chanel such as people with higher status, relative, religion and believes.

The case study on community rights was raised because of the impact of country developing policy towards the new world. The state laws were used without the recognition of these old tradition and custom of communities. The natural resource was managed by the laws, such as the declaration of areas as the conservation park which was overlapped the land by the residents living for long time, the allowing of forest concession, a promotion of commercial plants and industrious development. The Isan communities tried to work against these undesired events including asking for their rights, participating in developing and problem solving through the adjustmet of tradition and custom, protesting against the migration out of the habitated-area, seeking power for and against and the confrontation.

The trend of community development rights should allow the community to have their own power to manage natural resource. In addition, the unique characteristic of Isan community should be kept for the community. The state should release a policy for developing which in accordance with the natural way of life, tradition and community right.

กิตติกรรมประกาศ

คณะผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูงยิ่งต่อศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ผู้ประสานงานชุดโครงการใหญ่ ที่เมตตา ให้เกียรติให้โอกาส และเป็นแบบอย่างยิ่งแก่ คณะผู้วิจัย ขอขอบพระคุณศาสตราจารย์(พิเศษ) ดร.ชลธิรา สัตยาวัฒนา ที่ให้เกียรติ ให้โอกาสสนับสนุนการสร้างงานวิจัยลักษณะเครือข่าย ตลอดจนกระตุ้น ปลุกจิตสำนึก ความเป็นนักวิจัยไทย และมอบน้ำใจ ให้อภัยต่อคณะผู้วิจัยโครงการสิทธิชุมชนอีสานฯ มาโดยตลอด จนทำให้งานวิจัยสำเร็จได้ตามจุดมุ่งหมายระดับหนึ่ง ขอขอบคุณคณะ นักวิจัยเครือข่ายที่ให้ข้อมูล ความรู้ ความเข้าใจ แลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์การ วิจัยที่เป็นประโยชน์และสร้างสรรค์

ขอขอบคุณคณะผู้ร่วมวิจัยโครงการสิทธิชุมชนอีสานฯ มี ผู้ช่วยศาสตราจารย์ รำเพย ไชยสินธุ์ ดร.บัญญัติ แก้วสอง,อ.พยุพพร นนทวิศรุต และคุณธีรดา นามไธ ที่อุทิศ พุ่่มเทเป็นกำลังสำคัญแบกรับภาระการวิจัยมาโดยตลอดจนเสร็จสมบูรณ์

ขอขอบคุณ คุณมณีนรัตน์ ประกัน ที่กรุณาประสานงานข้อมูลได้อย่างดี ขอขอบคุณ คุณสุดาพร พิณจมนตรี,ผศ.ดร.กฤษณา ยอดมงคล, คุณวรรณศรี โคตรบั้ง และคุณวรรณภา แก้วแกมเกษ ที่กรุณาช่วยตรวจและพิมพ์งานวิจัย

ขอขอบคุณผู้นำชุมชน และชาวบ้านในพื้นที่กรณีศึกษาหลักทั้ง 3 แห่ง คือ บ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย, บ้านห้วยปลาดุก อำเภอนาดวง จังหวัดเลย และบ้านชำผักหนาม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

ขออุทิศความดีงามแด่บรรพชนชาวอีสาน ผู้ได้สร้างชุมชนท้องถิ่นเอาไว้จนเป็น มรดกทางวัฒนธรรมมาสู่ลูกหลานในยุคปัจจุบัน

ท้ายสุดนี้ ขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ได้รับอนุมัติ งบประมาณทุนอุดหนุนการวิจัยในครั้งนี้

คณะผู้วิจัย

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อ	ก
ABSTRACT	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ

บทที่

1	บทนำ	1
	ความเป็นมาของปัญหา	1
	วัตถุประสงค์ของการวิจัย	2
	ขอบเขตของการวิจัย	2
	ระเบียบวิธีวิจัย	2
	งานวิจัยภาคสนาม	3
	แผนการวิจัยและขั้นตอนการดำเนินงาน	7
	ผลการวิจัยที่คาดว่าจะได้รับ	7
	การวิจัยเอกสารและทบทวนวรรณกรรม	7
2	ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน : กรณีศึกษา	35
	หมู่บ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย	35
	ประวัติ-ตำนาน	35
	ข้อมูลพื้นฐานทั่วไป	39
	จารีตประเพณีและพิธีกรรม	50
	ฮีต 12	50
	ฮีตคองธาตุดินแทน	54
	ประเพณีพิธีกรรมอื่น ๆ	55
	ความเชื่อและชะล้า	58

บ้านจำผักหนาม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น	61
ประวัติการจัดตั้งหมู่บ้าน	61
ข้อมูลพื้นฐานทั่วไป	65
สังคมและวัฒนธรรมชุมชน	76
ภูมิปัญญาชาวบ้าน	78
จารีตประเพณีและพิธีกรรม	88
บ้านห้วยปลาดุก อำเภอนาดูน จังหวัดเลย	84
ประวัติการจัดตั้งหมู่บ้าน	84
ข้อมูลพื้นฐานทั่วไป	87
จารีต ประเพณี และพิธีกรรม	91
ฮีตสิบสอง	91
พิธีขึ้นบ้านใหม่	93
พิธีแหกนา	93
ความเชื่อ -ชะล่า	93
ความเชื่อเกี่ยวกับผี	93
ชะล่า	95
3 จารีตประเพณีอีสานกับสิทธิชุมชน	97
อีสาน : วัฒนธรรมไทย-ลาว	97
วัฒนธรรมไทย-ลาว	99
จารีตประเพณีและเอกสารโบราณ	101
โลกทัศน์หรือจักรวาลทัศน์	101
การสร้างบ้านแปงเมือง	106
ความเชื่อและพิธีกรรม	112
ความสัมพันธ์ทางสังคม	123
ความขัดแย้งของชุมชน	136

4	สิทธิชุมชนในบริบทวัฒนธรรมอีสาน	141
	ชุมชนอีสาน	141
	ชุมชนเครือข่าย	141
	ชุมชนทางสังคมและวัฒนธรรม	144
	ชุมชนบนพื้นฐานความขัดแย้งในสังคม	145
	ความหมายของสิทธิชุมชน	146
	ฐานทรัพยากร	146
	อำนาจในการจัดการทรัพยากร	148
	กระบวนการสิทธิชุมชน	154
	ฐานทรัพยากร	154
	อัตลักษณ์ของชุมชน	157
	อุดมการณ์สิทธิชุมชน	160
	อำนาจในการจัดการของชุมชน	162
	ภูมิปัญญาและการสืบทอดอุดมการณ์	163
	สภาพปัญหาสิทธิชุมชนอีสาน	169
	รัฐกับการละเมิดสิทธิชุมชน	169
	ผลกระทบต่อชุมชน	171
	การตอบโต้ยืนยันสิทธิชุมชน	172
	การปรับปรนทางวัฒนธรรม	173
	การอพยพโยกย้าย	173
	การเผชิญหน้า	174
	การหาอำนาจต้านและสนับสนุน	175
	แนวทางสิทธิชุมชนอีสาน	177
5	บทสรุปและข้อเสนอแนะ	179

บรรณานุกรม	181
ภาคผนวก	203
ภาคผนวก ก แผนที่	204
ภาคผนวก ข ภาพประกอบ	211
ภาคผนวก ค บทความนำเสนอ ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร	217
ภาคผนวก ง บทความนำเสนอ	251

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาของปัญหา

หลักการเรื่องสิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชน ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวาง ปรากฏบทบัญญัติรับรองสิทธิชุมชน ไว้ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ฉบับพุทธศักราช 2540 หมวด 3 มาตราที่ 46 และ 286 แต่ก็มีได้เป็นหลักประกันว่าในอนาคตสิทธิชุมชนจะได้รับการเคารพและนำไปปฏิบัติอย่างแท้จริง ชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทยหลายพื้นที่ เกิดกรณีปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนท้องถิ่น ในรูปแบบ และวิธีการต่าง ๆ ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องจากการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ที่ไม่สอดคล้องกับครรลองชีวิตรากฐานทางวัฒนธรรม จารีตดั้งเดิมและประเพณีปฏิบัติของชุมชน แนวคิดและนโยบายของรัฐที่เน้นกระบวนการพัฒนาเพื่อความเติบโตทางเศรษฐกิจ และความเข้มแข็งของรัฐ ได้ส่งผลโดยตรงต่อความอ่อนแอของชนบทและชุมชนท้องถิ่นแต่ละภูมิภาค จึงมีความพยายามที่จะเสนอยุทธศาสตร์การพัฒนานใหม่ ให้ความสำคัญแก่ชนบทมากขึ้น เช่น การรับรอง "สิทธิชุมชน" ดังปรากฏในรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบันตลอดจนการเปิดโอกาสให้มีการเคลื่อนไหวเรียกร้องและการเข้ามามีส่วนร่วมของชุมชนต่าง ๆ ชุมชนท้องถิ่นอีสานมีบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่สืบทอดรากฐานวัฒนธรรมไท-ลาว สัมผัสหลายชั่วอายุคน ทักษะของคนท้องถิ่นต่อการพัฒนาตามแนวนโยบายของรัฐ จึงมีลักษณะผสมผสานความคิดดั้งเดิมตามจารีตประเพณี กับความคิดใหม่ซึ่งเป็นอุดมการณ์ การพัฒนากระแสหลักจากภาครัฐ และในบางกรณีคนท้องถิ่นก็มีทักษะต่อต้านนโยบายการพัฒนาบางประการที่นำเสนอโดยภาครัฐ

หากพิจารณาแนวโน้มของสภาพเศรษฐกิจสังคมการเมืองและวัฒนธรรมที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว การศึกษาวิจัยเพื่อค้นหาสถานการณ์การรับรู้เรื่องสิทธิชุมชนท้องถิ่น จากเอกสารโบราณอีสานและข้อมูลชุมชน จะช่วยสร้างความเข้าใจรากฐานวัฒนธรรมดั้งเดิมของอีสาน แบบแผนการดำรงชีวิตที่กลายเป็นวิถีชีวิตชุมชน และประเพณีปฏิบัติได้ชัดเจนขึ้น และการประเมินสถานการณ์การละเมิดสิทธิชุมชนอีสาน จากกรณีศึกษา 3 พื้นที่ก็จะเป็นแนวทางชี้ปัญหาที่เกิดขึ้น เพื่อแสวงหาแนวนโยบายของรัฐต่อชุมชนท้องถิ่น โดยไม่ตัดขาดจากรากฐานวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาสิทธิชุมชนท้องถิ่น จากเอกสารโบราณอีสาน และข้อมูลมุขปาฐะที่ให้ภาพและบทบัญญัติเรื่องสิทธิชุมชนท้องถิ่น
2. ศึกษาลักษณะปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่น กระบวนการต่อสู้เพื่อปกป้องเรียกร้อง และพัฒนาสิทธิชุมชน เพื่อประเมินสถานการณ์การละเมิดสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน

ขอบเขตการวิจัย

ขอบเขตข้อมูล

1. รวบรวมข้อมูลบทบัญญัติสิทธิชุมชนจากเอกสารโบราณอีสานที่ปริวรรตแล้ว เช่นกฎหมายโบราณ จารึก ตำนาน วรรณกรรมประเภทต่าง ๆ และข้อมูลมุขปาฐะ เช่น คติชาวบ้านชะล้า บทสวดชัย
2. รวบรวมปัญหาสิทธิชุมชนจากพื้นที่สนามได้แก่ บ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย บ้านน้ำสวยห้วยปลาตุก อำเภอนาดวง จังหวัดเลยและบ้านข้าฝักหนาม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

ขอบเขตเวลา

ศึกษาวิจัยระหว่าง เดือนกันยายน 2542 ถึง เมษายน 2544

ระเบียบวิธีวิจัย

1. เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มุ่งรวบรวมเอกสารโบราณอีสานที่ปริวรรตแล้ว เช่น กฎหมายโบราณ จารึก ตำนาน วรรณกรรมประเภทต่าง ๆ และข้อมูลมุขปาฐะ เช่น คติชาวบ้าน นิทานชาวบ้าน เพื่อศึกษาวิเคราะห์และสังเคราะห์สถานการณ์การรับรู้เรื่องสิทธิชุมชน ตามที่มีบทบัญญัติเป็นลายลักษณ์อักษรและปรากฏในวัฒนธรรมที่ยังมีชีวิต
2. ศึกษาวิจัยภาคสนาม โดยเลือกกรณีศึกษา 3 กรณีศึกษาคือบ้านแสงภา ตำบลแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย กรณีศึกษาน้ำสวยห้วยปลาตุก อำเภอนาดวง จังหวัดเลย และกรณีศึกษา บ้านข้าฝักหนาม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

3. ศึกษาวิเคราะห์ ศึกษาค้นคว้าเชื่อมโยงปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่น กับสิทธิชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่พบจากการศึกษาวิเคราะห์เอกสารโบราณอีสาน และข้อมูลชุมชนป่าละเมาะเพื่อชี้ปัญหา และแสวงหาแนวทางการวางนโยบายของรัฐต่อชุมชนท้องถิ่น โดยไม่ตัดขาดจากรากฐานวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน

งานวิจัยภาคสนาม

การเข้ามาของภาครัฐสู่ภูมิภาคอีสานภายใต้วาทกรรมของการพัฒนาที่มุ่งเน้นการทำให้เป็นอุตสาหกรรมและการสร้างความทันสมัย ผ่านระบบราชการรวมศูนย์และระบบการผลิตแบบทุนนิยมได้ส่งผลอย่างลึกซึ้งต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้คนในภูมิภาคนี้ วาทกรรมด้านการพัฒนาที่มาจากภาครัฐไม่ได้เป็นสิ่งที่ถูกยอมรับโดยปราศจากการตั้งคำถามจากคนภาคอีสานการต่อสู้ในด้านการให้ความหมายของการพัฒนาที่แตกต่างไปจากภาครัฐหรือการผสมผสานแนวคิดจากภาครัฐกับวัฒนธรรมท้องถิ่นเพื่อตอบสนองผลประโยชน์ของชุมชนเป็นสิ่งที่ชาวบ้านในภูมิภาคนี้ได้กระทำอย่างต่อเนื่องเสมอมา ดังจะเห็นได้จากการรวมตัวจัดตั้งเป็นองค์กรชุมชนในพื้นที่ต่าง ๆ ของภาคอีสานเพื่อฟื้นฟูการดำรงชีพ และปกป้องสิทธิดั้งเดิมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรน้ำ ที่ดิน และป่าไม้ ที่เกิดจากการรุกรานของภาครัฐและภาคธุรกิจ (Ratana Boonmathya 1997)

เพื่อให้เข้าใจวาทกรรมของชาวบ้านภาคอีสานในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการละเมิดสิทธิชุมชน คณะผู้วิจัยได้เลือก พื้นที่จังหวัดเลยและพื้นที่ จังหวัดขอนแก่น เป็นพื้นที่ทำการศึกษาวิจัย ทั้งนี้เพราะพื้นที่บริเวณนี้สามารถเป็นตัวแทนสะท้อนภาพความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเรื่องป่าและที่ดินระหว่างชาวบ้านกับภาครัฐและภาคธุรกิจในภูมิภาคอีสานได้อย่างชัดเจน รวมทั้งสะท้อนภาพความเคลื่อนไหวของภาคประชาสังคมในการต่อสู้เพื่อปกป้องสิทธิของชุมชนด้านการจัดการทรัพยากรเพื่อการดำรงเลี้ยงชีพ โดยพิจารณาได้จากกรณีศึกษา 3 กรณี

1. กรณีศึกษากองบ้านแสงภา

บ้านแสงภา ตำบลแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย เป็นชุมชนดั้งเดิมมีประวัติความเป็นมายาวนานถึง 400 ปี อยู่ห่างจากชายแดนไทย – ลาว ประมาณ 8 กิโลเมตร ในเขตการปกครองของตำบลแสงภา อำเภอนาแห้วจังหวัดเลย ประชากร

ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำไร่ซิง ไร่ข้าวโพดและเลี้ยงวัวเป็นอาชีพเสริม ชุมชนแสงภา มีจารีตประเพณีและวัฒนธรรมชุมชนที่เข้มแข็ง และยังคงปฏิบัติตามจารีตประเพณี เช่น ฮีตคอง ธาตุดินแทน ประเพณีทำบุญหिनสีก้อน (ทองใส แสงสุข : 27 พ.ย. 42) มีการรวมกลุ่มเพื่ออนุรักษ์ป่า จัดสรรควบคุมดูแล แบ่งปันทรัพยากรน้ำในเขต เมืองฝ้ายและกิจกรรมตามฮีตคอง

ความเข้มแข็งของชุมชนแสงภา เห็นได้จากกรณีต่อต้านการสัมปทานป่าภู ตินสวนทราย เมื่อ พ.ศ. 2529 ชาวบ้านรวมตัวกันยื่นหนังสือต่อนายอำเภอ ผู้ว่า ระชาการจังหวัดเลยและพลเอกหาญ ลีลาพันธ์ จนสามารถระงับการสัมปทานได้ (บัญญัติ แก้วส่อง และคณะ : 2535)

ปัจจุบันชุมชนแสงภาได้รับการพัฒนาตามนโยบายรัฐ เช่นเดียวกับชุมชน อื่นๆ แต่ชุมชนแสงภายังรักษาสืบทอดจารีตประเพณีและวัฒนธรรมไว้ได้อย่างต่อเนื่อง ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการกำหนดกฎเกณฑ์ การอยู่ร่วมกัน มีสิทธิชุมชนที่อยู่บน พื้นฐานอำนาจการตัดสินใจของชุมชน

2. กรณีศึกษาป่าดงลาน

ป่าดงลานเป็นพื้นที่ในรอยต่อของจังหวัดขอนแก่น เลย และเพชรบูรณ์ พื้นที่แห่งนี้ในปัจจุบันมีชุมชนตั้งอยู่ 30 ชุมชน ชุมชนเหล่านี้บางชุมชน เช่น บ้าน ตาดฟ้า ดงละคร่าน ตั้งมากว่าหนึ่งร้อยปี ชุมชน เช่น บ้านขำผักหนาม ตั้งมาตั้งแต่ ปี 2500 หรือกว่า 40 ปีแล้ว ชุมชนเหล่านี้เคยเป็นแหล่งผลิตสินค้าประเภทพืชไร่ เช่น ข้าวโพด เพื่อส่งออกไปขายยังต่างประเทศ ตามนโยบายของรัฐ เดิมพื้นที่ เหล่านี้บางชุมชนได้มีการตั้งบ้านเรือนอยู่กระจัดกระจายตามพื้นที่ทำกิน แต่มาภาย หลังรัฐพยายามจัดระบบโดยย้ายชาวบ้านมาอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้าน เพื่อความสะดวก แก่การปราบปรามคอมมิวนิสต์ และความสะดวกในการจัดระบบสาธารณสุขูปโภคและ การควบคุมดูแลความสงบเรียบร้อย

เนื่องจากพื้นที่ป่าดงลานตั้งอยู่ในเขตรอยต่อ ซึ่งสามารถเชื่อมต่อทั้งแนว เือกเขาเพชรบูรณ์ในอดีต จึงเป็นพื้นที่เคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยมาก่อน รัฐเองจึงได้พยายามจะอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่ เพื่อความสะดวก ในการปราบปรามและขณะเดียวกันก็พยายามสร้างชุมชนที่จะเป็นแนวป้องกันการ เคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยด้วย ดังนั้นชุมชนในพื้นที่นี้จึงมีทั้ง กลุ่มที่เคลื่อนไหวและกลุ่มที่ต่อต้านการเคลื่อนไหว

สภาพปัญหา ในพื้นที่ป่าดงลานเริ่มเผชิญปัญหาเมื่อรัฐมีนโยบายการปลูกป่า โดยใช้พื้นที่ทำกินที่ชาวบ้านทำอยู่แล้ว ทำให้เกิดข้อพิพาทกับชาวบ้านอย่างรุนแรง ประเด็นปัญหาในพื้นที่เริ่มรุนแรงมากขึ้นเมื่อรัฐมีนโยบายในการจกสรรที่ทำกินแก่ผู้ยากไร้ ตามโครงการจัดสรรที่ทำกินแก่ราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก) ในปี 2534 โดยนโยบายดังกล่าวนั้นต้องมีการอพยพโยกย้ายประชากรออกจากพื้นที่ป่า และนำไปจัดสรรที่ทำกินให้ในพื้นที่แห่งใหม่ ซึ่งการดำเนินการดังกล่าวกระทบต่อประชาชนชาวอีสานที่ตั้งอยู่ในเขตพื้นที่ป่า 352 ป่า จาก 17 จังหวัด จำนวน 250,000 ครอบครัว

กรณีบ้านชำผักหนาม ในพื้นที่ป่าดงลานได้มีการโยกย้ายจากพื้นที่เดิมไปจัดตั้งในพื้นที่แห่งใหม่ เมื่อ 17 เมษายน 2534 โดยมีการอพยพออกไป 2 สาย สายแรกไปตั้งที่บ้านเทพประทาน ในบ้านฝากของบ้านผาตาม ตำบลบริบูรณ์ อำเภอสหัสขันธ์ และสายที่สอง ไปตั้งที่บ้านเทพชมพู่ ในบ้านฝากของบ้านผาสวรรค์ ซึ่งอยู่ห่างจากบ้านเก่าไปประมาณ 30 กิโลเมตร สภาพปัญหาดังกล่าวเกิดขึ้นทั่วไปในชุมชนพื้นที่ป่าดงลานและในพื้นที่ป่าอีสาน

การต่อสู้ ผลจากการดำเนินนโยบายของรัฐเกี่ยวกับการโยกย้ายคนออกจากพื้นที่ ทำให้ชาวอีสานที่มีพื้นที่ทำกินในเขตป่าได้ลุกขึ้นมารวมตัวกันต่อสู้ โดยได้เดินเท้าเข้าสู่กรุงเทพมหานคร ในช่วงกลางเดือนมิถุนายน 2542 และได้รับผลสำเร็จ โดยรัฐยินยอมให้ประชาชนกลับไปทำกินในพื้นที่เดิมได้

สิทธิของชุมชน ถึงแม้ว่าชุมชนจะได้กลับไปทำกินในพื้นที่เดิม แต่แนวนโยบายและการปฏิบัติของรัฐเอง ยังไม่ยินยอมรับสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากร ดังนั้นการศึกษาเรื่องสิทธิของชุมชนในพื้นที่ดังกล่าวจึงเป็นประเด็นที่น่าสนใจ เนื่องจากรัฐยังไม่สามารถจัดการสิทธิเหล่านี้ได้ การแสวงหาองค์ความรู้เกี่ยวกับสิทธิของชุมชน ทั้งสิทธิโดยธรรมชาติ สิทธิโดยจารีตและสิทธิโดยการปกครอง จึงเป็นความจำเป็นเพื่อการปรับแนวนโยบายและกฎหมายต่าง ๆ ที่จะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาประเทศชาติโดยรวมต่อไป

3. กรณีศึกษาห้วยปลาตุก

ห้วยปลาตุก เป็นพื้นที่เนินเขาเชื่อมต่อที่ราบในเขตอำเภอกาฬสินธุ์และอำเภอนาดูน จังหวัดเลยในช่วงปี พ.ศ. 2517 พื้นที่จังหวัดเลย เป็นเป้าหมาย

สำคัญของผู้ออกการร้ายคอมมิวนิสต์เขตภูเขาใหญ่ ในการขยายอิทธิพลสู่ตัวเมือง นับเป็นจังหวัดเดียวในประเทศไทยที่สถานการณ์ผู้ออกการร้าย คอมมิวนิสต์ในเขตอำเภอเมืองรุนแรงที่สุด ในขณะที่เดียวกันชาวบ้านจากหลายพื้นที่ได้บุกกรูทำลายป่าทำไร่เลื่อนลอยอย่างกว้างขวาง เป็นอุปสรรคต่อการปราบปรามในปี พ.ศ. 2520 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเยี่ยมพสกนิกร (ทสป.) จังหวัดเลย ทรงมีดำริให้ระบบงานของรัฐสร้างความมั่นคงด้วยการพัฒนาที่สมบูรณ์

ในปี พ.ศ. 2523 กองบัญชาการผสมพลเรือนตำรวจทหารที่ 21 (พตท. 21) ร่วมกับหน่วยงานของรัฐได้กำหนดบริเวณที่จะใช้ประโยชน์จัดที่ทำกิน สร้างอ่างเก็บน้ำ ปลูกสร้างสวนป่า แะพื้นที่สาธารณูปโภคต่าง ๆ คัดเลือกราษฎรเข้าอยู่อาศัยในหมู่บ้านใหม่ “บ้านชมเจริญ” ตำบลห้วยบ่อซืน อำเภอปากชมและ “บ้านน้ำสวยห้วยปลาตุก” อำเภอนาดูนว โดยคัดเลือกราษฎรเข้าอยู่อาศัยหมู่บ้านละ 200 ครอบครัว

แนวนโยบายในการพัฒนา

การพัฒนาบริเวณห้วยปลาตุก ใช้แนวนโยบายการประสานงานสร้างความเชื่อมั่นในการอยู่อาศัย เช่น มีระบบน้ำจากอ่างเก็บน้ำแบบคลองปิดเข้าสู่แปลงที่อยู่อาศัย สามารถทำการเกษตรได้ตลอดปี มีการจัดตั้งกลุ่มสหกรณ์การเกษตรและรายได้เสริม จัดตั้งสถานศึกษาระบบไฟฟ้าส่วนภูมิภาค ระบบงานต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นโดยภาครัฐ เพื่อเอื้ออำนวยให้ราษฎรสร้างพื้นฐานความเป็นอยู่ให้ดีขึ้น การส่งมอบโครงการพัฒนาเพื่อความมั่นคงบริเวณห้วยปลาตุก ให้กับจังหวัดเลยในปี พ.ศ. 2526 งานส่วนใหญ่เป็นงานด้านวัตถุและสิ่งอำนวยความสะดวก ส่วนงานด้านการส่งเสริมต่าง ๆ ที่ให้กับราษฎรในพื้นที่ ยังคงดำเนินต่อเนื่องมาถึงปัจจุบัน

พื้นที่พัฒนากรณิห้วยปลาตุก เป็นกรณีที่น่าสนใจศึกษาแนวทางการพัฒนาของรัฐต่อชุมชนท้องถิ่น ทั้งในแง่สิทธิโดยการปกครองและสิทธิโดยจารีตประเพณี ความแตกต่างในสถานการณ์สิทธิชุมชนท้องถิ่นจะเป็นประโยชน์ต่อการแสวงหาแนวนโยบายของรัฐในการพัฒนาประเทศโดยส่วนรวม

แผนการวิจัยและขั้นตอนการดำเนินงาน

กันยายน 2542 อนุมัติโครงการ

กันยายน - ธันวาคม 2542 สํารวจเอกสารและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

วิเคราะห์ ทัศนคติและสังเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารโบราณอีสาน สํารวจพื้นที่และออกแบบการเก็บข้อมูลภาคสนาม วิจัยภาคสนามครั้งที่

มกราคม - มิถุนายน 2543 วิเคราะห์ข้อมูลภาคสนาม วิจัยภาคสนามวิเคราะห์ ทัศนคติและสังเคราะห์ข้อมูล ประสานข้อมูลทั้งจากเอกสารและสนามวิจัยเพื่อประมวลองค์ความรู้เรื่องสิทธิชุมชนท้องถิ่น สถานการณ์การละเมิดสิทธิชุมชนและแนวทางในการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์

กรกฎาคม - ธันวาคม 2543 สังเคราะห์และบูรณาการงานวิจัย

มกราคม - เมษายน 2544 สรุปผลการวิจัยและเรียบเรียงรายงานการวิจัยจัดทำรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์

ผลการวิจัยที่คาดว่าจะได้รับ

1. ข้อมูลสถานภาพสิทธิมนุษยชน และสิทธิชุมชนท้องถิ่นอีสาน ทั้งที่ให้ภาพและบทบัญญัติเป็นลายลักษณ์อักษร และวัฒนธรรมที่ดำรงสืบทอดอยู่ในปัจจุบัน เป็นประโยชน์แก่บุคคลและหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งทางตรงและทางอ้อม
2. แนวทางที่เหมาะสม ในการพิทักษ์รักษา สืบทอดและพัฒนาสิทธิชุมชนท้องถิ่น อย่างเข้าใจรากฐานวัฒนธรรมดั้งเดิม โดยสอดคล้องกับสภาพสังคมปัจจุบัน เพื่อการพัฒนา "จิตสำนึกชุมชน" และพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนต่อไป

การวิจัยเอกสารและทบทวนวรรณกรรม

จากการศึกษาทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่นอีสานมีเอกสารที่เกี่ยวข้องแยกเป็น 3 ประเภทคือ เอกสารเกี่ยวกับพัฒนาการชุมชนอีสาน จารัตประเพณีอีสานและเอกสารเกี่ยวกับสิทธิชุมชน ทั้งสามประเภทนี้เป็นผลงานของนักวิชาการทั้งไทยและต่างประเทศ ศึกษาค้นคว้าในด้านโบราณคดี ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา ภาษาวรรณกรรม จารัตประเพณี ตลอดจนประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและการบริหารจัดการชุมชน ใช้วิธีศึกษา ทัศนคติ

สังคมวัฒนธรรมอีสานในแง่มุมที่แตกต่างกัน ผลงานดังกล่าวเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการพิจารณาองค์ความรู้เกี่ยวกับชุมชนอีสาน การนำเสนอผลการทบทวนวรรณกรรมจึงแยกเป็นพัฒนาการชุมชนอีสาน การสืบทอดวัฒนธรรม จารีตประเพณีอีสานและลัทธิชุมชนอีสาน

1. พัฒนาการชุมชนอีสาน

การศึกษาอดีตอีสาน ส่วนใหญ่เป็นงานด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์ งานศึกษาด้านโบราณคดี ใช้หลักฐานจากการสำรวจ ขุดค้น วิเคราะห์ตีความจากหลักฐานทางโบราณคดี เช่น เครื่องมือ เครื่องใช้ โบราณวัตถุ ภาพเขียนสี ศิลปวัตถุ และแหล่งโบราณสถานต่าง ๆ เช่น สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ของชิน อยู่ดี (2513) เรื่องก่อนประวัติ-ศาสตร์ ของ คงเดช ประพัฒน์ทอง (2529) การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ของ นงพงา สุขวนิช (2527) อดีตอีสาน (2531) และศิลปะถ้ำในอีสาน (2532) ของกองโบราณคดี กรมศิลปากร สถานภาพองค์ความรู้ด้านโบราณคดีของประเทศไทยใน 15 ปีที่ผ่านมา ของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร มหาวิทยาลัยศิลปากร (2538) และแอ่งอารยธรรมอีสาน ของศรีศักดิ์ วัลลิโภดม (2540) ฯลฯ ตลอดจนรายงานการสำรวจขุดค้นของนักโบราณคดีชาวตะวันตก เช่น ชาร์ล ไฮแอ้ม กอร์แมน โบหยาด และนักวิชาการไทยอีกเป็นจำนวนมาก

ส่วนงานค้นคว้าด้านประวัติศาสตร์ ใช้เอกสาร ดำเนิน พงศาวดารที่เกี่ยวข้องกับการสร้างบ้านแปลงเมือง และการปกครองส่วนท้องถิ่นหลังพุทธศตวรรษที่ 20 ได้แก่ประวัติศาสตร์อีสาน ของ เต็ม วิภาคพจนกิจ (2515) ความเป็นมาของ ไทย - ลาว ของ อุทัย เทพสิทธิ (2516) ประวัติศาสตร์ ไทย - ลาว อีสาน ของ นิวัฒน์ พ.ศรีสุวรรณ (2529) ประวัติศาสตร์ลาว ของ สิลลา วีระวงศ์ (2540) ศิลปจารึกอีสาน ของ ธวัช ปุณณโกต (2530) มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์เปรียบเทียบ (2529) ฯลฯ

เอกสารดังกล่าวให้ความรู้เกี่ยวกับชุมชนอีสานหลายแง่มุม การทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับพัฒนาการชุมชนอีสาน จึงแยกเนื้อหาเป็น 4 ส่วนคือ ชุมชนอีสานก่อนประวัติศาสตร์ ชุมชนอีสานยุคสังคมเมือง ชุมชนอีสานกับวัฒนธรรม มอญ เขมร และชุมชนอีสานกับวัฒนธรรมไทย - ลาว

1.1 ชุมชนอีสานก่อนประวัติศาสตร์

การศึกษาเรื่องราวของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ เป็นเรื่องราวของอดีตที่ยาวนาน หลักฐานที่ใช้ในการศึกษาจึงเป็นเครื่องมือ เครื่องใช้ ซากพืช ซากสัตว์ ภาพเขียนสีลูกปัดและเครื่องปั้นดินเผาที่ได้จากการสำรวจ ขุดค้นแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ นักโบราณคดีส่วนใหญ่แบ่งยุคก่อนประวัติศาสตร์ โดยใช้วิวัฒนาการด้านเทคโนโลยีเป็นหลัก แบ่งได้เป็น 4 ยุคคือ (สุด แสงวิเชียร 2517)

ยุคหินเก่า (Paleolithic) ยุคหินกลาง (Mesolithic) ยุคหินใหม่ (Neolithic) ยุคโลหะ (Metal age)

ในเขตภาคอีสาน นักโบราณคดีชาวต่างประเทศที่ทำงานในพื้นที่ตั้งแต่ปี พ.ศ.2503 และนักโบราณคดีไทยในโครงการโบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งสำรวจขุดค้นในช่วงปี พ.ศ.2520 - 2524 ได้ลำดับสมัยก่อนประวัติศาสตร์ภาคอีสาน โดยพิจารณาจากความเจริญทางวัฒนธรรม การดำรงชีวิต การตั้งถิ่นฐาน และสภาพแวดล้อม แบ่งพัฒนาการชุมชนอีสานก่อนประวัติศาสตร์เป็น 2 สมัยคือ

1.1.1 สังคมล่าสัตว์ (Hunting and Gathering Society) ตรงกับยุคหินเก่าและหินกลาง มีสภาพความเป็นอยู่คล้ายกัน เครื่องมือเครื่องใช้มีความประณีตต่างกันเล็กน้อย พบเครื่องมือทำจากหินกรวดแม่น้ำ กะเทาะหน้าเดียวที่ริมแม่น้ำโขง อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลยและอำเภอดอนตาล จังหวัดนครพนม สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นแหล่งผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ส่วนแหล่งที่อยู่อาศัยน่าจะอยู่บริเวณที่สูง เช่น ถ้ำ หรือเพิงผา (อดีตอีสาน : 2531 น. 12 - 13) สังคมล่าสัตว์ในภาคอีสานมีลักษณะสอดคล้องกับผลงานการศึกษาวรรณกรรมโหบินเนียนของกอร์แมน แบ่งเป็น 2 แบบคือ บริเวณที่เป็นเพิงหินจากการก่อตัวของหินปูนและบริเวณใกล้ชายฝั่ง

อายุของสังคมล่าสัตว์ในภาคอีสาน พิจารณาจากเครื่องมือหินในอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย และอำเภอดอนตาล จังหวัดนครพนม มีอายุประมาณ 12,000 - 14,000 ปี

1.1.2 สังคมกสิกรรม (Village Farming Society) ตรงกับยุคหินใหม่และยุคโลหะ ชุมชนในสังคมกสิกรรมพบเป็นจำนวนมากในภาคอีสาน มีความเป็นอยู่โดยการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์และค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า อายุของชุมชนกสิกรรมในภาคอีสาน เริ่มขึ้นประมาณ 5,600 ปี และสิ้นสุดประมาณ 2,000 ปีมาแล้ว แหล่งโบราณคดีเก่าที่สุดในสังคมกสิกรรมคือ แหล่งโบราณคดีโนนนกทา อำเภอภูเวียง

จังหวัดขอนแก่น และแหล่งโบราณคดีบ้านเชียง ตำบลบ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี ร่องรอยจากการขุดค้นพบหลักฐานโครงกระดูกมนุษย์ เครื่องมือเหล็ก เครื่องมือสำริด เครื่องมือหิน เครื่องประดับ ภาชนะดินเผาและกระดูกสัตว์ จากหลักฐานที่ขุดค้นพบอาจสรุปลักษณะสังคมกสิกรรมในภาคอีสานได้ดังนี้

1) การตั้งถิ่นฐาน ชุมชนอยู่ในบริเวณที่ราบขั้นบันไดขั้นต่ำใกล้แม่น้ำลำธาร มีดินเหมาะสมต่อการปลูกข้าว อุดมน้ำได้ดี จึงตั้งเป็นชุมชนถาวร จากการขุดค้นที่โนนนกทา จังหวัดขอนแก่นและบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี พบรอยหลุมเสื่อบ้านปะปนอยู่กับหลักฐานอื่น ๆ แสดงให้เห็นการพัฒนาแบบแผนที่อยู่อาศัยจากเพิงถ้ำ เป็นถิ่นฐานที่สร้างขึ้นเองและสามารถปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมกลายเป็นชุมชนถาวร มีจำนวนประชากรมากขึ้น (นางพาง สุขวนิช 2527 : 98 - 100)

2) การดำรงชีวิต ชุมชนรู้จักการเลี้ยงสัตว์ เช่น วัว หมู หมา และควาย มีการล่าสัตว์ และจับสัตว์น้ำมาเป็นอาหาร ผลการวิเคราะห์กระดูกสัตว์จากแหล่งโบราณคดีบ้านเชียงโดยชาร์ลส์ ไฮแอม และอำพัน กิจงาม (Higham and Kijngam : 1979) พบว่า การล่าสัตว์และจับสัตว์น้ำ จะทำกันมากระหว่าง 5,600 - 3,000 ปีมาแล้ว และหลักฐานจากภาพเขียนสีก่อนประวัติศาสตร์ในอีสาน ซึ่งพบมากที่สุดถึง 131 แห่ง บางแห่งแสดงภาพคนล้อมจับสัตว์ มีภาพสัตว์ป่า เช่น วัว ควาย ไก่ ที่ภูถ้ำมโหฬาร จังหวัดเลย ภาพเครื่องมือจับสัตว์ เช่น ธนูหรือหน้าไม้ ที่เขาจันทน์งาม นครราชสีมา ดูน้ดักปลา ที่ผาแต้มโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี (ศิลปะถำ 2531 : 39 - 46)

ส่วนการปลูกข้าวในชุมชนกสิกรรมตอนต้น ประมาณ 5,600 - 3,000 ปี มีการปลูกข้าวแบบเลื่อนลอย (Swidden rice cultivation) หลักฐานเกี่ยวกับการปลูกข้าวมาจากรอยประทับของแกลบข้าวในเนื้อเศษภาชนะดินเผา ซึ่งพบแทบทุกชั้นจากแหล่งโบราณคดีบนที่ราบ ในช่วง 3,600 - 2,000 ปี การปลูกข้าวเปลี่ยนมาเป็นแบบระบบการกักเก็บน้ำ (inundation system) โดยมีเครื่องมือเหล็กช่วยในการพื้นที่มีควายเป็นเครื่องทุ่นแรง (อดีตอีสาน 2531 : 21)

บทความของ Solheim (2515) ได้ให้ผลการศึกษาจากโนนนกทาแปลความร่วมกับการขุดค้นที่ถ้ำผีแมน เสนอว่า พัฒนาการทางโลหะกรรมและการเพาะปลูกข้าวพัฒนาขึ้นโดยคนในท้องถิ่น เป็นการท้าทายความคิดเดิมที่นักโบราณคดีชาวยุโรป

เสนอไว้ว่า พัฒนาการต่าง ๆ ในเอเชียอาคเนย์ ล้วนได้รับอิทธิพลจากดินแดนอื่น (โบราณคดีไทย ใน 15 ปี ที่ผ่านมา 2538 : 24 - 25)

3) เทคโนโลยี ได้แก่ เครื่องมือ เครื่องใช้ต่าง ๆ มีเครื่องมือขวาน หินขัด เครื่องมือ เครื่องใช้โลหะที่ทำด้วยสำริดและเหล็ก ภาชนะดินเผาแบบต่าง ๆ แสดงวิวัฒนาการด้านเทคโนโลยีอย่างต่อเนื่อง

การขุดค้นที่โนนนกทาได้พบหัวขวานทองแดง กำไลสำริดขวานสำริด ที่บ้านเชียงพบใบหอก หัวลูกศร กำไล สร้อยซึ่งทำจากสำริด แสดงให้เห็นว่า มนุษย์นำโลหะมาใช้และเรียนรู้ผสมโลหะเข้าด้วยกันเป็นสำริด การพบแม่พิมพ์หินทรายใช้เป็นภา-
หุลอมขวานสำริดที่โนนนกทาแสดงให้เห็นความสามารถในการผลิตและความอุดม
สมบูรณ์ของทรัพยากรแร่ทองแดงและดีบุก ส่วนแร่เหล็กนอกจากพบเครื่องมือเครื่อง
ใช้ที่ทำด้วยเหล็กแล้ว ภาพเขียนสีในภาคอีสาน ส่วนใหญ่ใช้สีแดง ซึ่งสันนิษฐานว่ามา
จากแร่เหล็ก (เฮมาไทต์)

การใช้ภาชนะดินเผา ซึ่งขุดค้นพบจากแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ โดยเฉพาะที่
บ้านเชียงและโนนนกทา มีทั้งสีดำ สีเทาขัดมัน ลายขูดระบายสีแดง ลายเชือกทาบ
และลวดลายอื่น ๆ ที่เลียนแบบสภาพแวดล้อม ตลอดจนรูปแบบภาชนะดินเผาแบบ
ต่าง ๆ ช่วยให้เห็นแนวความคิดและเทคโนโลยีการผลิตที่พัฒนาอยู่ตลอดเวลา

หลักฐานอีกประเภทหนึ่งที่แสดงความสามารถในการผลิตของมนุษย์ก่อน
ประวัติศาสตร์ในภาคอีสานคือ การทอผ้า ซึ่งขุดค้นพบแวดินเผา (เครื่องมือในการ
ช่วยปั่นด้าย) เข็มที่ทำจากกระดูกสัตว์ หินทุบเปลือกไม้และเศษผ้าที่ปะปนกับเครื่อง
มือในหลุมฝังศพบริเวณบ้านเชียง สันนิษฐานว่าเป็นเศษไหม (สุด แสงวิเชียร 2527 :
114 - 115)

4) โครงสร้างสังคม (Social Structure) สภาพทางสังคมของ
ชุมชนโบราณเริ่มมีการแบ่งแรงงานในฐานะผู้ผลิตงานแขนงต่าง ๆ เช่น การทำภาชนะ
ดินเผาทอผ้า โลหะกรรม กสิกรรม ฯลฯ มีการกำหนดระเบียบของชุมชน พิธีกรรมและ
ความเชื่อทางศาสนาที่ซับซ้อนมากขึ้นที่ชัดเจนที่สุดคือ พิธีกรรมในการฝังศพของ
ชุมชน มีแบบแผนในการฝังทิศทางการฝังและสิ่งของที่ฝังร่วมกับศพ ซึ่งแต่ละหลุมมี
สิ่งของเครื่องใช้และอาหารจำนวนแตกต่างกัน - อาจแสดงให้เห็นถึงการแบ่งระบบ
ชนชั้นเกิดขึ้นแล้ว

การดำรงชีพขึ้นอยู่กับการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ โลหะกรรมและการค้าขายแลกเปลี่ยนสิ่งของระหว่างชุมชน ชุมชนอีสานมีผลิตผลสำคัญ ได้แก่ เกลือสินเธาว์ส่วนของที่นำมาจากชุมชนอื่นพบว่ามีแร่บางอย่าง ลูกปัดหินและแก้ว ลูกปัดหอยมือเสือ แสดงให้เห็นการติดต่อกับกลุ่มชนอื่น ๆ เพื่อแลกเปลี่ยนสินค้า

1.2 ชุมชนอีสานยุคสังคมเมือง

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานมีภูมิประเทศภายในลักษณะคล้ายแอ่งกระทะใหญ่ 2 แอ่งคือ แอ่งสกลนครและแอ่งโคราชแอ่งสกลนคร อยู่ตอนเหนือในเขตจังหวัดเลย อุดรธานี หนองคาย สกลนครและนครพนม มีลำน้ำโขงเป็นเขตทางตอนเหนือและทางตะวันออกของแอ่งมีเทือกเขาภูพานอยู่ทางตอนใต้และตะวันตก ลำน้ำสำคัญ ๆ ได้แก่ ลำน้ำโง ลำน้ำสงคราม ลำน้ำก่ำลำน้ำพุง เป็นต้น ส่วนใหญ่ไหลจากเทือกเขาภูพานไปออกแม่น้ำโขง

แอ่งสกลนคร เป็นบริเวณที่มีพัฒนาการชุมชนมนุษย์ในระยะที่เกิดเป็นสังคมหมู่บ้านเก่าแก่ที่สุด จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่บ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี ซึ่งอยู่บริเวณลุ่มน้ำสงครามตอนบน แสดงพัฒนาการชุมชนหมู่บ้านที่สามารถหลอมโลหะสำริดเป็นเครื่องมือ เครื่องใช้และเครื่องประดับ กำหนดอายุประมาณ 5,600 ปีมาแล้ว (แม้จะมีข้อถกเถียงเรื่องอายุสมัยว่าเก่าแก่ที่สุดในโลกหรือไม่ก็ตาม)

จากการสำรวจชุมชนโบราณในแอ่งสกลนครและแอ่งโคราช ของ ศรัศกดิ์ วัลลิโกดม และคณะ (2540) พบว่าชุมชนที่มีรูปแบบวัฒนธรรมบ้านเชียงกระจายอยู่ตามบริเวณลุ่มน้ำสงครามตอนบน ตั้งแต่เขตอำเภอเมือง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานีไปถึงจังหวัดสกลนคร ส่วนบริเวณใกล้แม่น้ำโขง ไม่พบชุมชนก่อนประวัติศาสตร์

แอ่งโคราช มีลักษณะเป็นแอ่งกระทะ มีบริเวณที่สูงเป็นขอบอยู่โดยรอบแล้วลาดสู่ที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงในบริเวณตอนกลาง ลำน้ำสำคัญคือ ลำน้ำมูล และลำน้ำชี ซึ่งไปบรรจบกันและไหลลงสู่แม่น้ำโขงที่จังหวัดอุบลราชธานี

ชุมชนโบราณในเขตแอ่งโคราช ปรากฏอยู่หนาแน่นทั้งชุมชนที่ตั้งอยู่บนเนินดิน มีคูน้ำคันดินล้อมรอบหลายลักษณะ มีการสร้างอ่างเก็บน้ำ คันกั้นน้ำและถนนเชื่อมระหว่างชุมชน กลุ่มชนจะอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนในเขตจังหวัดนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มตอนล่างแม่น้ำมูลแม่น้ำชี

Gordon Childe (1952) นักโบราณคดีชาวอังกฤษอธิบายขั้นตอนสำคัญของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของมนุษย์ว่ามี 3 ขั้นตอนคือ

การเปลี่ยนแปลงจากยุคหินเก่าสู่ยุคหินใหม่(Neolithic revolution)

การพัฒนาเข้าสู่สังคมเมือง (urban revolution)

การปฏิวัติทางอุตสาหกรรม

การเปลี่ยนแปลงจากยุคหินเก่าสู่ยุคหินใหม่ คือการเปลี่ยนแปลงจากเศรษฐกิจแบบการแสวงหาอาหารตามธรรมชาติ ซึ่งควบคุมปริมาณการผลิตไม่ได้มาเป็นระบบเศรษฐกิจแบบการผลิตอาหารขึ้นเอง ได้แก่ การเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ มีการสะสมอาหาร มีบุคคลทำหน้าที่พิเศษ เช่น ช่างฝีมือ พระ หมอผี การทำงานเฉพาะอย่างดังกล่าวก่อเกิดพัฒนาการเครื่องมือ เช่น หิน กระดูก ไม้ ภาชนะดินเผา การค้นพบโลหะ เช่น ทองแดง ตะกั่วเหล็ก ทำให้เกิดยุคโลหะ

การเปลี่ยนแปลงเป็นสังคมเมืองจะเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ แยกเป็นสังคมที่อยู่บนที่สูง (high land) และสังคมที่อยู่ในที่ราบลุ่ม (low land) ทั้งสองแบบนี้ต่างก็ปลูกข้าวเป็นหลัก หลักฐานทางโบราณคดีจากการขุดค้นที่บ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี และโนนนกทา จังหวัดขอนแก่น เป็นแหล่งสำคัญที่ชี้ให้เห็นพัฒนาการของการปลูกข้าว เปลือกข้าวที่ผสมอยู่ในเครื่องปั้นดินเผา อายุราว 5,000 ปีที่โนนนกทา เป็นข้าวที่อยู่ระหว่างการเป็นข้าวป่า (wild rice) กับข้าวที่ขึ้นตามหนองน้ำ (weed rice) จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นข้าวปลูก (cultivated farm) อย่างแท้จริง (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม 2540 : 80 - 85) และเป็นการปลูกหรือหว่านข้าวลงในที่ลุ่มน้ำท่วมถึงเรียกว่า ฟลัด ไรซ์ (Flooded rice)

Higham และอำพัน กิจงาม (2523) ได้เสนอข้อคิดเรื่องความสัมพันธ์ของการปลูกข้าวกับพัฒนาการรัฐว่า สังคมมนุษย์ในแอ่งสกลนครเพาะปลูกข้าว ระบบทดน้ำและแพร่-หลายไปสู่แอ่งโคราช แล้วจึงเกิดพัฒนาการรัฐ แต่ ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม (2540) เห็นว่าแอ่งโคราชมีปรากฏการณ์ด้านวัฒนธรรม ซึ่งแอ่งสกลนครไม่มี นั่นคือร่องรอยชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบกระจายอยู่ตามที่ราบลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี อันเป็นลักษณะหนึ่งของการเป็นสังคมเมือง

แหล่งเมืองโบราณในภาคอีสานมีอยู่อย่างหนาแน่นมากกว่า 200 เมือง มีรูปร่างลักษณะผังเมืองต่าง ๆ กัน ทั้งรูปวงกลม วงรี สี่เหลี่ยมผืนผ้าและรูปร่างไม่สม่ำเสมอในระยะเวลาพุทธศตวรรษที่ 5 ชุมชนโบราณบริเวณภาคอีสานพัฒนาดินเอง

โดยเฉพาะลุ่มน้ำมูลพบแหล่งเมืองขนาดใหญ่ เช่น บ้านตาเนาะ จังหวัดร้อยเอ็ด อาจเป็นบริเวณเส้นทางการค้าที่สำคัญระหว่างจีนและอินเดีย (Higham and Kijngam : 1979) สาเหตุสำคัญน่าจะมาจากการเป็นแหล่งเกลือขนาดใหญ่ซึ่งเป็นของมีค่าใช้ในการปรุงอาหารและเก็บถนอมอาหาร จึงมีกลุ่มชนมาอาศัยเพราะต้องการเกลือไว้ใช้และนำมาเป็นสินค้า (อดีตอีสาน 2531 : 34)

การเกิดชุมชนที่มีคูน้ำล้อมรอบ เป็นการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของท้องถิ่น ซึ่งเกิดขึ้นในแอ่งโคราชโดยเฉพาะที่ราบลุ่ม แม่น้ำมูล - ที่ลาดชันน้ำขาดแคลนจึงต้องขุดคูน้ำรอบเนินดิน ทั้งยังเป็นการสร้างแหล่งอาหารเพิ่มขึ้นและแสดงความร่วมมือพึ่งพากันของชุมชนและมีความสัมพันธ์กับการถลุงเหล็กซึ่งมีมาตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์ เช่น ชุมชนโบราณบ้านดงพลอง จังหวัดบุรีรัมย์ บ้านยะวีก บ้านเมืองฝางในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ พบคูน้ำคันดินและเศษชิ้นแร่ที่ถลุงแล้ว อยู่ได้ชั้นดินที่พบโบราณวัตถุสมัยประวัติศาสตร์ (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม : 2540) หลักฐานทางโบราณคดีเหล่านี้แสดงให้เห็นความเข้มแข็งมีอำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจและวัฒนธรรมมั่นคงพอสมควรก่อนรับวัฒนธรรมจากจีนและอินเดีย ในลักษณะของการเลือกสรรและประยุกต์ใช้

1.3 ชุมชนอีสานกับวัฒนธรรมมอญและเขมร

ราวพุทธศตวรรษที่ 13 กลุ่มชนที่ใช้ภาษามอญหรือกลุ่มวัฒนธรรมทวารวดีได้เข้ามาเจริญรุ่งเรือง ในบริเวณภาคเหนือตอนล่างแถบเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์และเข้าสู่บริเวณที่ราบสูงโคราช ราวพุทธศตวรรษที่ 14 บริเวณที่พบร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดีในอีสานแบ่งเป็น 2 เขตคือ บริเวณตอนกลางของลุ่มน้ำมูล เขตจังหวัดบุรีรัมย์และนครราชสีมาพบ หลักฐานสำคัญ เช่น จารึกภาษามอญปนเขมร ที่อำเภอบักธงไชย จังหวัดนครราชสีมา พระพุทธรูปหินทรายที่โบราณสถาน เมืองฝ้าย อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ และในบริเวณลุ่มน้ำชี ได้แก่ เขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น อุรธานี กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ดและยโสธร พบร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดีที่เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ในบริเวณลุ่มน้ำชี ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 นับเป็นเขตปลอดจากวัฒนธรรมเขมร (อดีตอีสาน 2531 : 34 - 35)

อิทธิพลของวัฒนธรรมจากกลุ่มชนภายนอกอีกกลุ่มหนึ่งคือ วัฒนธรรมของกลุ่มชนเขมร นักประวัติศาสตร์เชื่อว่า ราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 ดินแดนอีสาน

เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรเจนละอันมี “อีสานปุระ” เป็นเมืองหลวง ร่องรอยโบราณสถานของศาสนาฮินดูพบในบริเวณลุ่มน้ำโขงและลุ่มน้ำมูลในเขตจังหวัดอุบลราชธานี นครพนม ยโสธร ร้อยเอ็ด ศรีสะเกษ และ สุรินทร์ ส่วนในเขตจังหวัดนครพนม อุดรธานี หนองคาย และ เวียงจันทน์ ประเทศลาว ก็พบร่องรอยวัฒนธรรมเจนละเช่นกัน การขยายอิทธิพลของกลุ่มชนเขมรโบราณเชื่อว่าเกิดขึ้นมากในสมัยเจ้าชายจิตรเสน ซึ่งต่อมาขึ้นเป็นพระเจ้ามเหศวรมัน กษัตริย์แห่งอาณาจักรเจนละ (ศรีศัคดี วัลลิโกดม 2540 : 134 – 135)

หลักฐานสำคัญที่พบในบริเวณลุ่มน้ำมูล คือ ศิลากาจิกรในปราสาทต่าง ๆ เช่น จารึกของพระเจ้าอินทรวรมัน ที่บ้านบึงแคว อำเภอ มหาชนะชัย จังหวัด ยโสธร จารึกพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ที่วัดสุปัฏนาราม จังหวัดอุบลราชธานี ประติมากรรมรูปเทวดา 4 กร ที่มหาสารคาม (พิริยะ ไกรฤกษ์ 2523) และที่สำคัญคือ ปราสาทหินพนมรุ้ง อำเภอ นางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งเป็นศาสนสถานสำคัญของเขมรทางตอนเหนือของเทือกเขาพนมดงรัก

ช่วงเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงสำคัญในบริเวณดินแดนในภาคอีสาน อยู่ราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 14 กลุ่มชนในสังคมเมืองได้พัฒนาสู่สังคมรัฐ (city state) จำนวนเมืองอิสระลดลงเกิดเป็นรัฐขนาดใหญ่ขึ้น หลักฐานจารึกต่าง ๆ เช่น จารึกที่เกาะแกร์ ในประเทศเขมร กล่าวถึง “มูลเทศะ” เชื่อกันว่าเป็นดินแดนแถบลุ่มน้ำมูล จารึกออกแก้ว กล่าวถึง “กัมพูระ” ซึ่งเชื่อว่าเป็นเมืองพิมาย จังหวัดนครราชสีมา เป็นภาษาสันสกฤตใช้ตัวอักษรเขมร ระบุชื่อกษัตริย์ของอาณาจักรศรีจนาศะ ซึ่งไม่ตรงกับรายชื่อกษัตริย์ที่ปกครองอาณาจักรเขมรโบราณ จดหมายเหตุจีน สมัยพุทธศตวรรษที่ 12, 13 ก็กล่าวถึงแคว้น “สังเกา” และ “จูเจียง” ซึ่งเป็นรัฐที่ถูกรวมเข้ากับอาณาจักรเจนละ เชื่อว่าอยู่ตอนเหนือของภาคอีสานและตอนกลางลุ่มน้ำมูล และกล่าวถึง “เวลดัน” ว่าเป็นรัฐตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าระหว่างจีนกับอินเดีย หลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้แสดงให้เห็นความเจริญและการขยายตัวของเมืองต่าง ๆ ในดินแดนแถบนี้

นิติ แสงวันณ์ (2523) ศึกษาวิเคราะห์ตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสาน ได้ข้อสรุปว่า ช่วงพุทธศตวรรษที่ 10 – 15 ดินแดนอีสานมีอาณาจักรหลายแห่ง เช่น ศรีโคตรบูรสาเกตุ ฯลฯ เมืองสาเกตุหรือเมืองสิบเอ็ดประตู ได้แก่ บริเวณจังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นเมืองใหญ่ มีพลเมืองมาก เจริญคู่กับเมืองสาเกต (สกลนคร) มีเมืองขึ้น 11 เมือง เป็นเมืองหน้าด่านรายล้อมเมืองสาเกตุ ได้แก่ เมืองฟ้าแดด เมืองเชียงเหียน

เมืองสีแก้ว เมืองเปือย เมืองทองเมืองหงษ์ เมืองคอง เมืองเชียงขวาง เมืองเชียงดี เมืองบัวและเมืองไผ่ เรื่องราวในตำนานและนิทานพื้นบ้านจึงเป็นอีกหลักฐานหนึ่งที่แสดงจำนวนและขนาดของเมืองในภาคอีสาน

ในช่วงนี้กระแสวัฒนธรรมเขมรเข้ามาอย่างมากทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม สภาพความเป็นอยู่และการดำรงชีวิตของชุมชนโบราณในท้องถิ่น เห็นได้จากเทคนิคการก่อสร้างผังเมือง ถนน การชลประทาน ฯลฯ และในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ดินแดนอีสานโดยเฉพาะบริเวณลุ่มน้ำมูลถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรเขมร เชื่อกันว่าเมืองพิมายถูกสร้างขึ้นเป็นศูนย์กลางอาณาจักรเขมรในดินแดนแถบนี้ เพื่อควบคุมพื้นที่ในการเพาะปลูกข้าวและผลิตเกลือ เมื่อถึงสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ดินแดนอีสานสัมพันธ์กับอาณาจักรเขมรมากยิ่งกว่ายุคสมัยใด ๆ พบร่องรอยโบราณสถานต่าง ๆ เกือบทั้งภาคอีสาน ยกเว้นบริเวณเขตจังหวัดขอนแก่น อุดรธานีและกาฬสินธุ์ หลังสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมเขมรก็เสื่อมโทรมลง เนื่องจากการแพร่หลายของพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ ซึ่งผ่านมาจากภาคเหนือของประเทศไทยและการก่อตัวของอาณาจักรล้านช้างในลุ่มแม่น้ำโขง ดินแดนอีสานถูกทิ้งร้างไปเหลือเพียงชุมชนเล็ก ๆ กระจุกกระจายและยังไม่อาจอธิบายสาเหตุที่แน่นอนได้

หลังพุทธศตวรรษที่ 18 – 19 เริ่มก่อตั้งอาณาจักรสุโขทัย ศิลปจารึกหลักที่ 1 ของสุโขทัยระบุชื่ออาณาจักรอื่น ๆ โดยละเอียด แต่ไม่ได้กล่าวถึงเมืองในอีสานแม้แต่เมืองพิมาย และเมืองร้อยเอ็ด และในระยะเวลาเดียวกันแถบลุ่มแม่น้ำโขงทั้ง 2 ฝ่าย ก็เกิดอาณาจักรแห่งใหม่คือ อาณาจักรล้านช้างของเจ้าฟ้าจ๋ม ดินแดนภาคอีสานแถบลุ่มน้ำโขงถูกรวมเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้าง เห็นได้จากจารึกวัดแดนเมืองจังหวัดหนองคาย กล่าวถึงพระโพธิสารราชกษัตริย์ล้านช้าง (พ.ศ.2078) จารึกด้วยอักษรไทยน้อย ซึ่งเชื่อกันว่าได้รับแบบอย่างจากตัวอักษรสมัยพระเจ้าลิไทยแห่งสุโขทัย การถ่ายทอดตัวอักษรอาจเผยแพร่ทางตรงจากสุโขทัยสู่ล้านช้างและอีสานหรือโดยอ้อม คืออาณาจักรล้านช้างรับทอดจากล้านนา(ธวัช ปุณโณทก : 2522) ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของสุโขทัยและอยุธยา ดินแดนอีสานทางตอนเหนือของลุ่มแม่น้ำโขงเป็นส่วนหนึ่งของล้านช้าง ส่วนทางใต้เป็นเขตปกครองของเขมร

1.4 ชุมชนอีสานกับวัฒนธรรมไทย – ลาว

ชุมชนในดินแดนอีสานมีความเจริญมาตามลำดับ จากชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ สมัยสังคมล่าสัตว์สู่สังคมกสิกรรมและสังคมเมือง จนกระทั่งเป็นดินแดนในปกครองของอาณาจักรอื่น เมืองนับร้อยซึ่งกระจายอยู่ทั่วบริเวณดินแดนแถบนี้เริ่มถูกทิ้งร้าง จนกระทั่งถึงราวพุทธศตวรรษที่ 23 ได้ปรากฏกระแสอพยพของกลุ่มชนต่าง ๆ มาตั้งถิ่นฐานในเขตอีสานเช่น การอพยพของพวกส่วยในเขตอัตตะปือแสนแป ไกล่เมืองจำปาศักดิ์ เข้ามาอยู่ในเขตจังหวัดศรีสะเกษ การอพยพของชาวลาวฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงทวีจำนวนมากขึ้นในสมัยธนบุรีจนถึงราวสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์

กลุ่มวัฒนธรรมไทย – ลาว ปรากฏชัดเจนในราวพุทธศตวรรษที่ 19 บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือ และลุ่มแม่น้ำอุ (เมืองแก่น และเมืองเชียงตุง เชียงทอง) ในสมัยเดียวกับสุโขทัย เพราะนอกจากตำนานที่เล่าสืบต่อกันมาแล้วก็มีศิลาจารึกหลักที่ 1 ของกรุงสุโขทัยที่กล่าวถึงชุมชนลุ่มน้ำโขงและในสมัยพระเจ้าลิไทก็กล่าวถึงอาณาจักรล้านช้าง ซึ่งขยายอาณาเขตครอบคลุมภาคอีสานบริเวณที่ราบสูงโคราช (ธวัช ปุณโณทก 2530 : 35 – 36)

กลุ่มวัฒนธรรมไทย – ลาว เคลื่อนย้ายผู้คนเข้ามาในดินแดนแอ่งสกลนครในสมัยเริ่มต้นของอาณาจักรล้านช้าง เป็นปัจจัยสำคัญให้วัฒนธรรมไทย – ลาว เข้ามาแทนที่วัฒนธรรมขอมสมัยพระนครได้อย่างง่ายดาย อาจสันนิษฐานได้ว่าวัฒนธรรมชุมชนในแอ่งสกลนครคงไม่ได้รวมเป็นนครรัฐที่มั่นคง เมื่อชุมชนกลุ่มไทย – ลาวเข้ามาอยู่ร่วมในพื้นที่ จึงก่อตัวเป็นสังคมเมืองสืบทอดวัฒนธรรมไทย – ลาวต่อมา ชุมชนดังกล่าวมีขอบเขตตั้งแต่จังหวัดเลย (เมืองหล่ม เมืองเลย ปากเหือง เชียงคาน ด้านซ้าย) จังหวัดหนองคาย (เมืองเวียงคุก เมืองปากห้วยหลวง) จังหวัดอุดรธานี หนองบัวลำภู สกลนครและนครพนม (เมืองโคตรบอง) พงศาวดารก็มักกล่าวถึงหัวเมืองริมฝั่งแม่น้ำโขงมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ส่วนพงศาวดารไทยกล่าวถึงเฉพาะหัวเมืองสำคัญของล้านช้างเท่านั้น ไม่กล่าวถึงหัวเมืองในบริเวณแอ่งโคราชอาจเป็นไปได้ว่า บริเวณแอ่งโคราชยังคงเป็นชุมชนบรรพกาลแบบหัวน้ำเผ่าพันธุ์กระจัดกระจายอยู่โดยไม่ได้เกี่ยวข้องกับอยุธยาหรือล้านช้าง

ประมาณปี พ.ศ.2241 ประเทศลาวแยกเป็น 3 อาณาจักรคือ อาณาจักรล้านช้าง หลวงพระบาง อาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์และอาณาจักรนครจำปาศักดิ์

ในช่วงเวลานี้กลุ่มวัฒนธรรมไทย – ลาว ได้อพยพสู่บริเวณแอ่งโคราช ได้แก่ กลุ่ม พระวอ พระตา ที่แตกแยกจากเวียงจันทน์มาตั้งแต่ที่อุบลราชธานีและยโสธร กลุ่ม ผ้าขาวสมพิมิตร จากเมืองผ้าขาวมาตั้งอยู่ที่กาฬสินธุ์ และกลุ่มเจ้าแก้วจากนคร จำปาศักดิ์ ขยายชุมชนเมืองทุ่งเข้าสู่เมืองร้อยเอ็ด

ในระยะต่อมากลุ่มพระวอพระตาได้ขอเข้าเป็นข้าขอบขัณฑสีมากับพระเจ้า แผ่นดิน อยุธยา และในปี พ.ศ.2322 ราชอาณาจักรลาวทั้ง 3 ก็ต้องเสียเอกราชให้แก่ ไทย เพราะไม่สามารถตั้งปรองดองกัน ไทยได้ปกครองลาวด้วยวิธีการเมืองแบบโบราณ คือให้มีพระเจ้าแผ่นดินอยู่ตามเดิม ต่อมาปี พ.ศ.2370 – 2371 เจ้าอนุวงศ์แห่ง ราชอาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ได้ก่อกบฏ แต่ไม่สำเร็จ ไทยได้ทำลายเวียงจันทน์ และ ไม่ให้มีเจ้าปกครองอีกประมาณปี พ.ศ.2430 ไทยปราบศึกฮ่อสำเร็จและจัดการแบ่ง แยกเขตการปกครองลาวเป็น 4 ภาคในปี พ.ศ.2433 เพราะเกรงอังกฤษและฝรั่งเศส เข้าแทรกแซง โดยแยกเป็นหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ

หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ

หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง

(สิลา วีระวงส์ 2540 : 142 – 188)

หัวเมืองลาวดังกล่าว ทั้งที่อยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขง ตลอดถึงเมือง นครราชสีมาและที่อยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง รวมทั้งแขวง 12 จุไทและแขวง 12 พันนา ไทยเรียกว่า “หัวเมืองลาวชั้นนอก” คนลาวที่อยู่ในแผ่นดินนี้เรียกว่า “ลาวนอก” ส่วน “หัวเมืองลาวชั้นใน” และ “ลาวใน” นั้น กำหนดเอาคนลาว 2 กลุ่มคือ

กลุ่มที่ 1. คนลาวที่ถูกกวาดต้อนไปตั้งแต่ พ.ศ.2321 – 2322 ครั้งไทยตีได้ เมืองเวียงจันทน์ และ พ.ศ.2372 สมัยพระเจ้าอนุวงศ์ ส่วนใหญ่ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ ลพบุรี สระบุรี ปราจีนบุรี เพชรบุรี สุพรรณบุรี นครชัยศรี ราชบุรีและพนัสนิคม

กลุ่มที่ 2. คนลาวที่อพยพจากนครพนมประมาณ 2,000 คนเศษ ติดตาม อุปราชนครพนมไปขึ้นส่วยต่อไทย ในสมัยพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และตั้งถิ่นฐานอยู่ ที่สมุทรปราการเรียกว่า “ลาวอาสา” (สิลา วีระวงส์ 2540 : 216 – 231)

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภัยคุกคาม จากมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะฝรั่งเศสและอังกฤษแสวงหาอาณานิคมและเข้า

ครอบครองอินโดจีน จึงทรงเห็นความสำคัญในการจัดการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ โดยเฉพาะอีสานซึ่งมีดินแดนติดต่อกับดินแดนในอารักขาของฝรั่งเศส จึงโปรดให้ปฏิรูปการปกครองหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นมณฑลเทศาภิบาลตั้งแต่ พ.ศ. 2434 เป็นต้นมา

2. จารีตประเพณีอีสาน

วัฒนธรรมของกลุ่มชนในดินแดนอีสานมีพัฒนาการมาเป็นระยะเวลานาน ตั้งหลักแหล่งชุมชนทั้งในแอ่งสกลนครและแอ่งโคราชมีลักษณะเหมือนกันคือ อยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มใกล้กับแหล่งน้ำ เช่น ลำน้ำหรือหนองบึง แสดงให้เห็นว่ามีพื้นฐานในการเพาะปลูกข้าวเหมือนกัน

ลักษณะเด่นของวัฒนธรรมบ้านเชียง คือประเพณีการฝังศพครั้งแรก (Primary burial) และประเพณีการฝังหม้อเขียนสีที่มีลวดลายก้านขดและเรขาคณิต ส่วนวัฒนธรรมในแอ่งโคราชนั้น ศรีศักดิ์ วัลลิโกดม (2540) เห็นว่า มีความเจริญทางวัฒนธรรมมาพร้อม ๆ กับแอ่งสกลนคร รูปแบบวัฒนธรรมมีความแตกต่างกัน เห็นได้จากรูปแบบเครื่องปั้นดินเผาและประเพณีการฝังศพ ซึ่งเน้นการฝังศพครั้งที่สอง (Secondary burial) คือนำกระดูกคนตายภายหลังการปลงศพครั้งแรกมาบรรจุไว้ในหม้อขนาดใหญ่มีฝาปิด ฝังเป็นกลุ่มรวมกันตามเนินดินในเขตที่ตั้งชุมชน ปรากฏทั่วไปในบริเวณแอ่งโคราช และแถบลุ่มน้ำป่าสัก การฝังศพครั้งที่สองนี้ ต่อเนื่องมาจนถึงสมัยที่มีการปักเสมาหินและมีการขุดคูน้ำสร้างคันดินล้อมรอบชุมชน ก่อนเข้าสู่ยุคการเป็นบ้านเมืองและรับอารยธรรมอินเดีย ตลอดจนวัฒนธรรมอื่น ๆ จากภายนอก

รูปแบบเครื่องปั้นดินเผานิตต่าง ๆ ที่พบตามชั้นดินทุกระดับชั้นที่มีการขุดค้นแสดงพัฒนาการทางเทคโนโลยี เริ่มจากการปั้นหรือตีอย่างหยาบ ๆ มาจนถึงการใช้แป้นหมุนช้าและหมุนเร็ว มีลวดลาย ตลอดจนการเขียนสีที่แสดงเอกลักษณ์และความคล้ายคลึงกับบริเวณอื่น ๆ ที่มีความสัมพันธ์กัน การขยายตัวของชุมชนโบราณในดินแดนอีสาน ได้สืบเนื่องจากยุคบรรพกาลจนถึงยุคต้นประวัติศาสตร์ ทำให้เกิดนครรัฐที่รับวัฒนธรรมอินเดีย เช่น ศาสนาพุทธนิกายมหายานและอักษรอินเดียได้ ซึ่งมีหลักฐานการบันทึกเรื่องราวเป็นลายลักษณ์อักษร

งานค้นคว้าเกี่ยวกับจารีตประเพณีอีสาน เป็นการศึกษาเกี่ยวกับศิลปจารึก เอกสารโบราณประเภทใบลาน และการรวบรวมเรื่องราวมุขปาฐะมาวิเคราะห์ให้ ภาพรวมของจารีต-ประเพณีอีสาน แยกอธิบายได้ดังนี้

2.1 งานค้นคว้าด้านศิลปจารึกอีสาน

การรวบรวมศิลปจารึกภาคอีสานอย่างเป็นทางการครั้งแรก เป็นความร่วมมือของฝ่ายปกครองท้องถิ่น ผ่านเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (สมเด็จพระยาดำรง-ราชานุภาพ) กับเจ้าเมืองหรือข้าหลวงเทศาภิบาล จังหวัดต่าง ๆ จัดทำสำเนาจารึกและรายละเอียดอื่น ๆ พิมพ์รวมอยู่ใน "ประชุมศิลปจารึกภาคที่ 1" (พ.ศ.2467) พบศิลปจารึกไทยลาว 27 หลัก ศิลปจารึกสมัยขอมก่อนพระนครและสมัย ขอมพระนคร รวม 17 หลัก

ศิลปจารึกอีสานสมัยขอมพระนครและสมัยขอมก่อนพระนครนั้น ศาสตราจารย์ฉ่ำ ทองคำวรรณ และศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ อ่านและอธิบายศัพท์ พิมพ์เผยแพร่ในประชุมศิลปจารึกภาคที่ 3 และภาคที่ 4 ส่วนศิลปจารึกไทย - ลาว นักวิชาการของกรมศิลปากร เช่น ประสาร บุญประคอง เติม มีเต็ม และบุญนาท สะแกนอก ได้ศึกษาไว้เป็นบางส่วน

"ศิลปจารึกอีสานสมัยไทย - ลาว" เป็นหลักฐานการสืบทอด วัฒนธรรมการเขียนหนังสือที่แตกต่างจากศิลปจารึกสุโขทัย ได้รับการรวบรวมศึกษา อย่างเป็นระบบ โดย ธวัช ปุณโณทก (2530) กำหนดขอบเขตเฉพาะภาคอีสานของ ไทยพบศิลปจารึกในแ่งสกลนคร 63หลักอยู่ในจังหวัดหนองคายมากที่สุด โดยเฉพาะ ในเขตอำเภอโพนพิสัย รองลงมาคือ อุดรธานี นครพนม สกลนคร และเลย ส่วนใน แ่งโคราชพบเฉพาะศิลปจารึกที่สร้างสมัยอิทธิพล กรุงเทพฯ ทั้งสิ้น ข้อค้นพบที่สำคัญ คือ ศิลปจารึกอีสานเริ่มขึ้นก่อนสมัยไทย - ลาว ประมาณ 1,000 ปี คือช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 เขียนด้วยอักษรอินเดียได้รุ่นแรก (ปัลลวะ) ใช้ภาษาสันสกฤตเป็นพื้น เรื่องราวเกี่ยวเนื่องด้วยพุทธศาสนาร่วมสมัยกับเสมาหินอีสาน พุทธศตวรรษที่ 16 - 18 ศิลปจารึกใช้อักษรขอมสมัยพระนคร ใช้ภาษาขอมปนสันสกฤต บันทึกเรื่องราวของ พระมหากษัตริย์ที่กระทำกิจกรรมต่อเทวดาน ชั่วที่ไม่พบศิลปจารึกคือ พุทธศตวรรษที่ 19 - 20 ส่วนศิลปจารึกสมัยไทย - ลาว พบในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 - 22 ใช้ ภาษาท้องถิ่นโบราณอีสาน รูปแบบตัวอักษรเป็นอักษรธรรมและอักษรไทยน้อย

เนื้อหาบันทึกเรื่องราวพุทธศาสนาเถรวาท และกิจกรรมของพระมหากษัตริย์ ท้าวเพี้ย และพระเถระ แสดงให้เห็นการเคลื่อนย้ายของกลุ่มชนวัฒนธรรมไทย – ลาว เข้าสู่แอ่ง สกลนคร ในพุทธศตวรรษที่ 19 – 20

งานวิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร ที่เกี่ยวกับศิลาจารึกสมัยไทย – ลาว ได้แก่ **อักษรไทยน้อย : การศึกษาทางด้าน อักษรวิทยา** ของ ธวัช ปุณโณทก (2523) และ **อักษรธรรมอีสาน** ของ เพ็ญพักตร์ ลิ้มสัมพันธ์ (2526) ซึ่งจำกัดขอบเขตเฉพาะวิวัฒนาการรูปแบบตัวอักษรเท่านั้น

นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยเกี่ยวกับจารึกจังหวัดเลย (2530) ที่ได้ศึกษา ศิลาจารึกและจารึกฐานพระพุทธรูปต่าง ๆ ในเขตจังหวัดเลย ผลการศึกษามีการค้นพบศิลาจารึกหลักใหม่ที่สำคัญต่อประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจังหวัดเลย คือศิลาจารึกวัด ห้วยห้าว (ห่าว) ที่เป็นอักษรฝักขาม แสดงให้เห็นความสัมพันธ์กับอาณาจักรล้านนา และอาณาจักรล้านช้างที่ส่งทอดวัฒนธรรมสู่บริเวณจังหวัดเลย ยุค พ.ศ.2090 – พ.ศ. 2150 เพราะจารึกได้กล่าวถึงกษัตริย์ที่พระนามว่า พระโพธิสาลราชและพระโพธิ - วรวงษาราช ได้สร้างวัดและบูรณะปฏิสังขรณ์ตามลำดับ ต่อมาได้จัดพิมพ์ร่วมกับ หนังสือวรรณกรรมจังหวัดเลย ของ ดนุพล ไชยสินธุ์ (2535)

2.2 งานค้นคว้าด้านเอกสารโบราณประเภทใบลานและมุขปาฐะ

การบันทึกเรื่องราวของชุมชน ความคิด ขนบธรรมเนียมประเพณีและ วิถีปฏิบัติของชุมชนอีสาน นอกจากศิลาจารึกแล้ว มีการจารหรือจารึกอักษรลงบน ใบลาน แล้วมัดรวมใบลานเข้าด้วยกัน กรณีใบลานมีขนาดสั้น ผู้รวมแล้วเรียกว่า หนังสือก้อม ถ้ามีขนาดยาวเรียกว่า หนังสือผูก เอกสารโบราณหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วรรณกรรมอีสาน ถูกนำไปใช้ในชีวิตประจำวันสองลักษณะคือ การอ่านหนังสือผูก ในพิธีกรรมทางศาสนาและนำไปใช้เล่นหมอลำ นับเป็นการสืบทอดวรรณกรรมอย่าง ต่อเนื่อง นอกจากจารึกบนใบลานแล้ววรรณกรรมอีกประเภทหนึ่งคือ การเล่าปากต่อ ปากแบบมุขปาฐะ เช่น บทเหิง เพลงกล่อมลูก บทสวดัญ ฯลฯ

เรื่องราวที่บันทึกในเอกสารโบราณประเภทใบลาน ได้แก่ บันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ พงศาวดาร ดำนานเมือง ตำรายา กฎหมาย เรื่องราวทางศาสนาและ นิทานประเภทต่าง ๆ ตลอดจนชะล่า (ข้อห้าม) และคำสอนอันเป็นแนวปฏิบัติของ กลุ่มชน มีเหตุปัจจัยหลายประการที่ทำให้ไม่พบเอกสารใบลานรุ่นเก่าในภาคอีสาน

เช่น บัณฑิตยธรรมชาติ บัณฑิตยที่ถูกแมลงทำลาย บัณฑิตยสงครามโดยเฉพาะอย่างยิ่งในปี พ.ศ.2321 – 2322 สมัยธนบุรี มีการทำลาย เผาหอไตรปฏิภมและกวาดต้อนคนลาวเข้าสู่กรุงเทพฯกว่าสามพันคน (พิมาน แจ่มจรัส 2510 : 495) จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ปี พ.ศ.2443 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ-ประสงค์ มีรับสั่งให้รวบรวมเอกสารสำคัญ จากหัวเมืองในมณฑลอีสาน มีหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ครั้งเป็น ม.ร.ว.ปฐม คนजर) เป็นแม่กองเรียบเรียง “พงศาวดารหัวเมืองอีสาน” และ พระวิภาคย์พจนกิจ เป็นผู้ช่วย ได้เรียบเรียง “บันทึกการปกครองหัวเมืองมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ” (เดิม วิภาคย์พจนกิจ 2513 : ค – ข) ต่อมา เดิม วิภาคย์พจนกิจ รวบรวมจัดพิมพ์ “ฝั่งขวาแม่น้ำโขง” เมื่อปี พ.ศ.2499 และปรับปรุงเป็น “ประวัติ-ศาสตร์อีสาน” ในปี พ.ศ.2513

การปริวรรต ถ่ายทอดอักษรไทยน้อยจากเอกสารโบราณเป็นอักษรไทย เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6 เมื่อมีการรวบรวมเอกสารโบราณไว้ในหอพระสมุดเป็นจำนวนมากแล้ว ในช่วงที่ ยอร์ช เซเดส์ ดำรงตำแหน่งบรรณารักษ์ใหญ่ประจำหอพระสมุด นายสุด ศรีสมวงศ์ เป็นผู้ปริวรรตจากโบราณ บันทึกลงสมุดฝรั่ง เช่น เรื่อง ทำวอหรือเจือง คัดขนาม

พ.ศ.2486 พระยาอนุমানราชธน (ขณะเป็นอธิบดีกรมศิลปากร) ได้เขียนคำนำหนังสือเรื่องทำวอหรือเจืองที่มหาสิลา วีรวงศ์ ปริวรรตและสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ สังฆนายก โปรดให้พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานปลงศพพระเถระผู้ใหญ่ที่จังหวัดอุบลราชธานี (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2538 : 98)

พ.ศ.2495 ปริญญาญาณภิกขุ (พระมหาปรีชา ปริญญาโน) เรียบเรียงขนบธรรมเนียมประเพณีไทยภาคอีสานจากโบราณและปากคำนักปราชญ์อีสาน จัดพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกใช้ชื่อ “ประเพณีโบราณไทยอีสาน” และได้จัดพิมพ์ต่อมาอีกหลายครั้ง (ครั้งที่ 7 พ.ศ.2534)

หลังจากปี พ.ศ.2500 เป็นต้นมา ไม่ปรากฏการจารอักษรบนโบราณ เป็นวรรณคดีฉบับยาวอีก แต่ปรากฏผลงานปริวรรต จัดพิมพ์ในโอกาสต่าง ๆ นักปราชญ์อีสานผู้มีบทบาทสำคัญคือ พระอริยานุวัตร เขมจารี อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาชัย จังหวัดมหาสารคาม ได้จัดตั้งศูนย์อนุรักษ์วรรณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อรวบรวมเผยแพร่วรรณคดีอีสาน ผลงานปริวรรตจัดพิมพ์เผยแพร่ เช่น มัคคะสงสารเทศนา (2511) พระเชตพน (2512) พระยาคำกองสอนไพร่ (2513)

ตำนานฟ้าแดดสงยาง (2514) ฯลฯ นอกจากนี้ก็มีผลงานปริวรรตของ สิลลา วีรวงศ์ พิฑูร มลิวัลย์ ปรีชา พิณทอง สุภณ สมจิตศรีปัญญา และดนุพล ไชยสินธุ์

การศึกษาค้นคว้าเอกสารโบราณประเภทใบลานของอีสานและมุขปาฐะมีทั้งงานเขียนเชิงให้ภาพรวมวัฒนธรรมทางวรรณกรรม งานวิทยานิพนธ์และงานวิจัยของนักวิชา-การทั้งไทยและต่างประเทศ ตลอดจนบทความวิชาการที่หลากหลายประเด็นและมุมมอง

2.2.1 งานเขียนเชิงให้ภาพรวมวัฒนธรรมทางวรรณกรรม ได้แก่ ของ ตีอีสานของ จารุบุตร เรื่องสุวรรณ (2519) ลักษณะวรรณกรรมอีสานของ จารุวรรณ ธรรมวัตร (2522) วรรณกรรมอีสาน ของ ธวัช ปุณโณทก (2522)

2.2.2 งานวิจัยและวิทยานิพนธ์ระดับบัณฑิตศึกษา เป็นงานที่ผ่านการศึกษาวិเคราะห์อย่างเป็นระบบ มีทั้งงานวิทยานิพนธ์ด้านภาษา วรรณกรรม คติชนวิทยา สังคมวิทยา มานุษยวิทยา โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในสถาบันอุดมศึกษาต่าง ๆ เช่น มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม และงานวิจัยของนักวิชาการทั้งไทยและต่างประเทศ

การศึกษาวิเคราะห์ด้านวรรณคดีท้องถิ่นและข้อมูลมุขปาฐะมีมูลเหตุจากเห็นคุณค่าและบทบาทสำคัญของวรรณคดีต่อวิถีชีวิตชุมชน สะท้อนภาพวัฒนธรรมที่เคยรุ่งเรือง ส่วนหนึ่งก็เห็นว่า วรรณคดีถูกทอดทิ้ง ควรศึกษาสืบทอดเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อไป (บานเย็น อิมสำราญ 2538) วิธีการศึกษามีหลายลักษณะ ได้แก่ การสร้างภาพรวม เช่น แนวคิดด้านค่านิยมในวรรณกรรมร้อยกรองของภาคตะวันออกเฉียงเหนือของ จารุวรรณ จันทรเกษ (2518) ลักษณะร้อยกรองพื้นถิ่นอีสานของ สุพรรณ ทองคล้าย (2524)

การศึกษาวรรณคดีลายลักษณ์และมุขปาฐะเฉพาะกลุ่มชน เป็นที่นิยมมากพอสมควร มีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์ค่อนข้างมาก มีการกำหนดพื้นที่กำหนดวิทยากร และข้อมูลอย่างละเอียด ข้อค้นพบเป็นการนำเสนอข้อมูลในท้องถิ่นอีสานโดยให้ความสำคัญกับบริบทในสังคม เช่น วรรณกรรมพื้นบ้านจากตำบลวังกาใหญ่ของ ปรีชา อุตระกุล (2520) คุณค่าคติชาวบ้าน หมู่บ้านเมืองเก่า จังหวัดขอนแก่น ของ จารุณี กองพลพรหม (2516) นิทานชาวบ้านผู้ไทย : ศึกษากรณีกิ่งอำเภอหนองสูง จังหวัดมุกดาหาร ของ ทรัพย์สินปภิระ (2538)

การศึกษาเฉพาะประเด็น เป็นการศึกษาที่มีลักษณะเด่น ได้
สาระที่ลุ่มลึกมีวิธีวิเคราะห์หลายแนว ใช้ฐานคิดเชิงปรัชญา ภาษา วรรณกรรม
สังคมวิทยาหรือมานุษยวิทยา ได้แก่ พื้นเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์และ
วรรณกรรมอีสาน ของ ธวัช ปุณโณทก(2523) การศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรม
เรื่องขุนบรม ของยุวดี อภิรักษ์ภูสิทธิ (2527) กระบวนจินตภาพในวรรณกรรม
ร้อยกรองอีสาน ของ รำเพย ไชยสินธุ์ (2527) ศาสนาชาวบ้านในวรรณกรรมนิทาน
พื้นบ้านอีสาน ของ กุสุมา ชัยวินิตย์ (2531) การวิเคราะห์จริยศาสตร์ในวรรณคดี
นิทานอีสาน ของ สิริเพ็ญ พริยจิตกรกรกิจ และคณะ (2531) บทบาทของล้ากลอนใน
ด้านการเมืองของ เสี่ยงม บึงไธย (2532) อุดมคติเกี่ยวกับผู้นำในวรรณกรรมอีสาน
ประเภทวรรณกรรมคำสอนของ ชัยณรงค์ โคตะนนท์ (2533) พิธีกรรมพ้องเผือกกับการ
จัดระเบียบทางสังคมของ ศิริลักษณ์ สุภากุล (2533) ฯลฯ

การศึกษาเฉพาะเรื่อง เป็นงานค้นคว้าเอกสารชั้นต้น ส่วนใหญ่
เป็นงานของนักวิชาการและวิทยานิพนธ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร มุ่งศึกษาปริวรรต
ศึกษาอักษรวิธีวิวัฒนาการตัวอักษร และวิเคราะห์วิจารณ์เชิงสังคมและวัฒนธรรม
ส่วนมหาวิทยาลัยอื่นจะศึกษาเชิงประวัติความเป็นมา ความแพร่หลาย สภาพสังคม
และวัฒนธรรม เช่น วรรณคดีอีสาน : สังขศิลป์ชัย ของ ประคอง เจริญหัตถกรรม
(2518) ท้าวขี้บาเจือง : การศึกษาเชิง

วิเคราะห์ของ ดนุพล ไชยสินธุ์ (2527) วิเคราะห์วรรณกรรมเรื่อง
ผาแดง-นางไอ่ ของ สรายุทธ ทองคำใส (2529) महाकाव्य ท้าวบาเจือง : การศึกษา
เชิงวิเคราะห์ของประคอง นิมมานเหมินท์ (2530)

งานเขียนสำคัญคือ การศึกษาวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบวรรณ
คดีท้องถิ่นอีสานกับถิ่นอื่น พิธีกรรมความเชื่อของชาวไทย – ลาว กับกลุ่มไทนอก
ประเทศ เช่น ผลงานสำคัญ ๆ ของ บรรจบ พันธุเมธา จัตรทิพย์ นาถสุภา สมิต
ปิติพัฒน์ ปรานี วงษ์เทศศิริพร ณ ถลาง ชลธิรา สัตยาวัฒนา ศรีศักดิ์ วัลลิโกดม
จารุวรรณ ธรรมวัตร สุเทพสุนทรภัสส์ งานของนักวิชาการดังกล่าวได้รับการยอมรับ
และนำไปอ้างอิงในงานวิชาการอีกมากมาย

อาจกล่าวได้ว่า ปัจจัยสำคัญที่สร้างงานค้นคว้าจารีตประเพณี
และวัฒนธรรมอีสานมากขึ้น ก็คือการเปิดสอนหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาไทยคดีศึกษา ของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม ทำให้มีการศึกษาวิจัยวรรณกรรมอีสาน – ลาว มากยิ่งขึ้นในช่วงปี พ.ศ.2500 – 2540 และการจัดการประชุมทางวิชาการที่เปิดโอกาสให้นักวิชาการไทย – ลาว ได้มีโอกาสพบปะแลกเปลี่ยนความรู้กัน ยังก่อให้เกิดมีการศึกษาเปรียบเทียบวรรณกรรมลาว – ล้านช้าง วรรณกรรมอีสาน และวรรณกรรมล้านนา ซึ่งเป็นกลุ่มวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดทางประวัติศาสตร์วรรณกรรมและวัฒนธรรม (ธีระพันธุ์ ล.ทองคำ 2541 : 18)

จากรวณ ธรรมวัตร (2541 : 182 – 208) แบ่งกลุ่มผู้ศึกษาชาติพันธุ์ลาวด้วยทัศนะแบบคนในชุมชนเป็น 4 กลุ่มคือ สำนักราชบัณฑิตลาว สำนักวีรชนปฏิวัติลาว สำนักอีสานศึกษา และสำนักมานุษยวิทยาวัฒนธรรม

นักวิชาการในสำนักราชบัณฑิตลาวที่มีอิทธิพลต่อการศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมลาวในประเทศไทยคือ สิลลา วีรวงศ์ มีผลงานสำคัญ ได้แก่ ประวัติศาสตร์ลาว พื้นขุนบรมราชาธิราช ฮีตสิบสอง ท้าวฮุ่งท้าวเจือง ฯลฯ ซึ่งได้ข้อมูลจากเอกสารโบราณและคำบอกเล่า นำมาวิเคราะห์เรียบเรียง งานปริวรรตของนักวิชาการอีกท่านหนึ่งคือ ลำลิต บัวสีสะหวัด มีผลงานคัมภีร์ธรรมศาสตร์โบราณลาว ราชศาสตร์ลาว มุละตันไต ฯลฯ นำเสนอหลักการจัดระเบียบชุมชนเมืองและชุมชนบ้าน หลักพิทักษ์สิทธิบุคคลและการใช้พุทธศาสนาปรับเปลี่ยนระเบียบสังคมตามกาลเทศะ

สำนักวีรชนปฏิวัติลาว มีนักเขียนสำคัญ เช่น พูมี วงศ์วิจิตร ให้ความสำคัญกับหลักฐานโบราณคดีและมานุษยวิทยา ค้นคว้าเอกสารโบราณทั้งภาษาประวัติศาสตร์และวรรณคดี ผลงานสำคัญ เช่น ไวยากรณ์ลาว วิถีชีวิตชาวพวน ประวัติศาสตร์เมือง พวน อีกท่านหนึ่งคือ ดวงไซ หลวงพะสี ศึกษาเอกสาร ตำนานนิทาน พงศาวดารและข้อมูลสนามทั้งในไทยและลาว เรียบเรียงงานสำคัญ ๆ เช่น คู่มือพงศาวดารลาว อาณาจักรศรี-โคตรบอง

สำนักอีสานศึกษา นักวิชาการที่ศึกษาประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ลาว ส่วนใหญ่มีเชื้อสายไทย – ลาว ที่ได้รับการศึกษาแบบใหม่ เช่น ถวิล เกษรราชเขียนประวัติผู้ไทยเป็นหนังสือเกี่ยวกับผู้ไทยที่สมบูรณ์และนักวิชาการไทยใช้เป็นแนวทางการศึกษาจารีต ประเพณี ความเชื่อ ภาษา เช่น งานเขียนของ สุรางค์ จันทวานิช สุมิตร ปิติพัฒน์ ธีระพันธุ์ เหลืองทองคำ นักวิชาการอีกท่านหนึ่งคือ เต็ม วิภาคย์ พจนกิจ เขียน ประวัติศาสตร์ลาว มั่งขวาแม่น้ำโขงและประวัติศาสตร์อีสาน มีฐานคิด

สำคัญคือ กลุ่มชาติพันธุ์ลาวมีพัฒนาการทาง สังคมและวัฒนธรรม จึงมีแบบแผนชีวิต ร่วมกันระหว่างไทย ลาวและล้านนา ผลงานของเดิม เป็นพื้นฐานในการศึกษาสังคม และวัฒนธรรมของนักวิชาการอีสาน เช่น ไพฑูรย์ มีกุล จารุวรรณ ธรรมวัตร สุวิทย์ ธีรศาสตร์

สำนักมานุษยวิทยาวัฒนธรรม เป็นกลุ่มที่ใช้วิธีการศึกษาแบบ ลากล เน้นพัฒนาการของชุมชนลาวที่ส่งผลกระทบต่อเนื่อง และการปรับเปลี่ยนตาม กาลเทศะ ศักยภาพในการสรรใช้สิ่งแวดล้อมและการจัดระเบียบชุมชนด้วยจารีต ประเพณี ได้แก่ งานเขียนของ มานิตวัล ลิโกดม แอ่งอารยธรรมอีสาน ของ ศรีศักดิ์ วัลลิโกดม แจกปนลาว ของ สุจิตต์ วงษ์เทศพื้นเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์และ วรรณกรรมอีสาน ศิลารักษ์อีสานสมัยไทย – ลาว ของธวัช ปุณโณทก

ส่วนการศึกษาชาติพันธุ์ลาวด้วยทัศนะคนนอกชุมชนนั้น ปรากฏในบันทึกการเดินทางในลาวภาคหนึ่ง พ.ศ.2438 โดย เอเจียน แอมอนิเย และ ประเทศลาวในชุมชนปี ค.ศ.1640 โดยบาทหลวงมารินี ใช้วิธีตีความ ปรากฏการณ์ สังคมลาวโดยมิได้คำนึงถึงรากฐานความคิดของลาว

งานเขียนของชาวตะวันตกที่วิเคราะห์วิถีชีวิตและวัฒนธรรมไทย เชิงมานุษยวิทยาและสังคมวิทยาที่ได้รับการพิมพ์เป็นหนังสืออ่านเพิ่มเติมระดับมัธยม ศึกษาขึ้นไปคือ สะท้อนวัฒนธรรมไทย (Reflections on Thai Culture) ของ William J Klausner กล่าวถึงชีวิตในชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือตั้งแต่ปี พ.ศ.2495 – 2530 จากประสบการณ์จริงและการวิเคราะห์ตีความตามบริบทของวัฒนธรรม ไทย – ลาว

3. สิทธิชุมชนอีสาน

3.1 งานค้นคว้าวิจัยเกี่ยวกับแนวคิดและสถานภาพ

อานนท์ กาญจนพันธุ์ ได้ประมวลแนวคิดจากประสบการณ์การวิจัย ชุมชนไว้ใน วิธีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน พลวัตและศักยภาพของชุมชนใน การพัฒนา (2544) เสนอแนวคิด 3 ส่วนคือ แนวทางในการวิจัยความเคลื่อนไหว ของชุมชน แนวคิดพื้นฐานในการวิจัยชุมชน และพลังของชุมชนกับการพัฒนาในมิติ ทางวัฒนธรรม

แนวทางการพัฒนาระบบหลักในสังคมไทยตั้งอยู่บนพื้นฐานวัฒนธรรมสำคัญ 2 ประการ คืออุดมการณ์ทุนนิยม และอุดมการณ์ของชาติ ทำให้ทิศทางการพัฒนามุ่งไปสู่ความทันสมัย ขาดมิติทางวัฒนธรรม ส่งผลกระทบหลายประการเช่น การขัดแย้งเชิงโครงสร้าง การเป็นอัมพาตทางโครงสร้างและวิกฤตวัฒนธรรม ปรากฏเป็นปัญหาปรปรวนต่าง ๆ ได้แก่การแย่งชิงทรัพยากร การเอาวัดเอาเปรียบผู้ด้อยโอกาส การแสวงหาทางเลือกในการพัฒนาในมิติวัฒนธรรมจึงหมายถึงกระบวนการสำคัญ 4 ประการคือ การเสริมสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรม การเสริมสร้างประชาสังคม การสร้างความเข้มแข็งให้องค์กรชุมชน และการเคารพสิทธิของความแตกต่างหลากหลายของพหุสังคม

วิถีคิดเชิงซ้อนและแนวคิดพื้นฐานในการวิจัยชุมชนเพื่อให้เกิดการพัฒนาในแนวทางที่เหมาะสม จำเป็นต้องแยกแยะระดับของความคิดและระดับของหน่วยในการวิเคราะห์ เพื่อเข้าใจปฏิสัมพันธ์ ให้ความสำคัญกับบริบทและเงื่อนไขที่เกี่ยวกับคุณค่าและอำนาจ ซึ่งถือเป็นภูมิปัญญาที่แสดงออกด้วยความคิดซับซ้อนในมิติของศักดิ์ศรี สิทธิและความเป็นตัวตนของกลุ่มชน

นอกจากงานดังกล่าว สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยได้จัดพิมพ์ **มิติชุมชน วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจและการจัดการทรัพยากร** ของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) ประมวลบทความ ข้อเขียนที่สร้างความเข้าใจเกี่ยวกับชุมชนและความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับหมู่บ้าน จารีต ภูมิปัญญา อัตลักษณ์ สิทธิและอำนาจ

สาระสำคัญเป็นการสังเคราะห์ความเข้าใจ หน่วยของความเป็นชุมชนซึ่งไม่อาจจำกัดอยู่เฉพาะพื้นที่ทางกายภาพ แต่ต้องครอบคลุมพื้นที่ทางสังคมวัฒนธรรม และพื้นที่ทางอุดมการณ์ ชุมชนจึงเป็นมิติของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ มิติความสัมพันธ์ที่ขัดแย้ง เช่น ความขัดแย้งระหว่างจารีตชุมชนท้องถิ่นกับกฎหมายของรัฐ ส่วนมิติของมุมมองภายในชุมชน โดยเฉพาะวิถีคิดของชาวบ้าน มีความซับซ้อนเคลื่อนไหวเกี่ยวข้องกับการผลิตซ้ำและผลิตใหม่ของอุดมการณ์อำนาจ ระบบคุณค่า และภูมิปัญญา ชุมชนและครอบคลุมมิติ ทนทางสังคมและสิทธิชุมชน

สิทธิชุมชนเป็นมิติในการสร้างความเป็นชุมชนในปัจจุบันในรูปของประชาสังคม ซึ่งขึ้นอยู่กับการยอมรับอำนาจชุมชน ด้วยการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนให้มากขึ้น และการมองชุมชนในมิติของภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วยวิถีคิด

เชิงซ้อน ควบคู่ไปกับความคิดเรื่องอำนาจของชุมชน จะช่วยให้มองเห็นภูมิปัญญาท้องถิ่นในลักษณะที่เป็นกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการปรับความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับส่วนอื่น ๆ ของสังคมอย่างต่อเนื่อง ผู้เขียนได้สังเคราะห์พลวัตของการสร้างความหมายใหม่ของสิทธิชุมชน ซึ่งเป็นกระบวนการที่ให้ความสำคัญกับปฏิบัติการทางสังคมของผู้คนกลุ่มต่าง ๆ ที่ถูกกีดกันสิทธิผ่านกรณีตัวอย่างการต่อสู้เรียกร้องสิทธิการจัดป่าชุมชน ของชาวบ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ บนที่สูง แสดงศักยภาพของชาวบ้านในการเลือกผสมผสานความคิดเกี่ยวกับสิทธิในทางสากล กับจารีตท้องถิ่น ให้มีความชอบธรรมตามกฎหมาย

สุธาวัลย์ เสถียรไทย, ปิ่นแก้วอร่ามศรี, สุธาริน คุณผล และชูศักดิ์ วิทยาภักดิ์ ได้ศึกษาแนวคิดและวรรณกรรมที่เกี่ยวกับสิทธิในทรัพยากร : กับปัญหาสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติในประเทศไทย (2543) โดยสำรวจและวิพากษ์แนวคิดในเชิงสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา แนวคิดทางนิเวศวิทยาการเมือง และแนวคิดด้านเศรษฐศาสตร์นิเวศ ผลการศึกษาพบว่างานศึกษาเรื่องระบบทรัพยากรส่วนรวมและสิทธิชุมชนเน้นการวิจัยภาคสนามเพื่อแสวงหาความรู้ ความเข้าใจในปรากฏการณ์ และทัศนคติของชุมชน งานวิจัยเรื่องป่าชุมชนโดยโครงการวิจัยชุมชนและพัฒนาร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชนทั่วประเทศ ก่อให้เกิดการปรับตัวทางนโยบายของรัฐและองค์กรระหว่างประเทศ ประเด็นสำคัญประการหนึ่งคือ ระบบทรัพยากรส่วนรวมนั้นมีความหมายเกินความมากกว่าทรัพยากรที่มีอาณาเขตชัดเจน เช่น ที่ดินและป่าไม้ สถานการณ์ความขัดแย้งในเรื่องทรัพยากรปัจจุบัน ทั้งในระดับสากลและไทย ทรัพยากรที่ไม่ได้ผูกติดกับพื้นที่ เช่น ภูมิปัญญาท้องถิ่นในเรื่องพืชพันธุ์ธรรมชาติเป็นประเด็นขัดแย้งระหว่างบริษัทข้ามชาติ รัฐ และชุมชนท้องถิ่น

วิกฤตการณ์ทางนิเวศวิทยา ทำให้ปัญหาสิ่งแวดล้อมเด่นชัดขึ้น การเคลื่อนไหวต่อต้านนโยบายและการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมที่มีผลกระทบต่องิ๊ตชีวิตชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย การจุดไฟเผาทำลายโรงเรือนเพาะชำกล้าไม้ยูคาลิปตัสในภาคอีสาน การต่อสู้เรียกร้องของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบ จากการสร้างเขื่อนปากมูล การเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อมนำไปสู่การสร้างเครือข่ายชาวนาอีสาน เรียกว่า สมัชชาเกษตรกรรายย่อยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (สกย.อ) เครือข่ายเกษตรกรภาคเหนือ (คกน.) การก่อตัวของกระบวนการเคลื่อนไหวในภูมิภาคต่าง ๆ

แสดงให้เห็นผลกระทบของการจัดการทรัพยากรและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมตามพลัง
ผลักดันของคนกลุ่มหนึ่ง ที่มีต่อวิถีชีวิตของชุมชน

เสน่ห์ จามริก เสนอแนวคิดเกี่ยวกับสิทธิมนุษยชนไว้ใน **สิทธิมนุษยชน
เกณฑ์คุณค่าและฐานความคิด** (2542) เป็นงานวิชาการที่น่าประเด็นสิทธิมนุษย
ชนมาวิเคราะห์ โดยมุ่งแสวงหาแนวทางสิทธิมนุษยชนที่เคารพรากฐานของสังคมไทย
และให้ความสำคัญกับศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์อย่างสากล รากฐานของสิทธิ
มนุษยชนคือการปลดปล่อยสู่อิสระทั้งจากพลังแห่งธรรมชาติ และจากการครอบงำ
ของมนุษย์ สังคมไทยได้เผชิญประเด็นปัญหาสิทธิมนุษยชนหลากหลายทั้งในแง่วัฒนธรรม
เช่น สิทธิมนุษยชนกับพุทธศาสนาในระดับวิถีคิด ปัญหาสิทธิมนุษยชนกับ
ประชาธิปไตยในแง่รูปแบบ เนื้อหา การปกป้องและส่งเสริมสิทธิมนุษยชนเป็นเรื่อง
เกี่ยวพันกับปัญหาต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง ประชาธิปไตยเป็นสิ่งที่จำเป็น เป็นฐาน
สำหรับสิทธิมนุษยชน การศึกษาเรื่องสิทธิมนุษยชนต้องแยกแยะระหว่างปรัชญา
อุดมการณ์ หลักการด้านหนึ่งกับอีกด้านหนึ่งคือความเป็นไปได้ รูปแบบ วิถีทางของ
พัฒนาการสิทธิมนุษยชนภายในสังคมหนึ่ง ๆ

สิทธิ เสรีภาพมีแหล่งที่มาจากธรรมชาติ ภายในจิตสำนึกของมนุษย์เป็น
เกณฑ์คุณค่าและมาตรฐานสิทธิที่ทำให้มองปัญหาสิทธิมนุษยชนอย่างเป็นองค์รวม
การพัฒนาประเทศตั้งแต่ปี พ.ศ. 2500 เป็นการพัฒนาที่มุ่งปัจจัยภายนอก คือการ
เติบโตทางเศรษฐกิจและการขึ้นนำ ชุมชนชนบทถูกครอบงำให้ผลิตเชิงพาณิชย์ ละทิ้ง
ภูมิปัญญาดั้งเดิมในการผลิตเพื่อพึ่งตนเองและยั่งยืน ขาดสิทธิในการพัฒนาตนเอง
ปรากฏการณ์กระแสท้องถิ่นและความสำนึกตื่นตัวในชุมชนท้องถิ่น เป็นแรงกระตุ้นให้
เกิดการรับรู้ รับรองสิทธิในกฎหมายรัฐธรรมนูญ 2540 (มาตรา 46 และ 56) เป็น
นัยสำคัญ ยกกระดับสิทธิพัฒนาตนเองจากระดับบุคคลสู่ระดับชุมชนที่เรียกว่า
สิทธิชุมชน การศึกษาเรื่องสิทธิมนุษยชนบนฐานคิดแห่งสิทธิการพัฒนาตนเอง จึง
เกี่ยวข้องกับปัญหาการแสวงหาแนวทางการพึ่งพาตนเอง ความยั่งยืน การจัดการ
ทรัพยากรและสภาวะแวดล้อม

วิยุทธ์ จำรัสพันธุ์ และประสิทธิ์ คุณรัตน์. (2543) ได้สังเคราะห์
วรรณกรรมที่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร เพื่อศึกษาสถานภาพของการจัด
การความขัดแย้งและสถานภาพของชุมชนอีสานในการจัดการและแก้ปัญหา

สรุปสถานภาพองค์ความรู้ของชุมชนกับการจัดการทรัพยากรได้เป็นหลายประเด็น
ได้แก่

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในภาคอีสาน ก่อนสมัยจอมพลสฤษดิ์
ณรงค์ เป็นเศรษฐกิจแบบหาอยู่หากิน พึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่อย่าง
สมบูรณ์ มีการแลกเปลี่ยนพึ่งพาระหว่างหมู่บ้าน เช่น นำปลาแดก หน่อไม้ ไปแลก
ข้าว การค้าขายระหว่างเมืองกับชนบทมีน้อย หลังจากมีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจ
แห่งชาติฉบับแรก ระบบเศรษฐกิจของอีสานต้องพึ่งรัฐและนายทุน โดยมีสาเหตุจาก
อัตราการเพิ่มของประชากร การส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ การขยายการก่อสร้าง
โครงสร้างพื้นฐานเพื่อเร่งรัดพัฒนาชนบท ทำให้เกิดความต้องการใช้ทรัพยากรมากขึ้น
พื้นที่ป่าลดลงอย่างรวดเร็วเพราะการขยายพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ ชาวอีสานมีราย
จ่ายเพิ่มขึ้นและเลียนแบบการบริโภคแบบคนเมือง

ด้านศักยภาพของชุมชนอีสาน นับจากปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาอำนาจรัฐ
และทุนได้ขยายตัวเข้ามามีอิทธิพลต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ผ่านนโยบาย
โครงการพัฒนาและกฎหมายต่าง ๆ งานวิจัยของวิญธน์ จำรัสพันธุ์และคณะ (2534)
ประยงค์ เนตยารักษ์ และบัณฑิต อ่อนดำ (2535) คุชฎี आयुวัฒน์ และเยาวนุช แซ่
ตั้ง (2534) และการศึกษาของ กป.อพช. อีสานใต้ (2536) ให้ภาพของผลกระทบ
การพัฒนาประเทศ ที่ทำให้หมู่บ้านสูญเสียศักยภาพ เพราะถูกดึงอำนาจในการจัด
การทรัพยากร เช่น รัฐแสวงหาประโยชน์จากการให้สัมปทานทำไม้ การประกาศเขต
ป่าสงวนแห่งชาติ ทำให้ชุมชนกลายเป็นผู้บุกรุกป่าสงวน เกิดปัญหาขัดแย้งกับรัฐและ
เอกชน ชุมชนอีสานมีความสามารถในระดับหนึ่ง ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
ของชุมชน มีหน่วยในการจัดการ มีระเบียบกฎเกณฑ์เป็นแนวปฏิบัติในการใช้
ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ บนฐานคิดการอยู่ร่วมกันของคนกับธรรมชาติโดย
อาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่น ฮีต คอง ประเพณี พิธีกรรม กลุ่ม องค์กรและเครือข่าย
ของชุมชนเป็นกลไกสำคัญในการหลอมพลังของชุมชน ทั้งในด้านการอนุรักษ์ฟื้นฟู
และการเคลื่อนไหว เพื่อเรียกร้องและปกป้องสิทธิของชุมชนในการจัดการ
ทรัพยากรธรรมชาติ

สภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา ได้ศึกษามรดกทางวัฒนธรรม
และศาสนา พลังสร้างสรรค์ในชุมชนชนบท (2530) โดยกาญจนา แก้ว
เทพเรียบเรียงผลการศึกษา คณะพระสังฆราชคาทอลิกมุ่งศึกษาเรียนรู้จากชาวบ้าน

ในลักษณะ การเสวนาระหว่างชีวิตกับชีวิต ในเขตภาคเหนือและภาคอีสานในสังคม 3 รูปแบบคือ สังคมแบบชุมชนหมู่บ้านของชาวเผ่าปาเกะยอ จังหวัดเชียงใหม่ สังคมแบบกึ่งเมืองของบ้านหัวเสือ จังหวัดเชียงใหม่ และบ้านโสกน้ำขาว จังหวัดขอนแก่น บ้านโนนเมือง จังหวัดนครราชสีมา ส่วนสังคมเมือง คือกลุ่มยากจนตามสลัมในกรุงเทพฯ เชียงใหม่ ขอนแก่นและนครราชสีมา วัตถุประสงค์สำคัญคือแสวงหารวดทางวัฒนธรรมของชุมชน ผลการศึกษาพบว่า คุณค่าที่ปรากฏในวัฒนธรรมดั้งเดิมเป็นคุณค่าและค่านิยมของความเป็นมนุษย์ มีมิติความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งสูงสุด ความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน และความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติประสานโยงใยกันอย่างลึกซึ้งจากรากฐานความเชื่อที่มีต่อสิ่งสูงสุด ซึ่งส่งผลต่อความสัมพันธ์ในมิติอื่น ๆ งานพัฒนาจึงต้องคำนึงถึงมิติของวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน และเริ่มต้นจากรากฐานต่าง ๆ ของวัฒนธรรมดั้งเดิม ปรัชญาชนหรือคัมภีร์ภาพของชุมชนในชนบทจะตกผลึกอยู่ในวัฒนธรรมซึ่งสืบทอดแก่ลูกหลานและเป็นพลังในการสร้างสรรค์ชุมชน

3.2 งานค้นคว้าวิจัยเกี่ยวกับป่า

เครือข่ายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภาคอีสาน ร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชน ได้วิจัยเชิงปฏิบัติการ ศักยภาพชุมชนอีสานในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ (2543) โดยเลือกพื้นที่หลัก 4 พื้นที่คือ หมู่บ้าน ชำผักหนาม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น หมู่บ้านตาดฟ้าดงสะคร่าน อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น หมู่บ้านเทพนา อำเภอเทพสถิต จังหวัดชัยภูมิ และหมู่บ้านขนุนส่งพอก อำเภอสว่าง จังหวัดสุรินทร์ มีพื้นที่ศึกษารอง 3 แห่งคือเครือข่ายป่าโนน เมืองจังหวัดศรีสะเกษ เครือข่ายป่าดงนาขิดแล่น จังหวัดอุบลราชธานีและเครือข่ายผู้เดือดร้อนจากเขื่อนราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ ใช้กระบวนการศึกษาวิจัยอย่างมีส่วนร่วม งานวิจัยนี้ชี้ให้เห็นผลกระทบจากนโยบายป่าไม้แห่งชาติและแผนแม่บทเพื่อพัฒนาการป่าไม้ของประเทศไทยที่ไม่สอดคล้องกับศักยภาพและแนวทางการอนุรักษ์พื้นที่ทรัพยากรของท้องถิ่นอีสาน การนิยามความหมาย การให้คุณค่าและการตีมูลค่า ป่า ของคนอีสานที่แตกต่างกับรัฐ ความรู้ในการบริหารจัดการทรัพยากรป่าของชุมชนอีสานได้รวมมิติทางศาสนาแบบแผนการผลิต และวิถีชีวิตเพื่อยังชีพไว้ด้วยกัน กลไกในการควบคุมการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรมีประสิทธิภาพ เพราะมี

ขอบเขตพื้นที่ความรับผิดชอบและขอบเขตสิทธิการใช้ประโยชน์ชัดเจน โดยการ
บริหารจัดการของสถาบันภายในชุมชน

เสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ (2536) วิจัย ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการ เพื่อนำหลักคิดและปฏิบัติที่เป็นจริงของชุมชนท้องถิ่นมาประมวลและวิเคราะห์เชิงนโยบาย ศึกษาเฉพาะกรณีพื้นที่ในภาคเหนือและภาคอีสานเป็นหลัก นิยามความหมายของ ป่าชุมชน ว่าเป็น ขบวนการทางสังคมหรือการรวมตัวกันขององค์กรประชาชน ในระดับชุมชน และ / หรือระดับเครือข่ายภายในระบบนิเวศแห่งหนึ่ง เพื่อทำการใช้ประโยชน์และจัดการ ทรัพยากรดิน - น้ำ - ป่า ซึ่งถือเป็นทรัพย์สินส่วนรวมของท้องถิ่น อย่างยั่งยืนและเป็นธรรม บนฐานของระบบความคิด ภูมิปัญญา อุดมการณ์ และสิทธิชุมชนซึ่งเน้น หลักการทางศีลธรรมและความมั่นคงในการยังชีพของชุมชนเป็นสำคัญ

ป่าชุมชนเป็นรูปแบบหนึ่งของประเพณีการอนุรักษ์ป่าของชาวบ้าน เชื่อมโยงกับวัฒนธรรมการผลิตเพื่อยังชีพในภาคเกษตร โดยมีจารีตประเพณีและความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นพื้นฐานในการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนและชุมชน กับทรัพยากรธรรมชาติจิตสำนึกในการรักษาป่าและความผูกพันทางศีลธรรมระหว่างชุมชนกับป่า เป็นพื้นฐานที่ชุมชนใช้ในการกำหนดสิทธิตามประเพณีในการควบคุมจัดการและปกป้องดูแลป่าของตน สิทธิชุมชน จึงหมายถึงสิทธิร่วมเหนือทรัพย์สินของชุมชน สมาชิกของชุมชนซึ่งทำหน้าที่ดูแลรักษาป่าเท่านั้นจึงจะมีสิทธิใช้และได้ประโยชน์จากป่า และสิทธิการใช้ยังถูกกำหนดด้วย ความยั่งยืนหรือความเป็นธรรมต่อระบบนิเวศ แต่ป่าชุมชนบนฐานคิดของทางราชการ มีจุดหมายเพียงการผลิตไม้และรายได้ อุดมการณ์ป่าชุมชนเริ่มมีศักยภาพลดลงด้วยเหตุผล 2 ประการ คือ สิทธิชุมชนไม่ได้รับการยอมรับตามกฎหมายและแรงกดดันของระบบเศรษฐกิจแบบการค้าจากภายนอก อย่างไรก็ตามชุมชนหลายแห่งยังสามารถผลิตซ้ำ ปรับเปลี่ยน และสร้างเสริมอุดมการณ์ป่าชุมชนขึ้นมาใหม่ ปัญหาหลักของการแย่งชิงทรัพยากรป่าและที่ดินในภาคอีสานคือ การต่อสู้เรื่องที่ทำกินกับอำนาจรัฐและธุรกิจเอกชน ในขณะที่ภาคเหนือคือการคุกคามของพืชพาดินและธุรกิจท่องเที่ยว รวมทั้งการทำให้เชิงพาณิชย์

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายจากโครงการวิจัยนี้ คือข้อเสนอแนะเชิงกฎหมาย รัฐควรตรากฎหมายยอมรับสิทธิชุมชนเหนือทรัพยากร ดังเช่น กฎหมายป่าชุมชนและ

ในเชิงนโยบาย รัฐพึงทบทวนนโยบายและแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ปรับแก้ไขให้เป็นไปในทิศทางที่เสรี สมดุล ยั่งยืน และเป็นธรรม ทบทวนนโยบาย และกฎหมายทั้งหมดที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรแบบรวมศูนย์และต้องปรับเปลี่ยนแนวทางการบริหารจัดการทรัพยากร ปรับเปลี่ยนบทบาทของรัฐจากผู้บริหาร จัดการแบบผูกขาดและรวมศูนย์ มาเป็นผู้สนับสนุนให้ชุมชนจัดการโดยรัฐให้ความ ช่วยเหลือสนับสนุน

บัญชา แก้วส่องและคณะ ได้ศึกษาวิจัย ป่าชุมชนในภาคตะวันออก เชียงเหนือกรณีศึกษาหมู่บ้านในป่าภูตืนสวนทราย อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย (2535) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยป่าชุมชนในภาคตะวันออกเชียงเหนือระยะ ที่ 1 ผลการวิจัยพบว่าชุมชนแสงภามีศักยภาพ ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยการจัดตั้งองค์กรพิทักษ์ป่าไม้ พัฒนาแหล่งน้ำ อนุรักษ์แหล่งไม้ใช้สอยและปรับ ตัวทางการผลิตศักยภาพของป่าชุมชนในการอนุรักษ์และพัฒนาระบบนิเวศ คือ เป็น แหล่งอนุรักษ์ต้นน้ำลำธาร อนุรักษ์ดิน อนุรักษ์พันธุ์สัตว์และพันธุ์พืช ในด้านการ พัฒนาชนบทป่าชุมชนเป็นแหล่งอาหารสำคัญ ไม้ใช้สอย สมุนไพร เหมาะสมต่อ การเลี้ยงสัตว์และการผลิต นอกจากนี้ป่าชุมชนยังก่อเกิดกฎเกณฑ์การใช้ทรัพยากร ของชุมชน สืบทอดพิธีกรรมเกี่ยวกับหินสีก้อน และการรวมตัวของชุมชนเพื่อ อนุรักษ์ป่า ข้อเสนอเชิงนโยบายคือ รัฐควรมีนโยบายที่ชัดเจนเกี่ยวกับป่าชุมชน พัฒนาพื้นที่ป่า ส่งเสริมองค์กรชุมชน มีกองทุนหมุนเวียนและระบบค่าตอบแทนแก่ ชุมชนที่รักษาป่า ในเชิงปฏิบัติการควรพัฒนาองค์กรอนุรักษ์ป่า พัฒนาอาชีพที่ไม่ ทำลายป่า สนับสนุนการสร้างป่าเศรษฐกิจ และกำหนดแนวป่าชุมชนเพิ่มเติม

สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ ได้วิจัย ป่าชุมชนอีสาน (2535) เพื่อศึกษา พัฒนาการของป่าชุมชน ศักยภาพของชุมชนในการอนุรักษ์ พัฒนาและใช้ป่าชุมชน ในชนอีสานตอนเหนือ ตอนกลางและตอนใต้ รวม 9 ชุมชน เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ไทย ลาว 4 ชุมชนที่เหลือเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ไทยโคราช ไทยเขมร กะเลิง ไช่ และผู้ไทย โดยศึกษาป่าดอนปู่ตา ป่าช้า ป่าวัดและป่าทำเล ผลการวิจัยพบว่าป่ายุคแรกอุดม สมบูรณ์เอื้อประโยชน์ด้านปัจจัยสี่แก่ชุมชน เป็นวิถีชีวิตของชาวบ้าน ในยุคบุกเบิกป่า ป่าถูกทำลายอย่างรวดเร็วเพื่อปลูกพืชพาณิชย์- มีฝ้าย ปอ ข้าวโพด มันสำปะหลัง ถั่วลิสง และอ้อย ตลอดจนนายทุนตัดป่าส่งโรงเลื่อยและการรถไฟ ชาวบ้านจึงเกิด ความคิดอนุรักษ์ป่า ศักยภาพในการอนุรักษ์ป่าพบว่าที่ประสบความสำเร็จเพราะองค์

กรชุมชนเข้มแข็ง มีกฎลงโทษผู้บุกรุกทำลายป่า ป่าชุมชนมีขอบเขตชัดเจนมีพระดูแล มีดินเลขหรือน้ำท่วม และชาวบ้านกลัวผีปอบ กลัวจะล้าหน่วยงานหรือองค์กรภายนอกมีบทบาทน้อยในการอนุรักษ์ พัฒนาและใช้ป่าชุมชน

งานสำคัญที่ส่งผลให้เกิดการศึกษาเรื่องสิทธิชุมชนในการจัดการป่า คือ วิชาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า โดยมีเจิมศักดิ์ ปิ่นทอง เป็นบรรณาธิการ (2534) เป็นรายงานการวิจัยประวัติศาสตร์การบุกเบิกพื้นที่ป่าของชุมชนในภาคเหนือ ภาคเหนือตอนล่าง ภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคใต้ ปัญหาการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติจากระดับชุมชน พัฒนาการการเปลี่ยนแปลงด้านทรัพยากร ผลกระทบจากนโยบายป่าไม้ การพัฒนาของรัฐและอิทธิพลเศรษฐกิจภายนอกทัศนคติของชาวบ้านเกี่ยวกับปัญหาเรื่องป่า เสนอแนวคิดคนอยู่กับป่าในการแก้ปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากร สนับสนุนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการป่าอนุรักษ์และให้ความหมายของป่าในแง่มุมการเป็นแหล่งทรัพยากรของชุมชน เป็นองค์รวมของระบบวัฒนธรรมและเศรษฐกิจเพื่อยั่งยืน

ในส่วนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ประยงค์ เนตยารักษ์ และบัณฑิต อ่อนดำได้เลือกป่าดงลาน กิ่งอำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น ป่าภูพาน อำเภอคำม่วง จังหวัดกาฬสินธุ์ และป่าพนมดงรัก อำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษเป็นกรณีตัวอย่าง ผลการวิจัยพบว่าพื้นที่ที่ยังคงสภาพสมบูรณ์อยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติวนอุทยานและเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ป่าลดลง คือการสัมปทานทำไม้ ชาวบ้านอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานตั้งแต่ปี 2516 เป็นต้นมาและมีความสับสนเกี่ยวกับแนวเขตป่าสงวนแห่งชาติและเขตป่าอนุรักษ์ ฝ่ายปกครองยอมรับชาวบ้านที่ตั้งบ้านเรือนในเขตป่าสงวน เป็นหมู่บ้านถูกต้องตามกฎหมาย ในขณะที่กรมป่าไม้ไม่ยอมรับ มีการจับกุมและผลักดันชาวบ้านออกจากเขตป่า นโยบายเรื่องป่าชุมชนที่ให้ชุมชนมีกรรมสิทธิ์ร่วม มีความเป็นไปได้สูงในเขตภาคเหนือตอนบนและภาคอีสาน เพราะมีองค์กรชาวบ้านที่เข้มแข็งกว่าภาคอื่น ๆ

บทที่ 2

ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน : กรณีศึกษา

หมู่บ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย

1. ประวัติ - ตำนาน

1.1 ประวัติบ้านแสงภา

บ้านแสงภา ต.นาแห้ว อ.นาแกว จ.เลย มีประวัติความเป็นมาในการจัดตั้งหมู่บ้านจากตำนานว่า บริเวณแถบนี้เป็นป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยแหล่งน้ำสัตว์ป่า มีพรานป่าชาวเวียงจันทน์ชื่อพรานไต้ และเพื่อน 4 คนคือ นายภา (ขุนภา) นายแพร นายน้อย ล่าสัตว์ตามลำน้ำโขง เลาะลงสู่ลำน้ำเหืองจนถึงบริเวณโป่งไฮ เห็นรอยช้างจึงตามมาถึงบริเวณนาห้างพบว่ามีเสือชุม จึงพากันทำห้างนอน (ปัจจุบันเรียกนาห้าง) รุ่งขึ้นเดินทางต่อผ่านโป่งกุดถึงโป่งนาเสียมเป้ หิวน้ำจึงพากันขุดบ่อ แต่บริเวณนี้พื้นดินเต็มไปด้วยหินทำให้เสียมงอ (ภาษาถิ่นเรียก เป้ จึงเรียกว่า นาเป้ ปัจจุบันเรียก นาสำเป้น) เดินทางต่อไปถึงหนองน้ำในเวลาพลบค่ำ ได้ตัดไม้มาทำได้ (ภาษาถิ่นเรียก จัก) เพื่อสองทาง (ปัจจุบันเรียก หนองจักไต้) จนถึงบริเวณที่เหมาะสมแล้วค้างแรมกันที่นี่ (ปัจจุบันเรียกว่า นาพรานนอน)

วันรุ่งขึ้นกลุ่มนายพรานทั้ง 4 เดินทางรอยช้างไปเรื่อย ๆ พบช้างแล้วยิง แต่ช้างไม่ตายวิ่งเข้าไปตายในป่า (ปัจจุบันเรียก นาโครงช้าง) ส่วนหัวช้าง เสือลากไปลำน้ำแพร์ (ปัจจุบันเรียก นาหัวช้าง) หนองที่ยิงช้าง เรียกว่า หนองพรานไต้

พรานทั้ง 4 เห็นว่า บริเวณดังกล่าวมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยแหล่งน้ำและสัตว์ป่า จึงชักชวนญาติพี่น้องอพยพมาตั้งถิ่นฐานที่นี่ประมาณ 10 ครอบครัว ตำนานกล่าวถึงการอพยพครั้งนั้นว่า เชียงสาให้ถือบังแจ้ว เชียงจ้อยให้ถือบังปลา ทิดโสให้ถือน้ำอ้อย ส่วนเชียงภาผู้เป็นหัวหน้าสหายสูงป็นใหญ่ ถูกขี้เดินทางมาในวันเสาร์ 4 ค่ำ ใช้เวลาเดินทาง 6 คืน เมื่อถึงที่หมายได้แยกย้ายหาที่ทำมาหากินใช้เวลาครึ่งเดือน เมื่อตกลงแบ่งที่ทำกินเรียบร้อยแล้ว ก็หาที่ตั้งวัดตั้งหมู่บ้านโดยตั้งวัดไว้ฝั่งทิศตะวันตกริมน้ำพา พ.ศ.2113 (ปัจจุบันคือ วัดศรีโพธิ์ชัย)

หมู่บ้านแสงภา มีประวัติความเป็นมายาวนานถึง 400 ปี เป็นชุมชนใหญ่ ในปี พ.ศ. 2508 ตั้งหมู่บ้านปาก่อโดยแยกออกจากหมู่บ้านแสงภา จำนวน 35 ครัวเรือน

และ พ.ศ.2525 ตั้งบ้านห้วยนาขึ้น ซึ่งแยกจากบ้านแสงภาเช่นเดียวกัน ดังนั้น ชุมชนแสงภาจึงประกอบด้วย 3 หมู่บ้านคือ บ้านแสงภา ห้วยนา และปากอ

1.2 ตำนานการสร้างพระธาตุดินแทน

พระธาตุดินแทนเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวบ้าน เป็นพระธาตุที่มีรูปลักษณะแตกต่างจากพระธาตุอื่น ๆ คือ เป็นพระธาตุซึ่งเกิดจากการนำดินมาทับถมกัน มีอายุประมาณ 200 ปี ตำนานการสร้างพระธาตุมีการเล่าสืบต่อกันมาว่า

ก่อนที่จะมีการสร้างพระธาตุดินแทนนั้นชาวบ้านมีความเชื่อในเรื่องมิคาทิฎฐิและนับถือผี ทุกปีจะมีประเพณีเลี้ยงผีด้วยวัว - ควาย หากปีใดไม่เลี้ยงจะเกิดเภทภัยแก่ชาวบ้านและสัตว์ต่าง ๆ

ต่อมามีพระภิกษุจากบางกอกน้อยชื่อ พระครู อุปัชฌายีวิจิตรชำนาญกิจ ได้เดินธุดงค์ตามลำน้ำโขงจากล้านช้างถึงแขวงไชยบุรีแล้วมาถึงเมืองแก่นท้าว ได้นั่งสมาธิเห็นว่าชาวบ้านแถบนั้นขาดศีลธรรมและจิตใจที่บริสุทธิ์ไม่เพียงพอต่อการรักษาพระธาตุได้ จึงเดินทางเรื่อยมาถึงหมู่บ้านแสงภา นั่งสมาธิเป็นเวลา 3 เดือน เห็นว่าชาวบ้านมีจิตใจบริสุทธิ์จึงได้เรียกประชุมชาวบ้านเพื่อปรึกษาหารือเกี่ยวกับการสร้างพระธาตุดินแทนในหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงพร้อมใจกันสร้างพระธาตุดินแทนขึ้น

วันเริ่มสร้างพระธาตุ คือ ขึ้น 1 ค่ำ เดือน 3 (12 ธ.ค. 2513) ชาวบ้านทุกคนจะหยุดทำงานในเรือกสวนไร่นาของตน หากผู้ใดฝ่าฝืนความศักดิ์สิทธิ์ของพระธาตุจะบันดาลให้มีอันเป็นไป เช่น มือกำมีดพร้าตลอดเวลาไม่สามารถวางลงได้ ใช้เวลาในการสร้างพระธาตุ ประมาณ 3 ปีจึงแล้วเสร็จ

ชาวบ้านพร้อมใจกันรับศีลและไตรสรณคมณ์ สาบานต่อหน้าองค์พระธาตุว่าจะยึดถือพระธาตุดินแทนเป็นที่สักการะบูชาและมีกฎร่วมกันคือ (ข้อห้าม)

1. ไม่ฆ่าสัตว์ ในวันโกน วันพระ
2. ไม่ทำงานเรือกสวน ไร่นา ในวันโกน วันพระ

ในปีต่อมาพระภิกษุได้นำชาวบ้านไปทำบุญหิน 4 ก้อน และเลี้ยงผีที่ภูสันทราย กระทำ 3 ปีต่อครั้ง เชื่อว่าภูสันทรายเป็นที่อยู่ของผีซึ่งถูกขับไล่จากหมู่บ้านก่อนสร้างพระธาตุและจะทำบุญพระธาตุในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12

ตำนานการสร้างพระธาตุได้กำหนดพิธีกรรมในวันขึ้นปีใหม่ (วันสงกรานต์) ไว้ว่าให้ทำธงบูชาพระรัตนตรัย ทำต้นดอกไม้บูชาพระพุทธรูป สรงน้ำพระพุทธรูปก่อนนำขึ้นหิ้งให้ทำพิธีบายศรีก่อน แล้วก่อกองทรายที่หน้าบ้าน - หลังบ้านของตนทุกปี

เพื่อป้องกันอุบัติเหตุปีศาจเข้ามาในหมู่บ้าน นอกจากนั้นตำนานการสร้างธาตุระบุว่า เครื่องปะและแก่นบ ประจำปี 4 อย่างคือ ร่ม 4 คัน , เสวตจักร 4 คัน , พง 4 หาง และ เพดาน 1 หลัง (ผ้า 4 เหลี่ยมกางเหนือยอดพระธาตุ) ของบะ 4 อย่างนี้จะหมุนเปลี่ยน กันไป

บัญชี แก้วสอง และคณะ. (2535 : 10 - 12) กล่าวถึงประวัติที่สำคัญของ ชุมชนแสงภา ดังนี้

ปี 2313 ได้ก่อสร้างองค์พระธาตุดินแทนขึ้น เป็นที่เคารพสักการะของ ชุมชน

ปี 2461 มีการก่อตั้งโรงเรียนบ้านแสงภา มีนายสนธิ อรรคสุรย์ เป็นครูใหญ่คนแรก ได้อาศัยกุฏิวัดเป็นสถานที่เรียน และถูกยุบไปในปี 2468 เนื่องจาก เศรษฐกิจของรัฐบาลตกต่ำ

ปี 2471 ได้ก่อสร้างกุฏิวัดขึ้นมีเสา 120 ต้น มุงหลังคาด้วยกระเบื้องไม้ การก่อสร้างเสร็จเมื่อปี 2473 และในปีนั้นเอง ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ มีนายแห้ว สิทธิศักดิ์ เป็นครูใหญ่ ดำเนินการเรียนการสอนมาจนถึงปัจจุบัน

ปี 2506 เริ่มมีการนำข้าวโพดมาปลูกในหมู่บ้าน แต่ไม่มากนัก เนื่องจาก การติดต่อค้าขายยังไม่สะดวก ถนนยังไม่

ปี 2507 มีการทำถนนชุดโดยประชาชน แต่ยังไม่มีการติดต่อค้าขายกัน กับภายนอก

ปี 2508 บ้านปากอได้แยกหมู่บ้านออกจากแสงภา มีจำนวน 35 หลังคาเรือนมีนายปัน พุทธรักษ์ เป็นผู้ใหญ่บ้าน ในปีนี้มีการก่อสร้างสถานีอนามัยตำบลแสงภาขึ้น

ปี 2512 - 2514 มีการก่อสร้างถนนลูกรังจาก อ.ด่านซ้าย - อ.นาแห้ว - บ้านแสงภา ทำให้การค้าขายกับภายนอกมีมากขึ้น การทำไร่ข้าวโพดในพื้นที่ป่าเริ่มมี แนวโน้มมากเกือบทุกหลังคาเรือน

ปี 2517 มีการก่อสร้างถนนลาดยางเข้าสู่หมู่บ้านแสงภา ทำให้การติดต่อค้าขายสะดวก การครอบครองพื้นที่ป่าในการปลูกข้าวโพดมีมากขึ้น เฉลี่ยครอบครัวละประมาณ 30 ไร่ โดยแบ่งพื้นที่ออกเป็น 3 - 4-แห่ง เพื่อใช้สับเปลี่ยนหมุนเวียนในการปลูกพืชในแต่ละปี บ้านแสงภา หัวนาและปากอ ในช่วงนี้มีประมาณ 120

ครัวเรือน การบุกเบิกพื้นที่ป่าเพื่อการปลูกข้าวโพดมีประมาณ 3,600 ไร่ (พักราชพรหม มา และเอือน ชานุ : 27 กพ. 34)

ปี 2521 เกิดการสู้รบระหว่างรัฐบาลกับผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ การทำ ไร่ข้าวโพดเริ่มลดลง เนื่องจากสถานการณ์ไม่ค่อยสงบแต่การปลูกข้าวโพดจะอยู่ บริเวณใกล้ ๆ หมู่บ้านเสียส่วนใหญ่

ปี 2525 หมู่บ้านห้วยนา ได้แยกหมู่บ้านออกจากบ้านแสงภา โดยใช้ลำน้ำ ภาเป็นแนวเขตหมู่บ้านและในปี 2525 - 2527 นี้เอง เป็นปีที่ทำไร่ข้าวโพดกันมากที่สุด มีจำนวนครัวเรือนทั้งหมด 137 ครัวเรือน การครอบครองพื้นที่เฉลี่ยครัวเรือนละ 30 ไร่ การบุกเบิกพื้นที่ป่าในช่วงนี้ประมาณ 5,600 ไร่ นับว่าเป็นการสูญเสียพื้นที่ป่าไปอย่าง มากมาย พื้นที่ที่ถูกบุกเบิกในการปลูกพืชนั้นเป็นบริเวณภูเขาทางด้านทิศใต้และทิศ ตะวันตกเป็นส่วนใหญ่

ปี 2527 มีการประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ ป่าภูเป้อย ภูชี้เจ้าและป่า ภูเรือตามกฎหมายกระทรวง ฉบับที่ 1041 (พ.ศ.2527) มีพื้นที่ 900,000 กว่าไร่

ปี 2528 พืชตระกูลถั่วเข้ามามีบทบาทในหมู่บ้าน มีการนำรถแทรกเตอร์ มาไถพรวนพื้นที่ในการปลูกพืช หลังจากเก็บเกี่ยวข้าวโพดก็จะปลูกถั่ว เช่น ถั่วดำ ถั่วลิสง ถั่วเล็บ-มีอนางแดง เป็นต้น ทำให้การใช้ประโยชน์จากพื้นดินสามารถกระทำ ได้ตลอดทั้งปี การทำไร่ในพื้นที่ห่างไกลจากหมู่บ้านเริ่มน้อยลง

ปี 2529 มีการประกาศให้สัมปทานป่า บริเวณภูดินสวนทราย ซึ่งเป็น แปลงสัมปทานที่ 19 20 และ 21 โดย ส.ส.ผู้หนึ่งในจังหวัดเลยเป็นเจ้าของการ สัมปทานร่วมกับบริษัททำไม้ในจังหวัดเลย ทำให้ประชาชนบ้านแสงภาไม่พอใจใน การสัมปทานในครั้งนี้จึงได้มีการรวมตัวกันเพื่อต่อต้านการสัมปทานป่าไม้ โดยการยื่น หนังสือต่อนายอำเภอและผู้ว่าราชการจังหวัดเลย แต่ไม่ได้รับคำตอบจึงได้ส่งตัวแทน ยื่นหนังสือต่อ ฯพณฯ พลเอกหาญ สีลานนท์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรและ สหกรณ์ในขณะนั้น ซึ่งก็ได้เดินทางมาดูพื้นที่ด้วยตัวเอง และในที่สุดก็เห็นว่า การที่ ประชาชนได้ร่วมกันรักษาภูดินสวนทรายมาช้านานไม่เคยบุกรุกเข้าไปทำการปลูกพืช ยังคงให้สภาพป่ามีอยู่อย่างสมบูรณ์ จึงได้สั่งการให้การสัมปทานระงับลง และอาจจะ ด้วยเหตุผลนี้ที่ทำให้ประชาชนต้องหยุดการบุกรุกพื้นที่ป่าหันมาทำมาหากินในพื้นที่ รอบ ๆ หมู่บ้าน เพราะบางท่านให้เหตุผลที่ว่า "เราหยุดการสัมปทานป่าได้ เราก็ต้อง หยุดทำลายป่าได้" (คาน สิงห์รักษ์ และทัต สิงห์รักษ์. 20 กพ. 34)

ปี 2530 ทางกรได้ออก สทก. ให้แก่ราษฎรในบริเวณนี้ ซึ่งก็เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ประชาชนต้องมาทำกินในพื้นที่ของตนเองที่ทางราชการออก สทก.1 ให้ในปีเดียวกันนี้โครงการอีสานเขียวก็เริ่มเข้าสู่หมู่บ้าน โดยสนับสนุนไม้ผลยืนต้นแก่ประชาชน เช่น ขนุน มะม่วง มะขาม กาแฟ และไผ่ตง นอกจากนี้ ธกส. ได้ให้เงินกู้ระยะยาวเพื่อการทำสวนไม้ผล อันได้แก่ ขนุน มะขามหวานและลิ้นจี่

ปี 2533 มีการก่อตั้งหมู่บ้านบ่อเหมืองน้อยขึ้นในเขตพื้นที่ภูหัวหอมติดเขตชายแดนไทย - ลาว

ปี 2534 มีการก่อตั้งหมู่บ้านห้วยน้ำผักขึ้นในเขตพื้นที่ป่าภูตืนสวนทรายทางด้านติดต่อกับชายแดนไทย - ลาว ซึ่งทั้งหมู่บ้านบ่อเหมืองน้อยและหมู่บ้านห้วยน้ำผักนี้เป็นการก่อตั้ง เพื่อความมั่นคงซึ่งมีทหารเป็นผู้ดำเนินโครงการ

ปลายปี 2534 - 2535 โครงการอีสานเขียวที่บ้านปาก่อ ดำเนินการโดย มศว. ประสานมิตร งบประมาณ 1 ล้าน 3 แสนบาท ได้สนับสนุนโครงการเลี้ยงวัว โครงการเงินทุน-หมุนเวียน โครงการไม้ผลยืนต้น การฝึกอบรม การดูงาน เป็นต้น

ในปัจจุบัน บ้านแสงภา ห้วยนา ปาก่อ ได้มีพืชชนิดใหม่เริ่มเข้ามามีอิทธิพลคือขิงและโกโก้

2. ข้อมูลพื้นฐานทั่วไป

ชุมชนแสงภา อยู่ในเขตการปกครองของ ตำบลแสงภา อ.นาแห้ว จ.เลย โดยตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของจังหวัด ห่างออกไปประมาณ 126 ก.ม. และห่างจากอำเภอประมาณ 11 ก.ม. พื้นที่ตั้งอยู่บริเวณชายแดนไทย - ลาว (ห่างจากชายแดน 8 ก.ม.) ตั้งอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ป่าภูเป้อย ป่าภูชี้แก้ว และป่าภูเรือ ซึ่งได้ประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ เมื่อปี 2527 (บุญธร แก้วส่องและคณะ. 2535 : 14)

2.1 อาชีพของประชากร

ประชากรในชุมชนแสงภาส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำไร่ทำนา ทำไร่ข้าวโพดเพื่อขาย แต่ชาวบ้านไม่มีการรวมกลุ่มเพื่อต่อรองกับพ่อค้าคนกลาง และทำนาเพื่อบริโภคเท่านั้น ห่างจากฤดูกาลทำนา ทำไร่ ชาวบ้านจะไปทำงานรับจ้างที่กรุงเทพฯ เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยวก็กลับเข้ามาในหมู่บ้านอีกครั้ง อาชีพที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ เป็นลูกจ้างของอุทยานแห่งชาติ

ชาวบ้านชุมชนแสงภามีอาชีพเสริม คือการเลี้ยงวัว โดยปล่อยเลี้ยงตามธรรมชาติในป่าอุทยาน ประมาณ 1,000 ตัว ระหว่างเดือนมิถุนายน - ธันวาคม และในฤดูฝนชาวบ้านจะเก็บเห็ดมาขายให้พ่อค้าคนกลาง

2.2 การรวมกลุ่ม / กฎเกณฑ์ของสังคม

ชุมชนแสงภามีกฎเกณฑ์การอยู่ร่วมกันในสังคมทั้งที่เป็นจารีตและกฎระเบียบของสังคม โดยมีรัฐเป็นผู้กำกับดูแล กฎเกณฑ์จารีตจะถือยึดครองธาตุดินแทน คือการไม่ฆ่าสัตว์ในวันโกน วันพระ หากชาวบ้านคนใดฝ่าฝืนกฎ เช่น ถือสังฆาล์วไปหาสัตว์น้ำในวันดังกล่าวจะได้รับการลงโทษ คือถูกตีจนชินทา โทษหนักมากกว่าเมื่อฆ่าสัตว์ คือการถูกเจ้าหน้าที่ของบ้านเมืองดำเนินการ (หมู่บ้านนี้อยู่ในเขตป่าสงวน ดังนั้นชาวบ้านจะเข้าป่าล่าสัตว์ไม่ได้เช่นเดิมอีกแล้ว แต่ยังมีการลักลอบอยู่ในปัจจุบัน)

เมื่อคนในชุมชนเกิดกรณีพิพาทเล็กน้อย เช่น อุบัติเหตุ การละเมิดที่ดิน ผู้ใหญ่บ้าน กำหนดเป็นผู้ไกล่เกลี่ยในเบื้องต้นก่อน หากรุนแรงจึงจะดำเนินการขั้นต่อไป

ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการตั้งกฎเกณฑ์การอยู่ร่วมกันในสังคม คือจะมีการประชุมปรึกษาหารือ ชี้แจงนโยบายแนวปฏิบัติร่วมกัน เช่น การทำกิจกรรมในวันสำคัญ การต้อนรับแขกทางศาสนาของหมู่บ้าน ตลอดจนแนวปฏิบัติในการใช้ป่า อาทิ เช่น การเข้าป่าหาหน่อไม้ เก็บเห็ด

บัญชา แก้วส่อง และคณะ. (2535 : 74 - 78) ได้สรุปการรวมกลุ่มของชุมชนโดยจำแนกกลุ่มเป็น 2 ลักษณะคือ กลุ่มที่ชุมชนจัดตั้งและจัดตั้งโดยองค์กรของรัฐ ดังนี้

2.2.1 กลุ่มองค์กรที่จัดตั้งโดยชุมชน มีอยู่ 4 กลุ่มคือ

กลุ่มอนุรักษ์ป่า บ้านแสงภา ห้วยนา ป่าก่อ เป็นการรวมกลุ่มของบรรดาหนุ่มสาวชาวบ้านแสงภา ห้วยนา ป่าก่อ เมื่อปี 2529 โดยมีประชาชนทั้ง 3 หมู่บ้าน สนับสนุนอยู่เบื้องหลัง เพื่อเป็นการต่อต้านการสัมปทานของพื้นที่บ้านแสงภาทั้งหมด ผู้นำกลุ่มได้แก่ นายสมบัติ ชิดทิต นายวิเศษ พุทธรักษ์ เป็นต้น

ในปัจจุบัน การรวมตัวของกลุ่มอนุรักษ์ป่าบ้านแสงภา ห้วยนาและป่าก่อ จะอยู่ในความดูแลของสภาตำบลแสงภา โดยมีนายสมบัติ ชิดทิต กำหนดตำบลแสงภาเป็นประธานสมาชิกก็คือ ราษฎรบ้านแสงภา ห้วยนา และป่าก่อ ทั้งหมดทุกคน โดยจะร่วมกันไม่ตัดไม้ทำลายป่าต้นน้ำลำธารในพื้นที่ป่า คอยสอดส่องดูแลใน

การที่มีบุคคลเข้าไปสร้างความเสียหายที่เกิดขึ้นในพื้นที่ป่า เช่น การแผ้วถางป่า การจุดไฟเผาป่า เป็นต้น ถ้ามีผู้ใดเข้าไปสร้างความเสียหาย ราษฎรที่พบเห็นจะรายงานต่อสภาตำบลดำเนินการเข้าตักเตือน ถ้าไม่เชื่อฟังทางสภาตำบลก็จะรายงานให้เจ้าหน้าที่ของทางราชการเข้ามาดำเนินการในขั้นตอนต่อไป

กลุ่มทำบุญ เป็นกลุ่มที่เกิดขึ้นโดยราษฎรเพื่อการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและประเพณีของหมู่บ้านเป็นส่วนใหญ่ในรอบปี บ้านแสงภา ห้วยนา ป่าก่อ จะมีการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ถึง 8 เดือน ยกเว้นเดือนอ้าย เดือนยี่ เดือน 6 และเดือน 7 กลุ่มทำบุญจะมีสมาชิกคือ ราษฎรของหมู่บ้านทุกคนทุกหลังคาเรือน วิธีการดำเนินการ ถ้าจะมีการจัดกิจกรรมแต่ละครั้ง ผู้นำหมู่บ้าน ผู้อาวุโส คณะกรรมการหมู่บ้าน รวมทั้งราษฎรทุกคนเข้าร่วมประชุมกัน เพื่อปรึกษารวบรวมในการกำหนดการประกอบกิจกรรม วันที่ และการแบ่งหน้าที่กันรับผิดชอบ หลังจากนั้นก็จะประชาสัมพันธ์ให้ประชาชนทราบทั่วกัน ในยุคที่ผ่านมามีการดำเนินกิจกรรมในงานบุญต่าง ๆ จะอาศัยการเรียไรตามหลังคาเรือนทุกหลังคาเรือนเท่า ๆ กัน นำเงินมาจัดกิจกรรมนั้น ๆ ในปัจจุบันจะอาศัยการบริจาคตามกำลังศรัทธาราษฎรทุกคนในหมู่บ้านจะเป็นเจ้าภาพร่วมกันทั้งหมด

กลุ่มทำบุญอีกลักษณะหนึ่ง คือกลุ่มที่ไปถวายอาหารพระภิกษุทุกวัน ชนกลุ่มนี้จะเป็นผู้อาวุโสและกลุ่มแม่บ้านเป็นหลัก ภาษาชาวบ้านเรียกกันว่า “พ่อออก - แม่ออก” เป็นกลุ่มที่จะไปวัดทุกวัน การดำเนินกิจกรรมนั้นจะเป็นกลุ่มที่นำอาหารจากบ้านไปถวายพระ โดยอาหารเหล่านั้นจะได้มาจากของตนเองและของเพื่อนบ้านที่ไม่สามารถไปถวายอาหารพระได้เองเป็นผู้ฝากมาอีกที

กลุ่มเหมืองฝาย เป็นองค์กรอีกรูปแบบหนึ่งที่จัดตั้งโดยราษฎรภายในหมู่บ้าน โดยเฉพาะกลุ่มผู้ใช้น้ำในการทำนา แต่ละกลุ่มจะจัดตั้งกลุ่มตามเหมืองฝายที่ตนใช้เพื่อคอยทำนุบำรุงเหมืองฝายให้อยู่ในสภาพที่ใช้การได้ กลุ่มเหมืองฝายนี้มี 6 กลุ่ม เป็นเหมืองฝายจากลำน้ำภาและลำน้ำแพร่ แห่งละ 3 เหมืองคือ

กลุ่มเหมืองนาถ้ำ เป็นเหมืองที่ต่อน้ำจากฝายนาถ้ำหรือฝายวังงูเลื่อมของลำน้ำภา มีนายด้วง อินทัง เป็นนายเหมือง มีสมาชิกผู้ใช้น้ำประมาณ 42 ครัวเรือน

กลุ่มเหมืองนากลาง เป็นเหมืองที่ต่อน้ำจากฝายถ้ำพระหรือฝายนากลางของลำน้ำภา มีนายอาจ สิงห์รักษ์ เป็นนายเหมือง มีสมาชิกผู้ใช้น้ำประมาณ 43 ครัวเรือน

กลุ่มเมืองนาหิน เดิมเป็นเมืองที่ต่อจากฝ่ายนาหิน แต่ในปัจจุบันให้การไม่ได้แล้วจึงได้ต่อจากตอนกลางของเมืองนากลางของลำน้ำภา มีผู้ใช้น้ำประมาณ 73 ครัวเรือน

กลุ่มเมืองนาทุ่ง เป็นเมืองที่ต่อจากฝ่ายนาทุ่งหรือฝ่ายใหญ่ของลำน้ำแพร์ มีนายประดิษฐ์ ไพโรภิบาล เป็นนายเมือง มีสมาชิกผู้ใช้น้ำประมาณ 50 ครัวเรือน

กลุ่มเมืองนาป่าคำ ต่อจากฝ่ายนาป่าคำของลำน้ำแพร์ มีนายแก่น จันทะคุณ เป็นนายเมืองโดยมีสมาชิกผู้ใช้น้ำประมาณ 25 ครัวเรือน

กลุ่มเมืองโป่งข้าง ต่อจากฝ่ายโป่งข้างของลำน้ำแพร์ มีนายหลิน มั่นมา เป็นนายเมือง มีสมาชิกผู้ใช้น้ำประมาณ 53 ครัวเรือน

วิธีการดำเนินงานของกลุ่มเมืองฝ่ายก็คือ จะมีการลอกเหมืองหรือซ่อมแซมฝ่ายที่ชำรุด เมื่อถึงฤดูก่อนทำนา เพื่อน้ำจะไหลได้สะดวก บรรดานายเมืองก็จะใช้ฆ้องตีแล้วเดินรอบ ๆ หมู่บ้าน เพื่อเป็นสัญลักษณ์การให้ผู้ใช้น้ำในเมืองต่าง ๆ ไปทำการลอกเหมืองและทำนุบำรุงฝ่าย โดยราษฎรผู้ใช้น้ำจะสังเกตบุคคลที่ทำการตีฆ้องว่า เป็นผู้ใด ถ้าเป็นนายเมืองของตน สมาชิกผู้ใช้น้ำเมืองนั้นทุกคนก็จะไปทำการลอกเหมืองหรือซ่อม-แซมฝ่ายของตน ในสมัยก่อนการซ่อมแซมฝ่ายและการขุดลอกเหมืองเป็นไปด้วยความยากลำบาก เนื่องจากเหมืองฝ่ายเป็นดิน ใช้เวลาหลายวันจึงจะเสร็จ แต่ในปัจจุบันจะใช้เวลาเพียงวันหรือสองวันเท่านั้นก็เสร็จเรียบร้อย เนื่องจากเหมืองฝ่ายส่วนมากเป็นคอนกรีตเกือบทั้งหมด

กลุ่มกองทุนสงเคราะห์ เป็นกิจกรรมที่แยกกันทำแต่ละหมู่บ้าน การก่อตั้งริเริ่มโครงการเป็นการเห็นชอบของราษฎรในหมู่บ้านเอง เพื่อประโยชน์แก่ราษฎรทุกคนร่วมกันในการช่วยเหลือซึ่งกันและกันเป็นหลัก วิธีการดำเนินการ จะเป็นการเรียกรับเงินช่วยเหลือแก่ครอบครัวผู้ตายที่เกิดขึ้นในหมู่บ้าน โดยจะอยู่ในรูปของการบริจาคครอบครัวละ 10 บาท ส่วนเฉพาะบ้านแสงภาจะมีการหาทุนสมทบในกองทุนจากหน่วยงานของรัฐและเอกชนต่าง ๆ และยังช่วยในการให้กู้ยืมฉุกเฉินแก่ราษฎรที่เดือดร้อนจริง ๆ ภายในหมู่บ้าน โดยอยู่ในดุลยพินิจของคณะกรรมการหมู่บ้าน โดยคิดอัตราดอกเบี้ยร้อยละ 1 บาท ต่อเดือน

2.2.2 องค์การที่เกิดขึ้นจากหน่วยงานของรัฐจัดตั้ง มีอยู่ 10 กลุ่มคือ

กลุ่มโครงการอีสานสีเขียว หมู่บ้านที่ได้รับโครงการอีสานเขียวมีหมู่บ้านแสงภา และบ้านปากอ้อยเสียส่วนมาก สิ่งที่ได้รับ ได้แก่ ไม้ผลประเภทมะม่วง ขนุน กาแฟ ฝรั่ง และมะขามหวาน เป็นต้น การดำเนินการของโครงการจะเป็นการส่งเสริมการปลูกไม้ผลเป็นหลัก โดยจะนำมาจากให้แก่ประชาชน โดยมีหลักเกณฑ์อยู่ว่า ถ้าผู้ได้รับพันธุ์ไม้ไปแล้วในระยะเวลา 5 ปี จะต้องคืนพันธุ์เพื่อที่จะให้บุคคลอื่นต่อ ๆ กันไป ซึ่งเมื่อรับพันธุ์ไม้มา 1 ต้น จะต้องคืนพันธุ์จำนวน 3 ต้น หน่วยงานที่ดำเนินการ ได้แก่ ทางกรมในอำเภอนาแห้วโดยเฉพาะเกษตรอำเภอ และหน่วยพัฒนาเพื่อความมั่นคง เป็นต้น

กลุ่มจักสาน กลุ่มจักสานจัดตั้งเมื่อวันที่ 14 สิงหาคม 2533 โดยพัฒนาชุมชนอำเภอนาแห้วเป็นผู้จัดตั้ง มีสมาชิกทั้งหมด 12 คน จุดประสงค์ในการจัดตั้งกลุ่ม เพื่อเป็นการส่งเสริมทางด้านอาชีพให้แก่ประชาชนให้มีรายได้เพิ่มขึ้น ดำเนินงานโดยทางพัฒนาชุมชนอำเภอนาแห้วจะเป็นผู้ดำเนินการติดตามให้กลุ่มจักสานร่วมกันจักสานสิ่งของเครื่องใช้ โดยทางพัฒนาชุมชนจะหาแบบและตัวอย่างมาให้ลอกเลียนแบบ และติดต่อตลาดในการขายสินค้าให้ด้วย สิ่งของที่ทำการจักสาน ได้แก่ พายข้าวหวาย และไม้กวาด เป็นต้น การดำเนินการของกลุ่มจักสานนั้นนับว่าเป็นการสร้างเสริมรายได้อีกทางหนึ่งแก่ประชาชนได้เป็นอย่างดี สำหรับวัสดุในการจักสานก็จะอาศัยแหล่งวัสดุจากป่าเป็นหลัก

กลุ่มเลี้ยงไหม มีสมาชิกจำนวน 9 คน กลุ่มนี้ทางเกษตรอำเภอนาแห้วเป็นผู้รับผิดชอบโครงการ โดยได้จัดสร้างโรงเลี้ยงไหมให้แก่สมาชิก ขนาดกว้าง 4 เมตร ยาว 5 เมตร เป็นคอนกรีต โดยตีราคาค่าวัสดุโรงเรือนละ 10,000 บาท และให้ผู้เลี้ยงไหมส่งเงินค่าวัสดุคืน ปีละ 1,000 บาท เป็นเวลา 10 ปี ให้แก่ทางเกษตรอำเภอทางเกษตรอำเภอจะเป็นผู้คอยให้คำแนะนำในการเลี้ยงและดูแล นำไหมพันธุ์ดีมาให้เลี้ยง นำต้นหม่อนพันธุ์ดีมาให้ปลูก การจำหน่ายจะจำหน่ายเป็นพักโดยไม่ต้องสาวขายกิโลกรัมละ 70 - 90 บาท แล้วแต่คุณภาพพักไหมที่ได้แล้วจะหักค่าพันธุ์ไหมค่าขนส่งบ้าง ส่วนที่เหลือจะเป็นของสมาชิกผู้เลี้ยงไหมทั้งหมด

กลุ่มแม่บ้าน เป็นองค์กรหนึ่ง ที่ให้ความช่วยเหลือในการช่วยกันแก้ปัญหาต่าง ๆ ภายในหมู่บ้านได้อย่างมาก การจัดตั้งกลุ่มแม่บ้าน คือพัฒนาชุมชนอำเภอ ปัจจุบันสมาชิก 90 คน หน้าที่สำคัญของกลุ่มแม่บ้านจะเป็นกลุ่มที่คอยกระทำ

กิจกรรมในด้านการต้อนรับหรือสวัสดิการเสียมากกว่า เช่น คอยทำอาหารต้อนรับแขก บ้านแขกเมือง เป็นต้น อีกส่วนหนึ่งคือ กลุ่มแม่บ้านที่เป็นผู้ปกครองของนักเรียน จะคอยไปทำอาหารโครงการอาหารกลางวันของโรงเรียนทุกวัน การดำเนินงานของกลุ่มจะขึ้นอยู่กับผู้นำหมู่บ้าน ถ้ามีกิจกรรมใดแม่บ้านควรมีบทบาท ก็จะประชุมชี้แจงกลุ่มผู้นำแม่บ้าน ส่วนมากก็จะเป็นภรรยาของผู้นำหมู่บ้านนั่นเอง ร่วมกันปรึกษาหารือในการทำกิจกรรมนั้น ๆ แล้วก็จะให้กลุ่มผู้นำแม่บ้านรวมแม่บ้านทั้งหมดขึ้นร่วมทำกิจกรรม สำหรับโครงการอาหารกลางวัน ทางคณะครู จะดำเนินการประชุมกลุ่มแม่บ้านผู้ปกครองนักเรียนให้มาร่วมกันทำอาหารให้ลูกของตนรับประทาน โดยการสับเปลี่ยนหมุนเวียนกันไปเรื่อย ๆ โดยทำวันละ 2 คน การเก็บเงินจะเก็บคนละ 10 บาท/นักเรียน 1 คน/1 เดือน ครูจะเป็นผู้ควบคุมเงินและจัดซื้ออาหารไว้ให้ กลุ่มแม่บ้านจะมีหน้าที่มาประกอบอาหารและจัดแบ่งให้นักเรียนรับประทานในเวลากลางวันเท่านั้น

กิจกรรมที่ผ่านมาของกลุ่มแม่บ้านก็มีการอบรมกลุ่มสตรีแม่บ้านโดยพัฒนาชุมชนอำเภอเป็นผู้ดำเนินการอบรม การสอนการทำตะกร้าด้วยวัสดุหาง่าย เช่น ไม้ไผ่ โดยกรมการศึกษานอกโรงเรียนและการอบรมทำขนม ทำดอกไม้และตัดเย็บเสื้อผ้า โดยกรมอาชีวศึกษา เป็นต้น

กลุ่มเยาวชน เป็นกลุ่มจัดตั้งขึ้นโดยอำเภอ ได้ดำเนินการฝึกอบรมเมื่อปี 2532 มีจำนวนประมาณ 78 คน หน้าที่ของกลุ่มเยาวชน ส่วนมากจะเป็นกลุ่มเข้าร่วมในการทำกิจกรรมการพัฒนาหมู่บ้านและเป็นกลุ่มเดียวที่ให้ความร่วมมือ และร่วมกระทำกิจกรรมต่าง ๆ ในด้านพัฒนาได้เป็นอย่างดีเยี่ยม การดำเนินงานของกลุ่มจะอยู่ในการควบคุมของกำนันและผู้นำในหมู่บ้าน โดยถ้าจะมีการร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ก็จะใช้ผู้นำเยาวชนเข้าร่วมปรึกษาหารือ เพื่อชี้แจงการร่วมทำกิจกรรม ต่อจากนั้นก็ประกาศให้เยาวชนทำกิจกรรมร่วมกัน การรวมกลุ่มของเยาวชน จะเป็นไปได้อย่างรวดเร็วเป็นกลุ่มที่เป็นตัวจักรสำคัญของหมู่บ้านในการพัฒนาไม่ว่าจะเป็นการพัฒนาสภาพแวดล้อมของหมู่บ้าน การจัดประเพณีต่าง ๆ ส่วนมากกลุ่มเยาวชนจะเป็นแกนหลักในการเป็นผู้ร่วมกิจกรรมอย่างเห็นได้ชัด กิจกรรมที่กระทำอยู่ในปัจจุบันคือ โครงการเลี้ยงวัวของเยาวชน โดยทั้งตำบลแสงภามิงบสนับสนุนจากกรมพัฒนาชุมชนเข้ามาดำเนินการโดยซื้อวัวมาให้พ่อนส่งตราค่าให้เยาวชนพ่อนส่งตัวละ 9,000 บาท โดยพ่อนส่งคืนปีละ 2,500 บาท จนครบตามราคาวัวสำหรับวงเงินที่รวบรวมได้นั้นก็

จะซื้อพันธุ์วัวให้แก่เยาวชนคนต่อไปผ่อนส่งต่อเนื่องกันไปเรื่อย ๆ จำนวนวัวทั้งหมด 12 ตัว ที่ได้รับการสนับสนุน

กองทุนยาและบัตรสุขภาพ ปัจจุบันทางสาธารณสุขอำเภอนาแห้วเป็นผู้สนับสนุน ส่งยาประเภทยาตำราหลวงมาให้ อสม. ในหมู่บ้านจำหน่ายในราคาถูก โดยจัดใน รูปแบบสหกรณ์และมีหุ้นจากราษฎรหัวละ 10 บาท การคืนกำไรก็จะคืนตามหุ้นที่มีอยู่ นอกจากนี้ยังมีการทำบัตรสุขภาพของครอบครัวโดยจะเสียค่าทำบัตร 300 บาทต่อปี และจะใช้บัตรนี้เข้ารักษาตัวฟรีในงบประมาณการรักษาไม่เกิน 15,000 บาท ถ้าเกินจากงบประมาณนี้จะต้องจ่ายเงินเอง การดำเนินกิจกรรมจะแยกหมู่บ้าน ดำเนินการออกจากกันของแต่ละหมู่บ้าน

ธนาคารข้าว เป็นการร่วมทำกิจกรรมทั้งหมู่บ้านแสงภา ห้วยนาและป่าก่อ ผู้ผลักดันโครงการคือ พัฒนาชุมชนอำเภอนาแห้ว การดำเนินการของธนาคารจะมีคณะกรรมการคอยควบคุมบัญชีข้าว ปัจจุบันมีข้าว 115 ถัง ได้ให้ประชาชนกู้ยืมไปหมดแล้ว หลักการและการกู้ยืมนั้นจะเน้นให้การกู้ยืมแก่ผู้ที่ยากจนข้าวไม่พอกิน ในแต่ละปีการยืมจะมีการคิดดอกเบี้ย ถ้ายืม 10 ถัง จะคิดอัตราดอกเบี้ย 1 ถัง/ปี การดำเนินงานที่ผ่านมาสภาตำบลและคณะกรรมการธนาคารข้าวจะเป็นผู้ควบคุมดูแล แต่ในปัจจุบันการดูแลเอาใจใส่น้อยจึงเกิดปัญหาในการกู้ยืมแล้วไม่ส่งคืนซึ่งยังไม่ได้มีการแก้ไขกันในขณะนี้

กลุ่ม ธกส. เป็นการจัดตั้งกลุ่มเพื่อให้ราษฎรกู้เงินมาใช้ลงทุนในด้านการเกษตร โดยแบ่งออกเป็น กลุ่มกู้เงิน ธกส.ระยะยาว 5 ปี เพื่อการทำไม้ผลยืนต้นประเภท ขนุน มะขาม และลิ้นจี่ มีจำนวนสมาชิก 9 คน ซึ่งจะเป็นผู้กู้เงินของ ธกส. ในลักษณะค้ำประกันกันเองภายในกลุ่ม โดยทาง ธกส. จะนำเอาเงินนั้นไปซื้อพันธุ์พืช ปุ๋ย ยา ซึ่งจะอยู่ภายในวงเงินที่กู้เฉลี่ยแล้วจะอยู่ในวงเงินประมาณ 15,000 บาท/สมาชิกหนึ่งคน และจะส่งคืนเมื่อผลผลิตออกแล้วหรือภายใน 5 ปี นอกจากนี้ก็ยังมีกลุ่มกู้เงิน ธกส. ระยะสั้นมีสมาชิกทั้งหมด 28 คน กลุ่มนี้ ธกส. จะทำการจัดตั้งกลุ่มขึ้นทำสัญญากู้เงินระยะสั้นเพื่อใช้ในการเกษตรภายใน 1 ปี โดยคิดอัตราดอกเบี้ยร้อยละ 12 ต่อปี เฉลี่ยเงินกู้ต่อสมาชิก 1 คน ประมาณ 7,000 บาท

กลุ่มออมทรัพย์ จะเป็นกลุ่มที่ดำเนินการต่อเนื่องมาจากกลุ่มแม่บ้าน ซึ่งมีบทบาทในการควบคุมการเงิน การเก็บออม การใช้จ่ายในครอบครัว พัฒนาชุมชนอำเภอเป็นหน่วยงานที่ก่อตั้งกลุ่มนี้ขึ้นมา ปัจจุบันบ้านแสงภามีสมาชิก 26 คน

บ้านห้วยนามีสมาชิก 15 คน บ้านปากอ้อมมีสมาชิก 20 คน การดำเนินการที่ผ่านมา จะมี
เหรียญของกลุ่มออมทรัพย์เป็นผู้รับฝากเงินและรวบรวมเงินส่งให้พัฒนาชุมชน
อำเภอเป็นผู้นำเงินไปฝากให้ ปัจจุบันเนื่องจากมีธนาคารมาก่อตั้งอยู่ที่อำเภอ
ด้านซ้าย จังหวัดเลย การฝากเงินทางฝ่ายเหรียญของกลุ่มจะเป็นผู้รวบรวมเงิน
แล้วนำไปฝากเองเป็นส่วนมาก ระบบการฝากนั้นในรอบเดือน สมาชิกแต่ละคนจะ
ต้องมีเงินฝากเก็บออมแล้วแต่จะฝาก ส่วนใหญ่ก็ตั้งแต่ 10 บาท ถึง 50 บาท ปัจจุบัน
เงินฝากของกลุ่มออมทรัพย์ในธนาคารบ้านแสงภา มี 2 หมื่นกว่าบาท

ปัจจุบันนี้สมาชิกกลุ่มออมทรัพย์มีประมาณ 100 กว่าคน มีเงินประมาณ
2 แสนกว่าบาท หมู่บ้านละหมื่นกว่าบาท นอกจากนี้ทางคณะกรรมการของกลุ่ม
ออมทรัพย์ของบ้านแสงภานี้ได้กู้ยืมเงินจากธนาคาร เพื่อใช้เป็นทุนหมุนเวียนภายใน
หมู่บ้าน 1 หมื่นบาทแก่สมาชิกด้วย

ศูนย์สาธิตการตลาด การประกอบกิจกรรมด้านศูนย์สาธิตการตลาดของ
บ้านแสงภา ห้วยนาและปากอ้อม ในช่วงแรกโดยทางพัฒนาชุมชนอำเภอเป็นผู้ดำเนินการ
นั้นได้ยกเลิกและไม่สามารถดำเนินการได้มาตั้งแต่ปี 2530 การประกอบกิจกรรมใน
ด้านศูนย์สาธิตการตลาดในปัจจุบันได้รับการสนับสนุนจากโครงการ อพป. โดยจัดใน
รูปการหาเครื่องอุปโภคบริโภคแก่ราษฎรในหมู่บ้านในราคาถูกลงการดำเนินงานจะอยู่ใน
การควบคุมของผู้นำและคณะกรรมการหมู่บ้าน ปัจจุบันมีเงินทุนประมาณ 21,000
บาท ในการเป็นทุนซื้อสิ่งของมาจำหน่าย สำหรับดำเนินการจะมีผู้ขาย ปัจจุบัน
กำหนดสมบัติเป็นผู้ขาย ในการแบ่งผลกำไรนั้นจะแบ่งออกเป็น 5 ส่วนคือ แบ่งเป็นทุน
พัฒนาหมู่บ้าน 10% แบ่งให้แก่ผู้ขาย 20% แบ่งให้กรรมการตรวจเช็คคือ คณะ
กรรมการหมู่บ้าน 10% แบ่งให้กองทุนสงเคราะห์ในหมู่บ้าน 10% และที่เหลือ 50%
รวมเข้าเป็นทุนในการจัดซื้อของมาจำหน่ายต่อไป การตรวจเช็คมีการตรวจทุก 3 เดือน
โดยคณะกรรมการทุกฝ่ายเข้าตรวจเช็ค

2.3 ปัญหาของชุมชน

จากการศึกษาแผนพัฒนาตำบลแสงภา พ.ศ.2543 ทำให้ทราบว่าชุมชน
แสงภามีปัญหาและความต้องการของชุมชนคือ

2.3.1 ปัญหาโครงสร้างพื้นฐาน ได้แก่ ที่ดินไม่มีเอกสารสิทธิ์และการ
คมนาคมไม่สะดวก ชุมชนจึงมีความต้องการเอกสารสิทธิ์ในที่ดินและถนนคอนกรีต
เสริมไม่ไผ่

2.3.2 ปัญหาการผลิต การตลาด รายได้ และการมีงานทำ ได้แก่ ขาดความรู้ความเข้าใจในการผลิตที่ถูกต้อง ขาดความรู้ด้านการตลาด ราษฎรไม่มีงานทำหลังฤดูกาลผลิตปกติ ราษฎรขาดงบประมาณในการจัดตั้งกลุ่มอาชีพและปัญหาการนำผลผลิตไปจำหน่ายไม่สะดวก

ปัญหานี้ชุมชนต้องการความรู้วิชาการในการผลิต ตลาดรับส่งสินค้าโดยผ่านพ่อค้าคนกลางให้น้อยที่สุด สนับสนุนการจัดตั้งกลุ่มอาชีพ และการตัดถนนเพื่อการขนส่งสินค้าด้านการเกษตร

2.3.3 ปัญหาการสาธารณสุขและการอนามัย ได้แก่ ขาดการดูแลตนเอง และคนในครอบครัว ขาดความรู้ความเข้าใจในสุขอนามัย เพราะเจ้าหน้าที่สาธารณสุขขาดการประชาสัมพันธ์

ชุมชนต้องการแก้ปัญหา คือ การได้รับความรู้เรื่องสุขอนามัยและ อสม. มีความรู้และความเข้าใจในการประชาสัมพันธ์

2.3.4 ปัญหาแหล่งน้ำกินน้ำใช้เพื่อใช้ในการเกษตร ได้แก่ ขาดภาชนะเก็บกักน้ำฝนขาดแหล่งน้ำสำหรับบริโภคและการเกษตร ขาดคลองส่งน้ำเพื่อใช้ในการเกษตร

ปัญหานี้ชุมชนต้องการให้มีการสร้างถังเก็บน้ำฝน ป่อน้ำบาดาล ทำฝายกั้นคสล. ขุดลอกแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร และทำระบบชลประทานขนาดเล็ก

2.3.5 ขาดความรู้เพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิต ได้แก่ การขาดงานทำงานปกติ ทำเมื่อสิ้นฤดูกาล ขาดทุนในการทำอาชีพเสริม และการรวมกลุ่ม ชาวบ้านมีความต้องการจัดตั้งกลุ่มส่งเสริมอาชีพ และแหล่งเงินทุนการส่งเสริมอาชีพ

2.3.6 ทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลายและราษฎรขาดที่ทำกินชุมชนต้องการให้มีการจัดสรรที่ดินทำกินและป่าสงวนให้เป็นสัดส่วน ตลอดจนให้ความรู้แก่ชาวบ้านเห็นความสำคัญของการอนุรักษ์ป่า

2.3.7 ปัญหาเยาวชนติดยาเสพติด ราษฎรขาดความสามัคคี ชุมชนต้องการให้มีการอบรมเยาวชนให้รู้โทษภัยของยาเสพติด ตลอดจนได้รับการสนับสนุนงบประมาณจัดแข่งขันกีฬา

2.3.8 การเข้ามาของชุมชนอื่นเพื่อหากินในวันพระ แม้ว่าชาวบ้านจะไม่มีข้อห้ามคนจากชุมชนอื่น แต่ชาวบ้านก็ต้องการให้เคารพในกฎเกณฑ์ของหมู่บ้าน (สมบัติ ชิดทิศ : 16 พ.ย. 42)

2.4 สังคมและวัฒนธรรมชุมชน

2.4.1 ระบบเครือญาติ

ระบบครอบครัวของชุมชนแสงภายุคหมู่บ้านป่านั้นเป็นครอบครัวกึ่งขยาย การอาศัยรวมกันอยู่ในครัวเรือนนั้น ค่อนข้างจะมีสมาชิกจำนวนมาก เพราะแต่ละครอบครัวจะมีลูกมากเพราะไม่มีการคุมกำเนิด เมื่อแต่งงานกันแล้วฝ่ายชายจะเข้าไปอยู่กับครอบครัวของฝ่ายหญิง กว่าที่จะแยกครอบครัวออกได้ก็ต้องใช้เวลาหลายปีหรือกว่าจะสร้างที่อยู่อาศัยเป็นของตนเองได้ ในยุคนี้ความหนาแน่นในครอบครัวเฉลี่ยครอบครัวละ 7 - 8 คน ในการปลูกข้าวบริโภคก็จะร่วมกันทำทั้งครอบครัว ฝ่ายชายจะเป็นผู้ออกหาสัตว์ป่าและอาหารป่า ฝ่ายหญิงจะเป็นผู้หาพืชและผักต่าง ๆ ประชาชนแต่ละครอบครัวจะอยู่กันอย่างพึ่งพาอาศัยกัน มีอาหารการกินก็จะแบ่งปันกัน จะอาศัยธรรมชาติเป็นหลักในการดำรงชีวิต

การตั้งบ้านเรือนของแต่ละครอบครัว มักจะตั้งอยู่ใกล้ชิดกัน โดยเฉพาะลูก ๆ อย่างไรก็ตามทั้งชุมชนก็มีความผูกพันในลักษณะเครือญาติทั้งหมด (บุญธ แก้วส่องและคณะ. 2535 : 37)

ระบบครอบครัวในยุคปัจจุบันนี้มีลักษณะของครอบครัวเดี่ยว เนื่องจาก เป็นยุคที่ชุมชนมุ่งการผลิตเพื่อการขายเป็นหลัก ซึ่งช่วยทำให้ราษฎรมีรายได้เพิ่มมากขึ้น นำไปสู่การสร้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัยเพิ่มมากขึ้น ทำให้การแยกครอบครัวออกจากบ้านพ่อแม่ ไปตั้งครอบครัวใหม่ทำได้เร็วขึ้น ดังนั้น จำนวนประชากรเฉลี่ยในแต่ละครอบครัวจึงมีเพียง 4 คน/ครัวเรือนเท่านั้น การอยู่อาศัยในบ้านของพ่อแม่ นั้นจะยังมีเพียงแต่ลูกสาวคนเล็กในครอบครัวเท่านั้นที่ต้องอยู่กับครอบครัวเดิมเพื่อเลี้ยงดูพ่อแม่ (บุญธ แก้วส่องและคณะ. 2535 : 54)

ปัจจุบันชาวบ้านแสงภามีการนับถือระบบเครือญาติอย่างแน่นแฟ้น สังเกตได้จากการช่วยกันร่วมกิจกรรมงานศพ งานบุญต่าง ๆ ยังช่วยกันเช่นเดิม

2.4.2 การสืบทอดมรดกที่ดิน

ชุมชนแสงภามีการสืบทอดมรดกที่ดิน ผ่านฝ่ายหญิง (ฝ่ายภรรยา) คือสามีภรรยาได้รับการสืบทอดมรดกที่ดินและทรัพย์สิน (บ้านวัวควาย) จากพ่อตาแม่ยาย แล้วจะมอบให้แก่บุตรสาวต่อไป หากมีบุตรสาวหลายคน ลูกสาวคนเล็กจะได้มากกว่าบุตรสาวคนโตเพราะต้องรับภาระในการเลี้ยงดูพ่อแม่ ส่วนบุตรชายนั้นจะ

ไม่ได้รับมรดกจากบิดา มารดา เพราะถือว่าไปแต่งงานแล้วรับมรดกจากพ่อตา - แม่ยาย ต่อไป

หากเป็นทรัพย์สินที่ได้จากการซื้อของสามี ภรรยาจะแบ่งให้บุตรชายด้วย (พัก - พร้อม ราชพรหมมา : 26 พ.ย. 42)

2.4.3 ภูมิปัญญาท้องถิ่น

การทำน้ำผักสะทอน

เนื่องจากชุมชนขาดแคลนน้ำปลาบริโภค จึงนิยมนำผักสะทอนซึ่งมีอยู่ในป่ามากมายมาต้ม เพื่อให้กินแทนน้ำปลา การทำน้ำปลาจากผักสะทอนมีมาแต่โบราณ โดยเฉลี่ยแล้วจะต้มไว้ ครอบครัวละ 29 ขวด ก็สามารถเก็บไว้บริโภคได้ตลอดทั้งปี (บุญชร แก้วส่องและคณะ. 2535 : 45)

ปัจจุบันน้ำผักสะทอนนิยมปรุงรสส้มตำ น้ำพริก เพราะชาวบ้านจะบริโภคปลาร้าเหมือนหมู่บ้านอื่น

การใช้สมุนไพรรักษาโรค

โรคที่เจ็บป่วยและรักษาได้โดยยาสมุนไพรนั้น ได้แก่ โรคทางเดินอาหาร เช่น ปวดท้อง ท้องร่วง ท้องอืด โรคเมื่อย - เมา เนื่องจากกินอาหารผิด โรคบวม อักเสบตามร่างกาย เป็นลมหน้ามืด ปวดศีรษะ แผลสด โรคผิวหนังตามร่างกาย เป็นต้น สำหรับสมุนไพรที่มีการนำมาใช้ทั้งภายในชุมชนก็คือ หวยาข้าวเย็น หนาดขม ไผ่นม คำพม่า กำลังช้างสาร เครือดีเบย ผู้เฒ่าดอนช้าง ไผ่หมากลิ้นหมา ดอกบีดบัวขาว ฯลฯ (บุญชร แก้วส่องและคณะ. 2535 : 44)

ปัจจุบันนี้ความเชื่อในการใช้สมุนไพรในการรักษาโรคค่อนข้างเลือนหาย ชาวบ้านจะนิยมรักษากับแพทย์แผนปัจจุบันมากกว่าหรืออาจรักษาทั้งแผนโบราณและแผนปัจจุบันควบคู่กันไป เช่น เมื่อประสบอุบัติเหตุ แขนหัก ขาหัก ชาวบ้านจะใส่เฝือกทาน้ำมันและเวทมนตร์คาถา ทั้งนี้อาจเป็นเพราะความเจริญด้านการคมนาคม การศึกษา อีกทั้งผู้มีความรู้การใช้สมุนไพรมิได้สืบทอดไว้แก่คนรุ่นหลัง ตลอดจนนโยบายปิดป่า ทำให้การเข้าป่าหาสมุนไพรมีอุปสรรคปัญหายิ่งขึ้น (สมบัติ ชิดทิศ : 26 พ.ย. 42)

ทัศนะต่อการอนุรักษ์ป่าชุมชนนั้น ช่วงแรกในการอนุรักษ์ชาวบ้านเพียงกลุ่มน้อยที่ไม่เห็นด้วยกับการต่อต้านการสัมปทานป่า แต่ปัจจุบันนี้ชาวบ้านกลับมีความ

ภาคภูมิใจที่สามารถรักษาผืนป่าไว้ได้ เพราะชาวบ้านเห็นคุณค่าของแหล่งต้นน้ำลำธารที่มีความอุดมสมบูรณ์

บางครั้งชาวบ้านมีความรู้สึกขัดแย้งกับการประกาศเขตอุทยาน เพราะอุทยานมีข้อห้ามการบุกรุกป่าเพื่อหาของป่า ล่าสัตว์ แต่ป่าก็คือแหล่งตลาดของชุมชน การปล่อยวัวเข้าเลี้ยงในป่า อุทยานไม่เต็มใจนัก แต่ผลดีก็คือ ป่าจะโล่งเตียน ป้องกันไฟป่าได้ (สมบัติ ชิตพิศ : 26 พ.ย. 42)

3. จารีตประเพณี และพิธีกรรม

ปัจจุบันชุมชนแสงภายังคงถือปฏิบัติตามจารีตประเพณีบางอย่าง เช่นที่เคยปฏิบัติมาในอดีตอย่างแน่นแฟ้นแต่ บางประเพณีได้ปรับเปลี่ยนตามสภาพสิ่งแวดล้อมและความเปลี่ยนแปลงของสังคมจากการสำรวจวันที่ 26 - 27 พฤศจิกายน 2542 พบว่าชุมชนแสงภามีจารีตประเพณีดังนี้

3.1 ฮีต 12

เดือนอ้ายบุญคุณลาน

เมื่อชาวบ้านนวดข้าวที่เกี่ยวเสร็จแล้ว ก็จะกองไว้เพื่อขนย้ายขึ้นยุ้งฉาง ชาวบ้านจะมีพิธีกรรมทำบุญขวัญข้าวหรือเรียกว่า บุญคุณลาน เป็นการทำพิธีบายศรีสู่ขวัญให้กับข้าวเพื่อขอบคุณเจ้าแม่โพสพ โดยชาวบ้านจะทำเครื่องบายศรีสู่ขวัญอาหารคาวหวาน มีพราหมณ์เป็นผู้ทำพิธี มีคาถาเพื่อเรียกเจ้าแม่โพสพมารับอาหารว่า “เอกา ปัญจะ ปิตตะ หัตถายันมัสสุม” ชาวบ้านมีความเชื่อว่า การทำพิธีนี้ทำให้ข้าวปลาอุดมสมบูรณ์ได้ทำนาทุกปี

ปัจจุบันนี้บุญคุณลานกระทำกันในเดือน 3 ที่บ้าน หลังจากที่ย้ายข้าวมาใส่ยุ้งฉางแล้ว เพราะเกรงว่าฝนจะตก

เดือนยี่ บุญข้าวกรรม (ชาวบ้านแสงภาไม่มีพิธีนี้เพราะพระมีจำนวนน้อย)

เดือนสาม บุญข้าวจี

เริ่มขึ้นในเย็นวันขึ้น 14 ค่ำ เดือน 3 ชาวบ้านหนุ่มสาว ผู้สูงอายุ จะไปรวมกันที่วัดเพื่อฟังธรรมและปฏิบัติธรรม บางปีมีมหรสพคบขัน รุ่งเช้าประมาณตี 4 ชาวบ้านจะตื่นขึ้นมากเพื่อทำข้าวจีถวายพระ

บุญชร แก้วส่องและคณะ (2535 : 43) กล่าวว่า ในเดือน 3 นอกจากจะมี บุญข้าวจีแล้วยังมีงานบุญข้าวเปลือก เป็นการทำบุญโดยนำข้าวเปลือกไปบริจาคและ พิธีทำบุญตักบาตรในตอนเช้า หลังจากนั้นก็นำข้าวที่รับบริจาคขายนำเงินเข้าวัด การ ทำบุญข้าวเปลือกนี้เพื่อเป็นการทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่ดวงวิญญาณญาติพี่น้องที่ ล่วงลับไปแล้ว และการทำบุญด้วยจุดประสงค์อย่างหนึ่งคือ การทำบุญเพื่อจะให้ข้าวมี่ ความอุดมสมบูรณ์ในการทำไร่นาในปีต่อ ๆ ไป

เดือนสี่ บุญผะเหวด

ประมาณ 3 - 4 ค่ำ เดือน 4 ชาวบ้านแสงภาจะมีประเพณีบุญพระเวสฯ หรือการเทศน์มหาชาติ กิจกรรมจะใช้เวลาประมาณ 3 วัน มีพิธีและขั้นตอนคือ

วันแรก ชาวบ้านจะทำกระทงเครื่องพ่น ประกอบด้วย ข้าวดำ ข้าวแดง แกงส้ม แกงหวาน ซอทุง ซา หมากร บุษรี ร่ม จำนวนอย่างละพ่น (1,000.-) แล้วยกไป ตั้งไว้ที่วัด โดยทำหิ้งวางไว้ (กันสุนัข) เพื่อถวายเทวดาทั้ง 5 ซึ่งเชื่อว่ามีพญกัณฑ์เทศน์ พระเวสสันดร

วันที่สองเริ่มตั้งแต่เวลาตี 1 ชาวบ้านจะมารวมกันเพื่อประกอบพิธีบูชา พระเวสสันดร โดยมีดอกไม้ ธูป เทียน อย่างละ 1,000 ชุด

เวลาประมาณตี 4 ทำพิธีเบิกพระอุปคุต โดยมีผู้รักษาศีล 8 จำนวน 4 คน นุ่งหม่มขาวให้พระอุปคุตเชื่อว่า ถ้าครบ 4 คน จะทำให้บ้านเมืองอยู่ดีกินดี เมื่อแห่พระ อุปคุตถึงวัดจะแห่รอบบะรำ 3 รอบ ขณะแห่รอบ ชาวบ้านจะร้องเพลงว่า

"สาธุเดออกะว่าสาธุเดอ น้ำล้นท่งข้าวสุกเต็มนาเอย ปีนี้น้ำล้นท่วมกล้า ปีน้า น้ำล้นงาม ผุ่งเฮ็ดข้าวเต็มไฮให้ได้ข้าวเต็มหน้า ผุ่งเฮ็ดข้าวนาให้ได้ข้าวไฮ ข้าวเจ้าข้าวสูง ให้ได้เพียงปลายตาล เล้าข้าวสารให้ได้เพียงปลายพรวัว เล้าข้าวเจ้าให้ล้นชื่อเหลือแป ผู้ข้าล้าอย่าให้เป็นกรรม ผู้ข้าล้าอย่าให้ผู้ข้าบาป ขอให้มีอายุมั่นในธรรมพระเจ้าเก่า ขอให้มีอายุมั่นในธรรม พระเจ้าสูงต่อข้าเทอญ"

มีความเชื่อว่า ไม่ให้ร้องรำเพลงอื่น จะผิดแฮก

บ่าย 3 - 4 โมงเย็นในวันที่ 2 นี้จะมีพิธีอัญเชิญพระเวสเข้าเมือง โดย ชาวบ้านจะแห่พระสงฆ์ออกไปกลางทุ่งนา (สังเกตว่าก่อนหน้าพระเวสฯจะหามพระ และหนังสือพระไตรปิฎก) ใช้คนหาม 4 คน 2 ข้างทางจะปลูกกล้วย อ้อย แล้วหยุด

ขบวนเพื่อรับศีล 5 เสร็จพิธี จะอัญเชิญพระवेशเข้าเมือง เมื่อถึงวัดแห่รอบโบสถ์ 3 รอบ แล้วเข้าไปในโบสถ์

คืนนี้ชาวบ้านจะหลับนอนในโบสถ์เพื่อฟังเทศน์มหาชาติทั้งคืน จะพักประมาณ 1 ชั่วโมง (6 ทุ่ม - ตี 1) แล้วเทศน์ต่อไปจนถึงวันใหม่

วันที่สาม พระสงฆ์ฉันภัตตาหารเช้าเสร็จแล้วก็จะเทศน์ต่อจนถึง 6 โมงเย็น เป็นอันเสร็จพิธี พุทธศาสนิกก็จะกลับบ้าน

กลุ่มคนแก่ (ผู้นำศาสนา) จะทำพิธีเชิญเทวดากลับสวรรค์ ผู้ให้ข้อมูลเล่าว่า บุญพระเวสสันดรนี้ชาวบ้านมาร่วมกิจกรรมมีหลายวัย เด็ก หนุ่มสาว ตลอดจนผู้สูงอายุและชาวบ้านให้ความสนใจร่วมกิจกรรมมาก

บัญญัติ แก้วส่อง และคณะ. (2535 : 43) กล่าวคำพิธีกรรมบุญเวสว่า ทำพิธีเบิกพระพุทธรูปต่าง ๆ ที่มีมาตั้งไว้ให้ประชาชนบูชา ดิดทอง ทำน้ำอุปคุต โดยการเอาน้ำจากลำน้ำแพร่และลำน้ำภามาใส่อ่างไว้ในโบสถ์แล้วเอาน้ำโมกขลา (น้ำในถ้ำไม่ถูกแดด) มาผสมแล้วเอาจากแห่นมาลอยไว้ทำพิธีเสก แล้วแบ่งกันดื่ม ล้างหน้า เพราะถือว่าเป็นสิริมงคลแก่ตนเองและครอบครัว

เดือนห้า บุญสงกรานต์

วันที่ 13 เมษายน ตามปฏิทินของทุกปี เป็นวันเริ่มต้นวันสงกรานต์ พิธีเริ่มในตอนเย็นคือ การเอาพระพุทธรูปลงสระน้ำ โดยพระสงฆ์จะทำครองรัศมีทำพิธีคารวะก่อน แล้วยกออกจากโบสถ์มาลงน้ำ พระพุทธรูปบางส่วนจะนำมาไว้ข้างนอก เพื่อให้ชาวบ้านมาลงน้ำ (การยกพระพุทธรูปลงนั้น จะยกขึ้นเมื่อได้ขึ้นอยู่กับข้อตกลงร่วมกันในขณะทำพิธี)

วันที่สามของบุญสงกรานต์ ชาวบ้านจะยิงปืน จุดประทัดเพื่อเฉลิมฉลองจุลศักราชใหม่ ทุกครัวเรือนจะไปรวมกันที่วัด ทำพิธีอาราธนาพระไตรมาปากปกรัษาดตนเองให้มีความสุข

พิธีกรรมกลางคืนระหว่างพระสงฆ์ ชาวบ้านจะนำต้นดอกไม้ไปถวายพระ บางปีมีการแข่งขัน บางครอบครัวจะสงฆ์น้ำขอพรคนแก่

ชาวบ้านจะพร้อมใจกันไปลงน้ำพระพุทธรูปบริเวณน้ำตกถ้าพระหรือฝ่ายถ้าพระเป็นการขอพระคุณต้นน้ำลำธารที่บันดาลลำน้ำที่อุดมสมบูรณ์ตลอดทั้งปีแก่หมู่บ้าน

เดือนหก บุญบังไฟ (หมู่บ้านแสงภาไม่มีประเพณีนี้แต่จะเล่นบุญบังไฟในเดือน 11)

(ทองใส แสงสุข : 26 พ.ย. 42)

เดือนเจ็ด บุญข้าสะ (บุญเลี้ยงเจ้า)

ชาวบ้านแสงภาไม่มีพิธีกรรมนี้ เพราะถือครองธาตุในการปกป้องรักษาตน แต่จะมีกิจกรรมคือ นิมนต์พระสงฆ์สวดมนต์ที่บ้านเพื่อเป็นสิริมงคล และชาวบ้านจะช่วยกันก่อกองทราย (ซึ่งอยู่บริเวณใต้ต้นไม้ใหญ่ข้างสภาตำบล) มีความสูงประมาณ ขอบแหว เพื่อป้องกันภูติผีปีศาจมารังควาน

เดือนแปด บุญเข้าพรรษา

นอกจากการทำบุญในวันพระตามปกติแล้ว ชาวบ้านทุกครัวเรือนจะไปร่วมพิธีอาราธนาครองพระธาตุมาปกป้องรักษาเพื่อความร่มเย็นเป็นสุข

เดือนเก้า บุญข้าวประดับดิน

แรม 14 ค่ำ แม่บ้านจะไปรวมกันที่วัด เพื่อแต่งเครื่องทำบุญข้าวประดับดิน ซึ่งเครื่องข้าวประดับดินประกอบด้วย เครื่องกิน เครื่องทาน ห่อด้วยใบตอง เข้า 15 ค่ำ ก็ถวายพระและหลังจากพระฉันแล้ว จะนำไปฝังดิน ญาติโยมจะไม่รับประทาน

เดือนสิบ บุญข้าวสาก

ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10 ชาวบ้านและนำอาหารไปถวายพระโดยทำใส่โกย (คล้ายชะลอมไม้ไผ่) แล้วนำไปรวมกันที่วัด ถวายพระ พระสงฆ์ก็จะจัดการแบ่งกันทั้งพระเณรและชี

เดือนสิบเอ็ด บุญออกพรรษา

มีการทำบุญตักบาตร ถวายภัตตาหารแด่พระภิกษุ มีการเทศน์เพื่อสั่งสอนพุทธศาสนิกชน ในงานบุญออกพรรษานี้จะมีการแห่ - บุญบังไฟคล้ายบุญเดือนหก

เดือนสิบสอง งานบุญพระธาตุดินแทน

งานบุญจะเริ่มตั้งแต่วันขึ้น 14 ค่ำ เดือน 12 ชาวบ้านจะไปรวมกันที่วัดพระธาตุดินแดนเพื่อฟังเทศน์ และปฏิบัติธรรมในตอนกลางคืน และอาจมีมหรสพสมโภช

เช้า 15 ค่ำ หลังจากทำบุญถวายภัตตาหารพระสงฆ์แล้ว ชาวบ้านจะขึ้นไปแก้เบะและบนประจำปี โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้นำพิธี ชาวบ้านจะนำขันธูปเทียนจำนวน 4 ขัน มารวมกัน ซึ่งแต่ละขันมีความหมายดังนี้

ขันที่ 1 ขันคารวะ คือขันที่ขอขมาโทษที่ผิดของพระธาตุ

ขันที่ 2 ขันโอกาสฟ้าฝน คือขอพระธาตุมิให้ฝนตกลงมาในช่วงนี้ เพราะชาวบ้านกำลังเกี่ยวข้าว

ขันที่ 3 ขันแก้เบะ คือแก้เป็นรายบุคคล และแก้เบะ เป็นรายกลุ่มซึ่งเบะไว้ในปีนั้นแล้วชาวบ้านจะนำส่งของมาแก้เบะด้วย เช่น ร่ม หิน 500 หรือพันก้อน ต้นผึ้ง (ตามแต่ใครได้ตกลงไว้ตั้งแต่แรก)

ขันที่ 4 ขันบนประจำปีต่อชาวบ้านจะตกลงกันว่า จะบนอะไรในปีหน้า ซึ่งของบนมีวนเวียน 4 และเพดาน (ผ้า 4 เหลี่ยมกางบนยอดของพระธาตุ)

ปี 2542 ชาวบ้านแก้เบะด้วยเพดาน

ปี 2543 ชาวบ้านบน ร่ม 4 คัน เพื่อให้ผู้คน สัตว์ต่าง ๆ มีความร่มเย็นเป็นสุข

(ทองใส แสงสุข : 27 พ.ย. 42)

3.2 ฮีตคองธาตุดินแทน

นอกจากการถือฮีต 12 แล้ว ชุมชนแสงภาได้ถือฮีตคองพระธาตุเป็นแนวปฏิบัติในการดำเนินชีวิต ซึ่งเชื่อว่าฮีตคองธาตุได้กำหนดไว้พร้อม ๆ กับการสร้างพระธาตุและชาวบ้านก็ถือปฏิบัติมาจนทุกวันนี้คือ

ไม่ฆ่าสัตว์หรือแม้แต่ตัดไม้ในวัน 7 ค่ำ 8 ค่ำ 14, 15 ค่ำ ในรอบ 1 เดือน จะมีข้อห้าม 8 วัน ชาวบ้านถือเคร่งครัดมากแม้วันฝนตกก็บ เขียด ร้องระงม ถ้าเป็นวันพระชาวบ้านจะไม่ออกมาจับสัตว์เลย

ไม่ทำงานในเรือกลสวนไร่นา และเข้าป่าในวัน 7 ค่ำ 8 ค่ำ 14, 15 ค่ำ ถ้าหากออกล่าสัตว์ก็ต้องรีบกลับเข้ามาในหมู่บ้าน

ชาวบ้านจะไม่กินสัตว์ป่าต่อไปนี่คือ เตา ภู เลือ ข้าง

ทำบุญหิน 4 ก่อน บุญสงกรานต์ และบุญพระธาตุ

การถือครองธาตุอย่างเคร่งครัดมีรากฐานความเชื่อว่า จะเป็นการรักษาพระธาตุและหากผู้ใดยึดถือ ปฏิบัติได้จะทำให้มีความสุข ไม่เจ็บไข้ได้ป่วย ในขณะที่เดียวกันผู้ใดฝ่าฝืนจะทำให้ตนหรือคนในครอบครัวเจ็บไข้ได้ป่วยได้รับเคราะห์กรรม ชาวบ้านเชื่อว่า “ผิดครองธาตุ”

3.3 ประเพณีพิธีกรรมอื่น ๆ

3.3.1 ประเพณีทำบุญหิน 4 ก่อน

เมื่อครบกำหนด 3 ปี ชาวบ้านแสงภาจะพากันไปทำบุญหิน 4 ก่อนที่ภูสันทราย โดยเชื่อว่า หิน 4 ก่อนคือ ที่อยู่ของผีที่ได้ขับไล่แล้วหนีไปอยู่ที่ภูสันทราย และถือปฏิบัติตามฮัตครองพระธาตุ ซึ่งกำหนดไว้เมื่อสร้างพระธาตุ

ประเพณีทำบุญหิน 4 ก่อน มีกำหนดในการทำครั้งต่อไปคือ ช่วงเดือนมีนาคม 2543 หลังบุญเผวสฯ ใช้ระยะเวลา 3 วัน แต่ละปีจะมีผู้เข้าร่วมประมาณ 100 คน ขึ้นตอนและพิธีกรรมแต่ละวัน ดังนี้

วันแรก ช่วงเช้าชาวบ้านและพระสงฆ์จะเดินทางเข้าไปในป่า ภูสันทรายระหว่างทางในป่าจะหยุดพัก เพื่อถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ เสร็จแล้วทำพิธีเบิกป่า (การขอขมาป่า) โดยมีเครื่องเบิกป่าคือ บุหรี่ และหมากเท่าจำนวนคน (หญิงใช้หมาก ชายใช้บุหรี่) ขวย 1 อัน (ดอกไม้ ธูป เทียน ห่อกรวยใบตอง) และแก้วนํ้า 4 แก้ว (ทำด้วยไม้ไผ่ 4 อัน แทนแก้วนํ้า ชาวบ้านเรียก ฮาง) การทำพิธีเบิกป่าจะมีตัวแทนพูดว่า “เจ้าภูหลวงภูใหญ่เอ๋ยให้รักษาลูกหลานเด้อ มื้อนี้มากัน.....คนมาเยี่ยมมายามปู่ย่าเด้อ” เป็นอันเสร็จพิธีแล้วเดินทางต่อไปถึงหิน 4 ก่อน ประมาณ 6 โมงเย็น

คืนนี้ชาวบ้านจะฟังเทศน์ พระสงฆ์จะใช้หิน 1 ก่อน เป็นธรรมาสน์เทศน์ แล้วค้างคืนที่นี่

วันที่สอง หลังจากพระสงฆ์ฉันภัตตาหารและฟังเทศน์เสร็จแล้ว ชาวบ้านจะช่วยกันเก็บเหมียงในป่า แล้วรับประทานกัน บางคนจะกลับวันนี้ก็ได้คืนนี้ จะฟังเทศน์เช่นเดิม

วันที่สาม หลังจากพระสงฆ์ฉันเช้าแล้วก็เดินทางกลับ

(ทองใส แสงสุข, 27 พ.ย. 42)

3.3.2 ประเพณีขึ้นบ้านใหม่

เมื่อสร้างบ้านเสร็จแล้วจะหาฤกษ์ยามในการขึ้นบ้านใหม่เพื่อเป็นสิริมงคลแก่ผู้อยู่อาศัย เมื่อได้ฤกษ์ยามแล้วจะหาคนแก่ประมาณ 10 คนมาทำพิธี โดยสมมติว่ามีคนแก่ 1 คน นุ่งหม้อขาวไปนั่งบนบ้าน ชาวบ้านเรียก ตาปะขาว เป็นเทวดาผู้สร้างบ้านเรือนก่อน

สามีภรรยาและคนแก่ที่เหลือจะชนส้มภาระหม้อข้าวหม้อแกง(ผัวหาบเมียคอน) เดินรอบบ้าน 3 รอบ แล้วตาปะขาวร้องถามว่า

ตาปะขาว : “ลูกหลานหาบข้าวของไปไหน”

สามี - ภรรยา : “โอ้ย ! ... หาม่องอยู่ม่องกินตาเอ้ย”

ตาปะขาว : “บมีที่อยู๋ก็ให้มาอยู่นี้ พ่อปลูกไว้มอบให้ลูกหลาน”

แล้วเจ้าของบ้านก็ขึ้นบ้าน นำขันดอกไม้ ฐูป เทียน เงิน ตามศรัทธาถวายตาปะขาว เสมือนขออยู่และขอซื้อจากพระอินทร์ พระพรหม แล้วพูดว่า “อยู่มาหลายปีแล้ว ลูกหลานมานี้แล้วก็ดีแล้ว ตาจะยกให้ รักษาเอาเด้อ พ่ออยู่นี้ อยู่เย็นเป็นสุขจ้ง ไม่เจ็บไข้ได้ป่วยมีโชคลาภ”

แล้วเจ้าของบ้านก็เลี้ยงดู ฐูเสื่อคนแก่ตามอัธยาศัย

เวลาปูที่นอนบ้านใหม่นั้นจะไม่ปูที่นอนชิดฝา ให้ขยับขึ้นไปเรื่อย จนวันที่ 3 จึ่งจะชิดฝาได้ (ทองใส แสงสุข : 27 พ.ย. 42)

3.3.3 ประเพณีทำบุญอุทิศส่วนกุศล (บุญแจกข้าว)

เดิมทีนั้นเมื่อญาติพี่น้องล่วงลับไปแล้ว 3 ปี จึ่งจะทำบุญนี้ได้ แต่ปัจจุบันนี้ตามกำลังทรัพย์และความพร้อมของเจ้าภาพ

วันแรกของบุญ เราเรียกวันโฮม (วันรวม) วันนี้ญาติพี่น้องมาช่วยกันห่อข้าวต้ม

วันที่สอง เราเรียกวันแจก ชาวบ้านจะมาร่วมทำบุญและมีการแต่งเครื่องรัฐฐะเพื่อถวายพระ (เท่าจำนวนพระ) เดิมทีจะไม่มีพิธีเก็บอัฐิของผู้ตายเพราะศพจะถูกฝังดิน แต่ปัจจุบันนี้มีพิธีเก็บกระดูกในภาคบ้าย

คืนนี้หากเจ้าภาพเป็นผู้มีฐานะจะมีมหรสพสมโภช หากไม่มีกำลังทรัพย์ชาวบ้านจะมาร่วมกันอยู่เป็นเพื่อนเจ้าภาพ

วันที่สาม ทำบุญถวายธรรมาสน์เป็นอันเสร็จพิธี (พัก - พร่อม ราชพรหมมา : 26 พ.ย. 42)

3.3.4 พิธีแฮกนา

ก่อนที่ชาวนาจะดำนา จะมีพิธีแฮกนา เริ่มจากการนำข้าว 4 ก้อนไปปะเจ้าแม่โพสพ ชาวบ้านเรียกนางน้อยธรรณี เพื่อให้นางโพสพดูแลข้าวในนามิให้เสียหาย พิธีแฮกนานั้นจะปลูกข้าว 9 ต้น แล้วมีคำพูดว่า

“ปลูกต้นหนึ่ง	จัวแม่ลาย
ปลูกต้นสอง	ควายเขาซ้อง
ปลูกต้นสาม	หม่องเก้ากำ
ปลูกต้นสี่	คำเก้าหมื่น
ปลูกต้นห้า	ข้าวหมื่นเงีย
ปลูกต้นหก	เมี่ยมานอนแฝงข้าง
ปลูกต้นเจ็ด	ข้างใหญ่วง
ปลูกต้นแปด	พายถุงคำขึ้นใส่เล่า
ปลูกต้นเก้า	เป็นเจ้าเพิ่นทั้งหลาย

หลังจากข้าว ขึ้นยั้งฉางแล้ว จะมีพิธีแก้บะเจ้าแม่โพสพ โดยนำข้าว 4 ก้อนไปแก้บะ แล้วเลี้ยงข้าวหวานเทวดาที่มารักษนา ซึ่งเครื่องเลี้ยงเทวดาประกอบด้วยข้าวหวาน 100 ก้อน ธง 2 หาง และทราย 2 กอง

(ทองใส แสงสุข : 27 พ.ย. 42)

3.3.5 ฮีดผัวคองเมีย

สามีภรรยาบางคู่ในหมู่บ้านแสงภา (ส่วนมากเป็นผู้สูงอายุ) ยังถือฮีดคองผัวเมียและปฏิบัติอย่างเคร่งครัดในวันพระ 8 ค่ำ 15 ค่ำ โดยภรรยาจะนำขันดอกไม้ ธูป เทียน กราบสามี 3 ครั้ง แล้วเอาผมหีดเท้าสามี ในช่วงนี้สามีจะรับขันขมาแล้วอบรมสั่งสอน

ชาวบ้านเชื่อว่า การปฏิบัติฮีดคองนี้จะทำให้สามีภรรยารักและผูกพันต่อกันอย่างแน่นแฟ้น มีความสุขในชีวิตครอบครัว (ทองใส แสงสุข : 27 พ.ย. 42)

4. ความเชื่อและชะล่ำ

4.1 ความเชื่อเกี่ยวกับป่า

การล่าสัตว์

เมื่อชาวบ้านจะเข้าป่าเพื่อล่าสัตว์หรือหาของป่า ชาวบ้านจะมีพิธีกรรมคือ พุดบอกผีป่า เทวดาอารักษ์ เพื่อเป็นการขอขมา และขอสัตว์ป่าว่า "เทวบุตรเทวดา ปุ๋ยาตายายลูกหลานมากินกวางกินฟาน อย่าชู้หวง แล้วอย่าว่าลูกบอกบ่เล่า ขอกินแต่ให้มันให้ไปกินบ้าน กินเมือง ให้มันได้ไปกินไปทาน"

การขอขมาหรือบอกกล่าวเช่นนี้ จะทำให้ผู้เข้าป่ามีความปลอดภัยจากเสือ และมีข้อห้ามในการเข้าป่าล่าสัตว์ คือ

ไม่ให้เล่าเรื่องเกี่ยวกับวัดวาอาราม เรื่องในหมู่บ้าน จะทำให้ผิดป่า

ไม่ให้พูดว่า "กินดีจัง ได้หลายจัง ได้เยอะจัง" แต่ให้พูดว่า "โอยบ่พอกิน อยากได้อีก 2 - 3 ตัว"

ไม่ให้พูดเสียงดัง ทะเลาะกันหรือด่ากันในป่า

(พัก ราชพรหมมา : 26 พ.ย. 42)

การเบิกป่า

เป็นพิธีกรรมที่กระทำก่อนขึ้นไปภูเขาหิน 4 ก้อน เพื่อขอขมาเทวดาอารักษ์ ภูตผีปีศาจ มิให้ทำร้ายผู้คนที่ไปทำบุญ แล้วส่งผลให้การทำบุญหิน 4 ก้อน นั้นไม่มีอุปสรรคปัญหาใด ๆ

ชาวบ้านจะมีเครื่องเบิกป่าคือ บุหรี่ หมาก ดอกไม้ ธูป เทียน และน้ำ 4 แก้ว แล้วมีคำพูดว่า

"เจ้าภูหลวงภูใหญ่เอ๋ย ให้รักษาลูกหลาน มือนี้น้า.....คน

มาเยี่ยมมายามปุ๋ยาเด้อ"

ชาวบ้านที่เข้าป่าจะระมัดระวังกิริยามารยาท การพุดคุย การส่งเสียง เพื่อมิให้รบกวนเจ้าป่าเจ้าเขา

(ทองใส แสงสุข : 26 พ.ย. 42)

การตัดไม้

การเข้าป่าเพื่อตัดไม้มาสร้างบ้าน ชาวบ้านจะมีความเชื่อว่า

ไม่ตัดไม้ในวันจันทร์ จะทำให้ลูกหลานล้มตาย บ้านเรือนร้อน ไม้จะต้องล้มไปทางทิศตะวันออก ไม่มีสิ่งกีดขวางใด (ทองใส แสงสุข : 27 พ.ย. 42)

ไม่ตัดไม้ในวันเข้าพรรษา เพราะเชื่อว่า เทวดาอารักษ์ จำพรรษา

ห้ามตัดไม้แยงเงา คือต้นไม้ริมตลิ่งมีเงาทอดลงไปในน้ำ
ไม้เครือคลุม คือไม้ที่มีเครือเถาวัลย์และไม้เล็ก ๆ ปกคลุม
ไม้เกียน้อง คือต้นไม้ที่มีกิ่งแตกแขนงเล็ก ๆ จากต้นไม้ใหญ่
ไม้แลบลั่น คือไม้ที่มีกิ่งตายบนยอด (สมบัติ ชิดทิศ : 26 พ.ย. 42)

4.2 ความเชื่อเกี่ยวกับน้ำ

จะพบพิธีกรรมเดียวที่แสดงให้เห็นว่า ชาวบ้านซาบซึ้งในพระคุณของต้นน้ำ
ลำธาร คือวันสงกรานต์จะพากันไปสรงน้ำพระถ้ำ ซึ่งเป็นต้นน้ำพา ชาวบ้านเชื่อว่า
บริเวณนี้มีเทวดารักษาดูแลคุ้มครองต้นน้ำ

(ทองใส แสงสุข : 26 พ.ย. 42)

4.3 ความเชื่อเกี่ยวกับผี

แม้ว่าชาวบ้านจะเชื่อว่า มิได้ถือผี แต่ชาวบ้านยังมีพิธีกรรมซึ่งสะท้อนความ
เชื่อเกี่ยวกับผีคือ การก่อเจดีย์ทรายและทำบุญหิน 4 ก้อน

ก่อนที่จะมีการสร้างพระธาตุดินแทน เชื่อว่าชาวบ้านนับถือผีให้ผีปกป้องคุ้มครอง
แล้วได้ขับไล่ผีออกจากหมู่บ้านไปอยู่ที่หิน 4 ก้อน ที่ภูสันทรายในเดือนเจ็ดทุก ๆ
ปีจะก่อเจดีย์ทราย สูงขนาดขอบเขวที่บริเวณข้างต้นไม้ใหญ่ใกล้สภาพาบ

นอกจากการก่อเจดีย์ทรายแล้ว การทำบุญหิน 4 ก้อน คือการทำบุญเลี้ยงผี
คือก่อนที่จะมีการถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์ ชาวบ้านจะแต่งภาข้าวน้อย ให้ผีกิน
ก่อน ด้วยเชื่อว่า เป็นการทำบุญให้กับผีอีกด้วย

4.4 ความเชื่อในอานิสงส์ของพระธาตุดินแทน

พระธาตุดินแทนเป็นที่พึ่งทางจิตใจของชาวบ้านทั้งในยามดีและยาม
เคราะห์ร้ายโดยเชื่อว่าการได้ทำบุญในวันขึ้น 14 – 15 ค่ำ เดือน 12 และการถือ
ครองธาตุในวันพระ จะทำให้ตนเองและครอบครัวมีความสุข แม้จะย้ายที่อยู่ใหม่ แต่
ชาวบ้านก็กลับมาเพื่อทำบุญในวันดังกล่าว

ความศักดิ์สิทธิ์หรืออำนาจของพระธาตุจะช่วยครอบครัว สัตว์เลี้ยง ให้
ร่มเย็นเป็นสุข รอดพ้นเคราะห์ร้ายเมื่อได้บะพระธาตุไว้

ชาวบ้านมักจะมาบะพระธาตุ ถ้าเกิดเหตุการณ์หรือกิจกรรมดังนี้

เมื่อเจ็บไข้ได้ป่วย หรือได้รับอุบัติเหตุอย่างกะทันหัน ในระหว่างการนำส่ง
โรงพยาบาล ญาติพี่น้องจะมาบะพระธาตุดินแทน เพื่อให้องค์พระธาตุช่วยคุ้มครองคน
ป่วยให้รอดพ้นจากความตาย

ก่อนจะปล่อยวัวเข้าไปเลี้ยงในป่า ชาวบ้านจะบะพระธาตุก่อน เพื่อให้สัตว์
นั้นปลอดภัยจากเสือและถูกขโมย (นาน ๆ จะมีสักครั้ง)

บุตรหลานจะเดินทางไปเล่าเรียนหรือการสอบแข่งขัน การบะพระธาตุจะทำให้
ให้ประสบความสำเร็จ

เมื่อบะพระธาตุแล้ว จะแก้บะ วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12

4.5 ขะลำ

ชะลำ คือไม่ให้กระทำการสิ่งต่าง ๆ เพราะเชื่อว่าหากใครไม่ปฏิบัติหรือฝ่าฝืนชะ
ลำจะทำให้เจ็บไข้ได้ป่วย หรือเกิดผลในทางร้าย

ชาวบ้านแสงภา ยังมีความเชื่อในชะลำต่าง ๆ ดังนี้

สตรีหลังคลอดบุตร จะไม่รับประทานหมูบ้าน ไช้ และไก่ จะทำให้แผล
อักเสบรับประทานได้แต่ปลา

ไม่หันบันไดและเสาบ้าน (ตอนที่ยกเสาเอก) ไปทิศหัวใจตาย (จะกำหนด
ตามวัน) และปลุกบ้านขวางดวงอาทิตย์

ไม่นั่งขวางบันได เพราะแขกไม่กล้าขึ้นบ้าน

ไม่เคลื่อนศพไปป่าช้าในวันพุธ

ไม่เอาข้าวเปลือกขึ้นยุ้งฉางในวันเสาร์ เพราะเชื่อว่าผีสงจะมากิน

(ทองใส แสงสุข. : 27 พ.ย. 42)

บ้านชำผักหนาม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

1. ประวัติการจัดตั้งหมู่บ้าน

หมู่บ้านชำผักหนาม เป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน ระหว่างหลักกิโลเมตรที่ 112 - 113 ถนนมลิวัลย์ สายขอนแก่น- เลย ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 201 ห่างจาก อ.ชุมแพ 30 ก.ม. มีเนื้อที่ทั้งหมด 3,800 ไร่ บริเวณที่ตั้งเป็นที่ราบเชิงเขา สูงกว่าระดับน้ำทะเล 300 เมตร มีอาณาเขตติดต่อกับพื้นที่ต่างๆ ดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับเขตอุทยานภูผาม่าน โดยมีแนวเขตเริ่มต้นจากตีนเขาภูลัง บริเวณพิกัดอาร์.ยู 148572 ไปตามถนนโสกลักไปทางทิศตะวันออกในแนวป่าชุมชน ผ่านบริเวณป่าอุดมธรรมตามแนวเขตที่ทำกินแปลงที่ 1 ข้ามถนนเข้าแนวเขตศูนย์พัฒนาเด็กเล็กไปตามแนวตีนเขาเข้าเขตวัดบ้านชำผักหนาม สิ้นสุดที่หนองน้ำชำผักหนาม บริเวณพิกัด อาร์.ยู 167549 ระยะทางประมาณ 4.5 กม.

ทิศตะวันออก ติดต่อแปลงที่ดินทำกิน โดยมีแนวเขตเริ่มต้นจากหนองน้ำชำผักหนามบริเวณพิกัด อาร์.ยู 167549 ไปตามแนวเขตวัดบ้านชำผักหนาม ข้ามถนนเข้าสู่หมู่บ้าน เข้าเขตแปลงสาธิต ไปตามแนวเขต สิ้นสุดที่แปลงเขตสาธิต บริเวณพิกัด อาร์.ยู 169544 ระยะทางประมาณ 0.9 กิโลเมตร

ทิศใต้ ติดต่อแปลงที่ดินทำกิน โดยมีเขตเริ่มต้นจากแปลงสาธิตบริเวณพิกัด อาร์.ยู 16869544 ไปตามแนวเขตแปลงสาธิต ไปตามแนวเขตหมู่บ้าน เข้าแนวเขตป่าชุมชน สิ้นสุดที่เขตป่าชุมชนตีนเขาภูผาขวาง บริเวณพิกัดอาร์.ยู 150549 ระยะทางประมาณ 3 กิโลเมตร

ทิศตะวันตก ติดต่อเขตอุทยานภูผาม่าน โดยเริ่มต้นจากตีนเขาภูผาขวาง บริเวณพิกัดอาร์.ยู 150549 ไปตามแนวตีนเขาภูผาขวาง ผ่านน้ำตกพลาญทอง ไปตามแนวเขตป่าชุมชน ผ่านอ่างเก็บน้ำหมู่บ้านไปตามแนวเขตโรงเรียน และแนวเขตที่ทำกิน แปลงที่ 1 เข้าเขตวัดป่าอุดมธรรมไปตามแนวตีนเขาภูผาขวาง สิ้นสุดที่ตีนเขาภูลัง บริเวณพิกัด อาร์.ยู 148572 ระยะทางประมาณ 4 กิโลเมตร

การตั้งชื่อของหมู่บ้านชำผักหนาม ตั้งตามชื่อผักชนิดหนึ่ง มีก้านเป็นหนามรับประทานได้ขอบขึ้นตามบริเวณชำ (ชำเป็นภาษาท้องถิ่น มีความหมายว่าพื้นดินที่มีความชุ่มน้ำ หรือน้ำขัง น้ำซึมโดยตลอด) ซึ่งบริเวณแถบนี้แวดล้อมไปด้วยภูเขาหินปูน

สลับซับซ้อนเป็นแนวยาว มีถ้ำหลายแห่งเช่น ถ้ำถาซินิมิต ถ้ำพ่อแก้ว ถ้ำแม่แก้ว ถ้ำวัด ถ้ำชำซึ้ง

นอกจากนั้น บริเวณหมู่บ้านชำผักหนาม อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรป่าไม้ แหล่ง น้ำชาตลอดทั้งปี ซึ่งถือเป็นต้นกำเนิดน้ำชาขึ้น ได้แก่ ชำบอน ชำเป้า ชำคุณ ชำซึ้ง ชำชันาค ตลอดจนมีน้ำตกสวยงามชื่อน้ำตกพลาญทอง ห่างจากหมู่บ้าน ประมาณ 500 เมตร

หมู่บ้านชำผักหนาม เพิ่งจะได้รับรองเป็นหมู่บ้านตามกฎหมายเมื่อวันที่ 28 เมษายน 2543 และมีประวัติการรวมตัว การต่อสู้ของชุมชนในระยะ 30 กว่าปี ดังนี้

ก่อนพ.ศ. 2505 มีราษฎรจากจังหวัดต่าง ๆ ในภาคอีสาน เช่น กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม นครราชสีมา อุดรธานี เลย เป็นต้น อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ ตามบริเวณชำต่าง ๆ เพราะบริเวณแถบนี้มีความอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรป่าไม้ ดิน และสัตว์ป่าต่าง ๆ และรวมตัวกันในนามหมู่บ้านชำแคน

พ.ศ.2505 จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรีในขณะนั้นได้มีคำสั่ง ย้ายบ้านชำแคนออกจากพื้นที่ เพื่อเตรียมประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติดงลาน ชาวบ้านได้กระจัดกระจายออกจากพื้นที่เป็นครั้งแรก

พ.ศ.2508 มีประกาศให้เป็นป่าสงวนแห่งชาติดงลาน ในการประกาศครั้งนี้ กระทบกระเทือนชาวบ้านซึ่งทำกินในเขตบริเวณนี้หลายอำเภอ ได้แก่ อ.สีชมพู อ.ชุมแพ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น และอ.ภูกระดึง จ.เลย

หลังการประกาศเขตอุทยานแล้ว ชาวบ้านก็กลับเข้ามาทำกินตามไร่นาของตน (ที่ทำกินช่วงก่อนอพยพ พ.ศ. 2505) แล้วตั้งบ้านเรือนตามชำต่าง ๆ เช่น ชำบอน ชำคุณ ชำผักหนาม ระหว่างนี้กลุ่มเครือข่ายติ๊กอพยพเข้ามาทำกินเพิ่มเติม

พ.ศ. 2529 ทหารพรานกองร้อยที่ 10 กรมทหารพรานที่ 25 ได้รวบรวม ชาวบ้านที่อาศัยตามชำต่าง ๆ เข้ามารวมกันอยู่ในบริเวณชำผักหนาม ประมาณ 280 ครอบครัว โดยมีเหตุผลเพื่อง่ายต่อการควบคุมดูแล การปกครอง ประกอบกับบริเวณนี้เป็นเขตพื้นที่สีชมพู มีการเคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย นับเป็นการอพยพครั้งที่ 2 ของชาวบ้าน และชาวบ้านได้รับการสนับสนุนส่งเสริมการตั้ง บ้านเรือน การขยายพื้นที่เพาะปลูก เพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจการส่งออก

พ.ศ.2534 รัฐบาลโดยการนำของพลเอกสุจินดา คราประยูร ได้ดำเนินการตามนโยบายป่ป่ไม่แห่งชาติ ปี 2528 คือจัดโครงการ จัดสรรที่ดินทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม(คจก.)

โครงการนี้ส่งผลกระทบต่อหมู่บ้านชำผักหนามคือ ถูกบังคับให้อพยพโยกย้ายไปอยู่บ้านเทพชมพู่บ้านเทพประทาน ในเขต อ.สีชมพู จ.ขอนแก่น ซึ่งอยู่ห่างจากที่ทำกินเดิม 30ก.ม. ระยะเวลาการขนย้ายตั้งแต่ 17 เมษายน 2534 - กลางเดือนพฤษภาคม ในปีเดียวกัน

เมื่อเข้าไปอยู่บ้านเทพประทาน - บ้านเทพชมพู่ ก็ได้รับการจัดสรรที่ทำกินสำหรับครอบครัว ซึ่งเดิมมีที่ดินจำนวนไม่มาก จะได้รับจำนวน 7 ไร่ และ 15 ไร่ สำหรับครอบครัวซึ่งเคยมีที่ดินทำกินมาก แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นกับชาวบ้านคือ เกิดความขัดแย้งกับราษฎรซึ่งเป็นเจ้าของเดิม ทำให้ชาวบ้านชำผักหนามบางส่วนไม่พอใจ ร่วมมือกับราษฎรที่ได้รับผลกระทบจากโครงการ คจก.ในภาคอีสาน เดินขบวนคัดค้านโครงการ คจก. ครั้งนั้นเดินทางถึง อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมาเน้นเป็นการอพยพออกจากพื้นที่ ครั้งที่ 3 ครั้งนี้ชาวบ้านถือว่า มีความรุนแรง ถูกบังคับ ชูเชิญจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ ได้รับความยากลำบากจากการขนย้าย เพราะเป็นช่วงฤดูฝน และเมื่อไปถึงที่ทำกินใหม่แล้วก็ขัดแย้งกับเจ้าของเดิม ขัดสนในการประกอบอาชีพ ราษฎรส่วนหนึ่งต้องอพยพไปใช้แรงงานในเมืองใหญ่ ทำให้ครอบครัวพลัดพรากจากกัน เกิดปัญหาครอบครัวและชุมชนตามมา

พ.ศ. 2535 - 2536 เมื่อวันที่ 3 กรกฎาคม 2535 รัฐบาลโดยการนำของนายอานันท์ ปันยารชุน ได้มีมติยกเลิกโครงการคจก. และให้ชาวบ้านที่ประสงค์จะกลับเข้าที่ทำกินเดิม กลับเข้าที่ทำกินเดิมได้แต่ช่วงที่ชาวบ้านทยอยกลับ เกิดความขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่ท้องถิ่น คือ กรมป่าไม้ และเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง ซึ่งไม่ต้องการให้ชาวบ้านอพยพกลับ

แกนนำของชาวบ้านประมาณ 17 ครอบครัว ได้ตัดสินใจบุกเข้าไปตั้งบ้านเรือน และชาวบ้านอื่น ๆ ก็ตามเข้าไป ถูกทางราชการแจ้งจับในข้อหาบุกรุก และทำลายทรัพย์สินของทางราชการ

เดือนเมษายน 2536 ชาวบ้านเตรียมดินปลูกพืชในที่ทำกิน ขณะเดียวกันก็ได้รับการขัดขวางจากเจ้าหน้าที่อุทยาน แต่ก็ไม่สามารถตัดทอนชาวบ้านได้

พ.ศ.2537 ชาวบ้านนำเรื่องการฟ้องร้องเข้าร้องเรียนกับรัฐบาล และในที่สุด เรื่องราวความขัดแย้งกับอุทยานก็สงบลง

พ.ศ.2538 – 2542 ชุมชนข้าฝักหนามได้มีมติกับอุทยานแห่งชาติในการ กำหนดแบ่งเขตที่ทำกินอย่างชัดเจน และชุมชนได้แต่งตั้งคณะกรรมการจัดสรร ทรัพยากร จัดตั้งองค์กรเพื่อปกครองตนเอง และร่วมมือกับองค์กรทั้งภาครัฐและ เอกชนเพื่อพัฒนาตนเอง ดังนี้

1) โครงการพัฒนาและฟื้นฟูป่าดงลาน ให้แนวคิด ประสานงานกับองค์กร ต่าง ๆ ข้อมูลการรวมกลุ่มของชุมชน ทิศทางเป้าหมายในการจัดการทรัพยากร

2) โครงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนภาคอีสานให้การสนับสนุน การอบรมสัมมนา ศึกษาดูงาน ให้ความรู้แก่ชุมชน

3) โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ บทบาทการให้ความรู้วิชาการที่เป็น กฎหมาย นโยบาย ที่มีผลกระทบต่อชุมชน

4) ศูนย์ฝึกอบรมวนเกษตรชุมชน (RECOFTC) เป็นหน่วยงานสนับสนุนทาง วิชาการองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรป่าไม้,ข้อมูล

5) ชมรมศิษย์เก่าบูรณะชนบท และเพื่อน เป็นผู้สนับสนุนส่งเสริมกระบวนการ เรียนรู้ขององค์กรชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ,ข้อมูล

6) เครือข่ายองค์กรชาวบ้านภาคอีสานให้ความรู้กระบวนการ แลกเปลี่ยน ประสบการณ์กำลังใจ

7) อุทยานแห่งชาติภูผาม่าน ให้ความร่วมมือกรณีเกิดการละเมิดกฎ ระเบียบ กฎหมายที่นอกเหนือการจัดการของชุมชน

8) กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม จัดอบรม ความร่วมมือรัฐ องค์กร ชาวบ้าน

9) ทหาร ตำรวจ ร.8 พัน 2 ค่ายรามสูรย์ จังหวัดอุดรธานี อบรม รสทป.

10) มูลนิธิรัฐบุรุษพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ช่วยเหลืองบประมาณในการ จัดทำการเกษตรอนุรักษ์ตามทฤษฎีใหม่ของในหลวง

พ.ศ. 2543 หมู่บ้านข้าฝักหนาม ได้รับการรับรองเป็นหมู่บ้านตามกฎหมาย ตามประกาศจังหวัดขอนแก่น ลงวันที่ 28 เมษายน 2543 ในรัฐบาลนายชวน หลีกภัย นายกรัฐมนตรี ให้เป็นหมู่ที่ 11 บ้านข้าฝักหนาม ต.นาหนองทุ่ม อ.ชุมแพ จ.ขอนแก่น

จากประสบการณ์การรวมตัว การต่อสู้ การจัดระเบียบกฎเกณฑ์ทางสังคม และการจัดสรรทรัพยากรเป็นผลสำเร็จ ทำให้ชุมชนข้าฝักหนาม มีความเข้มแข็ง เป็นตัวอย่างแก่ชุมชนอื่นอย่างยิ่ง

2. ข้อมูลพื้นฐานทั่วไป

2.1 อาชีพของประชากร

ประชากรของหมู่บ้านข้าฝักหนาม ประมาณ 83 ครอบครัว มีอาชีพเกษตรกรรม ในรูปแบบวนเกษตร การเกษตรแบบผสมผสาน กล่าวคือในแปลงเกษตรจะปลูกไม้ผลไม้ยืนต้น เช่น ลำไย มะม่วงฝรั่ง แต่ในระหว่างที่ปลูกพืชยืนต้นยังได้ไม่รับผลผลิต ก็จะมีปลูกพืชเชิงเดี่ยวผสมผสาน ได้แก่ ข้าวโพดถั่ว งา และชุดบ่อเลี้ยงปลาเพื่อรับประทานในครัวเรือน หรือขาย

นอกจากนั้น ชาวบ้านได้แบ่งพื้นที่ที่ได้รับจัดสรรส่วนหนึ่งบุกเบิกเป็นที่นา ทำให้ชาวบ้านมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้น เพราะไม่ได้ซื้อข้าวบริโภค

ผลิตผลการเกษตร จะมีพ่อค้าคนกลางเข้ามาซื้อในหมู่บ้าน ทำให้ผลผลิตทางการเกษตรมีแหล่งตลาดที่แน่นอน และผลผลิตนำออกสู่ตลาดทุกวัน ทำให้มีรายได้ในครอบครัวดีขึ้น

2.2 การรวมกลุ่ม และระเบียบกฎเกณฑ์ของชุมชน

หลังจากชุมชนข้าฝักหนาม มีอิสระในการตั้งถิ่นฐานในเขตอุทยานภูผาม่าน ชุมชนได้พิสูจน์ตนเองในการจัดการทรัพยากร การปกครองตนเองโดยไม่พึ่งพารัฐ เพราะเป็นหมู่บ้านฝักของหมู่บ้านหนองโก ต.นาหนองทุ่ม อ.ชุมแพ จ.ขอนแก่น

ชุมชนตระหนักว่า การทำงานเป็นกลุ่ม จะสร้างความสามัคคี ได้รับความไว้วางใจจากชุมชน และชุมชนจำเป็นต้องมีระเบียบ กฎเกณฑ์ เป็นบรรทัดฐานของชุมชน เพื่อความสงบสุขภายใน

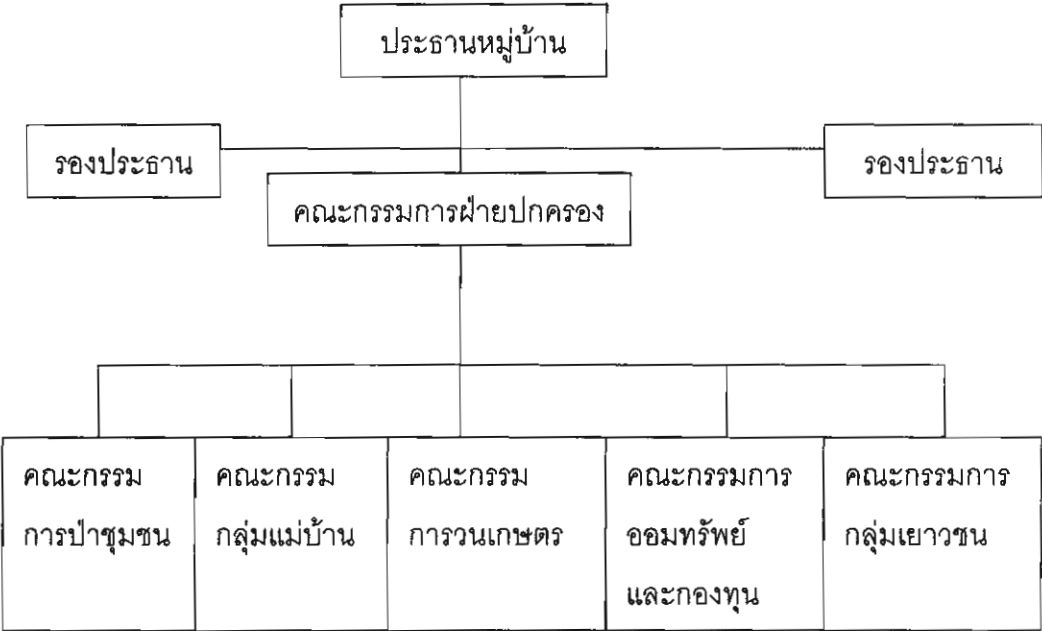
ชุมชนข้าฝักหนามได้รวมกลุ่ม และสร้างกฎระเบียบ กฎเกณฑ์ของชุมชนดังนี้

2.2.1 การรวมกลุ่ม

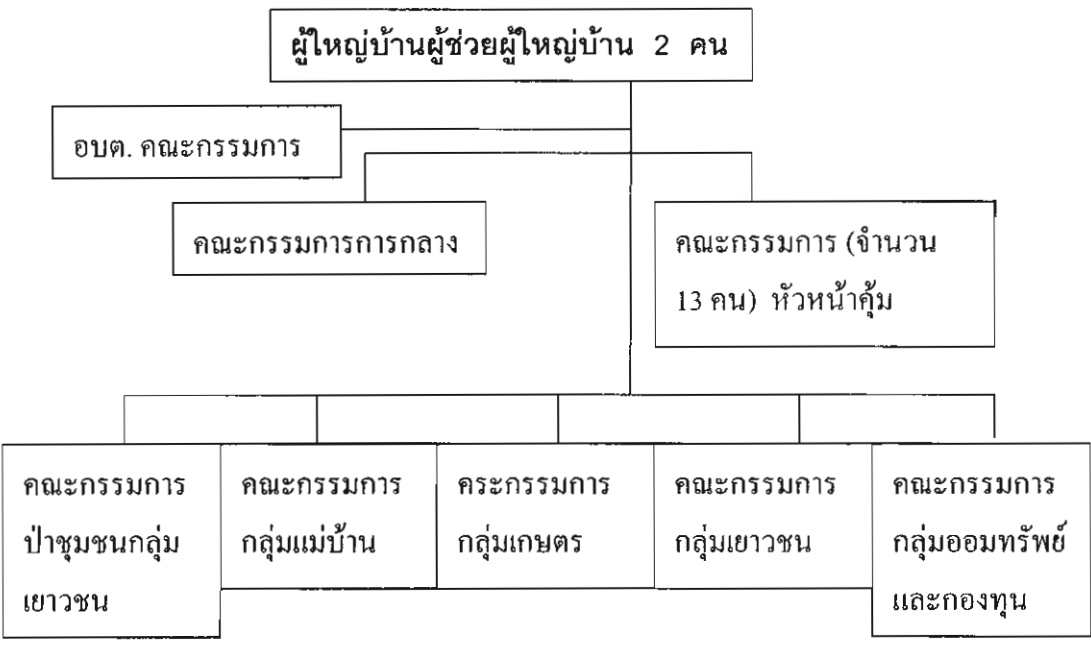
ก่อนจะได้รับการประกาศเป็นหมู่บ้านตามกฎหมาย ในปี 2543 ชุมชนชำผักหนาม ปกครองดูแลตนเองโดยจัดตั้งองค์กรชุมชนขึ้นมีวัตถุประสงค์คือ เพื่อดูแลความสงบเรียบร้อยภายในชุมชนและพัฒนาหมู่บ้าน องค์กรชุมชนแต่ละชุด อยู่ในวาระ 2 ปี แล้วมีการเลือกตั้งใหม่จากสมาชิกของชุมชน

ชุมชนชำผักหนาม มีประธานองค์กรชุมชน คนแรกคือ นาย ดาวเรือง หาวอง มีคณะกรรมการ 11 คน คนที่สองคือ นายสมจิตร เอกวารีย์ มีคณะกรรมการ 13 คน ประธานคนที่ 3 คือ นายสวิง เพี้ยซ้าย มีคณะกรรมการ 15 คน และได้รับการคัดเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้านคนปัจจุบัน นับเป็นสมัยที่สอง

โครงสร้างองค์กรชุมชน (ก่อนได้รับการประกาศเป็นหมู่บ้าน)

โครงสร้างองค์กรชุมชนในปัจจุบัน
(จัดตั้งหลังได้รับประกาศเป็นหมู่บ้าน)

ผลการดำเนินงานขององค์กรชุมชน

ผลการดำเนินงานโดยภาพรวมคือ การขอกลับเช่าที่ทำกินเดิม การจัดการที่ดินป่าชุมชนที่อยู่อาศัย จัดระเบียบชุมชน จัดตั้งหมู่บ้านถาวร กันแนวเขตเพิกถอน เขตอุทยานแห่งชาติทับที่ทำกินประสานหน่วยงานรัฐและองค์กรเอกชน สนับสนุนอาชีพเกษตรทางเลือกมูลนิธิพลเอกเปรม ดินสุสานนทีโครงการเกษตรนำร่อง และฟื้นฟูอาชีพ

องค์กรชุมชนได้จัดสรรที่ดิน โดยแบ่งที่ดินทำกิน 1,412 ไร่ ป่าชุมชน 230 ไร่ ที่วัด โรงเรียนในการจัดสรรที่ดินทำกินใช้มติในชุมชนว่า ใครเคยมีมากกว่า 25 ไร่ จะได้รับการจัดสรรจำนวน 25 ไร่ และใครเคยมีที่ดินน้อยกว่า 25 ไร่หรือไม่เคยมีเลย ได้รับการจัดสรร 15 ไร่ ส่วนที่อยู่อาศัยได้รับการจัดสรรครอบครัวละ 2 งาน

คณะกรรมการป่าชุมชน

มีหน้าที่ดูแลรักษาป่าชุมชน ริเริ่มกระบวนการต่าง ๆ มาหนุนเสริมป่าชุมชน ประสานกับส่วนราชการ องค์กรเครือข่ายที่เกี่ยวข้องกับป่าไม้ ร่วมกับชาวบ้าน ออกระเบียบป่าชุมชน

ผลการดำเนินงาน สามารถกันแนวเขตป่าชุมชน 150 ไร่ แนวป่ากันชน 20 ไร่ ในปี 2537 สำรวจแนวป่าชุมชน ปลุกป่าในเขตป่ากันชน และป่าชุมชน จนสามารถทำแนวกันไฟรอยเขตป่าชุมชน และป่ากันชนได้ ในปี 2540 - 2541 อบรมศึกษาดูงานเผยแพร่ข่าวสารป่าชุมชนตั้งแต่ปี 2537 - 2542 และร่วมผลักดันพระราชบัญญัติป่าชุมชน ปี 2540 - 2542

คณะกรรมการกลุ่มแม่บ้าน

จัดตั้งขึ้นเพื่อรวมกลุ่มแปรรูปผลิตผลทางการเกษตร ผลการดำเนินงานคือ จัดทำศูนย์ของกลุ่มสตรี และกองทุนหมุนเวียนภายในกลุ่ม ฝึกอบรมการแปรรูปการเกษตร จัดทำหน่อไม้อัดبيب และทำอาหารสำหรับแขกที่มาศึกษาดูงานในชุมชน

คณะกรรมการกลุ่มวนเกษตร

จัดตั้งขึ้นเพื่อส่งเสริมผลักดันให้ชุมชนปรับเปลี่ยนจากการปลูกพืชเชิงเดี่ยว เป็นการเกษตรแบบยั่งยืน วนเกษตรและเกษตรผสมผสาน จัดการกองทุนเกษตรทางเลือก และประสานทรัพยากรกับหน่วยงานของรัฐในการหนุนส่งเสริมงานเกษตรของชุมชน

ผลการดำเนินงานคือ ศึกษาดูงานเกษตรยั่งยืน ประสานมูลนิธิพลเอกเปรม ตินสุลลานนท์ โครงการฟื้นฟูอาชีพ ขุดบ่อน้ำในการเกษตร สนับสนุนพันธุ์ไม้ผลแก่สมาชิกชุมชน 780 ไร่ และกำหนดกฎระเบียบในการยืมกองทุนในชุมชน

คณะกรรมการกลุ่มเยาวชน

มีบทบาทหน้าที่ ร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชน แต่เท่าที่ผ่านมาคณะกรรมการกลุ่มนี้ ปรับเปลี่ยนประธานกรรมการบ่อย ๆ ยังไม่ได้ดำเนินกิจกรรมเฉพาะกลุ่มมากนัก

คณะกรรมการกลุ่มออมทรัพย์และกองทุน

ตั้งขึ้นเพื่อเป็นสถาบันการเงิน ช่วยเหลือกันภายในชุมชน ด้านเงินทุน การเกษตรการดำเนินงานที่ผ่านมา ได้รวบรวมกลุ่ม ประสานเกษตรกรในชุมชน จัดทำ กองทุนปฎิ จัดออมทรัพย์ทุก 6 เดือน

2.2.2 ระเบียบกฎเกณฑ์ของชุมชน

กฎเกณฑ์การจัดการป่าและป่าชุมชน

กฎระเบียบของชุมชน

ชุมชนจำักหนามได้สร้างกฎระเบียบของชุมชน หรือธรรมเนียมของหมู่บ้านเพื่อความสะดวกของชุมชน และสนองนโยบายของชุมชน กฎระเบียบของชุมชนนี้เขียนไว้ที่บริเวณกลางบ้าน หรือละดือบ้าน จำนวน 10 ข้อ คือ

1 ห้ามหรือชักนำผู้อื่นตัดไม้ทำลายป่า และล่าสัตว์ในพื้นที่อุทยาน โดยเด็ดขาดฝ่าฝืนปรับ 500 บาท จนถึงตามที่กฎหมายกำหนดสูงสุด

2 ห้ามบุกรุกพื้นที่เพิ่มเติม หรือชักนำผู้อื่นมาบุกรุก ฝ่าฝืนต้องให้ออกจากหมู่บ้านภายใน 7 วัน

3 ห้ามนำที่ดินซึ่งได้รับมอบจากทางราชการไปจำนอง หรือให้เช่า หรือขายโดยเด็ดขาด ฝ่าฝืนต้องถูกยึดที่ทำกินคืนให้กับส่วนกลาง โดยคณะกรรมการเป็นผู้พิจารณา

4 บุคคลภายนอกที่เข้ามาในชุมชน จะต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบ โดยเคร่งครัดเช่น การนำสัตว์เข้ามาเลี้ยงในเขตอุทยาน และล่าสัตว์เก็บหาของป่า ฝ่าฝืนต้องถูกดำเนินการตามกฎหมาย และญาติพี่น้องหรือผู้ชักนำจะได้รับพิจารณาโทษตามสมควร

5 ห้ามมีสิ่งเสพติดผิดกฎหมายไว้ในครอบครองโดยเด็ดขาด ฝ่าฝืนต้องถูกคว่ำบาตรจากชุมชน และถูกประณาม ถูกตัดสิทธิไม่ได้รับความช่วยเหลือใด ๆ ทั้งสิ้น

6 ห้ามเล่นการพนันทุกชนิด ฝ่าฝืนปรับ 500 – 1,000 บาท

7 บุคคลในครอบครัวใดลักขโมย ครอบครัวนั้นจะต้องถูกปรับ

5 เท่าของทรัพย์สินที่ขโมย กับต้องถูกประณาม และถูกตัดสิทธิทุกอย่างที่มีในชุมชน มีกำหนด 5 ปี

8 ผู้ใดก่อการวิวาท ฝ่าฝืนปรับ 500 – 2,000 บาท

9 ผู้ใดสร้างความเสื่อมเสียชื่อเสียงให้กับหมู่บ้าน ฝ่าฝืนจะต้องพิจารณาโทษตั้งแต่ 500 - ขึ้นออกจากหมู่บ้าน

10 ปัญหาใดที่เกิดขึ้นในหมู่บ้าน ซึ่งจะทำให้เกิดความเสียหายแก่ชีวิต และทรัพย์สินของบุคคลในหมู่บ้าน หรือความเสียหายอื่น ๆ แก่หมู่บ้าน ให้กรรมการพิจารณาตามระบบของศาลหมู่บ้าน

ป่าชุมชนเป็นป่าอนุรักษ์ เพื่อประโยชน์ใช้สอยในหมู่บ้าน มีพื้นที่ 230 ไร่ ในบริเวณป่าชุมชนจะมีศาลปู่หลุบ เป็นศาลปู่ตาประจำหมู่บ้าน และมีน้ำตกพลาญทอง มีความสวยงาม ร่มรื่นชุมชนได้สร้างกฎเกณฑ์ในการใช้ป่าร่วมกันคือ

- 1) ห้ามตัดไม้ในเขตป่าชุมชนอย่างเด็ดขาด
- 2) ยกเว้นได้รับอนุญาตจากคณะกรรมการป่าชุมชน
- 3) ห้ามจุดไฟเผาป่า เผ้วถาง ฝ่าฝืนปรับ 1,000 บาท
- 4) ห้ามล่าสัตว์และจับสัตว์ทุกชนิดในเขตป่าชุมชน
- 5) การเก็บเห็ด ไข่มดแดง ชูดม่น ยาสมุนไพรสามารถหาได้
- 6) หากมีผู้ฝ่าฝืน จะได้รับโทษตามระเบียบที่กำหนด

ส่วนป่าอื่น ๆ นอกเหนือป่าชุมชนมีกฎเกณฑ์คือ ห้ามตัดไม้ทำลายป่าและในช่วงฤดูฝน ชุมชนจะร่วมกันถางแนวกันไฟ เป็นการอนุรักษ์ป่าอีกทางหนึ่ง

การสร้างกฎเกณฑ์เพื่อรักษาป่าด้วยมีจุดประสงค์ว่า คนต้องอยู่กับป่าการใช้ประโยชน์ต้องรักษาป่า เพื่อเป็นแหล่งใช้สอย แหล่งท่องเที่ยว รักษาเพื่อเป็นมรดกของประเทศ

การต้อนรับแขก

เมื่อมีแขกเข้ามาศึกษาดูงานในหมู่บ้าน จะมีคณะกรรมการ (องค์กรชุมชน) มีหน้าที่ดูแล ให้ความรู้แก่คนที่เข้ามา และกลุ่มแม่บ้านจะทำอาหารต้อนรับแขก หากแขกจะพักค้างคืน คณะกรรมการจะแบ่งแขกไปพักตามบ้านต่าง ๆ หลังละ 2 - 3 คน และมีค่าตอบแทนให้เจ้าของบ้านเพื่อเป็นค่าน้ำค่าใช้สอยต่าง ๆ หลังละ 100 – 200 แล้วแต่กรณี

เมื่อได้รับคำตอบแทนจากคณะที่เข้ามาศึกษาดูงานหลังจาก
หักค่าใช้จ่ายแล้วเงินจะเก็บรวบรวมไว้เป็นกองกลาง

กฎระเบียบของการทำการเกษตร(นโยบายชุมชน)

หลังจากชาวบ้านเข้ามาอยู่ในพื้นที่ปี 2536 ชาวบ้านได้รับการ
จัดสรรที่อยู่อาศัย ที่ทำกินแล้ว ชุมชนข้าฝักหนามได้มีสัตย์ปฏิญาณกับรัฐว่า จะไม่
บุกรุกป่าอีกต่อไป ที่ดินที่ได้รับจะไม่ขาย เปลี่ยนผู้ครอบครอง และจะต้องปลูกไม้ผลไม้
ยืนต้น (วนเกษตร) โดยไม่ใช้ปุ๋ยเคมี

การปลูกพืชในแปลงเกษตรนั้น มีลักษณะค่อยเป็นค่อยไป
ตามความพร้อมของแต่ละครอบครัว ขณะเดียวกันก็ศึกษาวิธีการปลูก การดูแล เมื่อ
เกษตรกรมีปัญหาก็จะจับกลุ่มเสวนาเรียนรู้การแก้ปัญหาาร่วมกัน เพื่อสรุปเป็นบทเรียน
เสมอ หากปัญหารุนแรงเกินกว่ากำลังของชุมชนจะแก้ไขได้ ก็ประสานกับหน่วยงาน
อื่นต่อไป

2.3 ปัญหาของชุมชนและกระบวนการแก้ปัญหา

ชุมชนข้าฝักหนาม ประสบปัญหาเนื่องจาก พื้นที่ทำกินอยู่ในเขตป่า
อนุรักษ์ ผู้คนอาศัยอยู่ร่วมกันมาจากหลายจังหวัด และการก่อตั้งชุมชนได้ผ่านกระบวนการ
ต่อสู้การขัดแย้งกับรัฐหลายครั้ง ชุมชนมิได้มีฐานะหมู่บ้านเป็นเอกเทศแต่เป็นเพียง
หมู่บ้านฝักในนามหมู่บ้านหนองโก ต.นาหนองทุ่ม อ.ชุมแพ จ.ขอนแก่น ทำให้ขาด
สิทธิในการจัดสรรงบประมาณจากราชการ เพื่อพัฒนา แต่ชุมชนก็แสวงหาทางออก
ของการแก้ปัญหาด้วยตนเอง

แม้ว่าพ.ศ. 2543 หมู่บ้านข้าฝักหนามได้รับการรับรองเป็นหมู่บ้านตาม
กฎหมายจากกระทรวงมหาดไทยแล้วก็ตาม แต่ชุมชนยังประสบปัญหาอย่างต่อเนื่อง
ดังนี้

2.3.1 ปัญหาการขาดกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกิน

เนื่องจากหมู่บ้านข้าฝักหนาม ตั้งอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติ
ภูผาม่าน ประชาชนจึงไม่มีเอกสารสิทธิ์ในที่ดินทำกินของตน ซึ่งที่ดินดังกล่าวได้จัด
สรรแบ่งตามข้อตกลงคือครอบครัวละ 15 ไร่ และ 25 ไร่

การขาดเอกสารสิทธิ์ในที่ดินทำกินนี้เป็นผลให้ขาดความเชื่อมั่น
ในการดำเนินชีวิตเพราะในอดีตชาวบ้านถูกรัฐบังคับให้อพยพถึง 3 ครั้ง แต่ปัจจุบันนี้

หมู่บ้านได้รับการรับรองจากรัฐแล้ว ปัญหานี้คงผ่อนคลายลงบ้าง กลยุทธ์สร้างความมั่นใจในการตั้งถิ่นฐานอีกประการคือการปลูกพืชยืนต้นในที่ดินทำกินของตนตามข้อตกลงที่ให้ไว้กับรัฐ ซึ่งถือเป็นการครอบครองพื้นที่ทำกินอีกวิธีหนึ่ง

2.3.2 ปัญหาสาธารณสุขปกเ

เนื่องจากเป็นหมู่บ้านในเขตอุทยาน ห่างจากถนนสาย 201 ประมาณ 5 กม.และเป็นหมู่บ้านที่เพิ่งได้รับการรับรองจากราชการทำให้ชุมชนประสบปัญหาสาธารณสุขหลายประการ ได้แก่

1) ถนนเข้าสู่หมู่บ้าน

แม้ว่าระยะทางจากทางหลวงสาย 201 (เลย-ขอนแก่น) ถึงหมู่บ้านระยะทางเพียง 5 ก.ม. แต่สภาพถนนผ่านป่าอุทยานเป็นดิน พอถึงฤดูฝนถนนจะแฉะเป็นโคลนตมการคมนาคมลำบากต่อการขนส่งผลผลิตผลการเกษตรและเมื่อคนในชุมชนเจ็บไข้ได้ป่วย มีความยากลำบากในการเดินทางไปรักษาที่โรงพยาบาล

2) ไฟฟ้า

ปัจจุบันนี้หมู่บ้านชำผักหนามไม่มีไฟฟ้าใช้แม้จะห่างจากที่ทำการอุทยานเพียง 200 เมตร ชุมชนแก้ปัญหาโดยการใช้เครื่องปั่นไฟเมื่อมีแขกเข้ามาในหมู่บ้าน

3) ไม่มีสถานเอนกนาศในชุมชน

การขาดสถานเอนกนาศในชุมชน ทำให้ชาวบ้านเดือดร้อนเมื่อเจ็บไข้ได้ป่วยขั้นพื้นฐาน การแก้ปัญหาของชุมชนคือ การใช้ภูมิปัญญาในท้องถิ่นด้านสมุนไพรจากป่าชุมชน รักษาตามวิธีการดั้งเดิม

4) ขาดการรับรู้ข่าวสาร

เนื่องจากชุมชนไม่มีไฟฟ้า ทำให้การรับรู้ข่าวสารภายนอกไม่สะดวกการแก้ปัญหาของชุมชนคือ เมื่อผู้นำได้ข้อมูลข่าวสารจากรัฐก็จะประชุมประชาสัมพันธ์แจ้งข้อมูลข่าวสารให้ประชาชนทราบ

2.3.3 ปัญหาที่เกิดจากหน่วยงานของรัฐ

ชุมชนชำผักหนามมีประวัติการรวมตัว และการจัดตั้งชุมชนแตกต่างจากชุมชนอื่น เหตุการณ์ที่กระทบต่อความรู้สึกของชาวบ้านคือ การอพยพเมื่อ พ.ศ.2534 ไปที่บ้านเทพประทาน-บ้านเทพชมพู อ.สีชมพู จ.ขอนแก่น ชาวบ้าน

ผิดหวังเมื่อรัฐไม่ปฏิบัติตามสัญญา เกิดปัญหาขัดแย้งกับเจ้าของที่ทำกินเดิม ปล่อยให้ชาวบ้านแก้ปัญหาเอง เมื่อกลับเข้ามาอยู่ในพื้นที่ทำกินเดิม เมื่อโครงการ คจก.ยกเลิก ก็ถูกรัฐขัดขวาง

ทรงคนะที่คนในชุมชนมีต่อรัฐคือความไม่ไว้วางใจ ความรู้สึกว่ารัฐใช้ระบบสั่งการขู่เข็ญมากกว่าการประสานอย่างประนีประนอม ตัวอย่างเหตุการณ์หรือกิจกรรมที่สะท้อนปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชน เช่น

ทหารเข้ามาในชุมชนเพื่อปฏิบัติโครงการ ระยะเวลา 3 เดือน โดยเข้ามาตามโครงการมูลนิธิพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ซึ่งมอบงบประมาณสนับสนุนกองทุนหมู่บ้าน 2 ล้านบาท ชาวบ้านมีความรู้สึกอยู่ในสภาวะจำยอม เพราะระยะเวลานาน และสั่งการให้ชาวบ้านทำตามนโยบาย เช่น

ให้ชาวบ้านปลูกถั่วเหลือง โดยจัดหาเมล็ดพันธุ์ และปุ๋ยเคมีมาให้ ซึ่งขัดกับนโยบายของชุมชนที่ต้องการลดสารเคมี ทหารเข้ามามีส่วนร่วมกับการจัดการทรัพยากร ซึ่งการจัดทรัพยากรเป็นมติของคณะกรรมการหมู่บ้าน

จะเห็นว่าชาวบ้าน(ชุมชน) จะถูกครอบงำทางความคิด ทำให้ขาดอิสระในการปฏิบัติ และตัดสินใจ กลยุทธ์ในการประสานของทหารคือ ประสานเพียงผู้นำบางกลุ่ม ไม่ประสานทั้งหมด และไม่ประสานกับกลุ่มเดิม

ชาวบ้านคิดว่า รัฐขาดความจริงใจ เข้ามาทำงานในชุมชนเพื่อหวังผลประโยชน์มิใช่การพัฒนา ตัวอย่างเช่น ให้ชาวบ้านเลี้ยงปลาเพื่อบริโภคในครอบครัว โดยการขุดสระแล้วใช้พลาสติกกรองรับน้ำ ชาวบ้านก็ให้ความร่วมมือ คือ ซื้ออุปกรณ์เอง ทหารขนน้ำมาเติมลงสระให้ ซึ่งชาวบ้านคิดว่าเป็นการพัฒนาไม่ยั่งยืน เพราะสระน้ำไม่คงทนเหมือนธรรมชาติ

หากเปรียบเทียบยุทธการเข้ามาปฏิบัติงานของรัฐกับองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ที่เข้ามาในชุมชน ชาวบ้านจะให้ความร่วมมือกับองค์กรเอกชนด้วยความเต็มใจมากกว่า อาจเป็นเพราะว่าองค์กรพัฒนาเอกชนเน้นการเรียนรู้ให้ชาวบ้านค้นพบตนเองมิใช่สั่งการ คือให้ความรู้ แนวคิด ข้อมูลข่าวสาร สร้างความมั่นใจในการดำรงชีพอยู่ในพื้นที่มากกว่าการให้ในสิ่งที่ป็นรูปธรรม

2.3.4 กระบวนการแก้ปัญหาของชุมชน

เป็นที่ยอมรับแล้วว่า ชุมชนข้าผักหนามเป็นชุมชนที่มีความเข้มแข็ง สามารถจัดการชุมชนและจัดการทรัพยากรได้เป็นผลสำเร็จ หน่วยงานของรัฐและเอกชนเข้าไปพัฒนาให้ความรู้แนวคิดทำให้ชุมชนทบทวนอดีต และได้เรียนรู้วิธีการที่จะจัดการชุมชนของตนให้มีระเบียบ มีความเข้มแข็งทั้งเชิงรับและเชิงรุก

จากปัญหาที่ชุมชนประสบ ชุมชนได้แสวงหากระบวนการแก้ปัญหา คือ

1) การคัดเลือกผู้นำ

บทเรียนจากการคัดเลือกผู้นำของชุมชนในอดีตซึ่งเป็นผู้นำเดิยวนั้น มีอำนาจการตัดสินใจโดยมิได้ผ่านกระบวนการพิจารณาตรวจสอบทำให้ขาดความโปร่งใส อาจเป็นเครื่องมือของบุคคลอื่นได้ง่าย ทำให้ชุมชนได้รับผลกระทบ ชุมชนจึงแก้ปัญหาการเลือกผู้นำกลุ่ม แทนผู้นำเดี่ยว เพื่อสร้างกระบวนการตรวจสอบการตัดสินใจการทำงานตรงตามถนัดและสร้างความเชื่อมั่นให้กับชุมชน (กระบวนการถ่วงดุลอำนาจ)

นอกจากการคัดเลือกผู้นำลักษณะกลุ่มแล้ว การคำนึงถึงคุณสมบัติซึ่งอาศัยกาลเวลาเป็นเครื่องพิสูจน์ก็เป็นคุณสมบัติหนึ่งในการพิจารณาคัดเลือกผู้นำ

ชุมชนข้าผักหนามได้คัดเลือกผู้นำที่มีคุณสมบัติดังนี้
มีความเป็นธรรม ยุติธรรม รู้ถูกผิด สามารถไกล่เกลี่ยปัญหาขัดแย้งในชุมชนได้

มีความเสียสละ เห็นประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตน
มีความพร้อมในเรื่องส่วนตัว เป็นที่นับถือและไว้วางใจจากชุมชน
บุคลิกมีความเป็นผู้นำ(ภาวะผู้นำ) มีประสบการณ์ร่วมกันในชุมชน
และมีองค์ความรู้เหมาะสมกับงาน

จากคุณสมบัติดังกล่าว ชุมชนได้เลือกผู้นำ ดังตัวอย่าง
กระบวนการต่อสู้ ความยุติธรรม ชุมชนเชื่อมั่น พ่อจิต เอกวารีย และพ่อมุกเพราะพ่อจิตมีจุดยืน มีอุดมการณ์เป็นของตนเอง ไม่ยอมให้ใครเอาเปรียบและไม่เอาเปรียบใคร รักความยุติธรรม ส่วนพ่อมุก มีจุดยืน แนวคิด เป็นของตัวเอง การพูดจา มีลักษณะประนีประนอมทำได้ทุกเรื่อง แต่บทบาทอาจไม่เด่น

การเกษตรชุมชนมอบหมายให้พ่อจิด และพ่อมุก

การประสานงานกับองค์กรภายนอก ชุมชนเชื่อมั่นพ่อสรวง เพี้ยซ้าย เพราะมีความอาวุโส เป็นธรรม บุคลิกการพูดจาสุภาพอ่อนโยนเป็นมิตร ชุมชนให้ความไว้วางใจเป็นประธานของชุมชนถึง 2 สมัย (คนปัจจุบัน)

ด้านการจัดการข้อมูลชุมชน ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องอาศัยความไว้วางใจ ความรอบคอบละเอียดถี่ถ้วน ชุมชนมอบให้นายอดุลย์ คำแรงสิงห์ ซึ่งเป็นคนหนุ่ม เรียนรู้เร็ว มีความคล่องตัวหลายด้าน เช่น การจัดบันทึกข้อมูล การจัดเก็บหลักฐาน และการนำเสนอ

2) กระบวนการตรวจสอบ

สืบเนื่องจากชุมชน เคยใช้ผู้นำเดี่ยว อำนาจการตัดสินใจของบุคคลคนเดียวขาดการกลั่นกรองพิจารณาจากคณะกรรมการ อาจนำไปสู่การตัดสินใจที่ผิดพลาด ไม่โปร่งใส

ชุมชนเข้าฝึกหนามแก้วปัญหาโดยการตั้งผู้นำกลุ่ม ทำงานเป็นทีม แบ่งงานตามความสามารถ มีกระบวนการตรวจสอบทุกขั้นตอน มีการตั้งกฎเกณฑ์ การตั้งกติกาชุมชนร่วมกันส่งผลให้การทำงานมีความโปร่งใส รอบคอบขึ้น ได้รับความไว้วางใจ และตั้งใจทำงานมากขึ้นเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง

การรับรู้ข่าวสารและการกระจายข้อมูล

เมื่อชาวบ้านหรือผู้นำได้ข้อมูลข่าวสาร จะนำมาปรึกษาหารือ คิด วิเคราะห์ โดยคณะกรรมการหมู่บ้าน ข่าวสารใดมีความสำคัญจำเป็นต้องประชาสัมพันธ์ให้ชาวบ้านทราบคณะกรรมการจะประสานผ่านผู้นำกลุ่ม หรือคณะกรรมการคุ้ม และอาจใช้เวทีชาวบ้านปรึกษาหารือ เพื่อตัดสินใจร่วมกัน

กระบวนการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน

เป็นการสร้างความตระหนัก และให้ความสำคัญ เสมอภาคกับสมาชิกในชุมชน มีบทบาทในการพัฒนาชุมชน โดยการแสดงความคิดเห็นเสนอแนะผ่านเวทีชาวบ้านการเยี่ยมแปลงเกษตร การถ่ายทอดความรู้โดยการปฏิบัติจริง ส่งผลให้เกิดกำลังใจ และความสามัคคีในชุมชนขึ้น

ความเชื่ออาทรรของคนในชุมชน

แม้ว่าการอยู่รวมกันของคนในชุมชน จะแตกต่างกันด้านภูมิภานา ภูมิหลังของแต่ละบุคคล แต่เมื่ออยู่รวมในชุมชนแล้ว ทุกคนมีความเสมอภาคเท่ากัน เปรียบเสมือนญาติพี่น้องกัน ความเชื่ออาทรร ความเห็นอกเห็นใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่จึงเกิดขึ้น มีผลทำให้เกิดความรู้สึกเป็นชุมชนเดียวกัน มีวัฒนธรรม ความเชื่อคล้ายคลึงกัน มีปฏิสัมพันธ์ในชุมชนร่วมกัน เช่นการทำบุญเลี้ยงบ้าน เลี้ยงศาลปู่ตา บุญเข้าพรรษา เป็นต้น

2.4 สังคมและวัฒนธรรมชุมชน

ราษฎรที่เข้ามาอยู่ในชุมชนข้าฝักหนามครั้งสุดท้าย (2536) มีภูมิภานาเดิมจากหลายจังหวัดในภาคอีสาน มีรากเหง้าทางวัฒนธรรม ความเชื่อ ประเพณี การนับถือศาสนาคล้ายกัน ตลอดจนผ่านกระบวนการอพยพ ต่อสู้เรียกร้องสิทธิในที่ทำกิน และสิทธิการเลือกถิ่นฐานที่อยู่อาศัยมาด้วยกัน ทำให้มีความเห็นอกเห็นใจ ยอมรับกฎเกณฑ์และสามารถปรับตัวอยู่ในชุมชนได้อย่างสงบ

ปัจจัยเกื้อหนุนสำคัญทำให้ราษฎรเข้ามาในชุมชนข้าฝักหนาม ต้องการกลับมาทำมาหากินในถิ่นเดิม (ข้าฝักหนาม) ยอมรับกฎเกณฑ์ข้อตกลงในการอยู่ร่วมกันในชุมชนได้ อาจเป็นเพราะ

2.4.1 ผู้นำมีความเข้มแข็ง และมีคุณสมบัติโดดเด่น

นับเป็นหัวใจสำคัญสำหรับชุมชนที่พึ่งพิงตนเอง เริ่มก่อตั้งชุมชน จัดระเบียบกฎเกณฑ์ชุมชน จัดสรรที่ทำกิน ผู้นำต้องมีความเข้มแข็ง มีความเสียสละ ไม่เห็นแก่ตัว เป็นธรรมเช่น การขุดสระน้ำ ผู้นำจะให้ลูกบ้านรับก่อน ตนเองได้รับภายหลัง

2.4.2 ยอมรับในกฎเกณฑ์ร่วมกัน และพึงพอใจในสิ่งที่ตนเองได้รับ

การจัดสรรที่ทำกินของราษฎรในชุมชนข้าฝักหนาม ราษฎรมีความพอใจในกฎเกณฑ์ที่ได้ตกลงคือ ครอบครัวยุ่ที่เคยมีที่ดินน้อยกว่า 25 ไร่ หรือไม่เคยมี จะได้รับการจัดสรรที่ทำกิน 15 ไร่ ส่วนผู้เคยมีมากกว่า 25 ไร่ จะได้รับการจัดสรรที่ดิน 25 ไร่ และที่อยู่อาศัยครอบครัวยุ่ 2 งาน ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าคนในชุมชนผูกพันกับที่ทำกินเดิม ได้ถากถางบุกเบิกในระยะแรก และได้อาศัยชุมชนนี้มากกว่า 30 ปี ย่อมรักและผูกพันถิ่นฐานเดิมของตน

สาเหตุสำคัญที่ผลักดันอยากกลับชุมชนเดิมคือ การจัดสรรที่แห่งใหม่ที่ อำเภอสีชมพู จ.ขอนแก่น โดยรัฐนั้น เกิดปัญหาทับที่ทำกินกับเจ้าของเดิม จึงเกิดความขัดแย้ง ผู้นำส่วนลึกคือละอายแก่ใจ เสมือนแย่งทรัพย์สินของบุคคลอื่น ประกอบกับความอดอยาก แห้งแล้ง ขาดอาชีพมั่นคง ครอบครัแตกแยก ขาดความอบอุ่น เพราะมีการอพยพแรงงานเข้าชุมชนเมือง จึงเป็นแรงผลักดันให้เรียกร้องสิทธิกลับเข้าที่ทำกินเดิมเมื่อรัฐยกเลิกโครงการ คจก.แล้ว

2.4.3 การเคารพสิทธิความเป็นมนุษย์เท่าเทียมกัน

เป็นประชาคมดิของชุมชนชำผักหนามข้อหนึ่งที่ว่าใครก็ตามแม้ว่าจะมีประวัติชีวิตความเป็นมาอย่างไรก็ตาม เมื่อมาอยู่รวมกันแล้วทุกคนมีสิทธิความเป็นมนุษย์เสมอภาคกันหมด ไม่มีอดีตมีแต่ปัจจุบันและอนาคต ทุกคนต้องเคารพกฎเกณฑ์ของชุมชน คือเคารพและไว้วางใจในกลุ่มผู้นำ จึงทำให้สังคมสงบสุข ง่ายต่อการปกครอง

ลักษณะสังคมและวัฒนธรรมชุมชนชำผักหนาม พิจารณาแง่โครงสร้างครอบครัวจะเป็นครอบครัวเดี่ยวประกอบด้วยพ่อ แม่ ลูก บางครอบครัวอาจมีปู่ย่าตายาย เพราะคนอีสานถือคติว่าเป็นหน้าที่ของลูกคนสุดท้าย หรือคนใดคนหนึ่ง ต้องเลี้ยงดูพ่อแม่ยามชรา บิดาจะมีบทบาทเป็นผู้นำครอบครัวในงานเรือกสวนไร่ นา การอบรมสั่งสอนบุตรชายโดยอาศัยประสบการณ์ชีวิตจริง เช่น สอนเรื่องความภาคภูมิใจในการต่อสู้ของชุมชน การประพุดิตินห่างไถลยาเลพติด ส่วนมารดา มีบทบาทในการจัดงานบ้าน งานครัว สั่งสอนบุตรสาว บุตรชายทำหน้าที่แทนสามี เมื่อสามีติดภาระงานอื่น ขณะเดียวกันก็รับภาระในเรือกสวนไร่ นาเคียงข้างสามีด้วย

ด้านความสัมพันธ์ในชุมชนนั้น ชุมชนชำผักหนามมีลักษณะความสัมพันธ์คล้ายชุมชนอีสานในชนบททั่วไปคือ มีความเอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ ช่วยเหลือเกื้อกูล การแบ่งปันผลผลิตในเรือกสวนไร่ นาเหมือนญาติพี่น้อง มีน้ำใจเยี่ยมเยื่อนหรือไถ่ถามทุกข์สุขเพื่อนบ้านยามเจ็บไข้ได้ป่วย การดูแลบ้านช่วยเป็นหูเป็นตาแทนเพื่อนบ้านเมื่อไม่อยู่ การช่วยงานศพ บุญประเพณีโดยมิได้บอกกล่าว เพราะถือเป็นหน้าที่สมาชิกในชุมชน

แม้มิได้เป็นชุมชนดั้งเดิม มีรากเหง้าทางวัฒนธรรมที่แสดงอัตลักษณ์เฉพาะตนแต่ด้วยความเป็นคนอีสาน มีจิตใจ ความคิด ความเชื่อ ประเพณีคล้ายกัน

ทำให้เกิดการเรียนรู้ปรับตัวในชุมชนได้อย่างกลมกลืน ก่อให้เกิดความสามัคคี เป็นชุมชนที่น่าอยู่ของอีกชุมชนหนึ่ง

2.4.4 ภูมิปัญญาชาวบ้าน

1) การทำเครื่องจักสาน

การทำเครื่องจักสาน มีได้ทำเพื่อการค้าขายเลี้ยงชีพ แต่ทำพอใช้สอยในครัวเรือนและชุมชน เช่น การสานหวด กระติบข้าว กระดัง ตะกร้า เป็นต้น ชุมชนอุดมสมบูรณ์ไปด้วยต้นไม้ เมื่อจะนำมาใช้งานจะเลือกชนิดของไม้ไม่ตามคุณสมบัติ เช่น

ไม้ไผ่ซาง ลำต้นใหญ่หนา กรอบ นิยมนำมาสับทำฟากปูพื้น ฝาบ้าน

ไม้ไผ่รวก ลำเล็ก เนื้อแข็งตัน นิยมทำโครงสร้างมุงหลังคา หนัาคา

ไม้ไผ่ไร่ , ไม้คะมะ ลำเล็กเนื้อเหนียว ซ้อยาว แข็งแรง นิยมมาทำไม้ตอกมัดสิ่งของ จักสานหวด ช้อง ไช ตีนบาตร ไม้คาน

การเลือกไม้ไม่ตามคุณสมบัติ เมื่อนำมาใช้จักสาน หรือใช้งาน แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านมีภูมิปัญญาในเรื่องไม้ไผ่

2) การใช้สมุนไพร

เนื่องจากที่ตั้งชุมชนใกล้สถานพยาบาล คนในหมู่บ้าน ชำผักหนามสนใจการใช้สมุนไพรในการรักษาโรค เพราะใกล้ป่า ซึ่งอุดมสมบูรณ์ด้วยสมุนไพรหลากหลายชนิด เช่นม้ากระทืบโรง สรรพคุณบำรุงร่างกาย ต้นสะคร่าน สรรพคุณแก้เส้นตึง ท้องอืด

ชุมชนชำผักหนามมีโครงการ จะจัดสรรที่ดิน ทำแปลงสาธิตสมุนไพรเพื่อขยายพันธุ์ใช้สอยในชุมชน และเป็นแหล่งศึกษาหาความรู้ของเยาวชนต่อไป

3. จารีตประเพณีและพิธีกรรม

ชุมชนชำผักหนาม นับว่าเป็นชุมชนใหม่ที่มีประวัติการรวมตัวประมาณ 40 ปี แต่ผู้คนก็ถูกอพยพโยกย้ายถึง 3 ครั้ง ราษฎรในชุมชนปัจจุบันอาจมีทั้งคนรุ่นแรกและคนรุ่นใหม่เข้ามาใหม่ ซึ่งเป็นคนอีสาน มีรากเหง้าความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรมคล้ายกัน เมื่อมาอยู่รวมกันเป็นชุมชนก็มีการสร้างวัด และตั้งศาลปู่ตา สะตือบ้าน เป็นศูนย์รวมจิตใจ มีกฎเกณฑ์จารีตประเพณีของชุมชนในลักษณะหลอมวัฒนธรรม ตามสภาพและความเหมาะสม

จารีตประเพณีของชุมชนอำเภอกันทรวิชัย แบ่งเป็น 2 ประเภทคือ

3.1 ฮีต 12

เดือนอ้าย บุญเข้ากรรม ชุมชนไม่ได้กระทำ เพราะมีวัด และพระ
จำนวนน้อย

เดือนยี่ บุญคุณหลาน ไม่มีพิธีกรรมอย่างละเอียดเช่นฮีตดั้งเดิม
เพียงแค่ประกอบพิธีกรรมอย่างง่าย ๆ คือ ก่อนจะทำข้าวขึ้นยั้งฉางก็จะเอาใบคูณใบยอ
มาปักที่ประตูยั้งข้าวเพื่อบูชาแม่โพสพ หรือบูชาข้าว แล้วพูดว่า"กินบ่ให้บก จกบให้ลง
เด้อ" วันพระจะไม่ตักข้าวไปสีเพราะถือเป็นวันดับ

เดือนสาม บุญข้าวจี จะทำบุญอย่างง่าย ๆ คือ ทำข้าวจี(ข้าวใหม่)
แล้วนำไปถวายพระ

เดือนสี่ บุญแมว ชุมชนไม่ได้ทำเพราะวัด มีพระจำนวนน้อย

เดือนห้า บุญสงกรานต์ ไม่มีพิธีกรรมมากมายนัก เพียงแต่มีการ
สงฆ์พระพุทธรูปที่วัด สงฆ์น้ำขอพรผู้สูงอายุ และเล่นสาดน้ำสนุกสนานในหมู่บ้าน

เดือนหก บุญบั้งไฟ จารีตนี้ชุมชนยังรักษาไว้ตามประเพณี เพราะ
นับถือพุทธศาสนา ชุมชนมีวัด 2 วัด แต่กระทำพอเป็นประเพณีคือ มีแห่บั้งไฟเล็ก ๆ
เพื่อบูชาแถนขอฝนให้ตกต้องตามฤดูกาล และเพื่อสนุกสนาน ผ่อนคลายของ
คนในชุมชนก่อนลงทำงานในเรือกลสวนไร่ นา เป็นโอกาสให้คนในชุมชนได้มี
ปฏิสัมพันธ์ต่อกัน

บุญข้าชะ หรือบุญเลี้ยงบ้าน กระทำในเดือนหกเช่นเดียวกัน จะ
ประกอบพิธีกรรมที่สะดือบ้าน ซึ่งเป็นศูนย์กลางของชุมชน จุดมุ่งหมายในการทำบุญ
เพื่อเป็นสิริมงคลแก่หมู่บ้าน ขับไล่ภูตผีปีศาจ อุทิศส่วนกุศลแก่ผีไม่มีญาติ พิธีกรรมนี้
จะกระทำในวันขึ้น 6 ค่ำเดือนหก ปีนี้พิธีกรรมเลี้ยงบ้านจัดขึ้นในวันที่ 13 มิถุนายน
2543 พร้อมกับเฉลิมฉลองงาน 36 ปีที่รอคอยในโอกาสเป็นหมู่บ้านตามกฎหมาย

การทำบุญนั้น ชาวบ้านแต่ละครอบครัว จะนำขวดน้ำ(ทำน้ามนต์)
ฝ้าย แล้วโยงด้ายสายสิญจน์ จากทุกบ้านไปรวมกันที่บือบ้าน (สะดือบ้าน)

ตอนเย็นนิมนต์พระมาสวด ตอนเช้าทำบุญตักบาตร พร้อมทำ
กระทงใส่อาหารคาว หวาน ข้าวดำ ข้าวแดง -ประกอบพิธี เมื่อเสร็จพิธีแล้วก็จะนำ
กระทงไปวางไว้สี่ทิศของหมู่บ้าน เพื่อเลี้ยงผีบ้านและผีอื่น ๆ

เดือนเจ็ด บุญเลี้ยงบ้าน หรือบุญข้าสະ ชุมชนข้าผักหนาม ประกอบพิธีในเดือน 6

เดือนแปด บุญเข้าพรรษา ไม่มีพิธีกรรมมากมาย เพียงแต่ทำบุญ ตักบาตรที่วัดตามปกติ เหมือนวันพระทั่วไป

เดือนเก้า บุญข้าวประดับดิน ชาวบ้านจะทำห่อข้าวด้วยใบตอง ซึ่งมีอาหารคาวหวาน แล้วนำห่อข้าวไปฝังดิน เดิมที่มีพิธีสวดขณะฝังดินด้วย ปัจจุบันนี้ชาวบ้านจะนำห่อข้าวไปถวายพระสงฆ์เพล เสร็จแล้วจะนำข้าวห่อไปวางไว้ในไร่ นา หรือบริเวณร่องน้ำไหล เพื่อถวายผีไร่ผืนนา พืชผลจะได้อุดมสมบูรณ์

เดือนสิบ บุญข้าวสาก กระทำคล้ายบุญข้าวประดับดิน คือ หลังจากที่เราข้าวสากไปถวายพระแล้ว ก็จะนำไปถวายผีไร่ผืนนาของตน เพื่อความอุดมสมบูรณ์

เดือนสิบเอ็ด บุญออกพรรษา ไม่มีพิธีกรรมใดมาก เพียงแต่ทำบุญ ตักบาตรที่วัดตามปกติ

เดือนสิบสอง บุญกฐิน ชุมชนยังยึดถือเช่นเดิม คือ ตั้งกองกฐิน แล้วทอดที่วัดในชุมชน

การถือฮีตสิบสองในชุมชนข้าผักหนาม ยังไม่เคร่งครัดนัก เพียงแต่ กระทำตามครรลองของโบราณ พิธีถูกปรับตามสภาพแวดล้อม และความเหมาะสม ทั้งนี้อาจเป็นเพราะระยะเวลาการก่อตั้งชุมชนไม่นาน ประชาชนขาดความมั่นใจในวิถีชีวิตของตน เนื่องจากบทเรียนจากอดีต มีความสนใจการทำมาหากินในชีวิตประจำวันมากกว่า เป็นที่น่าสังเกตว่าเมื่อชุมชนเริ่มมีความมั่นคงสภาพจิตใจดีขึ้น กลับให้ความสำคัญกับพิธีกรรมอย่างจริงจังและมองเห็นความหมายของพิธีกรรม จารีต เช่น งานทำบุญเลี้ยงบ้านในโอกาสฉลองงาน “36 ปีที่รอคอย”

3.2 ประเพณีอื่น ๆ

ประเพณีแต่งงาน ชุมชนยังให้ความสำคัญ และยึดถือตามประเพณีอีสาน คือหญิงชายตกลงจะอยู่ร่วมกันฉันสามีภรรยา ก็จะมีพิธีแต่งงาน โดยเริ่มจากพิธีหมั้นหรือการสู่ขอของญาติฝ่ายชาย พิธีแต่งงาน ซึ่งบางคู่อาจมีขั้นตอนแตกต่างกันบ้างเล็กน้อย แต่จะมีพิธีกรรมหลักคือ การแห่ขบวนขันหมาก การกั้นประตูเงิน

ประตูกอง แล้วทำพิธีบายศรีสู่ขวัญ ผูกแขนคู่บ่าวสาว พิธีกราบขอขมาญาติผู้ใหญ่ทั้งสอง เป็นเสร็จพิธี

3.3 พิธีกรรม

พิธีกรรมและความเชื่อคล้ายคลึงกับชุมชนอีสานอื่น ๆ และมีพิธีกรรมเกี่ยวกับความเชื่อดังนี้

3.3.1 พิธีแหกนา

พิธีแหกนาจะทำในเดือน 7-8 ก่อนจะปักดำต้นกล้าในนา โดยมีความเชื่อว่าที่ไร่นาจะมีนางธณี (เจ้าแม่โพสพ) และตาแฮก (เจ้าที่เจ้าทาง) ปกปักรักษา เรือกสวนไร่นาให้อุดมสมบูรณ์

ก่อนจะมีการปักดำ จะมีพิธีแหกนาคือ แต่งพาราวข้าวหวานเลี้ยงผี แล้วบอกกล่าวให้ดูแลต้นกล้าในนา ให้ได้ข้าวปริมาณมาก ซึ่งเรียกว่าเลี้ยงตาแฮก และบะ (บนบาน) เสร็จแล้วจะปักต้นกล้าจำนวน 7 ต้น พอเป็นพิธี (ชาวบ้านจะเลือกวันดี ทำพิธี ส่วนการปักดำจริง ๆ อาจเป็นวันอื่น) ถึงคราวเกี่ยวข้าวก็จะมีพิธีแหกเกี่ยวเช่นกัน

เดิมที่ชาวบ้านฆ่าผักหนาม จะทำพิธีแหกข้าวโพด เพราะไม่มีนา และทำไร่ข้าวโพดกันส่วนมาก พอถึงฤดูเก็บเกี่ยวก็นำข้าวโพด หรือข้าวในไร่นาไปทำบุญที่วัด เรียกว่าบุญกุ่มข้าวเพื่อให้ข้าวปลาพืชผลอุดมสมบูรณ์

3.3.2 พิธีบายศรีสู่ขวัญ

พิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นพิธีกรรมที่มีต้นความเชื่อเรื่องขวัญ คือ เชื่อว่าคนเราจะมีขวัญอยู่ประจำตัว เมื่อเราสุขภาพแข็งแรง ไม่เจ็บไข้ได้ป่วย ขวัญจะอยู่กับตัวเรา หากเมื่อเราป่วยไข้ ประสบอุบัติเหตุ ฝันร้าย เคราะห์ร้าย เดินทางไกล จะมีความเชื่อว่าขวัญไม่อยู่กับตัวเรา (ขวัญหนีดีฝ่อ) ดังนั้นชาวบ้านจะมีพิธีกรรมบายศรีสู่ขวัญตามคติชาวอีสานเพื่อเรียกขวัญมาอยู่กับเนื้อกับตัว

ชุมชนชำผักหนามมิได้ประกอบพิธีบายศรีสู่ขวัญเพื่อรักษา หรือปลอบขวัญคนที่หายเจ็บป่วย หรือโชคร้ายเท่านั้น แต่ยังใช้พิธีกรรมเพื่อผูกมิตรทางใจกับแขกพิเศษที่เข้ามาเยี่ยมในชุมชนอีกด้วย

3.3.3 พิธีกรรมคลอดลูก

ช่วงแรก ๆ ในการเข้ามาอยู่ในชุมชน ถ้าหากมีสตรีจะคลอดลูก ก็

คลอดตามธรรมชาติ มีคนแก่ที่มีประสบการณ์ทำคลอด ชาวบ้านเรียกว่าหมอตำแย คอยดูแลการคลอดเมื่อคลอดแล้วจะใช้ตัวไม้ตัดสะดือเด็ก ตบกันเด็กพร้อมกับพูดว่า "ให้ลืมพ่อเก่าแม่เก่าเด้อ" แล้วเอาเด็กนอนในกระดัง

ชาวบ้านมีความเชื่อว่าเด็กที่เกิดใหม่นั้น เป็นผีมาเกิด เพื่อป้องกันผี พ่อแม่เก่าตลอดจนผีอื่น ๆ มารบกวน ก็จะทำพิธีกันผี คือให้หมอผี(หมอคาถาอาคม) ทำพิธีกันผีโดยการผูกข้อมือ หรือล่ำคอทั้งแม่และลูก ส่วนรกของเด็กจะนำไปฝังได้ บันได พร้อมทั้งก่อกองไฟไว้บนดินเหนียวเพื่อให้รกแห้งเร็ว กันพ่อแม่เก่าตามมา ให้ เด็กแข็งแรง เลี้ยงง่าย

ปัจจุบันนี้การคลอดอาจเปลี่ยนรูปแบบคลอดที่โรงพยาบาล แต่เมื่อ แม่และลูกออกจากโรงพยาบาลแล้ว อาจจะมีแค่พิธีกันผี ผูกข้อต่อแขนเท่านั้น

4.2 ความเชื่อ

4.2.1 ความเชื่อการตั้งชุมชน

คนอีสานจะมีวัฒนธรรมก่อตั้งชุมชนคือ ชุมชนจะต้องมีสิ่งคู่ กันอย่าง คือ มีของรักษา หรือมีผีปูด่าปกป้องรักษา มีเสาหลักบ้าน หรือสะดือบ้าน เปรียบเสมือนการประกาศเขตสิทธิของชุมชนพร้อมกับการตั้งหมู่บ้าน เป็นสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในชุมชนและเป็นศูนย์กลางการประกอบพิธีกรรมของหมู่บ้าน

การกำหนดว่าจุดใดของหมู่บ้านเป็นที่ตั้งของสะดือบ้าน จะมี พิธีกรรมเสี่ยงทายว่า ผีอยากอยู่ที่ใด แล้วฝังหลักไม้มงคล เช่น ไม้แก่นคูณ เป็น สัญลักษณ์ไว้

ประมาณเดือน 6 จะมีพิธีกรรมเลี้ยงบ้าน หรือสวดมงคล บ้าน เพื่อเป็นสิริมงคล ขับไล่ภูตปิศาจ และทำบุญเลี้ยงผีด้วย

ชาวบ้านชำผักหนาม เชื่อว่าผีบ้านไม่กินไก่ เหมือนผีที่ ดอนปู่ดาก่อนออกเดินทาง ชาวบ้านจะกราบไหว้เพื่อเป็นสิริมงคล แต่ถ้าจะเสี่ยงทาย ต้องไหว้ผีดอนปู่ดากติเกี่ยวกับบ้านคล้ายศาลหลักเมือง

4.2.2 ผีแสน

เป็นความเชื่อที่ฝังรากลึกในจิตใจของคนรุ่นเก่า อาจจะมีไม่ กี่คนในชุมชน ความเชื่อเรื่องนี้มีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องคือ การทำบุญบังไฟเพื่อถวายแด่ ผีแสนคือเทวดา ซึ่งเป็นผู้กำหนดชะตาชีวิตของคน หรือสิ่งต่าง ๆ ในโลกให้เป็นไปตามครรลอง เช่น เชื่อว่าต้นไม้ถูกฟ้าผ่าเพราะผีแสนกำหนด มั่นขึ้น

ชาวธรรมชาติมีถิ่นฐานจึงลงโทษ สามีภรรยาแทนเป็นผู้กำหนดให้เป็นเนื้อคู่กัน เพราะเคยทำบุญร่วมกันมาแต่อดีตชาติ ทุกวันนี้สามีภรรยาผิดแทนมากขึ้น คือมักนอกใจคู่สมรสของตน บ้านเมืองจึงวุ่นวาย

4.2.3 ผีปู้ตา (ปู่หลุบ, ย่าเหยี้ยแก้ว)

นับเป็นความเชื่อเรื่องผีของคนในชุมชนข้าผักหนามที่มีความเป็นรูปธรรมมีพิธีกรรมเกี่ยวข้อง ตลอดจนมีอิทธิพลต่อจิตใจ วิถีชีวิตของคนในชุมชนมาก

คนในชุมชนข้าผักหนามมีความเชื่อว่า หมู่บ้านหรือชุมชนจะมีความสงบสุขต้องมีแกนสาร มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ปกปักรักษา คุ่มครองด้านจิตใจ จึงตั้งศาลปู่ตาประจำหมู่บ้านขึ้นหรืออีกนัยหนึ่งอาจเป็นกลอุบายในการอยู่รวมกันของคน ซึ่งมาจากหลายพื้นที่ จำเป็นต้องมีสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจเดียวกัน อยู่ใต้ของรักษาเดียวกัน เพราะเป็นชุมชนเดียวกัน

ศาลปู่ตาสร้างขึ้นเมื่อใดไม่ชัดเจน แต่ชาวบ้านยืนยันว่าสร้างพร้อมตั้งหมู่บ้านซึ่งตั้งอยู่ในป่าชุมชนใกล้ลำน้ำตก ด้วยเหตุผลว่ามีความร่มรื่น และใกล้ชุมชนสะดวกในการกราบไหว้ การทำพิธีกรรม ตลอดจนดูแลรักษาป่าชุมชนด้วย

ศาลปู่ตา มีปู่หลุบ ซึ่งชุมชนในป่าดงลาน เชื่อว่าเป็นผู้รักษาป่าดงลาน บริเวณใกล้เคียงศาลปู่หลุบ จะมีศาลสมศักดิ์เปรียบเสมือนทหารผู้รับใช้ และศาลย่าเหยี้ยแก้ว ซึ่งเป็นน้องสาวทำหน้าที่เป็นผู้รับใช้เช่นกัน

การติดต่อปู่หลุบนั้นต้องติดต่อผ่านจ้ำ ชื่อแม่นิม ซึ่งเป็นร่างทรง ส่วนใหญ่แล้วชุมชนข้าผักหนามจะมาประกอบพิธีที่ศาลปู่ตา เมื่อมีความทุกข์ร้อน เช่น มาบะบน (บนบานศาลกล่าว) การเสี่ยงทายเมื่อเจ็บไข้ได้ป่วย การรักษาโรค และการส่องเมือของหายหรือทำนายอนาคต

เดิมคนในชุมชนเชื่อในอิทธิของผีปู่หลุบมาก เชื่อว่าดลบันดาลให้เกิดเภทภัยต่าง ๆ หากผู้ใดเข้าป่า พูดยาไม่เป็นมงคล หรือทะเลาะกันก็จะได้รับอันตราย

ชุมชนข้าผักหนามประกอบพิธีกรรมเลี้ยงศาลปู่ตาทุกปี โดยเลือกวันพุธในเดือน 6 ชาวบ้านจะนำหวีหมูและไก่ตัวผู้ ซึ่งมีวิธีการฆ่า คือ ใช้มือบีบคอไก่แทนการใช้มีดเชือด นำไปต้มเป็นตุ๋นให้สุก พร้อมเหล้า ดอกไม้ ธูปเทียน นำไปถวายปู่หลุบ

พิธีกรรมเลี้ยงบ้านจะมีจ้ำ เป็นผู้ประกอบพิธีกรรม ชาวบ้านจะช่วยงานตามกำลังศรัทธา หลังจากพิธีกรรมถวายเครื่องเซ่นแล้ว บรรดาจ้ำ และชาวบ้านจะฟ้อนรำอย่างสนุกสนาน

เนื่องจากหมู่บ้านอยู่บริเวณป่าดงลาน มีป่าไม้อุดมสมบูรณ์ ชาวบ้านเชื่อว่าป่าดงลาน มีผีปูลูบเป็นเจ้าของ ดังนั้นเมื่อชาวบ้านจะเข้าป่าหาของป่า หรือตัดไม้ในป่า จะร้องบอกกล่าว หรือร้องขอจากปูลูบก่อน หากไม่ขออาจหาของป่าไม่ได้เลย หรืออันตราย ป่าชุมชนใกล้หมู่บ้านเช่นกัน ชาวบ้านจะร้องขอหรือบอกกล่าวก่อน

บ้านห้วยปลาตุก อำเภอนาด่าง จังหวัดเลย

1. ประวัติการจัดตั้งหมู่บ้าน

ชุมชนน้ำสวย ห้วยปลาตุก ต.นาดอกคำ อ.นาด่าง จ.เลย เป็นชุมชนที่ตั้งขึ้นในโครงการพัฒนาเพื่อความมั่นคงบริเวณห้วยปลาตุก (พื้นที่ B) ซึ่งเป็นพื้นที่เนินเขาเชื่อมต่อที่ราบเขต อ.ปากชม อ.นาด่าง จ.เลย เป็นเป้าหมายสำคัญของผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์เขตภูซางใหญ่ ในการขยายอิทธิพลสู่ตัวเมืองที่รุนแรงที่สุด ใน พ.ศ. 2517

ในช่วงนี้รัฐบาลเปิดการสัมปทานป่าไม้ ทำให้ราษฎรบุกรุกแผ้วถางทำไร่ข้าวโพดเป็นเนื้อที่ประมาณ 3,000 ไร่ ซึ่งบริเวณนี้ติดกับที่ตั้งของผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ ทำให้คอมมิวนิสต์มีอำนาจเหนือราษฎร ทำการโฆษณาชวนเชื่อให้การคุ้มครองราษฎร และจัดตั้งหมู่บ้านอิสระขึ้น เรียกว่า บ้านทรัพย์เจริญ ตั้งโครงการจัดที่ดินป่าสงวนแห่งชาติให้ราษฎรทำกินครอบครัวละ 25 ไร่ ปลุกระดมและฝึกอบรมลัทธิคอมมิวนิสต์ให้แก่ราษฎร กำหนดเขตหวงห้ามสำหรับบุคคลภายนอก และเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ทำให้มีความแข็งแกร่งมากขึ้น

ปี พ.ศ.2521 - 2522 กองทัพภาคที่ 2 และกองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายในได้จัดตั้งกองบัญชาการพลเรือน ตำรวจทหารที่ 1718 ส่งกองกำลังเข้ากดดันพื้นที่แยกราษฎรจากผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ ซึ่งแสดงให้เห็นพิษภัยลัทธิคอมมิวนิสต์ตลอดจนผลเสียของการบุกรุกแผ้วถางป่า

วันที่ 23 พฤศจิกายน 2523 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จจังหวัดเลยและจังหวัดอุดรธานี พ.ศ.2521 ได้กราบบังคมทูลการจัดตั้งหมู่บ้านที่อยู่อาศัยและที่ทำกินให้ทรงทราบ ซึ่งก็ได้มีพระมหากรุณาธิคุณทรงเห็นชอบและมีพระราชประสงค์ที่จะให้ราษฎรในชนบทมีที่ทำกินเป็นของตนเอง

พ.ต.ท.21 ได้เสนอโครงการพัฒนาบริเวณห้วยปลาตุกต่อ ทภ.2 สน.1
กอ.รมน.ภาค 2 และคณะกรรมการ พ.ม.ท. ทภ.2 เพื่อพัฒนาบริเวณห้วยปลาตุกขึ้น
โดยมีเวลาดำเนินการปี 2523 - 2525 และขยายเวลาอีก 1 ปี ใน พ.ศ.2526

**การพัฒนาบริเวณห้วยปลาตุกใช้นโยบายการประสานสร้างความ
เชื่อมั่นในการอยู่อาศัย มีหน่วยงานราชการหลายหน่วยงานเข้ามาพัฒนา ช่วง
ปี พ.ศ.2523 - 2526 ดังนี้**

กองบัญชาการผสมพลเรือนทหารตำรวจที่ 21 (พ.ต.ท.21) จัดกองกำลังเข้า
มารักษาความปลอดภัยแก่ราษฎร เจ้าหน้าที่ ดำเนินงานด้านจิตวิทยาและจัดราษฎร
เข้าอยู่อาศัยบ้านน้ำสวยห้วยปลาตุก จำนวน 200 ครอบครัว (ราษฎรส่วนหนึ่งคือ ผู้ที่
มาบุกแผ้วถางป่าจำนวน 50 ครอบครัว ชาวบ้านเรียกว่า บ้านน้อยสามัคคี ส่วนอื่น ๆ
มาจากการคัดเลือกราษฎรที่ยากจน และผู้ร่วมพัฒนาชาติไทยบางส่วน)

กรมป่าไม้ ดำเนินการปลูกป่าซ่อมแซมเขตป่าสงวนแห่งชาติ ป่าดงปากชม
และป่าภูเขาก้าว ให้เป็นไปตามรูปแบบหมู่บ้านป่าไม้ ตาม พ.ร.บ.ป่าสงวนแห่งชาติ
พ.ศ.2507 โดยว่าจ้างราษฎรปลูกและรักษาสงวนป่า (ปลูกสักและยูคาลิปตัส) นอก
จากนั้นได้ออกหนังสืออนุญาตสิทธิทำกินชั่วคราวในเขตป่าสงวนแห่งชาติครั้งที่ 1
(สทก.1) และทดลองปลูกไม้เมืองหนาวเพื่อเผยแพร่แก่ราษฎรในโครงการ

กรมชลประทาน สร้างอ่างเก็บน้ำสวยและจัดระบบท่อระบายน้ำเข้าสู่ที่อยู่
อาศัยของราษฎร

กรมที่ดิน (ร่วมกับกรมป่าไม้) วางหมุดแบ่งเขตที่ดินให้ราษฎร ครอบครัวละ
14 ไร่ โดยแบ่งเป็นที่อยู่อาศัย 2 ไร่ ที่ทำกิน 12 ไร่ พร้อมสร้างถนนสายเมนและถนน
ซอยเข้าสู่ที่อยู่อาศัยและแปลงที่ทำกินของหมู่บ้าน

กรมพัฒนาที่ดินทำการสำรวจที่ดิน เพื่อวางแผนการใช้ประโยชน์และป้อง
กันการสูญเสียหน้าดิน และให้ความรู้แก่ราษฎรในการพัฒนาดิน ตลอดจนทำแปลง
สาธิตการปลูกพืชผักสวนครัว สำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท ได้สร้างถนน รพช. จาก
บ้านน้ำสวยถึงเส้นทางสายหลัก ระยะทาง 1.6 กม. และจากบ้านกลางบ้านน้ำ
สวยไปถึงบ้านท่าสะอาดระยะทาง 40 กม.

กรมส่งเสริมการเกษตร ส่งเสริมและสนับสนุนเมล็ดพันธุ์ วัสดุ อุปกรณ์และ
เจ้าหน้าที่มาอบรม ส่งเสริมและสาธิตการเกษตรแผนใหม่

สำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดเลย ก่อสร้างอาคารเรียนและจัดครูเข้ามาสอนจำนวน 7 อัตรา

กรมการพัฒนาชุมชนได้ส่งเจ้าหน้าที่มาส่งเสริมการพัฒนาตนเองและแก้ไข ปัญหา เช่น อบรมคณะกรรมการพัฒนาหมู่บ้าน (กพม.) สำรวจข้อมูลประชากร การศึกษาเศรษฐกิจ การศึกษาและวัฒนธรรม ฝึกอบรมการทอผ้าด้วยกี่กระตุก อบรมตัดเย็บเสื้อผ้า เป็นต้น

สำนักงานสาธารณสุขและหน่วยมาลาเรียที่ 6 จังหวัดเลย ได้ก่อตั้งสถานีนอนามัยและส่งเจ้าหน้าที่มาบริการสาธารณสุขให้แก่ราษฎร

หน่วยพัฒนาเคลื่อนที่ 36 กรป.กลาง ได้มอบอุปกรณ์การก่อสร้าง เช่น ตะปูสังกะสี ปูนซีเมนต์เพื่อก่อสร้างส้วม

กรมวิชาการเกษตร ได้ทดลอง / ค้นคว้าวิจัยการปลูกพืชไร่ เช่น ฝ้าย ถั่วเหลือง ข้าวโพด ชนิดละ 2 แปลง แปลงละ 2 ไร่

ปี พ.ศ.2526 โครงการพัฒนาเพื่อความมั่นคงบริเวณห้วยปลาตุกได้เสร็จสิ้นลง พตท.21 ได้ส่งมอบหมู่บ้านน้ำสวยห้วยปลาตุก ต.นาดอกคำ อ.นาดวง จ.เลย อยู่ในการปกครองของกระทรวงมหาดไทย ตามพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ พ.ศ.2475 ต่อไป (กองบัญชาการผสมพลเรือนตำรวจทหารที่ 21 : ม.ป.ป.)

หลังจากที่ พตท.21 ได้ส่งมอบหมู่บ้านน้ำสวยห้วยปลาตุก ในการปกครองของกระทรวงมหาดไทยแล้ว การพัฒนายังดำเนินต่อไป เช่น ฝึกอบรมไทยอาสาป้องกันตนเอง (ทสปช.) ให้กับชาวบ้าน ขณะเดียวกันผู้สัมปทานป่าไม้และทางราชการได้มาตัดต้นไม้บริเวณที่ทำกินของชาวบ้านและบริเวณวัดป่า ทำให้เกิดการขัดแย้งเพื่อที่จะอนุรักษ์ป่าบริเวณวัดและต้นไม้ในที่ทำกินของราษฎรเพื่อสร้างที่อยู่อาศัย ปัญหาต่าง ๆ คลี่คลายไปในทางที่ดีคือชาวบ้านสามารถอนุรักษ์ป่าและก่อตั้งวัดป่าห้วยปลาตุกได้

พ.ศ.2535 - 2536 ชาวบ้านเรียกร้องขอไฟฟ้าเข้าสู่หมู่บ้านและเกิดปัญหาขัดแย้งกับป่าไม้ (องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้) เนื่องจากสายไฟฟ้าพาดผ่านสวนป่าจึงจำเป็นต้องตัดต้นไม้ เกิดกรณีฟ้องร้องระหว่างกรมป่าไม้และการไฟฟ้า ในที่สุดปัญหานี้ยุติลงด้วยดี(ชาย แก้วใสและพจน์ พิมเหม : 10 ธ.ค. 42)

ปัจจุบันนี้ ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก แบ่งแยกเป็น 3 หมู่บ้านคือ บ้านห้วยปลาตุกบ้านภูผงมัว และบ้านร่มเย็น

2. ข้อมูลพื้นฐานทั่วไป

2.1 ที่ตั้ง

ชุมชนน้ำสว้ยห้วยปลาตุก อยู่ในเขตการปกครอง อบต. นาดอกคำ อ.นา
ด้วงจ.เลย ตั้งอยู่ห่างจากอำเภอนาด้วง 24 กิโลเมตร และห่างจากจังหวัดเลย 58 กม.

2.2 อาชีพของประชากร

ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำไร่ข้าวโพด ไร่ข้าวและทำนาเล็กน้อย
ตามร่องเนินเขา แต่รายได้ไม่เพียงพอจึงส่งลูกหลานวัยหนุ่มสาว หัวหน้าครอบครัวไป
ทำงานรับจ้างทำงานก่อสร้าง ขยายลือตเตอรี กรุงเทพมหานคร - ระยอง รายได้เดือน
ละ 4,000 - 5,000 บาท ซึ่งเป็นรายได้หลัก ชาวบ้านมีอาชีพเสริมซึ่งไม่ก่อให้เกิด
รายได้คือ เลี้ยงปลาตุก กบและเปิดเตาไ้บริโภคในครัวเรือน

2.3 สภาพปัญหาและความต้องการ

ปัจจุบันนี้ปัญหาของชุมชนน้ำสว้ยห้วยปลาตุกมีสาเหตุจากการเพิ่มจำนวน
ประชากรของชุมชน การมีที่ทำกินน้อย (ครอบครัวละ 12 ไร่) ประกอบกับปัญหาดิน
เสื่อมคุณภาพ เนื่องจากพื้นที่มีลักษณะลาดชันของเนินเขา ทำให้ราษฎรประสบ
ปัญหาขาดทุนแล้วหันเหสู่อาชีพอื่น คือรับจ้าง ซึ่งเริ่มทยอยเข้าเมืองตั้งแต่ พ.ศ.2534
- 2535 เป็นต้นมา ชุมชนน้ำสว้ยห้วยปลาตุก ประสบปัญหาและมีความต้องการดังนี้

2.3.1 ปัญหาที่ทำกิน

ดังได้กล่าวในตอนต้นว่า ราษฎรมีที่ทำกินน้อย จำนวนประชากรใน
ครอบครัวมากขึ้น ทำให้รายได้อันเกิดจากการทำการเกษตรไม่เพียงพอ ประกอบกับ
ดินเสื่อมคุณภาพ ทำให้ราษฎรหันเหไปสู่อชีพอื่น คือไปทำงานรับจ้างที่กรุงเทพฯ -
ระยอง ซึ่งเป็นรายได้หลักของครอบครัว ปัญหาที่ทำกินนี้ราษฎรมีความต้องการใน
การแก้ปัญหาคือ

การออกเอกสารสิทธิ์จากทางราชการ เนื่องจากขณะนี้ราษฎรถือ
เอกสาร สทก.1 ไม่มีสิทธิ์ในการต่อรองกับสถาบันการเงิน ปัญหานี้ราษฎรได้รวมกลุ่ม
แล้วส่งตัวแทนไปเจรจากับที่ดินแล้ว แต่ไม่เป็นผล

ปัญหาที่ทำกินน้อย ครอบครัวละ 12 ไร่ ที่อยู่อาศัย 2 ไร่ ไม่มีที่นาปลูก
ข้าวความต้องการของราษฎรอยากได้ที่ดินเพิ่มประมาณ 30 ไร่

ปัญหานี้ราษฎรได้รวมกลุ่มแล้วส่งตัวแทนไปขอเพิ่มเติมจากพลเอก อาทิตย์ กำลังเอก แต่ไม่สำเร็จ และรวมกลุ่มเข้าเจรจากับองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ เพื่อขอทำนาบริเวณร่องน้ำสวนป่า แต่ได้รับการปฏิเสธเช่นกัน

ปัญหาดินเสื่อมคุณภาพ ชาวบ้านได้นำปัญหาที่แจ้งที่ประชุมอำเภอ เพื่อขอโครงการที่ระบายน้ำสู่แปลงเกษตร เพื่อแก้ปัญหาดินเสื่อม และการว่างงาน

2.3.2 ปัญหาความยากจน

ปัญหานี้สืบเนื่องจากที่ทำกินไม่เพียงพอ การขาดรายได้แน่นอนและไม่ มีอาชีพที่มั่นคง ชาวบ้านทุกครัวเรือนต้องเข้าไปรับจ้างที่กรุงเทพฯ ภาระที่ต้องซื้อ ข้าวสาร บริโภคและปัญหานี้สิน ธกส. (ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ฯ) ปัญหานี้สินนายทุน (กู้ใช้ ธกส.) ทำให้ราษฎรส่วนหนึ่งเข้ากลุ่ม สกยอ. (สมัชชา เกษตรกรรายย่อยภาคอีสาน) เพื่อมีอำนาจต่อรองการผ่อนผันหนี้สิน

ชาวบ้านมีความต้องการให้ทางราชการส่งเสริมอาชีพอื่น ๆ ให้ ซึ่งขณะนี้ทางราชการได้นำโครงการเลี้ยงเปิดเทศ ปลาตุ๊กและกบ มาเลี้ยงในหมู่บ้าน แต่ ความต้องการของชาวบ้านมิใช่แต่บริโภคในครัวเรือนเพียงอย่างเดียว ต้องการให้เกิด รายได้เพิ่มขึ้นและมีความต้องการให้ทางราชการดำเนินโครงการต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง เช่น ติดตามผล หาแหล่งตลาดรองรับ ตลอดจนศึกษาปัญหาและการพัฒนาที่มั่นคงถาวร

ชาวบ้านพยายามจะแก้ปัญหาคความยากจนของตน แต่ประสบภาวะขาดทุนเพราะขาดความรู้ในการประกอบการทุกขั้นตอน เช่น ทำโครงการหน่อไม้อัดปิ้ง ปลูกผักกะหล่ำปลี ประสบปัญหาขาดทุนทำให้มีหนี้สินทุกวันนี้

2.3.3 ปัญหาสาธารณูปโภค

ถนนเข้าหมู่บ้าน

แม้ว่าถนนเข้าหมู่บ้านจากบ้านนาดอกคำถึงหมู่บ้าน ระยะทาง 17 กม. ถึงจะเป็นทาง รพช.ก็ตาม แต่ถนนยังเป็นดินลูกรัง ชาวบ้านประสบปัญหาฝุ่นคลุ้งใน หน้าแล้ง ส่วนหน้าฝนรถยนต์ไม่สามารถวิ่งได้ เนื่องจากดินไม้ล้มพาดถนน ถนนแคบ และเหนียวมาก ทำให้พืชผลการเกษตรได้รับความเสียหายขณะขนส่ง ทุก ๆ ปีผู้นำหมู่บ้านจะต้องทำหนังสือเพื่อให้ รพช. มาเกรดถนน

ชาวบ้านต้องการให้ทางราชการดูแลถนนเข้าหมู่บ้านโดยการลาดยาง หรือไม่ก็ขอให้มียุสสภาพที่ดีกว่านี้

ปัญหาไฟฟ้า

แม้ว่าชาวบ้านจะมีไฟฟ้าใช้ทุกครัวเรือนแล้ว แต่ปัญหาจากการใช้ไฟฟ้า คือ ไฟดับบ่อยมาก ร้านค้าได้รับความเสียหาย ค่าไฟแพงกว่าที่ควรจะเป็น ปัญหานี้ ชาวบ้านได้รวมกลุ่มร้องเรียนไฟฟ้าอำเภอหาดวัง เมื่อเดือนสิงหาคม - กันยายน 2542 แล้วเชิญเจ้าหน้าที่ไฟฟ้ามาพบปะพูดคุยที่โรงเรียนน้ำสวยห้วยปลาตุก ปัญหาต่าง ๆ ได้รับการแก้ไขและชาวบ้านก็มีความพอใจในระดับหนึ่ง

2.4 กฎเกณฑ์ของสังคมและการรวมกลุ่ม

ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก เป็นชุมชนที่มีการรวมกลุ่มของผู้คนจากหลาย จังหวัดมีความแตกต่างด้านภาษาและวัฒนธรรมอยู่บ้าง แต่ชุมชนก็มีระเบียบ กฎเกณฑ์เพื่อความสงบสุขในสังคมร่วมกันคือ

2.4.1 กฎเกณฑ์ของสังคม

ผู้ใหญ่บ้านเมื่อได้รับข่าวสารจากทางราชการ จะกลั่นกรองพิจารณา เรื่องราวว่าเหมาะสมหรือไม่ที่จะประชาสัมพันธ์ให้ราษฎรทราบ โดยปกติจะเรียกชาวบ้านประชุม 1 เดือนต่อครั้งและประชุมในเวลาเช้า

ผู้นำชุมชนนอกจากจะมีบทบาทเป็นตัวแทนของทางราชการแล้ว ยังมีบทบาทเป็นผู้ไกล่เกลี่ยปัญหาของคนในชุมชนเบื้องต้นก่อน เช่น ปัญหาการหย่าร้าง ปัญหาการทะเลาะเบาะแว้งในหมู่บ้าน ปัญหาอุบัติเหตุ เป็นต้น (ไพบุลย์ สุริยธรรม : 10 ธ.ค. 42)

ชุมชนมีข้อห้ามจับสัตว์ในเขตหวงห้ามที่ฝายน้ำสวย (เขตหวงห้าม ประมาณ 300 ไร่) เพื่อเป็นการอนุรักษ์พันธุ์ปลา โดยมีการจัดตั้งเวรยามดูแลรักษา หากพบว่าผู้ใดฝ่าฝืนมีโทษปรับ 1,000 - 10,000 บาท ส่วนบริเวณอื่นๆ เปิดเสรี

หากมีมหรสพในหมู่บ้าน ห้ามมีการทะเลาะวิวาทกันในงาน ผู้ใดฝ่าฝืน จะต้อง รับผิดชอบจ่ายค่ามหรสพเอง

พื้นที่ว่างเปล่านอกเหนือจากพื้นที่จัดสรร (เศษระหว่างแปลง) ประชาชนสามารถเข้าไปอยู่อาศัยและทำกินได้ แต่ต้องได้รับความเห็นชอบจากที่ประชุมชาวบ้านและผู้นำชุมชนก่อน (ปอน อ่อนทะเล : 11 ธ.ค. 42)

สังคมและวัฒนธรรมชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุกมีความเกี่ยวพันกับจิตวิญญาณ มิตรช่วยเหลือเกื้อกูลกันประหนึ่งเครือญาติ แม้ว่าผู้คนในชุมชน มีถิ่นฐาน ภูมิลำเนาที่

แตกต่างกัน จะเห็นว่า ในหมู่บ้านมีงานศพ งานบุญ ประเพณีต่าง ๆ ชาวบ้านจะมาช่วยเหลือและร่วมงาน กันมาก

การสืบทอดมรดกที่ดิน ชาวบ้านมีหลักเกณฑ์ว่า เนื่องจากที่ดินมีจำนวนน้อยไม่สะดวกต่อการจัดสรรจะยกให้กับบุตรที่เลี้ยงดูพ่อแม่ซึ่งไม่จำกัดว่าจะเป็นลูกสาวหรือลูกชาย

2.4.2 การรวมกลุ่ม

การรวมกลุ่มของชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก พบว่ามีการรวมกลุ่มเอง และการรวมกลุ่ม โดยการส่งเสริมจากรัฐ (หากเป็นการรวมกลุ่มเองจะมีความมั่นคงมากกว่า) ดังนี้

กลุ่มที่จัดตั้งเอง ได้แก่

กลุ่มฌาปนกิจหมู่บ้าน ชาวบ้านจะรวมกลุ่มฌาปนกิจเพื่อช่วยเหลือญาติของผู้ตาย ศพละ 20 บาท เมื่อรวมเงินเบ็ดเสร็จได้ 4,000 บาท มีการดำเนินงานคือ คณะกรรมการจัดเก็บ ดูแลและมอบเงินให้แก่ญาติผู้ตาย แต่เป็นกลุ่มฌาปนกิจนอกกฎหมาย

กลุ่มไปทำบุญที่วัด กลุ่มละ 6 - 7 หลังคาเรือน เป็นหลักในการนำอาหารไปถวายพระที่วัด ไม่มีการเก็บเงินเพื่อทำอาหาร แต่ไปเพราะหน้าที่และศรัทธา

กลุ่มที่จัดตั้งโดยรัฐ ได้แก่

กลุ่มแม่บ้านอาหารกลางวัน กลุ่มนี้จัดตั้งขึ้นโดยร่วมกับโรงเรียนบ้านน้ำสวยห้วยปลาตุก สำนักงานการประถมศึกษาอำเภอนาดวง เนื่องจากชาวบ้านมีความต้องการให้บุตรหลานของตนได้มีอาหารกลางวันรับประทานอย่างต่อเนื่อง โดยเริ่มดำเนินการกลุ่มฯ จากการประชุมปรึกษาหารือ แบ่งกลุ่มแม่บ้านทั้ง 3 หมู่บ้าน (หมู่บ้านละ 5 - 7 กลุ่ม) ไปทำอาหารที่โรงเรียน ซึ่งครูเป็นผู้ซื้ออาหารเข้ามา

งบประมาณโครงการจากโรงเรียน แม่บ้านคนละ 10 บาท ผู้นำชุมชน ได้แก่ ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน คนละ 100 บาท ต่อเดือน

กลุ่มกองทุนสงเคราะห์ประจำหมู่บ้าน (จปฐ.) กลุ่มนี้มีงบประมาณ 12,000 บาท เพื่อให้ชาวบ้านยืมเพื่อประกอบอาชีพเสริม ที่ผ่านมาชาวบ้านยืมเป็นต้นทุนทำหน่อไม้อัดปิ้ง ปลุกกะหล่ำปลี การดำเนินงานในรูปคณะกรรมการหมู่บ้าน

กลุ่มโครงการแก้ไขความยากจน (กขคจ.) ปี พ.ศ.2541 รัฐบาลให้
งบประมาณหมู่บ้านละ 280,000 บาท เพื่อให้เกษตรกรยืมทำการเกษตร โดยมี
กำหนดส่งต้น (ปลอดดอกเบี้ย) 1 ปี มีเกณฑ์คือ รวมกลุ่ม 5 คน ค้ำประกันกันเอง ยืม
ได้ไม่เกิน 9,000 บาท เกณฑ์พิจารณาคือ ความขยัน กำลังแรงงานในครอบครัวและ
วัตถุประสงค์การใช้เงิน

กลุ่มเลี้ยงกบ ปลาตก และเปิดเทศ ปี พ.ศ.2541 รัฐบาลมีเป้าหมายเพื่อ
ส่งเสริมอาชีพ รายได้และการอยู่ดีกินดีของเกษตรกร โดยมอบเงินให้ 3 หมู่บ้าน 5
แสนบาท จัดซื้อแม่พันธุ์เอง

โครงการนี้ยังดำเนินการอยู่ ชาวบ้านกำลังประสบปัญหาคือ รัฐบาลไม่
สนใจด้านการตลาดและติดตามประเมินผลโครงการ (ไพบุลย์ สุริยธรรม : 10 ธ.ค.
42)

นอกจากการรวมกลุ่มโดยรัฐ และกลุ่มที่จัดตั้งเองแล้ว ชาวบ้านส่วนหนึ่ง
ซึ่งนำโดยนายแสงจันทร์ ศรีพลเมือง ผู้ใหญ่บ้านร่วมเย็น เป็นสมาชิกกลุ่มเกษตรกร
รายย่อยภาคอีสาน (สยกอ.) เพื่อร่วมเดินทางขบวนเรียกร้องสิทธิต่าง ๆ (สำราญ เรื่อง
เพชร : 11 ธ.ค. 42)

3. จาริตประเพณีและพิธีกรรม

ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาดุกมีประวัติการก่อตั้งชุมชนประมาณ 20 ปี แม้ว่า
กลุ่มคนที่นี่มีถิ่นฐานภูมิลำเนา ประเพณี วัฒนธรรมที่ต่างกัน เมื่อมารวมกลุ่มเป็นชุม
ชนแล้ว ได้ก่อตั้งสถาบันทางศาสนาเป็นศูนย์รวมจิตใจ มีจาริต ประเพณี ความเชื่อ อัน
เกิดจากการหลอมรวมตามสภาพแวดล้อมดังนี้

3.1 ฮีตสิบสอง

เดือนอ้าย ไม่มีพิธีกรรม

เดือนยี่ ไม่มีพิธีกรรม

เดือนสาม บุญข้าวจี จะมีพิธีกรรมอย่างเรียบง่ายคือ ชาวบ้านจะทำ
ข้าวจีแล้วไปถวายพระในตอนเช้าเป็นอันเสร็จพิธี

เดือนสี่ไม่มีพิธีกรรมบุญเฉพาะ เนื่องจากชุมชนยังเล็กและเป็นพระฝ่าย
ธรรมยุติกนิกาย ขอบปฏิบัติธรรมและความสงบ แต่ชาวบ้านจะมีพิธีทำบุญหลังเขื่อน
(บริเวณสันเขื่อน) เพื่อทดแทนพระคุณของแหล่งน้ำที่ให้ความอุดมสมบูรณ์และขอให้

เขื่อนมีความแข็งแรง พิธีกรรมคือ นิมนต์พระสงฆ์สวด ชาวบ้านทำบุญเลี้ยงพระ ถวายสังฆทาน กลางคืนอาจมีมหรสพสมโภช

เดือนห้า บุญสงกรานต์ พิธีมีความเรียบง่ายคือ วันที่ 13 เมษายน จะนำพระพุทธรูปมาสงน้ำ ชาวบ้านจะทำตักกัณฑ์ เครื่องสังฆทาน แห่ไปถวายพระมีพิธีรดน้ำขอพรจากผู้ใหญ่ โดยเชิญผู้ใหญ่ไปรวมกันแล้วลูกหลานไปร่วมพิธี

เดือนหก - เดือนเจ็ด บุญเลี้ยงบ้านและบุญบั้งไฟ

ประเพณีบุญบั้งไฟ จะทำเป็นบางปีและบางวัด เพราะบางวัดพระสงฆ์เป็นฝ่ายมหานิกาย ชาวบ้านช่วยกันทำบั้งไฟแข่งขันกัน สนุกสนาน บางคนจะขอขมาเจ้าที่ดอนปู่ตาก่อน เพื่อให้บั้งไฟขึ้นสูง (ลับ แสนหลวง : 10 ธันวาคม 2542)

บุญเลี้ยงบ้าน ในวันพุทธบูชาขึ้น (กำหนดอีกครั้ง) เป็นวันเลี้ยงบ้าน คือเลี้ยงผีประจำหมู่บ้าน เชื่อว่า ขุนวิจิตร มาทรงร่างของเจ้า เพื่อปกป้องรักษาชาวบ้านพิธีกรรมจะกระทำบริเวณดอนปู่ตา ซึ่งมีหอโอง (ศาล) ขนาดนั่งได้ 3 - 4 คน อยู่บริเวณหน้าสถานือนามัย บ้านภูผงั่ว

เจ้าจะเป็นผู้ทำพิธีเลี้ยงคือ เหล้าไห ไก่ อย่างละ 1 ตัว ดอกไม้ (ดอกกลิ่นทม) รูปเทียน 1 คู่ ถวาย และชาวบ้านทุกครัวเรือนจะนำดอกไม้ รูป เทียน มาถวายเช่นกันตลอดจนผู้ใดที่มีความนับถือ เนื่องจากได้รับการรักษาแล้วหายป่วยก็มาเลี้ยงในวันนี้

พิธีนี้ชาวบ้านเชื่อว่า ทำให้ตนมีความสุข ไม่เจ็บป่วย (เพชร ผิวงาม : 10 ธ.ค.42)

เดือนแปด บุญเข้าพรรษา มีพิธีอย่างเรียบง่ายคือ ถวายผ้าอาบน้ำฝนแด่พระสงฆ์ก็เสร็จพิธี ไม่มีกิจกรรมสนุกสนาน

เดือนเก้า บุญข้าวประดับดิน ชาวบ้านจะทำข้าวต้มมัด แล้วนำไปถวายพระในตอนเช้า พระสงฆ์ฉันแล้วจะกวาดน้ำ เป็นเสร็จพิธี

เดือนสิบ บุญข้าวสาก ห่อข้าวสากด้วยใบตอง (อาหารคาวหวาน) ดอกไม้ รูปเทียนแล้วถวายพระก็เสร็จพิธี

เดือนสิบเอ็ด ออกพรรษา พิธีกรรมกลางคืนชาวบ้านไปรวมกันที่วัดเพื่อกวนข้าวทิพย์ ตลอดจนเผาข้าวหลาม รุ่งเช้าถวายพระแจกทานเสร็จพิธี

เดือนสิบสอง งานลอยกระทง - บุญกฐิน กิจกรรมลอยกระทงไม่แน่นอนนัก บางปีชาวบ้านแข่งขันกีฬาฟุตบอลกลางวันเพื่อเชื่อมความสามัคคี กลางคืนลอยกระทง

ตามอัธยาศัย และอาจจะมีการขึ้นจากที่อื่นมาทอดที่วัดในหมู่บ้าน ชาวบ้านจะทำ ข้าวหลามเลี้ยงแขก (ลับ แสนหลวง : 10 ธ.ค. 42)

3.2 พิธีขึ้นบ้านใหม่

เมื่อสร้างบ้านเสร็จแล้ว ก็จะหาฤกษ์ยามในการเข้าอยู่อาศัย พิธีเริ่มจาก พราหมณ์นั่งห่มขาวนั่งขวางบันได มีคนแกถือไม้เท้าสูงโสร่งเดินนำขบวนปฏึกา (หม้อหนึ่ง หม้อแกง) น้ำซึ่งสามีมกรรยาช่วยกันหอบ เดินรอบบ้าน 3 รอบ แล้วหยุดพูดคุยซักถาม กับพราหมณ์ในทำนองว่า เดินทางมาไกลเข้ามาพักอาศัยด้วย เพราะที่นี่มีความร่มเย็น แล้วขึ้นบนบ้าน หลังจากนั้น สามีมกรรยาผู้สูงอายุจะทำพิธีนอนก่อน แล้วตื่นขึ้นมาเล่า ความฝันให้กันฟังว่า ฝันดี แล้วผูกข้อต่อแขนก็เสร็จพิธี (ทองใบ จำปานิล : 11 ธ.ค. 42)

3.3 พิธีเสกนา

ผู้ที่ทำพิธีนี้มักเป็นปฏึกาตายายของครอบครัว โดยมีความเชื่อว่า ที่นามีนาง น้อยธรรณีและเทวดารักษา ชาวบ้านจะทำตูป่น้อย (ศาลพระภูมิ) ให้เป็นที่อาศัยบริเวณ หัวไร่ปลายนา

เมื่อถึงฤดูทำนาชาวบ้านจะนำอาหารคาวหวาน ดอกไม้ ธูปเทียน ขอมมา นางธรรณีก่อนแล้วบะเทวดาด้วยหมาก พลุ ธูป เทียน เพื่อให้ดูแลเรียกสรวงไร่นามีให้ ถูกขโมย มิให้ไฟไหม้เถียงนา ข้าวที่ปลูกไว้ไม่ให้ล้ม และเมื่อข้าวขึ้นย้งฉางแล้วจะนำ เครื่องบะมาแก้บนอีกครั้ง

พิธีเสกนา จะปลุกข้าว 9 ต้นก่อน แล้วเอาปุ๋ยมารดให้ข้าวก่ดเป็นการแก้เคล็ด ปุ๋ยขอบก่ดต้นข้าว

4. ความเชื่อ - ขะล่ำ

4.1 ความเชื่อเกี่ยวกับผี

ผีบ้าน คือมีผู้ดูแลบ้านเรือนหรือผีเจ้าของที่คนเดิมซึ่งเคยมาอยู่ก่อน แล้วหรือล้มตายบริเวณที่ทางของเรา ชาวบ้านจะปลุกกระต๊อบเล็ก ๆ ไว้บนบริเวณ บ้านเพื่อเป็นที่อยู่อาศัยของผีเหล่านี้ แล้ววันพระเจ้าของบ้านก็จะนำดอกไม้ ธูปเทียน กราบไหว้ เชื่อว่าผีบ้านจะคุ้มครองผู้อยู่อาศัย คุ้มครองบ้านเรือนและนำโชคมาให้ เช่น ถูกหวย (ทองใบ จำปานิล : 11 ธ.ค. 42)

ผีป่า คือรุกขเทวดาที่อาศัยอยู่ในป่า ดูแลต้นไม้ สัตว์ป่า เมื่อชาวบ้านเข้าป่า ล่าสัตว์ก็จะมีพิธีขอผีป่าอย่างง่าย ๆ คือ พูดบอกกล่าวในเชิงว่า เข้าป่ามาเพื่อขออาหารจากเจ้าป่าเจ้าเขาและจะมีข้อปฏิบัติเพื่อเข้าป่าคือ จะไม่ทะเลาะกัน ไม่พูดจาดูหมิ่นเหยียดหยามว่า การยิงสัตว์ป่าเป็นสิ่งที่ง่าย หากผิดกฎของป่าจะยิงสัตว์ไม่ได้เลย และอาจพบอุบัติเหตุต่าง ๆ (ดู นามวิจิตร : 10 ถ.ค. 42)

เจ้าบ้าน (ผีประจำหมู่บ้าน) คือร่างทรงของผีประจำหมู่บ้าน มีหน้าที่ปกป้องคุ้มครองคนในหมู่บ้านให้มีความสุข ขณะเดียวกันชาวบ้านต้องมีความเกรงขาม ไม่ทำสิ่งต่าง ๆ ในเชิงดูหมิ่น ไม่ให้เกียรติ เช่น ก่อนจะมีพิธีบุญบั้งไฟต้องบอกกล่าวเจ้าก่อน หากเข้าป่าก็ขอสัตว์จากเจ้าและเมื่อได้แล้วก็นำมาถวาย

ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุ๊กเชื่อว่า ชุนวิจิตร ซึ่งเป็นเจ้าปู่หลุบ มีถิ่นฐานอยู่ที่ผานกเค้า อ.ภูกระดึง จ.เลย มาเข้าทรงร่างของนายเพชร ผิวนางาม อายุ 57 ปี ตั้งแต่ พ.ศ.2516 - 2517 (พร้อม ๆ กับเข้ามาจับจองที่ดินทำไร่) และมีหอโอง (ศาล) อยู่บริเวณหน้าสถานีอนามัย ชาวบ้านเรียกว่า ดอนปู่ตา

เมื่อชาวบ้านเจ็บป่วย ไม่สามารถรักษาด้วยแพทย์แผนปัจจุบันได้แล้วจะมาทำการรักษาด้วยเจ้าบ้าน โดยมีขัน 5 (ดอกกลั่นทม 5 คู่ เทียน 5 คู่) ไช้ 2 พอง ผ้าขาว 1 วา เหล้า 1 ขวด บุหรี่ 1 ซอง เงินค่าคาย (ค่ารักษา) 3,000 บาท เงินค่าหมอเสด (หมอแคน) 600 บาท และมีวิธีการรักษาคือ เจ้าบ้านจะเชิญชุนวิจิตรมาเข้าทรงร่างแล้วร้องรำมีเสียงแคนประกอบ ผู้ป่วยก็จะลุกขึ้นฟ้อนรำ สภาพจิตใจและร่างกายก็จะดีขึ้น (บางราย)

นอกจากการมารักษาอาการเจ็บป่วยแล้ว ชาวบ้านจะมาบะ และสอง (ขอ คำ-ทำนาย) เมื่อมีเหตุการณ์เดือดเนื้อร้อนใจ เช่น ของหาย ไม่อยากเป็นทหารเกณฑ์ อยากสอบเรียนต่อ - ทำงานได้ สามิภรรยาเลิกร้างกันเพื่อให้หวนกลับมา โดยมีขันบะหรือสอง คือ ดอกไม้ เทียน 5 คู่ เงิน 5 บาท หากแก้บะก็จะกระทำในวันเลี้ยงบ้านเดือน 4 ผู้ที่มาทำการรักษาหายแล้ว หากมีความประสงค์จะอยู่ในความดูแลของเจ้าเรียกว่า "เข้าขอรักษา" จะต้องมากราบไหว้ในวันพระ วันเข้าพรรษา หากไม่สะดวกอาจจะมาวันเลี้ยงบ้านก็ได้

ผู้ให้สัมภาษณ์เล่าว่า ชาวบ้านจากเมืองลาวก็มาทำการรักษาด้วยการเป็นเจ้าบ้านหรือร่างทรงนั้น จะมีข้อปฏิบัติแตกต่างจากชาวบ้านอื่น ๆ คือ

ไม่ให้ใครมาจับศีรษะในเชิงดูหมิ่น ไม่ลอดราวเสื้อผ้า ไม่กินอาหารบ้าน
งานศพ

หากจำทำผิดข้อปฏิบัติจะเกิดอาการเจ็บป่วย และมีข้อแก้ไขคือ แต่งชั้น
5 ชั้น 8 ขอขมาขุนวิจิตร ชาวบ้านเล่าว่า แม่ไม่เชื่อถืออย่างงมงายแต่เมื่อถึงวันเลี้ยง
บ้าน ก็จะนำดอกไม้ ธูป เทียนมาถวาย (เพชร ผิวนางาม : 10 ธ.ค. 42)

4.2 ขะลำ คือข้อห้ามในการปฏิบัติด้วยถือว่าหากฝ่าฝืนแล้วทำให้มีอันเป็น
ไปหรือเจ็บไข้ได้ป่วย ไม่เป็นสิริมงคลแก่ตน

จากการเก็บข้อมูลภาคสนามชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุ๊กพบขะลำต่าง ๆ ดังนี้
ผู้หญิงหลังคลอดลูกห้ามกินเปิดเตศ ผักชะอม จะทำให้เกิดกรรม (ฐิติพย์
สุวรรณ : 10 ธ.ค. 42)

ผู้หญิงที่กำลังมีระดูห้ามเด็ดผักสะระแห่น (ชนิสรา พรหมพินิจ : 11 ธ.ค. 42)

ห้ามนำเด็กทารกเข้าไปในป่า หากมีความจำเป็นต้องนำไปด้วยให้นำนมมาสื
ดำน้นหม้อปายที่หน้าผาก เพื่อกันมิให้พ่อแม่เดิมเห็น (ผิ) (วาสนา เวชบรรพต : 10
ธ.ค. 42)

ห้ามเผาศพในวันพุธ

ห้ามตัดเล็บในวันพุธ พฤหัส

วันพระไม่นำฟืนเข้าบ้าน วันพระไม่สีข้าว ไม่ฆ่าสัตว์และไม่ทำงาน ใน
เรือกลสวนไร่นา (ทองใบ จำปานิล : 11 ธ.ค. 42)

ขะลำในการสร้างบ้าน และการตัดต้นไม้เพื่อปลูกบ้าน ได้แก่

ไม่ปลูกบ้านในวันเสาร์ - อาทิตย์ อังคาร

ไม่ปลูกบ้านปีมะโรง มะเส็ง มะเมีย มะแม

ไม่นำไม้พ่นพิษมาสร้างบ้าน (มียางฟุ้งออก กลางต้นขณะตัด)

ไม่ตัดไม้แยงเงา (ริมน้ำ) ไม้เครือคลุม ไม้เถือเทียน (มีกิ่งตาย)

มาสร้างบ้าน

ไม่ตัดไม้ในช่วงเข้าพรรษา (พจน์ พิมเหิม : 11 ธ.ค. 42)

5. ภูมิปัญญาชาวบ้าน

5.1 ยาสมุนไพร

ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการใช้สมุนไพรธรรมชาติยังคงได้รับความนิยมในชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก เนื่องจากช่วงแรกของการตั้งชุมชนสภาพโดยทั่วไปเป็นป่าเขา การคมนาคมไม่สะดวก ยาสมุนไพรคือ ที่พึ่งของชาวบ้านจนถึงปัจจุบันนี้

ผู้มีความรู้เรื่องยาสมุนไพรของชุมชนคือ นายลับ แสนหลวง อายุ 66 ปี มีความรู้ความสามารถในการรักษาโรคต่าง ๆ อาทิ ไข้มาลาเรีย โรคท้อง โรคสตรี หญิงคลอดบุตร เป็นต้น ค่ารักษาขึ้นอยู่กับกำลังศรัทธา ผู้ให้ข้อมูลเล่าว่า ได้ศึกษาเรื่องยาสมุนไพรตั้งแต่อายุ 16 ปี พร้อมกับรักษาโรค คือ นังสมาธิ ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ดื่มสุรา ไม่พูดเท็จ ขณะเดียวกันศึกษาคาถาอาคม เวทมนตร์ต่าง ๆ ควบคู่การรักษาด้วย (ผู้สืบทอดจะต้องรักษาศีล ศึกษาเวทมนต์คาถาเช่นเดียวกัน) (ลับ แสนหลวง : 10 ธ.ค. 42)

5.2 เตาเผาถ่าน

เนื่องจากสภาพแวดล้อมทั่วไปมีป่าไม้มาก ชาวบ้านจะไปซื้อกิ่งไม้เศษจากองค์การอุตสาหกรรมค้าไม้ใกล้ชุมชน แล้วนำมาเผาถ่าน โดยทำเตาเผาถ่านอย่างง่าย ๆ และประหยัดคือ ขุดหลุมรูปวงกลมริมร่องน้ำ ลึกประมาณ 1 เมตร กว้างประมาณ $1\frac{1}{2}$ เมตร (แล้วแต่ความต้องการ) แล้วทำโครงไม้ไผ่สานเป็นรูปครึ่งวงกลมสูงประมาณ 1 เมตร กลบด้วยดินเหนียว หนาประมาณ 5 - 6 นิ้ว เจะวาระบายอากาศไว้ได้หลุมด้านร่องน้ำ

การเผาถ่านจะนำไม้ท่อนเล็ก ๆ วางเรียงในหลุม แล้วจุดไฟเผาประมาณ 3 - 4 วัน ก็สามารถนำถ่านมาผึ่ง รดน้ำให้ดับ ตากให้แห้งก็สามารถเก็บไว้ใช้ได้

5.3 เครื่องจักสาน

การทำเครื่องจักสานกระทำกันในกลุ่มผู้สูงอายุ มิได้ส่งเสริมเป็นกลุ่มอย่างจริงจัง คือทำเพื่อใช้ในครัวเรือนและขายในชุมชนเท่านั้น เช่น สานหวด สานกระบิบ ข้าว กระดัง เป็นต้น

บทที่ 3 จาริตประเพณีอีสานกับสิทธิชุมชน

อีสาน : วัฒนธรรมไทย - ลาว

อีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เป็นดินแดนมีลักษณะภูมิประเทศกายภาพที่เป็นที่ราบสูงกว้างใหญ่เป็นหนึ่งในสามของประเทศไทย ทรัพยากรที่หลากหลาย ตลอดจนความหลากหลายทางชีวภาพและสิ่งแวดล้อม ป่าไม้ ภูเขา ที่ราบ ลุ่มน้ำ ฯลฯ เป็นปัจจัยให้เกิดมนุษย์ที่ดำรงชีวิตอยู่ตั้งแต่ชุมชนโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์ ได้ทิ้งร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมากทั้ง เครื่องมือหิน ภาชนะดินเผา โครงกระดูก ภาพเขียนสีหรือศิลปะถ้ำ ลูกปัด และกระดูกสัตว์หรือเปลือกหอยที่มนุษย์นำมาใช้เป็นอาหาร

นักวิชาการทั้งชาวไทยและต่างประเทศได้ศึกษาวิจัยหลักฐานที่พบในสองแอ่งอารยธรรมในภูมิภาคอีสาน ทั้งแอ่งสกลนคร ซึ่งอยู่ตอนบนของภาคและแอ่งโคราช ซึ่งอยู่ตอนล่างของภาค กล่าวตอกันว่ามีชุมชนโบราณเป็นจำนวนมากหลายร้อยแห่งได้ใช้ทรัพยากรธรรมชาติมาใช้สร้างเครื่องมือหรืองานศิลปะและวัตถุต่าง ๆ ในหลักทฤษฎีที่ว่า ลักษณะภูมิประเทศและบริเวณที่มีความสัมพันธ์กับการตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัย และที่ทำกินของมนุษย์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้น วิเคราะห์ได้เป็น 3 บริเวณคือ (1) บริเวณที่สูงที่ลาดลงมาแต่เชิงเขา (2) บริเวณที่ราบลุ่มของลำน้ำ (3) บริเวณที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม, 2540)

อารยธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่ปรากฏ เช่น ภาชนะดินเผา ขวานหิน ภาพเขียนสีตามผนังถ้ำเพิงผา และการฝังศพของมนุษย์ในชุมชนยุคนั้นได้แสดงออกถึงความคิดด้วยภาษาภาพและร่องรอยวัฒนธรรมที่มีสัญลักษณ์ ความหมายที่มุ่งให้คนยุคต่อมาได้ศึกษาตีความ เพื่อความรู้และความเข้าใจเหตุการณ์และเรื่องราวในอดีตอย่างมีนัยสำคัญยิ่ง เพราะคำถามที่ทำหายนักวิชาการทุกสาขาก็คือ อารยธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์หลาย ๆ เรื่องนั้น ได้สืบทอดถ่ายทอดมาจนถึงสมัยหลังยุคประวัติศาสตร์ที่วัฒนธรรมอินเดีย ทั้งศาสนาฮินดูหรือศาสนาพุทธได้เผยแผ่เข้ามายังดินแดนภาคอีสานอย่างไร ในช่วงหลายพันปีมีการผสมผสานกลมกลืน ปรับเปลี่ยนมากน้อยเพียงใด ดังเช่น พิธีกรรมการฝังศพสู่พิธีกรรมการเผาศพ , พิธีกรรมนับถือธรรมชาติ ,

สิ่งเหนือธรรมชาติ , ลัทธิบูชาสัตว์ , บูชาเทพเจ้าแห่งป่าเขา แม่น้ำ , พิธีกรรมการเลือกผู้นำของกลุ่มชน , การเลือกสรรที่อาศัย และแบ่งปันสิ่งของ อาหารภายในเผ่าหรือต่างเผ่า เป็นต้น

ในยุคประวัติศาสตร์ดินแดนภาคอีสานปรากฏร่องรอยการรับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดีย ในศิลปกรรมอันเนื่องด้วยศาสนา ทั้งศาสนาฮินดูหรือพราหมณ์ในบริเวณปากน้ำมูลหรือพุทธศาสนาบนใบเสมาหินทรายขนาดใหญ่ในแอ่งสกลนคร และแอ่งโคราช เช่น ใบเสมาหินทราย เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ , วัดกุดโง้ง อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ ใบเสมากลุ่มบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี และใบเสมา อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย และอีกหลายแห่ง

อักษรปัลลวะรุ่นแรก (พุทธศตวรรษที่ 12) จารึกของกษัตริย์อาณาจักรเจนละ มีความว่า “ เจ้าชายจิตรเสน โอรสพระเจ้าวิรวรมัน น้องพระเจ้าศรีภวรวรมัน ผู้ทรงพระนามว่า พระเจ้า มเหศวรมัน ได้ปราบดินแดนแถบนี้ทั้งหมด จึงสร้างศิวลึงค์ อันเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์” และจารึกภาคอีสานบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ.1411 กล่าวถึงพระราชาแห่ง อาณาจักรศรีจนาศะหรือจนาศะ ได้อุทิศสัตว์ สิ่งของถวายแก่ภิกษุ ซึ่งนับถือพุทธศาสนาที่อยู่นอกอิทธิพลของขอม และมีการสืบสันตติวงศ์เป็นดินแดนเอกราชจนถึงพุทธศตวรรษที่ 15 และบริเวณใกล้เคียง มีจารึกหินซอน อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา 2 หลัก (หลักที่ 121, 122) เป็นเรื่องราวศาสนาพุทธเช่นเดียวกัน กล่าวถึงพระภิกษุ “พระศรีราชภิกษุ” ได้สร้างสรค์สิ่งของที่ดิน ทาส รวมทั้งกฐินถวายแด่ภิกษุต่าง ๆ 10 วัด หลักฐานเหล่านี้ชี้ว่าอาณาจักรโบราณมีในเขตจังหวัดนครราชสีมาปัจจุบัน

อิทธิพลวัฒนธรรมศิลปสถาปัตยกรรมขอมโบราณในแอ่งโคราช ช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-18 เริ่มสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พ.ศ.1544-1593) พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (พ.ศ.1659-1693) และพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724-1762) กษัตริย์ทั้ง 3 พระองค์มีส่วนเสริมสร้างอำนาจ และสร้างปราสาทหินที่พบในภาคอีสานหลายแห่ง

เอกสารโบราณรูปแบบอักษรขอมสมัยโบราณที่พบในภาคอีสานมีอายุรุ่นแรก ได้แก่ จารึกเมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา (พ.ศ.1514) จารึกพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ (พ.ศ.1532) จารึกปราสาทหินพนมวัน อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา (พ.ศ.1544) จารึกปราสาทหินพิมาย 2 หลัก (หลักที่ 59 พ.ศ. 1579) จารึกสระ

กำแพงใหญ่ จังหวัดศรีสะเกษ พ.ศ.1585 ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีที่อื่นอีกมาก (ธวัช ปุณโณทก, 2529)

เมื่อสิ้นรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724-1762) อาณาจักรขอมสมัยพระนครก็เสื่อมลงอย่างรวดเร็ว สันนิษฐานว่า การเกณฑ์แรงงานเพื่อสร้างปราสาทหินและการขยาย อาณาเขตนี้เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ขอมเสื่อมอำนาจลงในเวลาต่อมา ฉะนั้นหัวเมืองอีสานซึ่งมีเมืองพิมายเป็นศูนย์กลางการปกครองของขอม น่าจะมีผลกระทบจากการเกณฑ์แรงงานในสมัยนี้อยู่ด้วย จึงเป็นผลให้ชุมชนภาคอีสานเสื่อมโทรมลงไปหลังอำนาจขอมเสื่อมลง

และขอมก็สิ้นอำนาจในดินแดนอีสานพร้อม ๆ กับสิ้นอำนาจในกรุงสุโขทัยในช่วงระยะเวลาเดียวกัน

วัฒนธรรมไทย-ลาว

เมื่อขอมเสื่อมอำนาจลงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-19 อาณาจักรสุโขทัยรุ่งเรืองขึ้น และในระยะเวลาใกล้เคียงกัน วัฒนธรรมไทย-ลาว เริ่มก่อตัวมั่นคงอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนบนคือ หลวงพระบาง รวมตัวเป็นบ้านเป็นเมืองในสมัยพระเจ้าฟ้ารุ่ง (ฟ้างอม) พ.ศ.1896 กลุ่มคนไทยลาว คงกระจัดกระจายอยู่บริเวณลุ่มน้ำโขงมากกว่าหัวเมืองตอนในของที่ราบสูงอีสาน ฉะนั้นทั้งพงศาวดารลาวและพงศาวดารไทย จึงกล่าวถึงเฉพาะหัวเมืองริมฝั่งโขง เช่น เมืองปากห้วยหลวง (อำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคาย) เมืองโคตรบูรณ์ (อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม) รวมทั้งเมืองหนองหาน (จังหวัดสกลนคร) และค่อยแพร่กระจายมาสู่ที่ราบสูงตอนกลาง กลุ่มคนไทย-ลาว เข้ามาตั้งภูมิลำเนาพร้อมกับชุมชนเดิม และได้นำเอาวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขงเข้ามาด้วย ฉะนั้นชาว พื้นเมืองเดิม ซึ่งเป็นชุมชนเผ่าเล็ก ๆ จึงยอมรับวัฒนธรรมใหม่แบบค่อยผสมกลมกลืนกัน (ธวัช ปุณโณทก)

พระเจ้าฟ้ารุ่ง (หรือฟ้างอมในศิลาจารึกพระยาสิทธิแห่งกรุงสุโขทัย) เป็นมหาราชหรือกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ของอาณาจักรล้านช้าง ที่มีอาณาเขตติดต่อแดนกันกับอาณาจักรสุโขทัยของ พระยาสิทธิ พระเจ้าฟ้ารุ่งเป็นกษัตริย์ที่ศรัทธาและนับถือพุทธศาสนา ได้นำพระราชาบายให้ไพร่ฟ้าข้าราชภรเลิกนับถือผี (ผีฟ้า-ผีแถน) ให้กลับมารับเอาพุทธศาสนาเป็นที่พึ่งแทน นับได้ว่ายุคการนับถือผีได้เริ่มปรับเปลี่ยน ปรับปน

กับพระพุทธศาสนามาตั้งแต่ครั้งนั้นในดินแดนอาณาจักรล้านช้าง รวมทั้งดินแดนภาคอีสานบริเวณแอ่งสกลนครด้วย

จากหลักฐานทางตำนานพงศาวดารประวัติศาสตร์ได้แสดงให้เห็นว่า อาณาจักรล้านช้างมีความสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นกับอาณาจักรล้านนาที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ (สร้างเมืองเมื่อ พ.ศ.1839) และช่วงที่มีการกระทำสังคายนาพระไตรปิฎกที่เชียงใหม่แล้ว พุทธศาสนาในล้านนาได้เจริญรุ่งเรืองยิ่ง มีคัมภีร์ทางศาสนามากมายที่ริจนาหรือแต่งโดยภิกษุชาวล้านนา เชื่อกันว่า วัฒนธรรม ศาสนา ประเพณีต่าง ๆ ของล้านนา คงได้ส่งทอดสู่อาณาจักรล้านช้างมาโดยตลอด โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมัยพระเจ้าโพธิสาลราช กษัตริย์ล้านช้างที่ศรัทธาในพระพุทธศาสนา และมีสายสัมพันธ์เครือญาติกับกษัตริย์เชียงใหม่โดยพระมเหสีเป็นราชวงศ์เชียงใหม่ได้ขอคัมภีร์ศาสนาถึง 60 คัมภีร์ เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น มายังเมืองหลวงของล้านช้างในรัชสมัยของพระองค์

เมื่อสิ้นรัชสมัยพระเจ้าโพธิสาลราชแห่งอาณาจักรล้านช้าง พระเชษฐวงศ์หรือพระไชยเชษฐาธิราช ซึ่งขณะนั้นกำลังเป็นพระมหากษัตริย์ครองเมืองเชียงใหม่ (พ.ศ.2089-2091 ?) ได้ตัดสินใจ พระทัยจะกลับมาสร้างอาณาจักรที่เมืองเวียงจันทน์ ได้พาคณะนักปราชญ์ ราชบัณฑิต ขุนนาง พระเถระ ? พร้อมด้วยพระแก้วมรกต ซึ่งได้ อัญเชิญมาในคราวนั้นมาตั้งป้อมค่ายที่บริเวณฝั่งตรงข้ามเมืองเวียงจันทน์ปัจจุบัน เพื่อบูรณปฏิสังขรณ์นครเวียงจันทน์ (ปัจจุบันคือ อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย) และพระไชยเชษฐาธิราช นับเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงสนพระทัยในพุทธศาสนาได้ทรงสร้างวัด ปฏิสังขรณ์ และสร้างพระพุทธรูปอย่างสูงสุดนับเป็นยุครุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่ง ดังปรากฏหลักฐานการสร้างพระธาตุศรีสองรัก (พ.ศ.2103 - 2106) สร้างวัดสุวรรณคูหา , สร้างพระธาตุหลวงเมืองเวียงจันทน์ , สร้างพระพุทธรูปสำริดขนาดใหญ่วัดน้ำโสม จังหวัดหนองคาย และวัดอื่น ๆ อีกมากมาย

ชุมชนภาคอีสานในช่วงวัฒนธรรมล้านช้าง (ไทย-ลาว) จึงได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมด้านพระพุทธศาสนา จารีตประเพณี อักษร ภาษาและอื่น ๆ จากอาณาจักรล้านช้าง ศิลปิน จิตรกร วิศวกร วิศวกร คัมภีร์โบราณ ตลอดจนจารีตประเพณีอาณาจักรล้านช้าง จึงมีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งและแน่นแฟ้นมาจนถึงยุคสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น วัฒนธรรมด้านสังคมวัฒนธรรม วัฒนธรรมด้านการเมืองการปกครอง

ด้านศาสนาและด้านอื่น ๆ จึงซึมซับอยู่ในสายเลือดของคนไทย-ลาว ทั้งในประเทศลาวและภาคอีสานของประเทศไทยปัจจุบันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

จารีตประเพณีและเอกสารโบราณอีสาน

การศึกษาจารีตและเอกสารโบราณอีสาน ที่ประกอบด้วยตำนานนิทาน ตีลาจารึก ความเชื่อพิธีกรรม ฮีตคองคำสอน และกฎหมาย ในเอกสารประกอบการวิจัยในครั้งนี้ พบสาระสำคัญ ที่ปรากฏในชุมชนอีสาน 5 ประการ

1. โลกทัศน์หรือจักรวาลทัศน์
2. การสร้างบ้านแบ่งเมือง
3. ความเชื่อและพิธีกรรม
4. ความสัมพันธ์ทางสังคม
5. ความขัดแย้งของชุมชน

1. โลกทัศน์หรือจักรวาลทัศน์ แนวความคิดเกี่ยวกับตำนานปรัมปรา เรื่องการกำเนิดจักรวาล การกำเนิดสรรพสิ่งในโลก ดังเช่น การกำเนิดธาตุทั้ง 4 ดิน น้ำ ลม ไฟ การกำเนิดโลก ทวีป การกำเนิดเผ่าพันธุ์มนุษย์ การกำเนิดเทพหรือผีแถน ได้ปรากฏในวรรณกรรมหลายเรื่อง คือ ขุนบรม ปฐมกัป และพญาคันคาก

1.1 การกำเนิดจักรวาล เอกสารหรือหลักฐานจารีต พิธีกรรมที่กล่าวถึงการกำเนิดจักรวาลของชุมชนอีสาน เช่น การกล่าวถึง กำเนิดจักรวาล และธรรมชาติ ในลักษณะตำนานปรัมปราตั้งแต่ “ปฐมกัป” ซึ่งถือเป็นคัมภีร์โบราณ ได้เล่าถึงเมื่อครั้งยังไม่มีจักรวาลกำเนิด ขึ้นว่า

อันว่า	ปางปฐมนี้	นียายกับก่อ
มาแต่แผ่นดิน	ท้อฮอยไก่อ	ต้นไม้ท้อลำเทียน
ศาสนา	ยังบั้ง	สรรพัญญยังบ่เกิด
	แม่พระเจ้า	ยังบ่ทันมี
ยังบ่ทันมี	อินทร์พรหมฟ้า	เทวดาครุฑนาค....

(ปฐมกัป : 2)

โลกทัศน์ของชาวอีสานที่ได้นำเสนอว่า คัมภีร์ปฐม (กป) นี้ ได้เป็น (ตำนาน) นิยายการก่อเกิดของกบต่าง ๆ (กบก่อ) ตั้งแต่ยังไม่มียังมีอะไรบังเกิดขึ้นสักสิ่ง อย่างแต่ในตอนต่อ ๆ ไปของคัมภีร์ปฐมกับ ซึ่งถือเป็นคัมภีร์การเกิดโลกของพุทธ-ศาสนา ก็ได้กล่าวถึงการกำเนิดสรรพสิ่ง ต่อเนื่องกันไป

1.2 การกำเนิดสรรพสิ่ง ในตำนานปรัมปราเรื่องปฐมกับ ได้กล่าวถึง “ธาตุ” ได้ถือกำเนิดก่อน เริ่มตั้งแต่ อากาศธาตุหรือวาโยธาตุ (ธาตุลม) แล้วจึง กำเนิดธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) และกำเนิดธาตุดิน (ปฐวีธาตุ) ตามลำดับ รวมทั้งแผ่นดิน ที่มีปลาอานนท์คอยหนุนแผ่นดินเอาไว้

วาโย	พัดแม่น้ำ	บังเกิดเป็นปลา
ชื่อว่าอานนท์	หนุนแผ่นดิน	สืบมาเดี๋ยวนี้
วาโย	พัดแม่น้ำ	บังเกิดเป็นดิน
	เป็นหินผา	สืบมาเดี๋ยวนี้
	ลมพัดน้ำ	น้ำพัดเล่าชูปลา
ปลาชูหิน	หินชูดิน	จึงบ่มลงได้
	มีในกำ	คัมภีร์ปฐมกล่าว ภายหลัง
(ปฐมกับ : 2)		

ในเรื่องพระยาคันคาก ซึ่งเป็นวรรณคดีเกี่ยวกับตำนานการกำเนิดฝนก็ได้กล่าวถึง จักรวาลและการเกิดจักรวรรยตอนกำเนิดพระยาคันคาก พออุ้มกุมารคันคากวางบนอุ้มคำ ก็เกิดเสียงฟ้าร้อง ฝนตกทั่วธรณี มหาสมุทรพื้นเพือนเป็นบ้า ดังว่า

ฟ้งยีน	น้ำสมุทรบ้า	ตีฟองข้าเขือก
	นาคตื่นเต้น	กลัวว่าย่านชูตัว
	คื่นคื่นก้อง	ทั้งขอบจักรวาล
ธรณีไหว	ฟ้งเพื่อนปานบ้า	
(พญาคันคาก : 7)		

1.2.2 กำเนิดมนุษย์ การกล่าวถึงกำเนิดมนุษย์หญิงชายคู่แรก ว่ามีถิ่นที่อยู่บนแผ่นดินคนละแผ่น แผ่นหนึ่งคือผู้ชายชื่อสังคะสา แผ่นหนึ่งชื่อสังคะสี ซึ่งกำเนิดจากลม พัดเป็นใจ เป็นขันธห้า (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ)

เริ่มเรียนรู้การพูดจา มีสติปัญญาเกิดขึ้น รู้จักคิดปลูกสร้างสรรพสิ่ง เช่น ปลูกพืชพันธุ์ ตันไม้ หญ้า

	ลมพัดให้	เป็นดินสองแผ่น
แผ่นหนึ่ง	ชายอยู่เฝ้า	เป็นเจ้าของดิน
แผ่นหนึ่ง	หญิงอยู่เฝ้า	เป็นเจ้าของดิน
	ไกลกันล้ำ	เหิงนานมีมาก
	ลมพัดเข้า	เป็นเจ้าของใจ
	เป็นขันธห้า	จรรยาอย่าอย่าง
	อุ้ปิดปากด้าน	คะนิงได้ชูอัน
	มีสัตว์ดิงเลี้ยง	ผญาดีไวว่อง
	คิดปลูกตัน	ไม้เดื่อเครือเขา
	สรรพสรรพมี	ชูอันเลยแล้ว
	คิดปลูกหญ้า	หลายเชื้อสืบมา เดียวนี้

ในขณะที่ ปฐมกัปหรือเรื่องปฐมกัสะสา ย่าสังกะสี กล่าวถึงมนุษย์คู่แรกที่ได้สร้างสรรพสิ่ง ทั้งพระอาทิตย์ พืชพันธุ์ มนุษย์ อาหารและสิ่งต่าง ๆ มากมายแต่ในตำนานนิทานขุนบรม กลับอธิบายการกำเนิดโลกหรือกำเนิดมนุษย์ที่หลากหลายแผ่นพันธุ์ กำเนิดมาจาก “น้ำเต้าปุ้น” โดยมีเทพคือ แถนซี แถนลิว ช่วยดำเนินการได้สะท้อนแนวคิดเรื่องทรัพยากรธรรมชาติ ความหลากหลายทางชีวภาพและสิ่งแวดล้อม อย่างน่าสนใจ ดังว่า

แถนซีให้	ถือซีไปเที่ยว
ท่านจง ชีหน่วยน้ำ	ปุ้นหันหน่วยหลวง
ชะพรังพร้อม	ฝูงหมู่หญิงชาย
ทั้งจัวควาย	ออกมาในหัน
ลาวสุดแบ้	หมูหมาเปิดไก่อ่ กิดี
ทั้งช้างม้า	แมวพร้อมห่านหงส์
แม้ว่า ฝูงหมู่ตาลดาวพร้อม	เทียมหอมผักบัว กิมิ

กับทั้ง	กล้วยและอ้อย	หมากเชื่อมพร้อมออกมาหั่นแล้ว
	แกนสั้วให้	ไปสั้วเป็นสุ
	ยามลาพู	หน่วยปลายเป็นน้อง
	เดียระดาดลัน	ฝูงหมู่ชายโอง
	จัวควายไหล	หลังลงปานน้ำ
	หัตถิช้าง	ปิ้งนั้นหน่วยหลาย
	รัตนงแก้ว	เงินคำผ้าผ่อน กิติ
	ไหลหลังลัน	มาบ้านซุอัน
		(นิทานขุมบรม)

1.2.3 การสร้างโลกและทวีป

ในเรื่องปฐมกัป กล่าวถึงนางสังกะสี หรือยาสังกะสีสร้างเสาสุมเมรุ (ศูนย์กลางชมพูทวีป) และสัตตบริภัณฑ์ ปาหิมพานต์และทวีปต่าง ๆ เป็นการสะท้อนแนวคิด เรื่องความสัมพันธ์ของมนุษย์กับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม

นางก็	ปางแปงปั้น	เสาสุมเมรุกลางทวีป
อันว่า	เขาเจ็ดชั้น	สัตตบริภัณฑ์เป็นแก
	ล้ำกว่านั้น	เขาน้อยมากหลาย
	อยายออยยังล้อม	เป็นแถวถ้านต่ำ
	ยะหว่างไว้	มีน้ำแม่นที่
	เป็นดอยล้อม	จักวาลระวางที่ป เหานี้
	ตกแต่งตั้ง	เป็นทวีปสี่ทาง
ทวีปหนึ่งชื่อว่า	บุพพะวิเทกาที่ป	ชมพูทวีปหนึ่ง
ทวีปหนึ่งชื่อว่า	อุตระกูรที่ป	อามระโคนาที่ป
	สี่ทวีปล้อม	สมเมรุตั้งอยู่กลาง
	-	(ปฐมกัป : 5)

นอกจากนี้นางสังกะสี ยังได้สร้างปาหิมพานต์ สระอนาคตปัญจมหานที สร้างทางน้ำไหลทุกทิศทาง ทั้งสี่ด้าน โดยไหลออกจากปากสัตว์ทั้ง 4 คือ ราชสีห์ ช้างแก้ว ม้า และโคอุสุภราช อีกด้วย

ในเรื่องตำนานนิทานขุนบรม ไม่ได้อธิบายจักรวาลอย่างละเอียดเพียง แต่ได้เสนอทัศนะ เรื่องสมโลก (ไตรภูมิ) และชมพูทวีปว่า ขุนบรมเป็นลูกของพรหม ลงมาจาก “ฟ้า” เพื่อสร้างชมพูทวีป ตั้งแต่ “กัป” เริ่มตั้งหรือแรกที่กำลังกำเนิดกับขึ้น โดยเสนอผ่านโลกทัศน์ของกวี หรือผู้ประพันธ์

บัดนี้ข้าจัก	เล่าพากย์พื้น	เห็นแห่งชมพู ก่อนแล้ว
จาแต่	ขุนบรม	ลูกพรหมภายฟ้า
	ลงมาสร้าง	ชมพูทวีปเทศเฮา
	กัปก่อดีต	ปฐมเจ้าพร้านาน
		(นิทานขุนบรม)

พระยาคันคาก นับเป็นวรรณกรรมอีสานอีกเรื่องหนึ่งที่กล่าวถึงโลก สวรรค์ โลกมนุษย์ พร้อมทั้งกล่าวถึง การอุ้มสมพระยาคันคากกับนางเทพ จากดิน แดนอุดรภูมิ อันเป็นการสะท้อนความเชื่อทวีปทั้งสี่ของชุมชนโดยผ่านทัศนะของกวี อีกทอดหนึ่ง ดังข้อความ

อินทร์ก็	ทะยานไปห้อง	อุดรภูมิ
	อุ้มหอบได้	นางแก้วฮีบมา
		(พระยาคันคาก)

จากเรื่องพระยาคันคาก เรื่องขุนบรม และปฐมกัป ล้วนสะท้อนเรื่อง ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ที่มนุษย์หรือผู้ประพันธ์ได้แสดงทัศนะไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องปฐมกัป ได้แสดงความพยายามของมนุษย์ที่จะควบคุมธรรมชาติ มีตัวละคร ย่าสังกะสีได้สร้างสรรพสิ่งทั้งพืช สัตว์ มนุษย์ รวมทั้งดิน น้ำ ลม ไฟ ฯลฯ สะท้อน แนวคิดการเรียนรู้และทำความเข้าใจธรรมชาติเรื่องโลกทัศน์หรือจักรวาลทัศน์

2. การสร้างบ้านแปงเมือง

เมื่อมนุษย์กำเนิดมาได้รู้จักธรรมชาติสิ่งแวดล้อมทั้ง ป่าไม้ ภูเขาแม่น้ำ และสิ่งต่าง ๆ มนุษย์ในภูมิภาคอีสานยุคก่อนประวัติศาสตร์ก็ได้เลือกวิถีด้วยการล่าสัตว์การเก็บสะสมอาหารก่อกำเนิดเป็นชุมชนเล็ก ๆ และขยายชุมชนใหญ่ขึ้นในระยะหลังต่อเนื่องมาถึงยุคประวัติศาสตร์ จากการศึกษาเรื่องราวในอดีต ทั้งจากการสำรวจขุดค้นทางโบราณคดี และการบันทึกเอกสารโบราณทั้ง ศิลจารึก ใบลาน ฯลฯ พบว่า ที่อยู่อาศัยของคนในสมัยก่อนคือ ชุม พิงผาถ้ำ และเริ่มรวมกลุ่มกันสร้างเคหสถานหลายรูปแบบ ทั้ง เรือน, บ้าน, เมือง, กรุงหรือนคร เป็นที่ กำบังหลบซ่อน ป้องกันแดดฝน และป้องกันสัตว์ร้ายและศัตรูที่จะมารบกวน เอกสารโบราณอีสานก็ให้สะท้อนเรื่องราวเหล่านี้หลายลักษณะปรากฏในวรรณกรรมหลายเรื่อง เช่น การสร้างบ้านแปงเมือง การอพยพโยกย้ายขยายอาณาเขต การกำหนดเขตในรูปลักษณะต่าง ๆ

2.1 การตั้งหลักแหล่งของชุมชน

การกำหนดชัยภูมิ การสร้างบ้านเมืองชุมชนอีสาน เน้นเรื่องป่าที่นับเป็นแหล่งอาหารสำคัญ ตลาดจนแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรและการบริโภค

ดังในวรรณกรรมเรื่องขุนบรม กล่าวถึงการตั้งหลักแหล่งของกลุ่มชนในสมัยโบราณ และการจัดระเบียบทางสังคมเมื่อสังคมขยายตัว ขุนบรมพร้อมด้วยข้าทาสบริวาร ซึ่งประกอบด้วย อามตย์มนตรี ข้าทาสและสนมอพยพมาจากเมืองสุวรรณคีมาตั้งถิ่นฐานในที่ใหม่ที่เหมาะสมต่อการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ ซึ่งเป็นอาชีพหลักของสังคมสมัยโบราณในระบบเศรษฐกิจแบบการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน ผลิตเพื่อสะสมและแบ่งปันเรื่องขุนบรมมุ่งส่งเสริมระเบียบทางศาสนานำมาเป็นกฎระเบียบทางสังคม ขณะเดียวกันก็อ้างสิทธิธรรมในอำนาจว่า ได้รับมอบหมายจากแกนฟ้าคั่น เทพผู้เป็นใหญ่ในสวรรค์เพื่อการยอมรับอำนาจจากประชาชน เพราะแกนฟ้าคั่นหรือพระอินทร์อยู่ในความเชื่อว่าเป็นเทพผู้มีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์มีศีลธรรมและดูแลรักษาคนดี

2.2 การสร้างองค์กรและชนชั้นปกครอง

ขุนบรมจึงสามารถตั้งบ้านเป็นหลักแหล่งและสร้างองค์กรในการปกครองภายหลังสังคมขยายตัวทั้งจำนวนคนและดินแดน การดำรงอยู่ทางสังคม

แบบอาศัยสายใจแห่งเครือญาติไม่สามารถดำรงความเรียบร้อยได้ เมื่อนั้น “บ้าน” จึงถูกแปลงเป็น “เมือง” ปรากฏการจัดองค์กรทางอำนาจปกครอง ดังว่า

แต่นั้น	ขุนบรมเจ้า	กษัตราตนประเสริฐ
	เสวยราชย์สร้าง	เมืองบ้านสูงเฮือง
	เจ้าจึงตั้ง	เป็นอาญาจักร
	สอนเสนา	ไล่ไปเป็นด่าน
เพื่อให้	อาสาเจ้า	ราชาภูวนาถ
บให้	เคืองบาทพื้น	จอมเจ้าพระยอดเมือง
	ขุนศรีธรรมราชให้	เป็นเมืองแสนเมือง
	อัชฌาคนเค็ก	ไพร่ไทยทั้งข้า
	ขุนแสนให้	เป็นหมื่นหลวงกลาง
	อัชฌาผู้	แขกคนมาเฝ้า
	ขุนไทให้แต่งตั้ง	ถือไพร่แห่งนั้นขวา
	ขุนพี่ถือพลแพน	แห่แผนกายซ้าย
	ขุนบาน ผู้สลาดฮู้	ราชศาสตร์พิมคลอง
	ให้อยู่ในราชวัง	ตัดแต่งคำควรแล้ว
	ขุนอุ่นให้แต่งตั้ง	ราชวัดรอยู่ภายหลัง
	ตัดแต่ง คลองคำผิด	ไพร่ไทยขุนข้า

เราจะเห็นองค์การปกครองบ้านเมือง ซึ่งประกอบด้วยพระมหากษัตริย์ ทรงเป็นแผ่นดิน มีอำนาจสมบูรณ์ในอาณาจักรแต่งตั้งเป็น “อาญาจักร” และลำดับถัดลงไปคือ กลุ่มเสนาอำมาตย์ทั้งปวงซึ่งต่างมีบทบาทหน้าที่เฉพาะตามตำแหน่งที่ตนดำรงอยู่ เช่น ขุนศรีธรรมราชเป็นตำแหน่ง แสนเมือง ที่นิยมเรียกกันในภาษาท้องถิ่นอีสาน ว่าเมืองแสน เป็นหน้าที่รับราชการทางการทหารดูแล “คนเค็ก” (นักรบ) และกลุ่มที่สาม คือ ไท(ประชาชน) และไพร่ (ผู้ต้องสังกัดองค์กรปกครองหรือมูลนาย) และระดับสุดท้าย คือ ข้า (ทาสรับใช้, ผู้รับใช้) นิยมเรียกว่า ข้อย, ข้อยข้า หมายถึงผู้ที่ถูกอุทิศให้ดูแลรักษาศาสนาสถาน ที่เรียกว่า ข้าโอกาสหรือข้าพระโยมสงฆ์อีกด้วย

2.3 หลักการปกครองและเครือข่าย

สามารถจำแนกหลักการปกครองได้ 2 ลักษณะ คือ

2.3.1 การปกครองระบบเครือญาติ เป็นวิธีการปกครองที่ใช้ลักษณะสืบ สันตวงศ์ ในตระกูล หากคนในตระกูลไม่สามารถจะปกครองได้ก็จะขยายวงออกไปถึงเครือญาติ เช่น พระอนุชา หรือพระราชนัดดา (หลาน)

จากเรื่องนิทานขุนบรม ที่ขุนบรมได้ส่งโอรสทั้ง 7 พร้อมสะใภ้ครองเมืองต่าง ๆ

ภายหลังเมืองขุนบรมกลายเป็นนครรัฐหรือรัฐศูนย์กลาง แม้บาร์มีโดยอาศัยสายใยแห่งสายโลหิต (ระบบเครือญาติ) ออกไปครองเมืองอีก 7 เมือง ตามจำนวนโอรสทั้ง 7 มีเมือง ต่าง ๆ ดังนี้ ขุนลงไปครองเมืองขวา (ลาว) ยี่มาล้านไปครองเมืองหอแต (หนองแสง) สามจุสงไปครองเมืองพลัว (บัว, เมืองน่าน) ไสยงไปครองเมืองยวน จัวอินไปครองโยททยา (อยุธยา) ลกกมไปครองเมืองคำเกิดและเจ็ดเจืองไปครองเมืองพวน

แนวคิดเรื่องโอรสแยกไปสร้างบ้านแปงเมืองเป็นลักษณะของครอบครัวชนบทไทย ถ้าครอบครัวใดมีลูกหลายคน เมื่อลูกแต่งงานแล้วก็จะแยกครัวไปตั้งบ้านเรือนที่เรียกว่า ออกเรือน พ่อแม่จะแบ่งทรัพย์สินให้ทุนทำมาหากิน

นอกจากนี้แนวคิดเรื่องการอภิเษกเป็นราชา หรือการครองเมืองมักจะบรรยายหรือพรรณนาสภาพบ้านเมืองไว้ในวรรณคดีแทบทุกเรื่อง โดยกล่าวถึงพระนามพระราชผู้ครองเมืองมีมเหสี สาวสนมกำนัล เสนาอำมาตย์ ข้าง ม้า ทรัพย์ศฤงคาร ดังในเรื่องพระยาคนคาก ตอน พระยาเอกราชครองเมืองอินทปัตต์ ดังนี้

ยังมี	ภูไทท้าว	พระยาเอกราชา
เสวยเมือง	อินทปัตถานคร	แต่ปฐมปางนั้น
เจ้าก็	ทศราชแท้	ตั้งอยู่ในธรรม
ทงทีป	ในชมพู	ผู้เดียวเป็นเจ้า
		(พระยาคนคาก : 2)

มีทั้ง	เสนาแก้ว	แข่งเมืองทั้งสี่
ฝูงหมู่	ไทเลขน้อย	ยังพร้อมสี่พัน

หรือในเรื่องผาแดงนางไอ่ กวีได้พรรณนาเมืองพระยาขอมไว้ ดังนี้

ยังมี	นักเรศเบื่อง	เมืองเอกะธิดา
	พระยาขอมทอง	เก็งดาวดั่งสไฟ
	กินรีน้อย	นางงามแฝงห่าง
	นางเอกเหง้า	เทียมท้าวหมื่นนาง

เรื่องการขยายอาณาเขตด้วยระบบเครือญาตินี้ ปรากฏในวรรณกรรมหลายเรื่องรวมทั้งเรื่องผาแดงนางไอ่ ตอนพระยาขอมส่งเจ้าน้อง-ลูก-หลาน ไปครองเมืองต่าง ๆ

ยังท้อ	สองอ่อนน้อย	น้องนางพระยาขอม
	จอมใจเป็น	แม่เดียวกันแล้ว
	แนวกษัตริย์ไท	ศรีใสเสมอหล่อ
ควรจัก	ปูนปลุกให้	กินบ้านเอกเมือง
	ผู้พี่ให้	ไปนั่งเชียงเหียน
	ประเกียรคุสูง	แวดเวียงพางคำ
เมือง	สี่แก้วให้	น้องนางเทียมทอง
พระก็	ปลงฮางวัล	แจกปูนปันให้
กับทั้ง	โยธาพร้อม	ปูนปันคนหมื่น
สองก็	ชมชื่นदै	ดอมเจ้าพี่ตน...

(ผาแดง นางไอ่ : 10)

นอกจากนี้แล้วยัง “ปลงรางวัล” แจกปันให้ไปครองเมืองฟ้าแดด หลานคน “หล้า” (สุดท้าย) ไปครองเมืองหงส์ โดยแบ่งให้เหมาะสมไม่ลำเอียงและผลจากการส่งน้องและหลานไปกินเมืองปลายด้านแล้ว ความเดือดร้อนก็ไม่มี มีแต่ความสุขสงบ นับเป็นกุศโลบายที่สร้างประโยชน์ทุกฝ่าย ดังนี้

พระก็	ปันให้ไว้	บ่มีได้พึงเพียร
นับแต่	องค์กษัตริย์เชื้อ	กินเมืองปลายด้าน
	การที่อ่อน	สั่งแท็กบ่มี
อยู่ห่าง	อยู่สืบสร้าง	ฮั่วไสนาสวน กิติ
กับ	มีการสั่ง	ค่อยสบายเบาเนื้อ

และโดยทั่วไปการชมเมืองหรือปราสาทของพระราชามักจะพรรณา
ปราสาทโอรสหรือธิดาเจ้าเมืองเสมอ ๆ โดยพระยาขอมสร้างปราสาทให้นางไฉ่เป็น
ที่พัก มีนางสนมเก็บดอกไม้มานานาในสวน (อุทยาน) ทั้งหมดไม้ จำพวก มากมี
ชาวหวาน ตาล ตุ่มสุก มากเฟื่อง มากไฟ มากยม เหม้า และอื่น ๆ สะท้อนภาพ
ระบบนิเวศในสังคมชุมชนโบราณอีสานได้เป็นอย่างดี

สังคมอีสานเป็นสังคมที่มีความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย มีน้ำใจและเต็มไปด้วย
ด้วยความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ พร้อมทั้งช่วยเหลือผู้อื่นแม้คนบ้านเดียวกันหรือแม้แต่แขกต่าง
บ้านต่างเมืองที่มาเยือน นอกจากนี้จะมีเมตตากรุณาหรือไม่ตรีแล้ว คนอีสานยังเต็มไปด้วย
ด้วยคุณธรรมและสามัคคีธรรม รู้จักวิถีอยู่ด้วยกันอย่างสันติ อย่างเป็นพี่เป็นน้องกัน
จริง ในเรื่องพระยาคำกองก็สอนไพร่ไว้เช่นกัน ดังกลอนว่า

อย่าไป	ขมเคียดค้อย	พี่น้องฮ่มเมืองเดียว
ให้ค้อย	เอาใจแข็ง	แต่งแปงเมืองบ้าน

กล่าวคือ พระยาคำกองสอนไว้ว่า คนเราเมื่ออยู่ร่วมบ้านเมืองเดียวกัน
(ร่วมโลกเดียวกัน) อย่าเบียดเบียนบิดาและโกรธแค้นให้กัน ให้ช่วยกันสร้างบ้าน
แปงเมือง (ทำงาน) ถึง จะดี

นอกจากนี้ยังสอนการปฏิบัติงานต่อสังคมชุมชนอื่น ๆ เอาไว้อีกหลาย
อย่าง คือ

คนเฮา	อยู่กันเป็นช่วงคุ้ม	โสมหมู่เดียวกัน
ไผไป	อยู่คนเดียว	โทษภัยเบียดต้อง
จึงโสม	กันเป็นบ้าน	เป็นเมืองประเทศใหญ่ เจ้าเฮย
อยู่คน	เดียวบ่ได้	ปฐมสร้างแต่งมา แท้ตาย
	สิบคนได้	ให้มีนายคนหนึ่ง
ให้มี	หัวหน้าบ้าน	แปงสร้างแต่งกัน เจ้าเฮย
	เมืองใหญ่น้อย	พื้นแผ่นดินโลกี้ เสาขึ้น
ต้องให้	มีเจ้าของนั่งปอง	เบี่ยงแยงเมืองบ้าน
เอ็นว่า	เป็นกษัตริย์สร้าง	คองเมืองตุ้มไพร่
ในคราวตั้ง	แผ่นดินแผ่นฟ้า	มีแล้วแต่ปฐม
ของที่	หามาได้	สร้างก่อมีมา
ให้แบ่ง	ปันกันกิน	ช้อยกันเมื่อหน้า

เอ็นว่า	ทานศีลสร้าง	ทางดีอันประเสริฐ เจ้าเฮย
หลังกูร์-ณา	พราพร้อม	ทั้งข้าเสียวแพง
เมื่อทุกซ์	จนหมด (ไ้)	ได้เพ็งกินกัน แลนา
ประสงค์เพ็ง-เป็นเพ็งตาย		คำคืนแลงเข้า
		(พระยาคำกอง)

สะท้อนแนวคิดการอยู่ร่วมกันในสังคม คนเราจะอยู่คนเดียวโดดเดี่ยวไม่ได้และในสังคมต้องมีหัวหน้าเป็นผู้นำ แสดงถึงระบบผู้นำชุมชนที่มี 10 คน ต้องมีผู้นำคนเราอยู่กันเป็นเขตแคว้น เป็นพวกเป็นเหล่า (เป็นช่วงคุ้ม) ช่วยกันสร้างบ้านเมือง อาณาเขตน้อยใหญ่มีผู้นำผู้ปกครอง มีสิ่งใดแบ่งปันช่วยเหลือกันทั้งเสียว ที่ต้องพึ่งพากันยามทุกข์ยากลำบากตลอดเวลา นับเป็น คุณธรรมที่ดียิ่ง

2.3.2 การปกครองระบบพันธมิตรหรือเครือข่าย

นอกจากการปกครองระบบสืบสันตติวงศ์หรือระบบเครือญาติแล้วการปกครองอีกระบบหนึ่ง คือระบบพันธมิตร หรือเครือข่าย อาจเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่าระบบเมืองเสียว โดยทั้ง 2 เมืองไม่ได้เกี่ยวข้องเป็นญาติมิตรกันแต่มีความสัมพันธ์ลักษณะสหาย หรือผู้ร่วมอุดมการณ์กัน ประชาชนทั้ง 2 เมืองไปมาหาสู่กัน ค้าขายด้วยกัน หากเปลี่ยนยุคสมัยของการปกครองอาจกลายเป็นศัตรูกัน หรืออาจเป็นเพราะขัดผลประโยชน์ แย่งชิงกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการละเมิดสิทธิระหว่างเมืองในเรื่องผู้สาว ในลักษณะโอรสอีกเมืองหนึ่งไปลักลอบได้เสียกับธิดาอีกเมืองหนึ่ง ก็อาจกลับกลายเป็นชนวนสงครามกัน

วรรณกรรมเรื่องตำนานฟ้าแดดสงยาง ที่เมืองฟ้าแดดสงยางมีพระยาฟ้าแดดเป็นกษัตริย์ปกครอง มีธิดาโฉมงามชื่อนางฟ้าหยาด ฟานักในปราสาทเสาเดียวที่พระบิดาหวงแหนและรักมาก ต่อมาพระยาจันทร์มาลักลอบได้นางแล้วกลับเมืองไป ภายหลังส่งคนมาสู่ขอแต่พระยาฟ้าแดดไม่ยอมเพราะรู้ว่าถูกละเมิดและหมิ่นศักดิ์ศรี จนเกิดสู้รบนองเลือดกัน จนนำไปสู่การสงครามและสูญเสีย

นอกจากนี้วรรณกรรมเรื่องขุนนางอ้าวหรือขุนนางอ้าวที่เมืองของบิดามารดา ทั้งสองฝ่ายเป็นเสียวกัน (พันธมิตร) ภายหลังมารดาของท้าวขุนลู (ขูลู) ไปเที่ยวชมสวนเมืองนางไ้ ขณะกำลังตั้งครรภ์และได้ขอผลไม้ในสวนกับมารดาของนางไ้ แต่นางไม่ยอมเพราะนางก็ตั้งครรภ์เช่นกัน จึงไม่ยอมให้ เกิดต่อว่า

และทะเลาะกันจนถึงขั้นตัดเสี้ยว (ตัดขาดพันธมิตร) ไม่เป็นมิตรกันอีก ได้กีดกันไม่ให้นางไฉ่พบขุนหลู ภายหลังจะยกนางไฉ่ให้กับขุนลงที่มาสวามิภักดิ์ นางไฉ่จึงผูกคอตายหนีปัญหา ขุนหลูไปพบนางจึงเชือดคอตายตามคนรักไป

เอกสารโบราณอีสานและจารีตได้กล่าวถึง การมีสิทธิได้รับที่ทำกินในรูปแบบของการแบ่งปันอาณาเขต ดังเช่น ยกบ้านเมืองให้ปกครอง แบ่งทรัพย์สินสมบัติแบ่งผู้คนที่กำลังการผลิต เช่น ในเรื่องขุนบรมที่ส่งลูกทั้ง 7 และสะใภ้ไปปกครองดินแดนต่าง ๆ หรือกรณีพระยาขอมส่งน้องและหลานไปครองเมืองปลายด่าน (ชายแดน) ประเด็นที่ปรากฏในเอกสารสะท้อนภาพการเมืองการปกครอง การก่อบ้านแบ่งเมือง การขยายดินแดนหรืออาณาเขต การเลือกทำเลที่ตั้งถิ่นฐาน การสร้างความสัมพันธ์กับต่างแดน ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชน การก่อสงครามรบพุ่งเพื่อยุติปัญหา ความขัดแย้งภายในบ้านเมือง และผลกระทบจากภายนอกก็มักจะเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์หรือการแย่งชิงทรัพยากร ในแต่ละยุคสมัยเป็นสำคัญ

3. ความเชื่อและพิธีกรรม

คนสมัยโบราณส่วนมากมีความไม่เข้าใจธรรมชาติ เมื่อพบเห็นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เช่น ฝนตก พายุพัด น้ำท่วม ไฟไหม้ ฯลฯ จึงเกิดความวิตกกังวลหวาดกลัวภัยกลัวจะเกิดโรคภัยไข้เจ็บ ทำให้ชีวิตวิบัติเดือดร้อนจากภัยธรรมชาติที่เกินความสามารถของคนธรรมดาจะแก้ไขได้มีความนึกคิดว่าเป็นอำนาจของสิ่งลี้ลับที่มีอำนาจเหนือมนุษย์จนเกิดความเชื่อถืออำนาจของ เทพเจ้า ภูตผีปีศาจ วิญญาณ สัตว์ป่า พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดวงดาว ตลาดจนดิน น้ำ ลม ไฟ บ้านดาลเป็นไปต่าง ๆ นานา ฉะนั้นเพื่อป้องกันภัยพิบัติที่จะเกิดกับตนเอง คนจึงเกิดความคิดความรู้สึกยอมรับหรือบางครั้งก็พยายามขัดขืนสิ่งลี้ลับที่ไม่สามารถอธิบายให้เข้าใจ บ้างก็วิงวอนขอความช่วยเหลือจากอำนาจลี้ลับ โดยเชื่อว่าถ้าบุคคลกล่าวหรือทำให้อำนาจนั้นพอใจอาจช่วยให้ปลอดภัย เมื่อได้รับความปลอดภัยก็ยินดีแสดงความขอบคุณด้วยการเซ่นสรวง บูชาหรือประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ

จากความเชื่อเหล่านั้นได้กำหนดเป็นแนวทางการดำเนินชีวิตโดยมีระเบียบวิธีปฏิบัติเพื่อให้คนในสังคมมีบทบาทหน้าที่ต่าง ๆ มุ่งก่อให้เกิดความสงบสุขกินดีอยู่ดี มีสุขภาพพลวัติภาพที่ดี ในกรณีที่มีการฝ่าฝืนกฎระเบียบข้อกำหนดของสังคมก็มักมีการลงโทษ หรือทำให้ต้องได้รับผลกระทบแตกต่างกันไปตาม

เงื่อนไขของสังคมแต่ละสังคม แต่ละชุมชนต่างก็มีความเชื่อหลากหลายประการเป็นมรดกทางวัฒนธรรมสืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน

3.1 ความเชื่อผีแดนเทพเจ้า การที่มนุษย์มีความเชื่อในเรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติ หรือสิ่งที่เป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติเกิดขึ้น มนุษย์ได้สร้างสัญลักษณ์สิ่งสมมุติที่ไม่เข้าใจและมองไม่เห็น ว่าสามารถบันดาลทั้งสิ่งดีและร้ายแก่มนุษย์ได้ แต่ละชาติแต่ละภาษาก็สมมุติคำเรียกขึ้นมาแตกต่างกัน

คำภาษาอังกฤษเรียก God คำภาษาบาลีสันสกฤตเรียกเทวหรือเทพคำภาษาอินโดนีเซียเรียก เดวา, แดวา คำภาษาจีนเรียกเทียน (แปลว่าฟ้าหรือ Sky) คำภาษาลาวโบราณ หรืออีสานโบราณเรียกแถน ซึ่งใกล้เคียงกับคำภาษาจีนมาก

3.1.1 ผีแดน นับเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายในวรรณกรรมและจารีตของคนอีสาน คนลาว และคนเผ่าไท วรรณกรรมอีสาน – ลาวหลายเรื่องกล่าวถึงผีแดน เรื่องนิทานขุนบรม นับเป็นเรื่องที่ทำให้รายละเอียดรอบด้านมากที่สุดเล่มหนึ่ง เช่น กล่าวถึง “แถนหลวงฟ้าคั่น” เป็นพ่อเจ้า (เป็นใหญ่) และก็คือสักโก (เทพพระอินทร์นั่นเอง) ตามทัศนะกวีผู้ประพันธ์ขุนบรมที่นำเสนอไว้พร้อมทั้งมีชื่อแถนแต่ง (พระพิฆณุกรรม) แถนกม แถนซังเถือก และหุฮี้ ก็คือท้าวจตุโลกบาล

ตัวอย่างคำประพันธ์

อันว่า	ลาวกล่าวไว้	แถนหลวงฟ้าคั่น	ยามนั้น
	เป็นพ่อเจ้า	จอมซ้อยที่เซิง	
หากแม่น	สักโกไ้	เทโวตนยั้ง	
	เป็นมิ่งเค้า	จอมซ้อยยอดสวรรณ	
อันว่า	แถนแต่นั้น	พิฆณุกรรมปรเมศวร	ลงเกิด
เจ้านั้น	ทำฤทธิเป็น	ชูเชิงสอนไว้	
อันว่า	แถนกมเถ้า	ทั้งแถนซัวเถือก	
กับทั้ง	หุฮี้เถ้า	แถนฟ้าฟากสวรรณ	
หากแม่น	จตุโลกท้าว	ทั้งสี่ราชา	
	หลังโลกา	ชูวันแวนแผ่ยน	
(ขุนบรม : 2)			

นอกจากนี้วรรณกรรมเรื่องพระยาคนคาก ที่เป็นวรรณกรรมเกี่ยวกับการสู้รบระหว่างกองทัพพระยาคนคากับพระยาแสน ผู้ดูแลฟ้าฝนและช่วยบันดาลให้พระยานครเล่นน้ำให้เกิดฝน จนเกิดเป็นสงครามยิ่งใหญ่ระหว่างโลกมนุษย์กับสวรรค์ นับเป็นการสะท้อนภาพสงครามระหว่างชนชั้น เพราะการละเมิดละเลยหน้าที่ของผู้มีอำนาจอีกเรื่องหนึ่งนั้น ได้แสดงทัศนะเรื่องเกณฑ์ว่ามีหน้าที่อย่างไร ที่จะปฏิบัติต่อคนในเมืองมนุษย์

อันหนึ่ง	เป็นแสนฟ้า	อัชชาคนเมืองลุ่ม	ดีตาย
ให้เข้า	ได้สืบสร้าง	ให้บุญค้าฮอดแสน	เจ้าเอย
บุญจึ่ง	มาซุค้า	พระยาแสนสุขยิ่ง	จริงแล้ว
เขาก็	ไหลหลังน้ำ	บุญให้ฮอดแสน	

(พระยาคนคาก : 87)

ลักษณะหนึ่งซึ่งสะท้อนทัศนะเรื่องเกณฑ์ของคนอีสาน คือ มนุษย์หรือกษัตริย์ที่มีบารมียิ่ง เมื่อสวรรคตไปแล้ว จะไปสู่สวรรค์เป็นแสนหรือเทพบนฟ้าได้ ดังปรากฏในเรื่อง อินทร์ใช้ชาติ โดยพระอินทร์มาใช้กรรมเวรในโลกมนุษย์แล้วก็ได้กลับไปเป็นพระอินทร์ได้อีก และมีวรรณกรรมอีกหลายเรื่องพระยาแสน ซึ่งมีนัยยะสำคัญ หมายถึงผู้มีอำนาจหรือผู้บริหารที่อ่อนแอ อีกทางหนึ่งด้วย คำเรียกแสนอาจหมายถึงพระอินทร์ หรือเทพบุตรนั้นอาจเรียกผีฟ้า, ผีให้, ผีทางเทิง

3.1.2 ผีเสื้อเมือง (เชื้อเมือง) เป็นผีที่คอยปกป้องรักษากันเมือง คอยบันทึกรื่องราวความดี ความชั่วของมนุษย์ และคอยช่วยเหลือ ใกล้ชิดกับมนุษย์ทั้งบริเวณ แผ่นดิน (นางธรณี) บริเวณแม่น้ำ (นางนาถเมขลา) ในวรรณกรรมเรื่องขุนบรม เรียกเทวดาในชุมพูทวีป 2 ตน (นาง) นี้ว่า นางปีศาจเป็นเชื้อเมือง

ยังมี	สองนางเนา	ผ่อเห็นแน่นเผ้า	
	เขาก็เอน	นางนาถเทวดา	
เสียวว่า	นางปีศาจ	เชื้อเมืองเป็นเจ้า	
ตนหนึ่งหากแม่น	เทเวศเจ้า	นางนาถธรณี	ก็ตาย
นางนั้น	ทงปฐูวิง	แผ่นดินเฮาไว้	

ตนหนึ่งเสียชื่อ	มเหล็กส์แก้ว	เมขลาแมนมิ่ง
เทียนย่อม	หลิงท่อนท้าว	ทรงสร้างสืบเมือง

(ขุนบรม : 3)

คำว่า “ผีเสื้อเมือง” นี้ มีผู้ให้ทัศนะไว้หลากหลายแตกต่างกัน แต่วรรณกรรมเรื่องผาแดง นางไอ่ เมื่อผาแดงซึ่งเป็นกษัตริย์ ราชวงศ์ใหญ่ เมื่อสวรรคตไปเป็นผี ก็กลายเป็นผีเสื้อใหญ่ (หมายถึงเชื้อสาย วงศ์ตระกูลหรือโคตรวงศ์)

บัดนี้เฮาก็	ลดชั่วเมี้ยน	ม้างคาบขันธิ
	มาเป็นผี	ชู้คนเฮาแล้ว
	แนวกษัตริย์ไท	เป็นผีเสื้อใหญ่
	เอาให้ได้	ฝูงอ้ายเงือกงู

(ผาแดง นางไอ่ : 306)

3.1.3 ผีดำ เป็นผีบรรพชนที่คอยปกป้องบ้าน “เรือน” ภาษาถิ่นอีสาน มักออกเสียงว่า “ผีด้าม” (เป็นเสียงยาว) ตอนนางจอม (ธรรม) มเหสีของพระยาจอมธรรม แห่งเมืองนาคองหรือสวนตาล ในเรื่องท้าวฮุ่ง – เจือง ทำเบิกพลีเพื่อขอลูก อาจเรียกว่า พิธีกรรมดำผี

ภูก็คือคิดเผ่าเชื้อชั้นชาติ	พงศา
ธรรม์ยาจอมเจืองเมือง	เลยดำน
ดาความให้ถามผี	ด้าใหญ่
หอซ้อฟ้าเฮือนฮ้าน	ฮ่มขวาง

(ท้าวฮุ่ง : 1,2)

และการของลูกครั้งนั้น ทำให้นางได้โอรสคือท้าวฮุ่งหรือเจือง ในภายหลัง ตามที่ประสงค์

3.1.4 ผีปู่ตา ผีบรรพชนที่เป็นเพศชาย ชาวบ้านจะปลุกศาลไว้ให้ในป่าใกล้บ้าน ถือเป็นป่าชุมชนหรือป่านุรักษ์ มักเป็นที่สูงจึงเรียกบริเวณนั้นว่า ดอนปู่ตา ได้ด้วย

กลุ่มผีให้คุณที่ชาวอีสานดูจะให้ความเคารพศรัทธาค่อนข้างมาก นั้นดูจะเป็น "ผีปู้ตา" ซึ่งถือเป็นกลุ่มผีบรรพชน หรือกลุ่มผีประจำตระกูลที่ส่งกลับไป แล้ว แต่ดวงวิญญาณยังเป็นห่วงบุตรหลานอยู่ จึงเฝ้าหลานอยู่ จึงเฝ้าคอย ดูแล รักษา คุ่มครอง ป้องกันภัยร้ายทั้งปวงที่จะเกิดขึ้นในชุมชน โดยมอบหมายกำหนดให้ "เฒ่าจ้ำ" ทำหน้าที่เป็นผู้ติดต่อประสานงานสื่อสารระหว่างผีบรรพชน กับชาวบ้าน ... การคงชื่อ "ปู้" และ "ตา" อาจมุ่งหวังแทนบรรพชนทั้งฝ่ายบิดา และมารดาให้ ทัดเทียมกันด้วย "ปู้" เป็นญาติทางฝ่ายข้างฝ่ายชาย และ "ตา" เป็นญาติทางฝ่าย หญิง (บุญยงค์ เกศเทศ, 2543 : 19) แต่ผู้วิจัยเห็นว่า "ผีปู้ตา" น่าจะมาจาก มูลเหตุจากการแบ่งหน้าที่ฝ่ายชาย ฝ่ายหญิงในชุมชนอีสาน คือเมื่อฝ่ายหญิงทำงาน อยู่เหี่ยว เฝ้าเรือน จึงเป็นผี "ด้า" ประจำเรือน สืบสายกันต่อไป ส่วนฝ่ายชายต้อง ออกไปป่าล่าสัตว์ ตัดไม้ หาของป่า หรือเป็นนายฮ้อยไปค้าขายต่างบ้านต่างเมือง เมื่อตายไปจึงน่าจะเป็นผี "ปู้ตา" เฝ้าปารอบ ๆ ชุมชน ก็เป็นไปได้

3.1.5 ผีประจำที่ เป็นผีที่ประจำ ทุ่งนา ป่าเขา ถ้ำ น้ำต่าง ๆ ในคำสวดวิญหรือบทสวดวิญ ได้อัญเชิญเทวดา ประจำที่ต่าง ๆ

...ข้าจักอัญเชิญเทวดาทุกราศี อันเสด็จอยู่ในคิรี และปากกว้างทุก ฮ่อมห้วย และฮาวเขา ทั้งแถวเถาและเถื่อนถ้ำ ทุกทำน้าและเหวหิน ทุกภูดินและภู ทางคุ่ม ทุกพุ่มไม้และจอมผา ที่จักเชิญท้าวจตุโลกบาลทั้งสิ้น...

ในวรรณกรรมเรื่องผาแดง นางไอ่ กล่าวถึงการที่ผีเชื้อ (ท้าวผา-แดง) กษัตริย์ใหญ่สวรรคตแล้ว ก็ให้ "ทั่น" ตามผีนานาชนิด นับเป็นการชุมนุมผี ที่สะท้อน ความเชื่อดั้งเดิม เรื่อง จิต-วิญญาณ มุ่งรวมพลัง

ทั้งให้	ทั่นผีน้า	ผีคุณทางท่า
	ผีป่าไม้	ผีเชื้อให้ฮีบมา
		(ผาแดง นางไอ่ : 324)

แม่นว่า	ผีในถ้ำ	ผีภูผี
	ผีทุ่งกว้าง	อย่างค้างอยู่หลอ
แม่นว่า	ผีปากเบี้ยว	ตีนเดียวกองก้อย
	อย่าปล่อยไว้	เกณฑีให้อย่าหลอ

แม่นยำ	ผีเค้าเมา	เฝ้าเหวมีหนี
ให้สู้	ฎีกาจัด	ให้มาอย่าช้า
แม่นยำ	ฝึกกไม้ม	ในโกนหาชอก
	บอกให้สู้	สู้เจ้าเร่งมา นั้นเนอ
ค้อมว่า	พระบอกให้	ผีใหญ่โดยพลัน
	เอากันมา	ชูกายหน้าใช้
	ไหลกันเข้า	ในไพรจัดไพร
	อย่าได้ไว้	ผีใช้ชอกเอา

(ผาแดง นางไอ่ : 306)

3.2 ความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับชีวิต

ในวงจรชีวิตประจำวัน ประจำเดือนในรอบปีของชาวอีสาน ปรากฏ ประเพณีที่เกิดจากความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ ความเชื่อในธรรมชาติและ ความเชื่อเกี่ยวกับบุคคลเป็นจำนวนมาก

"พิธีกรรม คือวิธีการชนิดหนึ่งที่จะนำไปสู่เป้าหมาย การที่เราจะได มาซึ่งสิ่งที่เราต้องการ เราจำเป็นต้องมีการกระทำ และในแต่ละการกระทำก็ต้องมีวิธี" (กิ่งแก้ว อัดถากร 2535, 5) การจัดพิธีกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์แต่ละเผ่าพันธุ์ แต่ละ ยุคสมัยย่อมคล้ายคลึงหรือแตกต่างกันได้ขึ้นอยู่กับระบบความเชื่อและระบบนิเวศหรือ สิ่งแวดล้อมของแต่ละเผ่าหรือแต่ละชุมชนที่สืบทอดต่อ ๆ กันมา

พิธีกรรมการสู่ขวัญก็เป็นพิธีกรรมอย่างหนึ่งที่ผู้กระทำประสงค์ให้ บรรลุผลในการสร้างกำลังใจ นั่นคือการเรียกขวัญ เรียกกำลังใจ เพื่อการเตรียมการ ต่อสู้กับอุปสรรคต่อไป

3.2.1 ขวัญ เป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน มีรูปร่างลักษณะอย่างไรอธิบาย ไม่ได้ ในทัศนะของ คำหมาน คนใด ซึ่งกล่าวถึงขวัญในมโนทัศน์ของชาวอีสาน ไว้ว่า

“เข้าใจว่าชาวอีสานคงแบ่งมนุษย์ออกเป็นสองส่วน คือส่วนร่างกาย อันประกอบด้วยเนื้อ หนัง ขน กระดูก ดับ ม้าม หัวใจ ผ้าขี้ริ้ว และอื่น ๆ ทั้งที่มองเห็นและมองไม่เห็น เพราะมีสิ่ง อื่นปิดบังไว้ ส่วนนี้น่าจะเรียกว่า เนื้อตัว ส่วนที่สอง คือ

ขวัณ ส่วนนี้คือ สิ่งที่มีองไม่เห็น เพราะไม่มีตัว ไม่มีเนื้อ
ไม่มีตน และไม่อาจสัมผัสได้ แต่ก็เชื่อว่าทุกคนมีขวัณ ขวัณ
ไม่ใช่วิญญาณ ขวัณไม่มีชีวิต แต่ขวัณ คือสาระสำคัญของ
ชีวิตและวิญญาณ..... ถ้าขวัณอยู่กับเนื้อกับตัว ก็แปลว่า ผู้
นั้นอยู่ดีมีสุข กินอร่อย นอนหลับ กรนสนั่น พอตื่นขึ้นมาก็
กินได้อีก.....

(อ้างถึงใน ชาคริต อนันทราวัน 2525 : 30)

แม้พิธีกรรมการบายศรีสู่ขวัญของชาวอีสาน อาจมาจากพิธีกรรมความ
เชื่อสิ่งเหนือธรรมชาตินับถือผี หรือสิ่งที่มีองไม่เห็น เช่น แม่ขวัณข้าว (แม่โพสพ) หรือ
ช่วงที่รับอิทธิพลศาสนาพราหมณ์ แม้จนกระทั่งช่วงรับอิทธิพลพุทธศาสนาในภายหลัง
หากนำแนวคิดเรื่องการสู่ขวัญหรือความเชื่อเรื่องขวัณไปวิเคราะห์ในเชิงหลักกรรมทาง
พุทธศาสนา ก็จะเกี่ยวกับเรื่องขันธ (กอง) 5 หรือเบญจขันธ

ขันธ (กอง) 5 มีอะไรบ้าง ?

ขันธ 5 คือ

1. กองรูป (รูปขันธ คือธาตุทั้งสี่ประชุมกันเป็นกาย พร้อมทั้งรูปที่อาศัย
ธาตุทั้งสี่ปรากฏ เช่น ความเป็นหญิง ความเป็นชาย เป็นต้น)
2. กองเวทนา (เวทนาขันธ คือความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่ทุกข์
ไม่สุข)
3. กองสัญญา (สัญญาขันธ คือความจำได้ หมายถึง เจตนา จำรูป จำเสียง)
4. กองสังขาร (สังขารขันธ คือความคิดหรือเจตนา ที่ดีบ้าง ชั่วบ้าง)
5. กองวิญญาณ (วิญญาณขันธ คือความรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น
หายใจ เช่น รู้สึกว่า เห็น, ได้ยิน, ได้กลิ่น เป็นต้น
นี้เรียกว่า ขันธ 5

วิภังค์ อภิธัมมปิฎก 35/543

(อ้างถึงใน สุชีพ ปุณฺณานุภาพ 2539 : 113)

ในส่วนข้อที่ 1 กองรูปหรือรูปขันธนั้นคนอีสานถือว่า มีตัวตนเรียกว่า
"คิง" อันหมายถึง ตัวตนหรือรูปร่างที่มีองเห็นและจับต้องได้ (รูปธรรม)

ส่วนข้อที่ 2 – 4 เวทนา, สัญญา, สังขาร และวิญญาณนั้น คนอีสานรู้ว่า มี แต่ไม่มีตัวตนจับต้องไม่ได้ รวมกันเรียกว่า “ขันธ์” (นามธรรม) เมื่อเกิดเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงไปทั้งในทางดีและไม่ดี ก่อให้เกิดผลกระทบกับความรู้สึก อารมณ์หรือสิ่งที่รับได้ เช่น เจ็บป่วย เกิดอุบัติเหตุเหตุการณ์สำคัญเกี่ยวกับชีวิต คนอีสานต้องจัดพิธีกรรมสู่ขวัญ เพื่อสร้างเสริมกำลังใจเรียกขวัญกลับมาสู่ “คิง” หรือร่างให้สมบูรณ์ดังเดิม

3.2.2 พิธีบายศรีสู่ขวัญ : พิธีกรรมหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต

คำว่า บายศรี มาจากคำว่า “บาย” ในภาษาเขมรแปลว่า ข้าว และคำว่า “ศรี” มาจากภาษาสันสกฤต หมายถึงสิริ, ความเป็นมงคล พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน แปลว่า ข้าวอันเป็นสิริ ขวัญข้าว ภาชนะใส่เครื่องสังเวทในพิธีทำขวัญ เนื่องจากการทำพิธีสู่ขวัญ มีข้าว ขนมข้าวต้ม เป็นเครื่องประกอบอันสำคัญของการทำพิธีเรียกขวัญ จึงเรียกว่า บายศรีสู่ขวัญ และไทบางเผ่าเรียก คำเล่าขวัญ ก็มีบ้าง

การสู่ขวัญของคนอีสานมีหลายประเภท สามารถแบ่งได้ 4 กลุ่ม

1. กลุ่มที่เกี่ยวกับบุคคล เช่น สู่ขวัญเด็ก, สู่ขวัญนาคน, สู่ขวัญพระสงฆ์, สู่ขวัญบ่าว-สาว (แต่งงาน), สู่ขวัญคนป่วย, สู่ขวัญคนออกกรรม (อยู่ไฟ), สู่ขวัญทหาร, สู่ขวัญสะเดาะเคราะห์ต่าง ๆ
2. กลุ่มที่เกี่ยวกับสัตว์ เช่น สู่ขวัญควาย, สู่ขวัญช้าง, สู่ขวัญจิ้ง (วัว) และมีสู่ขวัญม่อน(ตัวไหม)
3. กลุ่มที่เกี่ยวกับพืชพันธุ์ธัญญาหาร เช่น สู่ขวัญข้าว, สู่ขวัญม่อน (ใบหม่อน)
4. กลุ่มที่เกี่ยวกับสถานที่ที่อยู่, ที่อาศัย เช่น สู่ขวัญนา, สู่ขวัญลาน, สู่ขวัญเรือน, (สู่ขวัญขึ้นเรือนใหม่) สู่ขวัญเล่า, สู่ขวัญปิ่น, สู่ขวัญพระพุทธรูป, สู่ขวัญรถยนต์ ฯลฯ เป็นต้น

3.2.3 บทสู่ขวัญอีสาน : ภาพสะท้อนวิถีชีวิตและจิตใจชุมชน

ในบทสู่ขวัญหรือคำสู่ขวัญของภาคอีสาน ได้บันทึกสภาพสังคมวัฒนธรรมของท้องถิ่น เช่น สถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา สถาบันศาสนา สถาบันเศรษฐกิจและสถาบันการเมือง สอดแทรกไว้เป็นจำนวนมาก บทสู่ขวัญเหล่านี้ยึดตามคัมภีร์หรือตำราโบราณ คำโคร่งหลักไม่ค่อยเปลี่ยนแปลง หมอขวัญจะเพิ่มเติมชื่อบุคคล เหตุการณ์ใหม่ร่วมสมัยได้บ้างเท่านั้น

สิทธิเด็กหรือสิทธิครอบครัว ปรากฏในบทสุขัตถ์น้อยหรือสุขัตถ์เด็ก
เกิดใหม่ “ขัตถ์เจ้าจงมาบัดนี้ ขัตถ์เจ้าจงเข้าลีลาลีลา มาอยู่คิงของเก่า ขำจักได้เล่า
ภาคพื้นตามตำรา คราวแต่แม่เจ้าถือ “ภา” ทารกาเข้ามาปฏิสนธิรวมห้อง เมื่อเจ้าเข้า
สู่ท้องแม่มารดา ครั้นนานมาได้สิบเดือน แม่เจ้าจึงสะเทือนเจ็บปวดท้อง ผุงพี่น้องจึงได้
เล่นมาหา ทั้งเฒ่าแก่ลุงตาเพิ่นก็ขึ้นมามาหำ แม่เจ้าเข้าเจ็บท้องอยู่ฮักฮือฮ้อน นอน
แล้วผัดลูก แม่เจ้าเจ็บซึกซึก แม่เจ้าเจ็บซึกเสียน ให้กลืนเกลื่อนไปมา เหมือนดังขำจัก
วาววอด แม่เจ้าจึงทอดคึงนอน เด็กนอนซอนหนาวสั่น ใจสะบัดทั่วทั้งคึง ดิงตนไปดิง
ใจจักหลุดครันแม่เจ้าประสูติลูกม้ามจากอุทร แม่แม่หญิงเจ้าตกหงาย แม่ผู้ชายเจ้า
ตกคว่ำ... ขัตถ์อ่อนน้อยคำหล้าอย่าได้วอน ให้เจ้านอนอยู่อยู่สายฝ้ายแล้วจึงย้ายมา
อยู่อยู่สายไหม พ่อแม่เจ้ายังจงใจฮักห่อ อันนี้หากแม่ธรรมชาติเชื่อพ่อแม่เปิด
ตาเจ้าแล้ว อันนี้หากแม่ธรรมชาติเชื่อแม่คิงเจ้าแล้ว.....พ่อแม่เจ้ายัง
ชวนขวายฮักใคร่ ครันเลี้ยงเจ้าใหญ่แล้ว พ่อแม่บอกให้เจ้านอนเจ้ากัณนอน พ่อแม่สอน
ให้เจ้าอยู่เจ้าก็ซึ้งนงแพง อย่าให้เสียแสงแม่เจ้าเลี้ยง...

บทสุขัตถ์นี้สะท้อนให้เห็นถึง เด็กทุกคนมีสิทธิจะมาถึงกำเนิดในห้อง
แม่ตน ครบสิบเดือน คลอดออกมา พ่อแม่ ปู่ย่าตายาย ญาติพี่น้องต้องช่วยกันดูแล
รักษา ปกป้องคุ้มครอง จากภัยผีร้ายนานา ทำพิธีร่อนกระดังแก่เคล็ดรับเลี้ยงดูลูก ให้
กินนม ให้นอนอยู่สายฝ้าย สายไหม สอนลูกให้รู้จักสิ่งต่าง ๆ ตั้งชื่อให้ลูก สิทธิเด็ก
อีสานที่ปรากฏนี้สะท้อนถึงบทบาทหน้าที่บิดามารดาต้องเลี้ยงดูบุตรตน ปกป้อง
คุ้มครอง ดูแลเลี้ยงลูกให้เติบโต ให้การศึกษา ฯลฯ เป็นบทพรรณนาการคลอดและ
เลี้ยงทารกจนลูกอย่างน่าสนใจยิ่ง

คำสุขัตถ์บ่าวสาว (แต่งงาน) กล่าวถึงภารัตถ์หรือพาวขัตถ์ว่า เป็น
สิ่งที่ขุนนางปูนแต่งดีแล้ว ตามประเพณีโบราณ ชันดอกไม้สมมาลงตาเจ้าโคตร พร้อม
ทั้งมีโอวาทคำสอนแนวทางปฏิบัติของลูกเขย ลูกสะใภ้ที่ต้องปฏิบัติต่อบิดาตวดวงศาพิ
น้อง บ้านใกล้เคียงเคียง ปรากฏข้อควรปฏิบัติและข้อควรงดเว้นที่เรียกว่า ขะลำ
(taboo) ไว้ด้วย

“วันนี้แม่นวันดี วันดีถือมุตตะโชค โดกใบนี้แม่นโดกไม้จันทน์
ขันใบนี้แม่นขันไม้แก้ว ขุนนางปูนแม่นแล้วจึงได้แต่งพาวขัตถ์ดกเครื่องกัณฑ์พร้อม
เฒ่าแก่มานั่งล้อมพาวขัตถ์บรรพณตั้งอยู่สอนลอนซ้ายล่าย มีทั้งฝ่ายผูกแขน มีทั้งแหวน
ใส่ก้อย...”

“ปรากฏเข้าเป็นปี สัมฤทธิ์ชยะโชค ประกอบโยคได้เป็นมิ่งเมียขวัญ ตามสมควรโบราณพื้นแต่งไว้ ชันดอกไม้ยกขึ้นเพียงตา ชันสมมาลงตาเจ้าโคตรงาม ช้อยโชติเงินคำขาว ลูกสาวกกเพิ่นคาค่าหลาย ลูกสาวกลางลูกสาวปลาย เพิ่นคาค่ามาก ป๋ายากแค้นดีหลีปูนแปลงดินนั้น แม่่นพ่อแม่ เฒ่าแก่แลตานายผ่นฮวยอำขึ้นปีใหม่ ฟ้าฮ้องอำเดือนสาม ผุ่งบ่าวฮามมาโอมเอานางค่ากว้าง บให้ฮ้างเฮียงคู่เป็นสองขอเป็นดอกรักแลกันอีกยิ่ง...”

“บัดนี้ช้อยจักเชิญเอาขวัญผัวเมียเจ้านี้ให้เข้ามาเทียมเนื้อ มาอยู่เฮื้อในคิงมาอยู่ฮ้างเฮียมใหญ่ ช้อยจักเชิญเอาขวัญนางงามให้เข้ามาเทียมคู่...ในดวงธรรมเพิ่นกล่าวไว้ เพิ่นแต่งแปลงให้ปั้นเป็นคู่ลงมานำกัน จากสวรรค์ลงมาเกิด ถือเอากำเนิดสายมิ่งสายแนน เฒ่าแก่เพิ่นผูกแขนให้เจ้าเป็นคู่เทียมสอง ให้เจ้ามาปูนปองเป็นผัวแก้ว เมียแก้ว ได้กันแล้วผัวหนึ่งเมียเดียว...”

การกำหนดฤกษ์ยามพิธีการแต่งงานที่อีสานเรียกว่า การกินดอง ต้องกำหนดวันเดือนที่ดีที่เหมาะสมถือเป็นสิริมงคลกับคู่บ่าว – สาว การโอม (สู่ขอ) ลูกสาวซึ่งกำหนดค่า (คาค่า) ไว้หลายหรือไว้มาก แต่ก็ไม่ลำบากจนเกินกว่าฝ่ายชายจะรับได้ บทสวดขวัญนี้ยังได้สะท้อนความเชื่อเรื่องบุพเพสันนิวาส ว่าสวรรค์หรือฟ้า (เทพ, แถน) กำหนดไว้มาก่อนแล้วเรียก “สายมิ่งสายแนน” ปรากฏในวรรณกรรมอีสานหลาย ๆ เรื่อง เช่น ท้าวฮุ่งท้าวเจือง ผาแดงนางไอ่ ท้าวกำกาดำ ฯลฯ ค่านิยมหนึ่งที่ปรากฏในบทสวดขวัญนี้คือ ระบบผัวเดียวเมียเดียว ที่กล่าวไว้ตอนผูกแขนข้างต้นนั้น

นอกจากนี้ยังได้กำหนดบทบาทหน้าที่หรือแนวทางปฏิบัติของลูกเขย ลูกสะใภ้ไว้ในคำสวดขวัญอีกด้วย ดังเช่น

“เจ้าเป็นเขยให้เจ้าทำใจกว้าง เจ้าอย่าได้กล่าวอ้างสรรพสิ่งอันใด ไล่ไก่อให้เจ้าว่า โช โชโล่นมาให้เจ้าว่า เล้ เล้ ไล่จัวไล่ควายให้เจ้าว่า ฮือ ฮือ เจ้าอย่าได้ถือด้าน เตะกะเตียวซุยลุย ต่อหน้าเจ้าโคตร เจ้าอย่าปากโพดสรรพสิ่งอันใด ให้เจ้ามีใจใส ต่อนางแก่นให้”

“เจ้าเป็นลูกสะใภ้ให้เจ้าฮักพ่อผัวแม่ผัว อย่าได้ว่านัว ๆ ขวัญผัวเชิงชู เจ้าผู้ฮักปราชญ์พึงธรรม เถิงเดือนดำเจ้าอย่าเที่ยวเล่นยามค่ำ”

บอกถึงเรือนหลังต่าง ๆ ของญาติผู้ใหญ่ พี่น้อง และเรือนที่มอบให้ว่า

“เฮือนหลังดำนันแม่นเฮือนอา ชายคาสูงหลังใหญ่ กะทอดไส ป่านลม หลังกลมนันแม่นเฮือนพ่อเกยชานต่อหลังสูงนันแม่นเฮือนลุงและเฮือนป้า

หลังหน้ากว้างตั้งใหญ่แขนนาง ลายลงกลมยุบนาศ พื้นแป้นหากมุงกระเบื้องดินขอ มีหอเย็นหลังสูงพร้อมพาด โองม้อาจแขวนหิ้งอาชาไนย ไหในเฮือนโองน้ำบ่อแก้ว หลังนั้นแล้วพ้อมอบให้แก่ลูกทั้งสอง ให้เจ้าพากันปูนปองกินทานอย่าไ้ ให้เจ้า ได้หยาดน้ำเย็นยิ่งเทียมมา ได้กินชิ้นให้เจ้าส่งเฮือนอวอา ได้กินปลาให้เจ้าส่ง เฮือนปู้ย่า..."

ความคาดหวังของญาติพี่น้องหรือของสังคม ประสงค์ที่จะเห็นคู่บ่าวสาวเป็นคนดี สามารถสร้างสรรค์สิ่งดีงามและเจริญก้าวหน้าเป็นครอบครัวที่สมบูรณ์

"ถึงยามค่ำให้เจ้าเข้าบ่อนนอน หัวเอียงหมอนให้มีใจชักพอ ให้เจ้า ตั้งหน้าต่อเฮ็ดแต่ความดี ความสุขมีเพียงพอบ่น้อย แล่งคำด้อยก็ให้อยู่สวัสดิ ก็ข้า เทอญ"

3.2.4 บทสรุปเกี่ยวกับสิทธิการใช้ทรัพยากร

สังคมอีสานโบราณอุดมสมบูรณ์ด้วยป่าไม้ มีระบบนิเวศที่น่าสนใจ โดยเฉพาะสิทธิการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ประเภทป่าไม้ ลักษณะเด่นก็คือ การเข้าป่า เพื่อตัดไม้มาทำเสาเรือนหรือส่วนประกอบของเรือน มีพิธีการหรือขั้นตอนที่ต้องเข้าป่า ไปสำรวจ ตัดเก็บเป็นเวลาแรมเดือน แรมปี สังคมไม้ที่ผ่านการคัดเลือกหรือเลือกสรรดีแล้ว ต้องแสดงภูมิปัญญาเรื่อง ลักษณะดี ลักษณะไม่ดีของต้นไม้ชนิดต่าง ๆ สมัยก่อนไม่ได้ตัดไม้เพื่อขาย แลกเปลี่ยนเป็นเงินตรา แต่ต้องเคารพสิทธิทรัพยากร รู้จักพอ รู้จักแบ่งปัน ให้ความสำคัญของป่าว่ามีเจ้าของ มีผี มีรุกขเทวดาอารักษ์ รักษาดูแล หากทำไม่ดีผิดฮึดคง อาจเสื่อมและวิบัติเพราะตนได้

คำสุวัญเฮือน ที่สะท้อนภาพขั้นตอนการเข้าป่าหาไม้มาสร้างเรือน "บัดนี้จักได้พรรณนาแต่เดิมดาเค้า จัดแจงเข้าป่าหาไม้ปลุกเฮือน มีใจเพียรทั้ง เยื่อนทั้งยาก แต่งงหมากทั้งน้ำบั้งทิงและยา คั่วเคี้ยหาขวานคมและมีดพรว้าแล้วจึง แยกเข้าป่าต้นคว่างดอน เดินโคจรมือแลงมือเข้า วันค่ำเศร้าสุญแล้วคว่ำมา บาง พ่องกินสุราอาหารแกมข้าว ตื่นมือเข้างายแล้วเล่าไป จงใจเข้าดงเลาหาชอก ไปพบพ่อ ลำดัวปลอดดี ไม้มีศรีเอาเป็นเสาแกลแล้วจึงแบกขวานใส่ฟันลง ตัดปลายตรงลำดีอาด หลาด นี่แม่นธรรมชาติไม้ค้ำไม้คุณ ลำพันลุนเสาขวัญเป็นคู่ ที่เกิดอยู่ฝ่ายข้างต้นดอน เหลียวเบ็งงามสอนลอนอินทร์แบ่งปลุกไว้ ตัดเอาได้มาตากเป็นเสาไปหาเอาบ่หยุดบ่ หย่อน เดินเฮ้ออนเข้าป่าดงหนา หลายเวลาเดือนปีติดต่อกัน พอหลายพรว้ามือโตเจ้า

อ่อนแอ เติงยามแลงเข้ายามงายปะเปลา มื้อสืบมื้อหาไม้สืบไป ปีเดือนได้วันยามเข้า
ป่า แดดแอ้งฮ้อนฮ่มไม้ค้อยเพียร

เติงเดือนหกเข้าสังฆานต์ข้ามล่องมาแล้ว ฝนหลังย้อยอำผ้าชุ่มเย็น
บรรจบแล้วพันเฮือนหลังใหญ่ ...”

เรื่องเกี่ยวกับบทสวดและพิธีกรรมสวดนั้นยังคงปฏิบัติสืบทอด
มาและทุกหมู่บ้านยังคงรักษาประเพณี พิธีกรรมอย่างต่อเนื่องจนปัจจุบัน

4. ความสัมพันธ์ทางสังคม

มนุษย์รวมกลุ่มกันเป็นสังคมเพื่ออยู่ร่วมกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลพึ่งพิง
สื่อสารติดต่อกัน มีตำแหน่งหน้าที่ บทบาทแตกต่างกันออกไปโดยมีสถาบันในสังคม
เป็นเกณฑ์ในการจำแนกบทบาทหน้าที่ เช่น สถาบันครอบครัว สถาบันศาสนา
สถาบันการศึกษา สถาบันการเมืองการปกครอง สถาบันทางเศรษฐกิจ สถาบันการ
สื่อสาร สถาบันศิลปะ สถาบันนันทนาการ เป็นต้น

ความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชนอีสาน แบ่งเป็น 2 ลักษณะ

4.1 ฮีต คอง คำสอน

เป็นแนวทางการดำเนินชีวิตตามปกติที่ได้สร้างสรรค์ ประพฤติ
ปฏิบัติ สืบทอดต่อกันมา เป็นธรรมเนียมชีวิตของชาวอีสานเป็นเครื่องมือในการ
สร้างบ้านแปงเมือง จัดระเบียบสังคม เชื่อในสิ่งที่จะให้คุณให้โทษ

4.1.1 ฮีต เป็นคำที่ย่อมาจากจารีตหรือจารีตประเพณีเป็นสิ่งที่
ที่เคยปฏิบัติกันในรอบเดือน รอบปี เป็นวงจรของชีวิต เป็นประเพณีประจำปีหรือ
ประเพณี 12 เดือน ของชาวอีสาน มีประเพณีเกี่ยวกับการบูชาบันทือผี ประเพณี
บูชาสิ่งให้คุณประโยชน์เช่น น้ำ ข้าว ส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับศาสนาชาวบ้านและ
พุทธศาสนา ได้แก่บุญปรีวาสกรรม บุญคูณลาน บุญข้าวจี บุญมหาชาติ บุญ
สงกรานต์ บุญบั้งไฟ บุญข้าสะ บุญเข้าพรรษา บุญข้าวประดับดิน บุญเข้าสาก
(สลากภัต) บุญออกพรรษา (บุญช่วงเฮือ) บุญกฐิน และลอยกระทง

จารีตประเพณีเหล่านี้ นิยมจัดประกอบพิธีกรรมที่วัดเป็นส่วน
ใหญ่เพื่อให้ทุกคนในชุมชน มีส่วนรวมกิจกรรม ในวัดซึ่งเป็นทีสาธารณะ เป็นสมบัติ
กลางของชุมชน ทุกคนมีสิทธิใช้ แต่ก็มีระเบียบวิธีปฏิบัติกำหนดไว้เพื่อความสงบ

การเรียนรู้ จารีตประเพณีสิบสองเดือนของชาวอีสานก็เป็นสิทธิการศึกษา
เรียนรู้ของสมาชิกในสังคม ได้มีสิทธิโอกาสร่วมชุมนุมกันทำบุญและกิจกรรมศาสนา
ประจำเดือนทุก ๆ เดือนของรอบปี ผลที่ได้รับคือ ทุกคนได้มีเวลาเข้าวัดกับหลัก
ธรรมะทางพุทธศาสนายิ่งขึ้น ทำให้ประชาชนในย่านใกล้เคียงรู้จักมักคุ้นสามัคคีกัน
เป็นอย่างดี และมีผลโดยอ้อมคือ เมื่อว่างงานจากอาชีพแล้ว ก็ยังมีจารีตบังคับให้
ทุก ๆ คนเสียสละทำงานร่วมกัน เพื่อสังคม ชุมชนส่วนใหญ่ ไม่ให้คนว่างงาน ถ้า
ผู้ใดฝ่าฝืน ละเมิด จะถูกสังคมลงโทษตั้งข้อรังเกียจอย่างจริงจัง (จารุบุตร เรื่อง
สุวรรณ, 2522)

ปัจจุบันนี้ ชุมชนบางแห่งก็ไม่สามารถจัดได้ครบทุกเดือนจะเลือก
ประเพณีเด่น ๆ มาจัด ประเพณีค่อนข้างเด่นของชาวบ้านทั่วไป ก็อาจจัดบุญที่มี
ความสำคัญคือ บุญบังไฟ ซึ่งเป็นบุญบูชาพระยาแถน หรือเป็นประเพณีเบิกพลี
พระยาแถนเพื่อขอฝน กับการเกษตรของชุมชน และเพื่อความสนุกสนาน ตลอด
จนก่อจิตสำนึกร่วมและสามัคคีของชุมชน

4.1.2 คอง

คองสิบสี่ก็เป็นแนวทางที่พึงใช้เป็นหลักปฏิบัติในชีวิตครอบครัว
ต่อศาสนาและสำหรับทำวพระยา ผู้ปกครองบ้านเมืองและบุคคลทั่วไปได้ปฏิบัติ
ยึดถือ นับเป็นสิทธิ ชุมชนเชิงจารีตที่ใช้เป็นบรรทัดฐานของคนในสังคม

ลักษณะคองสิบสี่ ที่เป็นวิถีชีวิตของชาวบ้านอีสานประเพณี
ปฏิบัติกันมา มี 14 คอง ผู้วิจัยได้นำฉบับปริวรรตพระอริยานุวัตรมาจัดกลุ่มใหญ่
ตามลักษณะสถาบันทางสังคม ได้ 4 กลุ่ม ได้แก่

4.1.2.1 เกี่ยวกับสถาบันครอบครัวหรือเครือญาติ มี

1. อีตปูคองย่า
2. อีตพ่อคองแม่
3. อีตไ้คองเขย
4. อีตป้าคองหลาน
5. อีตลูกคองหลาน
6. อีตปู่คองหลาน

4.1.2.2 เกี่ยวกับสถาบันสังคม และเศรษฐกิจ มี

1. ฮีตเจ้าคองแก่
2. ฮีตไฮ่คองนา
3. ฮีตปีคองเดือน

4.1.2.3 เกี่ยวกับสถาบันการเมืองการปกครอง มี

1. ฮีตเจ้าคองขุน
2. ฮีตท่างคองเพีย (พระยา)
3. ฮีตไพร่คองนาย
4. ฮีตบ้านคองเมือง

4.1.2.4 เกี่ยวกับสถาบันศาสนาและการศึกษา มี

1. ฮีตวัดคองสงฆ์

(ฉบับปรีวรรตโดยพระอริยานุวัตร)

นับเป็นกุศโลบายการควบคุมสังคมของชาวอีสานสมัยก่อนที่มีวัตรปฏิบัติ หรือแนวทางการดำเนินชีวิต ของบุคคลแต่ละกลุ่มแต่ละตำแหน่ง ฐานะที่ต้องปฏิบัติต่อผู้อื่น และชุมชนโดยไม่ละเมิดสิทธิของบุคคล หรือชุมชน เพื่อความสงบสุขของชุมชน

4.1.3 คำสอน เป็นบทบาทการสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมของชุมชนอีกวิธีหนึ่ง การถ่ายทอดองค์ความรู้ ถ่ายทอดศีลธรรมจรรยาบรรณแนวทางการประพฤติปฏิบัติ เป็นการฝึกฝนเรียนรู้และสร้างภูมิปัญญาลักษณะคำสอนในสังคมชุมชนอีสาน นิยมสอนด้วยวาจาหรือมุขปาฐะเป็นส่วนใหญ่การสอนลายลักษณ์อักษรบนสมุดไทยหรือใบลาน เฉพาะผู้บวชเรียน นักปราชญ์หรือบัณฑิต ซึ่งเป็นผู้ชายเป็นส่วนใหญ่

ผู้หญิงจะสอนกันในกลุ่มผู้หญิงด้วยการปฏิบัติ สาธิต บอกสอน เฉพาะตัว เฉพาะกลุ่มมากกว่า เช่น ขณะทำงานด้วยการด้วยการลงช่วงเส้นฝ้าย เป็นต้น

ภาคอีสานมีวรรณกรรมคำสอนเป็นจำนวนมาก มุ่งเสนอจริยธรรม สอนกาย สอนวาจา สอนใจ เช่นเรื่องอินทนิญาณสอนลูก สีนราชสอนลูก ท้าวคำสอน ฯลฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระยาคำคองสอนไพร่ เป็นวรรณกรรมสอนคนในสังคมชุมชนทุกระดับ ทั้งพระมหากษัตริย์ เสนาอำมาตย์ ประชาชนทั่วไป

สิทธิภูมิปัญญา สิทธิแห่งการเรียนรู้และความเฉลียวฉลาด
 วรรณกรรมอีสานเรื่อง พระยาคำทองสอนไพร่ ได้กล่าวถึง การงานและหน้าที่ของชาย
 ในฐานะเป็นผู้นำของครัวเรือน งานแรกสุดคือ การสร้างบ้านแปงเรือน ที่อยู่อาศัยทำ
 เล้า (ยุ้ง)

พ่อชาย	แปงเฮือนชาน	เวียกงงานแสนชั้น
	คองเฮือนสร้าง	คือชายตกแต่ง
	เฮ็ดเฮือนแล่เล้า	เสาะไม้แก่นดี เจ้าเอย

นอกจากนี้ยังเป็นงานเกี่ยวกับการทำนา ทำมาหากิน และงานฝีมือ
 เป็นงานที่ เกี่ยวกับการก่อสร้าง การทำไร่ ทำนา สวน เข้าดงดอน เพื่อหักร้างถางพง
 เพื่อทำสวนไร่ เมื่ออยู่บ้านต้องสานแห สวิง อวน นาง และนำวัว ควาย เกวียนไถลาก
 ลึงของ ต้องเรียนรู้วิธีการแต่งแปงแก้ไขซ่อมเครื่องมือเครื่องใช้ในครัวเรือน เช่น รู้จัก
 สานครุ ตะกร้า จ่อ ดั้ง เบียน ทอ (กระทง) ฮิ้น (พ้อม) หลา ไน อ้าว เปียด ตีมีด ขวาน
 พร้า ดาว หอก หลาวไม้ ไมให้ดอยากเครื่องมือสอย จึงจะทำให้ประสบผลสำเร็จ
 และเป็นที่ยอมรับของครอบครัวและชุมชน และผู้ชายต้องแสดงความกล้าหาญ ในการ
 เดินทางเข้าป่าดงพงไพร ต้องมีสติปัญญาเก่งกล้า รอบรู้ เพราะผู้ชายมีหน้าที่ให้ความ
 ค้ำครองและให้ความอบอุ่นแก่ครอบครัว

ให้เป็น	ชายเก่งกล้า	ผญาฮ่ำเฮียนถึง แท้เนอ
อีกทั้ง	การเมืองมี	บ่โลวางเว้น
		(พระยาคำทอง)

เป็นผู้ชายนั้นควรเป็นบุคคลที่มีความเก่งกล้าสามารถ วิชาการ
 ความรู้ทั้งหลายควรเรียนให้ถึงขั้นใช้ประโยชน์ การบ้านการเมือง ก้อย่าได้ละเว้น แต่
 ต้องมี คุณธรรมมีศีลธรรมด้วย ดังว่า

ชายนั่น	เว้นชั่วไว้	ให้เฮ็ดแต่ทางดี
อย่า	ระมาทศีลทาน	ชาติชายสกุลกล้า แท้แล้ว
เวียกนั่น	มีหลายแท้	โลกียอนันต์เนก
ขอให้	เฮียนศาสตรเพทเพียง	ลือล้ายอดคน นั้นท่อน

คนในสมัยนั้นจะต้องพยายามขวนขวายศึกษาหาความรู้และได้ร่ำเรียนวิทยาการต่าง ๆ มากมายหลายแขนง ให้เรียนรู้การจักสาน ปั่นหล่อ เจียรไนแก้ว ตีเหล็ก สิว เสียม ตีเงินคำแก้ว ชัน ไม้ และสิ่งต่าง ๆ อีก เพื่อความรอบรู้ และสามารถดำเนินชีวิตได้อย่างปกติสุข

4.2 กลไกการควบคุมสังคม

แม้ว่าชุมชนอีสาน จะมี "ฮีต คอง คำสอน" เป็นธรรมเนียมชีวิตคอยชี้นำแนวทางการดำรงตน ปฏิบัติตนในสังคมไว้แล้วก็ตาม แต่เป็นธรรมดาตามหลักไตรลักษณ์ ในพระพุทธศาสนา คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่ย่อมไม่แน่นอน ผู้คนในสังคมก็แตกต่างกัน ทั้งแนวความคิดค่านิยม ประสพการณ์ ความจำเป็น หรือด้วยเหตุอื่น ก็ทำให้มักจะมีผู้ละเมิด สิทธิชุมชน หรือเบี่ยงเบนไปจากคองหรือครรลองชีวิตในชุมชนอีสาน จึงมีสิ่งที่เป็นกลไกควบคุมสังคม ซึ่งมี 2 ลักษณะ คือ

4.2.1 ขะลำ ถือเป็นคติเงื่อนไขเชิงห้าม

วัฒนธรรมความเชื่อ "ชะลำ" ในท้องถิ่นอีสานยังนับถือกันอยู่มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในท้องถิ่นชนบท ซึ่งอาจเรียกชื่อต่าง ๆ กันเป็น "กะลำ" หรือ "คะลำ" บ้างก็มี

ส่วนในท้องถิ่นเหนือ (ล้านนา) จะมีวัฒนธรรมเชิงห้ามที่มีความหมายใกล้เคียงกันกับชะลำมาก เรียกว่า "ซิด" หรือ "ซิด" เช่น ถ้าเกิดความไม่ปกติสุขในครอบครัว ก็เชื่อว่าเป็นการกระทำของซิด ตัวอย่างความเชื่อของคนทางภาคเหนือ มีข้อห้ามมิให้กระทำ ถ้าผู้ใดกระทำถือว่าซิด

ในประเทศทางยุโรป เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส มีวัฒนธรรมความเชื่อเชิงห้ามเช่นเดียวกันโดยจะเรียกว่า ตาบู (Tabu, Taboo)

ชะลำเกี่ยวกับที่อยู่อาศัย

ที่อยู่อาศัยเป็นปัจจัยหลักของมนุษย์ตั้งแต่โบราณผูกพันกับชีวิตประจำวันเป็นอย่างมาก จึงเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดความรู้สึก ความนึกคิดและความเชื่อในเรื่องที่อยู่อาศัยเป็นจำนวนมาก ในลักษณะต่าง ๆ กัน ดังนี้

“ห้ามสร้างบ้านเรือนในที่วัดหรือซากพระธาตุร้าง”

ความเชื่อนี้สอนให้คนในสังคม รู้จักมีความเคารพยำเกรงในพระพุทธรูป ศาสนาบริเวณใดที่เป็นที่ตั้ง หรือเคยเป็นที่ตั้งวัด สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เช่น โบสถ์ วิหาร ที่เป็นสาธารณะของส่วนรวมถือว่าไม่สมควรจะสร้างบ้านเรือนตรงนั้น เพราะเชื่อว่าบริเวณนั้นอาจมีผีสิงเทวดาสงสถิตอยู่ หากคนในสังคมผู้ใด ที่มาอยู่ใหม่ในชุมชนจะไปสร้างบ้านทับเรือนเทวดาเหล่านั้น จึงถือเป็นการไม่สมควร ไม่นิยมกระทำกัน คนอื่นเห็นว่าบุกรุกที่สาธารณะ ที่ศักดิ์สิทธิ์แต่เดิมก็จะประณามไม่ยอมรับ จึงเป็นเหตุให้อยู่อย่างไม่เป็นสุข

ชะล่ำเกี่ยวกับเครื่องนุ่งห่ม – เครื่องใช้

เครื่องนุ่งห่มหรือเครื่องมือเครื่องใช้ เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่มีชะล่ำเป็นเงื่อนไขที่ช่วยสร้างความสงบร่มเย็นกับชีวิต ดังนี้

“บิโหมวกเข้าวัด”

วัดเป็นสถานที่สำคัญและศักดิ์สิทธิ์ในชุมชน พระภิกษุในวัดเป็นผู้สละทุกอย่าง แม้โกนผมก็เป็นวัตรปฏิบัติที่สงฆ์ต้องรักษาวินัย พระสงฆ์จึงเป็นที่เคารพกราบไหว้ ของประชาชนทั่วไป การที่จะเข้าไปในวัดแล้ว สวมหมวกถือว่าไม่เคารพสถานที่ ไม่เคารพบุคคล เพราะหากสวมหมวก ย่อมจะดูว่าสูงกว่า พระภิกษุซึ่งโกนผมเสียอีก จึงไม่เหมาะสม

ชะล่ำเกี่ยวกับประเพณีศาสนาจริยธรรม

ความเชื่อประเพณีศาสนาและหลักจริยธรรมต่าง ๆ ก็สามารถสร้างความปลอดภัย และสงบสุขให้เกิดแก่สังคมได้เช่นเดียวกัน

“บ่อนเข็ดบ่ยำ บ่อนชะล่ำบ่ย่าน”

สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ไม่ยำเกรง สถานที่ต้องห้ามก็ไม่กลัว หากใครขึ้นทำดงกล่าวมา ถือว่าไม่ดี ไม่เหมาะสม เพราะการจะสั่งสอนหรือกำหนดข้อห้ามไว้นั้น คนรุ่นเก่าก่อนได้ไตร่ตรอง มีประสบการณ์มาก่อนหากใครไม่เชื่อฟังก็อาจเกิดสิ่งอัปมงคลแก่ตัวเขาเองหรือครอบครัว

“ใส่บาตร ถามเจ้าหัว”

หรือตักบาตรอย่าถามพระ เพราะพระภิกษุมีวินัย ก็ต้องรับของที่คนอื่นทาน ไม่เรียกร้อง จึงไม่ควรถามพระว่าอยากได้อะไร สิ่งใด เป็นเรื่องไม่ดี ไม่เหมาะสม

ชะล่ำที่เกี่ยวกับประเพณี ศาสนาและจริยธรรม มุ่งสอนให้ผู้คนในสังคม รู้จักจารีตประเพณี ศาสนาและหลักจริยธรรมที่สังคมอีสานยึดถือมาตั้งแต่บรรพกาล ว่ามีความสำคัญยิ่งต่อการประเพณี ปฏิบัติ ในสังคมให้อยู่ดี มีสุข มีความร่มเย็น ผู้น้อยเคารพผู้ใหญ่หรือพระสงฆ์ มีเข้าของรู้จักเชื่อเพื่อเผื่อแผ่แบ่งปัน ให้ญาติ ลุงป้า ยายยาย แบ่งปันทำบุญทำทาน รู้จักร่วมกิจกรรม พิธีกรรมในสังคมเป็นอย่างดี ก็จะเกิด ประโยชน์สุขแก่ตน ครอบครัว ญาติมิตรและชุมชนในที่สุด

4.2.2 กฎหมาย

กฎหมายโบราณภาคอีสาน มีผู้กล่าวถึงครั้งแรกคือ สมเด็จพระยาตำรางราชานุภาพ ทรงประทานกฎหมายอีสานให้กับหอสมุดแห่งชาติ เมื่อปี พ.ศ.2449 ต่อมา จารุบุตร เรื่องสุวรรณนามากล่าวถึงอีกครั้งหนึ่งในงาน สัมมนาวิชาการที่วิทยาลัยครูบุรีรัมย์ เมื่อ พ.ศ.2525 และ อรรถ นันทจักร ได้สำรวจ กฎหมายอีสานในช่วงปี พ.ศ.2525 พบอีก 6 ฉบับ

สิ่งที่กำหนดพฤติกรรมของสังคมอีสาน เป็นสิ่งที่สังคม ยึดถือปฏิบัติโดยปราศจากบทลงโทษ แต่ถ้าไม่ปฏิบัติตามก็จะ ชะล่ำ ซึ่งคล้ายกับ ข้อห้ามหรือข้อควรปฏิบัติ กำหนดไว้เป็นบรรทัดฐาน รวมทั้งประเพณี คำสอนต่าง ๆ

กฎหมายโบราณจึงประกอบไปด้วยประเพณีที่ได้รับการ ยอมรับและถือปฏิบัติ เป็นปรากฏการณ์อย่างหนึ่งซึ่งไม่สามารถแยกจากสังคมได้ ลักษณะกฎหมายอีสานจึงแยกได้เป็น 2 ประเภทคือ (อรรถ นันทจักร : 2529 น. 83)

4.2.2.1 กฎหมายสมัยจารีต ประกอบด้วยธรรมศาสตร์ ปกรณ์และกฎหมายลักษณะพิจารณาอาณัติและธรรมจักร กฎหมายหนองบัว ลำภูฉบับวัดบ้านเหล่าหมี กฎหมายฉบับนายบาน โพิไทร กฎหมายอีสานฉบับสมุด ไทยดำ ทุกฉบับใช้อักษรตัวธรรมและไทยน้อย แสดงความสัมพันธ์กับกฎหมาย ล้านช้างอย่างใกล้ชิด

กฎหมายโคสราษ พิจารณาอาณัติและธรรมจักร เทียบกัน ธรรมศาสตร์ปกรณ์และกฎหมายลักษณะพิจารณาอาณัติและธรรมจักร เปรียบเทียบกันมีต้นกำเนิดในล้านช้าง เค้าโครงกฎหมายไม่แตกต่างกันนักมี รายละเอียดบางประการ อัตราปรับโทษและภาษาที่ใช้แตกต่างกันบ้าง เป็นกฎหมาย ที่ตราขึ้นสมัยพระเจ้าโพธิสาลราช (พ.ศ.2059 – 2091) มหาสิลา วีระวงส์ ได้ศึกษา กฎหมายคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ภูฮาน ของล้านช้างพบว่า กฎหมายล้านช้างมี 3 ฉบับ

คือ สร้อยสายคำ สังคหปรณและธรรมศาสตร์ มีหลักฐานว่ากฎหมายล้านช้างปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรสมัยพระเจ้าโพธิสาลราช และมีการเพิ่มรายละเอียดสมัยพระไชยเชษฐา กฎหมายอีสานสมัยจารีตอยู่ในกรอบของพระพุทธศาสนา คือมีการแบ่งกฎหมายเป็นห้อง ตามหลักของศีลห้าและเปรียบเทียบกับอุทาหรณ์ทางพุทธศาสนาด้วย ทั้งยังปรากฏหลักอินภาษ ซึ่งเป็นสิ่งที่พระอินทร์ปลอมแปลง พระองค์มาสั่งสอนเสนาอำมาตย์ให้ลดอคติ 4 ประการคือ ฉันทาคติ โทสาคติ ภยากติและโมหาคติ ในหลักอินภาษกำหนดโทษผู้ตัดสินคดีด้วยความลำเอียงว่า เมื่อตายไปจะต้องตกนรก กฎหมายสมัยจารีตจึงผูกพันกับจารีตประเพณี และกล่าวอ้างเสมอในตัวบทกฎหมาย

4.2.2.2 กฎหมายหลักคำคลองเมืองว่าด้วยฮีต 12 คลอง 24

กฎหมายหลักคำคลองเมืองว่าด้วยฮีต 12 คลอง 24 พระเจ้านันทยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ประทานให้หอพระสมุดแห่งชาติ เมื่อวันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2449 ในปกหน้าของกฎหมายระบุว่า

เป็นกฎหมายของพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ดำรัสใช้ในหัวเมืองลาวไทยทั่วไป กฎหมายนี้ออกเมื่อ ณ วันที่ 5 แรม 13 ค่ำ เดือน 4 จุลศักราช 1220 (อ้างถึงใน อรรถ นันทจักร : 2529 น. 98)

หลักคำสอนเมืองว่าด้วยฮีต 12 คลอง 24 ตราขึ้นโดยพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื้อความยังคงมีเค้าจารีตตามแบบราชสำนักกลุ่มน้ำโขง เริ่มด้วยการกำหนดความผิดเป็นประเภทต่าง ๆ โดยอาศัยข้อวินิจฉัยในพุทธศาสนา เริ่มจากความผิดขั้นปาราชิก และลำดับความผิดตามหนักเบาต่อไป กล่าวถึงการลักขโมย ฆ่าสัตว์กินข้าวแสด ข้างหรือสัตว์ต่าง ๆ แหว่งกัน มิจสาจน ต้นไม้ไผ่สีสุก ตาแสงชำระความ ขายผืนเลนเบี้ย สูบผืนตามลำดับ การตรากฎหมายฉบับนี้แสดงสิทธิธรรมของราชสำนักสยามต่อดินแดนอีสาน เป็นการผสมผสานหลักการปกครองฝ่ายอาณาจักรและฝ่ายธรรมจักร เพราะหลักคำ ในความหมายท้องถิ่น หมายถึงพระผู้ใหญ่ที่เป็นที่เคารพนับถือของชุมชน ตามธรรมเนียมล้านช้าง แสดงว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตระหนักในวัฒนธรรมที่แตกต่าง จึงมีข้อยกเว้นสำหรับคนในหัวเมืองลาว โดยเฉพาะการเลือกคู่ครองและการปฏิบัติตามฮีต - คอง

แต่หัวเมืองฝ่ายลวานั้น พอที่จะปลูกแบ่งจำให้ปลูกแบ่ง
ตามอย่างประเพณี มีพระราชอาชญาแน่แล
แม้กฎหมายฉบับนี้จะยังยึดถือฮึด – คง ตามแบบล้านช้าง แต่
ความคิดหลักก็คือ ประชาชนในภาคอีสานเป็นไพร่ฟ้า ข้าแผ่นดินของพระมหากษัตริย์
ไทยดังความว่า

อาณาจักรหลักคำเจ้า ยังชะหม่อมได้ตั้งไว้ตามบรมกษัตริย์
มาแต่ก่อนให้เป็นปกติ แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าทำวเพียงผู้ใดห้ามม้าง
อาณาจักรหลักคำเจ้ายังชะหม่อม จะเอาตัวเป็นโทษอย่างหนัก

กฎหมายสมัยจารีต หรือ กฎหมายจารีตประเพณีได้กล่าวถึงเรื่องสิทธิไว้
หลายลักษณะน่าสนใจ

1. สิทธิสาธารณะ ได้กล่าวไว้สอดคล้องกับคองของสังคม กำหนดบท
ลงโทษความผิดอันเกิดจากการใช้น้ำ ขโมยน้ำ การสัญจรทางน้ำ เพราะบ่อน้ำและน้ำ
มีความสำคัญต่อชุมชน ทุกคนต้องร่วมมือกันดูแลรักษา ซึ่งปรากฏในกฎหมายโคส
ราชและในฮึดบ้านคองเมืองว่า

อันหนึ่ง	น้ำบ่อแก้ว	ทั้งหมดอยู่แหลว
คันว่า	ไฟไปถม	สร้างเขื่อนกวมไว้
กัจก	ฉิบหายแท้	มินานชิตายจุ่ม ไปแล้ว
อันนี้	ธรรมกล่าวห้าม	อย่าได้ลวงคองฯแท้ตาย

ในกฎหมายหนองบัวลำภู ฉบับนายบาน โพิธิไทร ก็เน้นให้คนปฏิบัติ
ตามฮึดบ้านคองเมืองอย่างเคร่งครัด ทุกเรื่องและเสมอต้นเสมอปลาย

2. สิทธิในที่ดิน การทำไร่ – สวน – นา กฎหมายกำหนดไว้ชัดเจน
ว่า ใครปรับปรุงที่ดินเพื่อการเพาะปลูก และมีขอบเขตแน่นอนที่ดินย่อมตกเป็น
กรรมสิทธิ์ของผู้นั้น และคุ้มครองในกรณีพิพาท เช่น

มาตรา 1 ผู้ใดกันสร้าง (ขุดบ่อ) ในที่มีฮึดหลักสัการ เครื่องปลูก ของ
ฝั่งได้เอาใส่กินอยู่ทุกวัน ถ้าช้าง ม้า วัว ควาย สัตว์อันมีเจ้าของตัวใด มันจะเข้าบัง
เบียดเครื่องในสวนนั้น มันตกส้างตาย อย่าให้มีโทษแก่เจ้าของส้างเทอญ

(กฎหมายโคสราช)

เอกสารโบราณประเภทศิลาจารึกนับเป็นหลักฐานสำคัญทางโบราณคดี และประวัติศาสตร์ที่เป็นที่ยอมรับความน่าเชื่อถือเกี่ยวกับบันทึกเรื่องราว เหตุการณ์ ของสังคมและชุมชน แต่ละยุคสมัยเอาไว้ จึงขอเสนอข้อมูลสิทธิชุมชน ดังปรากฏต่อไปนี้

ศิลาจารึกวัดมุจลินทอาราม 1. (ข.ก.8) : หลักฐานสิทธิการเมือง เรื่องชุมชน

1. ความเป็นมา

ศิลาจารึกหลักนี้เก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานฯ จังหวัดขอนแก่น สร้าง พ.ศ.2137 อักษรไทยน้อย จำนวน 2 ด้าน ด้านที่ 1 มี 17 บรรทัด ด้านที่ 2 มี 13 บรรทัด กล่าวถึง พระวรวงศ์เธอกรมพระไชยติข (โอรสพระไชยเชษฐาธิราช, พระราชนัดดาพระโพธิ์สาลราช) ได้อุทิศที่ดินให้กับวัดมุจลินทอาราม เมืองห้วยหลวง มีการเถรภิเสกมหาสังฆนายก (พระสังฆราช) คือ มหาสังฆราชามุจลินทมูลนีจุฬาลงโลก กล่าวถึงชุมชนต่าง ๆ ได้แก่ นาหอกลอง, นาเจ้าน้อย, นาเรือ, นาต่อ, นาคว้านน้ำ, ส่วยหน้า, นาถิ่นตอง, นาแควาบอน, นาแก้วสมคราม, นาหมาตายดึก, นาท่าเรือ, นาคลองของ, นาพวกไก่, นาแพง และที่สำคัญที่สุดคือ ได้ทรงประกาศเขตปลอดอาญาแผ่นดินไว้ที่วัดมุจลินทอารามแห่งนี้ด้วย แสดงว่าษัตริย์ประกาศให้อาญาสิทธิแก่วัด นั่นคือ ผู้กระทำผิดพระราชอาญา ผิดกฎหมาย เมื่อเข้าไปในเขตวัดจะได้รับอภัยโทษ

2. คำอ่าน

“มาตรานี้ บพิตรเจ้าตนเป็นภูมิบาลปลงประสิทธิ์อาญาไว้ฉันนี้ บุคคลผู้ใดพิบัติในพระราชอาญา และผิดขุนผินนายตัวแล่นเข้ามาในเขตมุจลินทอารามที่นี่ แม่นว่า ปาทะหนึ่งเข้า ปาทะหนึ่งอยู่นอกก็ตีให้อภัยชีวิตแก่บุคคลผู้นั้น ผิดควรฆ่าควรผูกควรตี อย่าผูกอย่าตี อย่าฆ่า เท้าให้มีข้าวตอกดอกไม้ ผึ้ง (ผึ้ง) เทียน คารวะแก่แก้วทั้ง 3 แล้ว ให้เอาออกมาพิจารณาตามคองเมือง ครั้นใส่สินไหมแล้ว ให้อภัยให้หาเวียกข้อย โพรให้หาเวียกไพร่ คนผู้ใดให้หา เวียกผู้นั้นพระราชอาญาสิทธิไว้ดังนี้ เพื่อให้เป็นนรหิตถาวรกับพระศาสนา...ฯลฯ”

3. เนื้อเรื่อง

เป็นพระบรมราชโองการของกษัตริย์ จึงมีความหมายมากเท่ากับกฎหมาย ที่พิเศษก็คือ ล้มล้างกฎหมายอาญาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง มาใช้กฎหมายตามประกาศนี้แทน (ในเขตปลอดอาญาแผ่นดิน) จากการตรวจสอบกับพงศาวดารลาว ฉบับกระทรวงศึกษาธิการลาว พ.ศ.2500 พบว่า ธรรมเนียมการประกาศเขตวัดเป็นเขตปลอดอาญาแผ่นดิน นิยมปฏิบัติสืบมาเป็นประเพณีล้านช้าง ตั้งแต่สมัยพระเจ้าสามแสนไทย (พ.ศ.1917 – 1959) ส่วนใหญ่มักจะประกาศเขตปลอดอาญาแผ่นดินเนื่องในการเฉลิมราชสมบัติหรือการฉลองพระอารามหลวง แสดงให้เห็นอำนาจของสถาบันศาสนา และพลังในการเสนอความเห็นชอบในการสืบราชสมบัติ ตลอดจนการให้ความเป็นธรรมแก่ประชาชน

ศิลาจารึกวัดห้วยห้าว (ห่าว) : ประกาศธรรมสงฆ์ เพื่อสิทธิ

สาธารณะ

1. ความเป็นมา

ลักษณะจารึกเป็นแผ่นหินรูปใบเสมา ชนิดหินชนวนอักษรที่จารึกเป็นอักษรไทยน้อยที่คล้ายตัวอักษรฝักขามของล้านนา จารึกเมื่อ จ.ศ.969 รว พ.ศ.2150 มีการจารึกอักษรด้านเดียว ขนาดสูง .59 เมตร ด้านบนกว้าง .23 เมตร ด้านล่างกว้าง .20 เมตร จำนวนอักษรจารึก 22 บรรทัด อักษรสมบูรณ์ชัดเจนทุกตัว การค้นพบมีนายสัมฤทธิ์ สุภามา ข้าราชการสำนักงานศึกษาธิการจังหวัดเลย ได้แจ้งและนำทางให้นายบุญพล ไชยสินธุ์ เลขานุการศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเลย ไปสำรวจและอ่านศิลาจารึกหลักนี้ที่วัดท่าข้าม บ้านท่าข้าม ตำบลชัยพฤกษ์ อำเภอเมือง จังหวัดเลย เมื่อ พ.ศ.2533 (บุญพล ไชยสินธุ์ 2533 : 19 – 24)

ปัจจุบันกรมศิลปากรได้สำรวจและขึ้นทะเบียนโบราณวัตถุเรียบร้อยแล้วในประกาศราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่มที่ 108 ฉบับที่ 70 ลงวันที่ 19 เมษายน พ.ศ.2534 และปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเลย ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเลย สถาบันราชภัฏเลย

2. คำอ่าน

ศุภมัสดุ พระรา

ชอาญาลายจุ่มศิลาจารึก สมเด็จพระ

รมบิตรพระมหาธรรมมิกราชาธิ-
 ราชเจ้า พระเป็นเจ้าตนเป็นพระตนชื่อสมเด็จพระ
 พระโพธิวงศา มหากษัตริราชบรม-
 นาท บรมบิตรประสิทธิอาชญาไว้แต่พระญาร-
 าชามาตย์ พระยาราชานตรเป็นภาระจึงปลงจุ่ม
 ดวงนี้ไว้กับวัดห้วยน้ำ แต่สมเด็จพระโ-
 พธิสาลราชเจ้า ได้ให้เขตแต่ใด พระองค์
 ก็ประสิทธิ ไว้ดังเก่า ให้เขตทางยาวพันห้า
 ร้อยวาทางขวางห้า (ตะ) วันออกพันสองร้อยวาทาง
 ขวังก้าวันตก 500 วา ผลพืชหมากพลูพรวตา-
 สหวานส้ม อันมีในเขตผ่งนี้ ให้ไว้เป็น
 อุประการแก้วทั้งสาม (พระรัตนตรัย) ในอารามที่นั่นตราบเท่า 5
 พันวัสสา ทำมาลุนขุนมาใหม่ ทั้งหลายอย่า
 มล้า ทำลาย พระราชอาญา ผู้ใดมีโลกัตถนหามา-
 เลไปครุบชิง เอาผลพืชหมากพลู อันมีใน
 เขตผ่งนี้ ให้มันไปใหม่ในอบายทั้ง 4
 อย่าให้รู้ออกลักเทื่อ (ที, ครั้ง.) คงนุ พระราชอา-
 ศักราช 969 พ.ศ. 2150 เดือน 7 ขึ้น
 12 ค่ำ วัน 4 พุศุ ฤกษ์ 25 ตัว

3. เนื้อเรื่อง

เป็นเรื่องการบูรณะปฏิสังขรณ์และกัลปนาที่ดินและสิ่งของให้กับวัด
 โบราณแห่งหนึ่งที่ชื่อวัดห้วยน้ำ เริ่มต้นจารึกด้วยคำว่า "ศุภมัสดุ" ที่แปลว่า ขอความ
 ดีความงามจงมี ซึ่งถือเป็นแบบแผนหรือรูปแบบคำขึ้นต้นในพระราชโองการหรือ
 ประกาศสำคัญ ข้อความในศิลาจารึกหลักนี้ระบุว่า ลายจุ่ม ซึ่งเป็นพระบรมราช-
 โองการของพระมหาษัตริย์อาณาจักรล้านช้างที่ทรงครองราชย์แห่งนครเวียงจันทน์
 ทรงพระนามว่า สมเด็จพระโพธิวงศา มหากษัตริราช ได้พระราชทาน พระบรม
 ราชโองการแก่อำมาตย์ 2 คน คือพระยาราชามาตย์กับพระยาราชานตร รับภาระสร้าง
 ศิลาจารึกหลักนี้ไว้กับวัดห้วยน้ำ (น้ำ) ซึ่งเป็นวัด โบราณสร้างมาตั้งแต่รัชสมัย

สมเด็จพระโพธิสาลราช พระมหากษัตริย์ล้านช้างที่ครองราชย์ ระหว่าง พ.ศ.2059 – 2091 ได้ให้เขตวัด ทางยาวพันห้าร้อยวา ทางกว้างทิศตะวันออกพันสองร้อยวา ทางกว้างทิศตะวันตก ห้าร้อยวา และในช่วงการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดขึ้นตามศิลาจารึก อีกนั้นก็ให้ให้เขตวัดเท่าเดิม พร้อมทั้ง “ผลพืชหมากพลูพรว้าตาล หวานส้ม” เป็น ส่วนวน หมายถึง ผลิตผลต่าง ๆ ที่เกิดจากการปลูกพืชในที่ดินของวัด เพื่อเกื้อกูลหรือ อุดหนุนพระรัตนตรัย ดังข้อความในจารึกที่ว่า “...ให้ไว้เป็นอุปการแก่ทั้งสาม...” จนสิ้น ห้าพันวสาผู้ใดที่มาอยู่ใหม่ “ท้าวมาลุนขุนมาใหม่” ทั้งหลาย อย่าได้ “มล้าง” ทำลายพระราชอาชญาตามจารึกนี้

นอกจากนี้ ศิลาจารึกกล่าวสาปแช่งผู้ทำลายหรือมาแย่งชิงเอาผลิตผล ของวัดไปเป็นส่วนตนให้ไปตกในอบายทั้ง 4 อันหมายถึง นรก เปรต อสุรกาย เคว้งจวน ตลอดจน ในตอนท้ายจารึกได้บอกวัน เดือนปีการจารึกไว้ว่า จารึกเมื่อ จุลศักราช 969 (ราว พ.ศ.2150) เดือนเจ็ด ขึ้น 12 ค่ำ วัน 4 (พุธ) ฤกษ์ 25 ตัว

นอกจากนี้กฎหมายในยุคหลังที่ได้บันทึกกฎหมายการอยู่ร่วมกันในสังคม ชุมชนอีสานเมื่อหลายร้อยปี ที่เป็นแนวทางการดำเนินชีวิต เพื่อแก้ไขความขัดแย้ง การละเมิดสิทธิ การพิจารณาตัดสินวินิจฉัยข้อขัดแย้งในสังคม เช่น

มาตรา 1 คนเฮ็ดไธ่नावัวสวนมอนทีปลูกที่ฝั่ง ใ้กันก็ดี มีหมาก ส้มหวานเป็นต้นมันหากพันไธ่สวนไปหกสวนผู้หนึ่ง เชื่อเจ้าบอกกล่าวแล้ว ปิดเอากิน บให้โทษลักไฟแล แม่นถ้าไธ่नावัวนั้นกินดินเทแด่นเดียวกันก็ดี ก็ให้แจ้งที่ทางเคยท่องเคย เทียว ค้นแทไธ่ค้นแทนนาให้สัญญากันว่า “เจ้าอย่าชิดานามาพันทางข้อเนื้อ” ว่าดัง นั้นแล้ว ทางเคยท่องเทียวอย่าชิดำพันเทอญ ว่าดังนั้นครั้นอยู่มาคนเทียว ควาย จัว ช้าง ม้า เทียวเหยียบน้ำผู้ดานามาสดหัวทางนั้นครั้นเกิดวิวาทผิดเถียงกันว่า เจ้าหาก ดานามาสดทางควาย จัว ช้าง ม้า เหยียบเข้าเจ้ากาซางติว่าดังนั้นแล้ว เจ้าขุน เสนา พิจารณาตุก็เห็นว่าดังนี้ ให้ถอดตันเข้าฝู่งนั้นฝู่งนี้ออกสาเทอญ คนให้เทียวดัง เก่านั้นเทอญแล้วแล

อุปจาร ไธมี 3 วา อุปจารนามี 30 ศอกนั้นแล (กฎหมายหลักคำผูก 3)
กฎหมายนี้ มีลักษณะก้าวหน้ายังอยู่อย่างหนึ่งในมาตราที่เกี่ยวกับ กฎหมายที่ดินที่บัญญัติให้มีถนนหรือทางระหว่างนา หรือไร่ 2 แปลง ทั้งนี้ เพื่อใช้ เป็นทางสัญจรไปมาของเจ้าขอนา หรือไร่ที่อยู่ติดลึกเข้าไป หากบังเอิญไม่มีถนนมา

แต่แรกก็เว้นที่ว่างไว้มิให้ตำนานหรือปากคำชาวในที่ตรงนั้น ทั้งนี้เพื่อใช้เป็นทางสัญจรของเจ้าของนาแปลงถัดเข้าไปนั่นเอง

นับได้ว่าเป็นกฎหมายที่กล่าวถึงสิทธิชุมชน อย่างชัดเจนของชุมชนอีสานที่สำคัญอีกชิ้นหนึ่ง

4. ความขัดแย้งของชุมชน

เรื่องราวในเรื่องพื้นเวียงกล่าวถึงกรณีกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง เข้ายึดเมืองจำปาศักดิ์ เมื่อปี พ.ศ.2360 ในรัชสมัยรัชกาลที่ 2 และกรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เมื่อปี พ.ศ.2369 – 2370 (เริ่มรัชกาลที่ 3) รวมเหตุการณ์สงครามไทย – ญวน ทางด้านลุ่มแม่น้ำโขง เนื้อเรื่องเป็นข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ที่ผู้ประพันธ์ทราบมา มีการอ่านวรรณกรรมเรื่องพื้นเวียงในชั้นเรียนดี เหมือนกับมหรสพประเภทหนึ่ง แสดงให้เห็นความแพร่หลาย เป็นที่ยอมรับในหมู่ชนชาวอีสาน โดยเฉพาะแถบลุ่มแม่น้ำโขง เป็นเอกสารประวัติศาสตร์ที่บันทึกโดยชาวบ้าน แม้จะบันทึกในรูปแบบวรรณกรรม แต่ก็ยังเป็นข้อเท็จจริง เป็นข้อคิดเห็นของประชาชนในท้องถิ่นอีสาน รัชบุณโณทก (2526) ได้ศึกษาเรื่องพื้นเวียง เพื่อเปรียบเทียบข้อเท็จจริงด้านประวัติศาสตร์กับเอกสารประวัติศาสตร์ไทยและเพื่อเห็นสภาพความรู้สึกนึกคิดของชาวอีสาน ต่อนโยบายการปกครองหัวเมืองในสมัยนั้น

ต้นฉบับเอกสารพื้นเวียงที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีเนื้อเรื่องสองลักษณะคือ

กลุ่มที่หนึ่ง เป็นเรื่องราวสมัยเจ้าอนุวงศ์ครองเมืองเวียงจันทน์และกรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์ยึดเมืองโคราช ตอนท้ายเป็นสงครามไทย – ญวน ในดินแดนประเทศลาว เป็นเรื่องที่จะนำมาศึกษาเรื่องสิทธิชุมชน

กลุ่มที่สอง เป็นตำนานเมืองเวียงจันทน์ เนื้อเรื่องคล้ายนิทาน สาระเป็นคนละเรื่องกับกลุ่มที่หนึ่ง

รัชบุณโณทก สันนิษฐานว่า ผู้เขียน คงมีอายุในช่วงเหตุการณ์ดังกล่าวและประพันธ์ขึ้นในช่วงปลายของชีวิต ฉบับหอสมุดแห่งชาติคงเป็นฉบับคัดลอกต่อมา เพราะมีการแต่งเติมคล้ายสรุปเรื่อง ต่อจากข้อความตอนท้ายคือ

บัดนี้บอกรบแล้ว พื้นเมืองวังร้างช่วง สาวเคย

แล้วแต่งต่อเติมอีก ต้นฉบับเดิมน่าจะประพันธ์ก่อนปี พ.ศ.2443 ซึ่งใกล้เคียงกับเหตุการณ์จริง การที่ต้นฉบับแพร่หลายในเขตอีสานทั้ง ๗ ที่เป็นเรื่อง

ประวัติศาสตร์ น่าจะเป็นเพราะเนื้อเรื่องเป็นเรื่องกระทบกระเทือนใจ และเป็นการย้ำความลำบากยากแค้นในการอพยพจากภูมิลำเนาเดิม มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า เอกสารพื้นเวียงใช้ประโยชน์ด้านการเมือง อ่านในที่ประชุมเพื่อรวมใจรวมความคิดของชาวบ้าน จนทำให้เกิดกบฏผีบุญ หัวเมืองอีสาน ในสมัยรัชกาลที่ 5

4.1 กรณีกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง : ความเชื่อเรื่องท้าวเจือง

อ้ายสาเกียดโง้ง ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษวาระลึกลาได้ เป็นท้าวเจืองมาเกิดช่วยปราบยุคเข็ญของชาวข่า

เสาหาก	เป็นราชา	แม่นเจืองหาญเจ้า
ฝูงหมู	ไทยชาวข่า	ยินดีชมชื่น
บัดนี้เจ้าแห่ง	เสาเกิดแล้ว	คำฮ้อน บ่มี

ความเชื่อของกลุ่มชนลุ่มน้ำโขง เชื่อกันว่าเมื่อเกิดยุคเข็ญ ท้าวฮุ่งหรือเจืองจะกลับมาเกิดเป็นท้าวธรรมิกราช ความเชื่อเช่นนี้ยังดำรงอยู่จนถึงสมัย พ.ศ.2362 และในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงเกิดกบฏผีบุญทั่วภาคอีสาน

ผลของการปราบกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง ทำให้เจ้าอนุวงศ์ขัดเคืองกับพระยา-พรหม เจ้าเมืองโคราช ซึ่งเป็นผู้ยุยง วางแผนให้อ้ายสาเกียดโง้งนำพวกข่ามาก่อความวุ่นวาย จึงเป็นชนวนสำคัญให้เกิดกรณีสงครามเมืองเวียงจันทน์เจ้าอนุวงศ์

4.2 กรณีสงครามเมืองเวียงจันทน์ : ความขัดแย้งระหว่างอีสานกับราชธานี

ความขัดแย้งระหว่างเจ้าอนุวงศ์กับเมืองโคราช ตั้งแต่กบฏอ้าวสาเกียดโง้ง

4.2.1 การสักระลอก ทางราชธานีเห็นว่าควรดำเนินการเพื่อความมั่นคง เป็น ปีกแผ่น แต่ประชาชนรู้สึกถูกบีบคั้น กดขี่ ชนชั้นหัวหน้าของเมืองรู้สึกถูกรังแกชิงอำนาจ จึงทำให้เกิดข้อขัดแย้งขึ้น

ฝูงหมู	นายกองลัก	ออกมาหล้าข้า
เขาก็	ไปอยู่ตั้ง	หันที่กาฬสินธุ์
	จัดหัวเมือง	เร่งมาโฮมหัน

แต่นั้นเลยเล่า ข้าเขือกฮ้อน อุบาทว์แท้หลายประการ

4.2.2 สิทธิเหนือดินแดนอีสาน เอกสารพื้นเวียงกล่าวถึงสาเหตุสำคัญของกบฏเจ้าอนุวงศ์ คือความขัดแย้งแย่งความเป็นใหญ่เหนือดินแดนอีสานระหว่างเวียงจันทน์กับนครราชสีมา ประชาชนในท้องถิ่นอีสานจึงมีความรู้สึกที่ดีต่อเจ้าอนุวงศ์ ผลกระทบของสงครามทำให้ประชาชนสูญเสียสิทธิของพลเมือง เกิดความยากแค้นอดอยาก พลัดพ่อแม่และสูญเสียทรัพย์สินตลอดจนชีวิต

ฝูงหมู่ชาวเขมรพร้อม	ลาวเดิมทั้งส่วย
อุ้มลูกได้	โดนเด่นผ้าไฟ
เสียงเขมรแว่	คือดินดังลยของ
ร้องไห้ หาลูกเต้า	เสียงกลั้วกล่อมกัน
ไฟไหม้กลุ่ม	คือจุดลงกา
ฟังคนาลูก	รุ่งเรืองคงฟ้า
ครัวแตกเต็น	งมไปเต็มป่า
สาวพลัดซู้	ตายเฟื่องทอชิง

4.2.3 สิทธิชุมชนท้องถิ่น ความสำนึกต่อเหตุการณ์ ความลำบากยากแค้น การพลัดพรากจากครอบครัว ญาติมิตรและภูมิลำเนา เพราะประชาชนได้รับการบีบคั้นจากสงครามแย่งความเป็นใหญ่ของผู้ปกครอง ตลอดจนชนชั้นผู้ปกครองมีทัศนคติต่อประชาชนเหมือนมิใช่มนุษย์ เอกสารพื้นเวียงได้พรรณนาถึงความอาลัยอาวรณ์ถิ่นฐานบ้านเดิมของชาวพวน ไว้ว่า

เลยเล่า ชลธาย้อย	พุ่มฟายไหลหลั่ง
ทั้งเล่าคิดฮอด	ตากระด้างบ่นอน ได้แล้ว
ฝูงหมู่ ลาวหนุ่มน้อย	สืบสิ่งงโสม
ตกแดนใด	โดยวนหาบ้าน
ผาบ ๆ ผ่าย	เดินไปทั้งโคก
ข้ามโคกกว้าง	ยามเข้าป่าเขา
ฟังยิน กาเหล้าฮ้อง	โดยไวยหาคู่
จับง่าไม้	จำจี้จิมทาง
ใจหลุดลัม	สลับท่าวตายคืน

นางพอง	อุ้มลูกน้อย	ถือหาบจุงควาย ก็มี
นางพอง	หามคนเจ็บ	ป่วยคาชราอาย
นางพอง	เฒ่าแก่ฮ้าย	หลังก่อมคอต
	เที่ยวทางแคลน	นั่งลงเลยให้
	ฝูงสาวพี่น้อง	ให้อยู่หาเมือง

ความขัดแย้งในชุมชนภาคอีสานยังมีสืบเนื่องต่อมาในช่วง ๆ โดยตลอด
 ดังเช่น การปราบกลุ่มผู้มึนบุญ หรือ เสนาที่ฝ่ายกรุงเทพ ฯ เรียกว่าพวกผีบ้าผีบุญ หรือ
 ผีบุญที่กระจายไปแถบบริเวณจังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดหนองคายและจังหวัดเลย และ
 จังหวัดอื่น ๆ อีก

แม้ยุคสมัยหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 แล้วก็ตามคน
 ในภาคอีสานยังถูกกดขี่ บังคับ ปราบปราม จนถึงขั้นถูกลองสังหารดังเช่น อดีตสี่รัฐ
 มาติอีสาน หรือแม้ในยุคความขัดแย้งทางความคิดก็เริ่มก่อตัวรุนแรง ถึงขั้นสู้รบนอง
 เลือดกันขึ้น ดังเช่นกรณีวันเสียงปืนแตกซึ่งมีผลสูญเสียชีวิตทรัพย์สินตามมาอีก
 มากมาย

ปัจจุบันความขัดแย้งเรื่องความคิด เรื่องของชาติพันธุ์ การแย่งชิง
 ผลประโยชน์ยังคงอยู่ในรูปแบบวิธีการอื่นอีก มีการต่อสู้ในเวทีการเมือง การต่อสู้ใน
 เวทีแย่งชิงประชาชน การต่อสู้กันทางเศรษฐกิจที่นับวันจะสลับซับซ้อนมากขึ้น

การศึกษาวิจัย จาริตและเอกสารโบราณอีสาน ครั้งนี้คงจะเป็นส่วนหนึ่ง
 ที่หันกลับมาองประเด็นเรื่องสิทธิชุมชน และโอกาสมีส่วนร่วมของประชาชน คงต้อง
 มั่นคงและมีเครือข่าย ประสานความร่วมมือกับองค์กรทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน ตาม
 อำนาจหน้าที่ และโอกาสอีกต่อไป

ดังที่ศึกษาจาริตและเอกสารโบราณอีสานจากศิลาจารึก ตำนานประวัติ-
 ศาสตร์ ฮีตคองคำสอน ความเชื่อพิธีกรรม และกฎหมายจนสามารถนำข้อมูลมา
 วิเคราะห์ประมวลเป็นเรื่องโลกทัศน์หรือจักรวาลทัศน์การสร้างบ้านแปงเมือง ความ
 เชื่อและพิธีกรรม ความสัมพันธ์ทางสังคมและความขัดแย้งของชุมชนตามลำดับมา
 นั้น ย่อมเป็นหลักฐานสำคัญที่ยืนยันถึงความเชื่อดั้งเดิมเรื่องศาสนาชาวบ้าน ศาสนา

พราหมณ์และพุทธศาสนา ที่ได้มีพัฒนาการเรื่องสิทธิแฝงอยู่ในสังคมวัฒนธรรม
ชุมชนอีสานที่มีส่วนหล่อหลอม กล่อมเกลাজิตใจ จริยธรรม ให้บุคคลและ ชุมชน
ได้ประพฤติ ปฏิบัติ ตามจารีตประเพณี ฮีต คอง คำสอน ในรูปแบบ ลักษณะที่
หลากหลาย เพื่อผลสู่ความสงบสุขและสันติของชุมชนอีสานที่ได้สืบสานจากอดีตมา
จนถึงสถานการณ์ปัจจุบัน

บทที่ 4

สิทธิชุมชนในบริบทวัฒนธรรมอีสาน

ชุมชนอีสาน

ความเป็นชุมชนมิได้มีความหมายตายตัว และมีได้มีความหมายในตัวเอง แต่เป็นการอธิบายความสัมพันธ์ทางสังคม และการจัดระบบความสัมพันธ์ทั้งภายใน และภายนอกชุมชน "ชุมชนในสังคมไทยจึงต้องมองจากการรวมตัวทางสังคมและวัฒนธรรมจากภายใน" (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม : 2543) นอกเหนือจากการมีพื้นที่สร้างที่อยู่อาศัย ไร่นา และพื้นที่สาธารณะที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ในขณะเดียวกันความเป็นชุมชนก็หมายถึง อุดมการณ์ อำนาจและความสัมพันธ์ที่มีทั้งกลมกลืนและขัดแย้ง เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงและผลิตใหม่ได้ มีขอบเขตหลายระดับ ตั้งแต่ครอบครัว หมู่บ้าน ท้องถิ่นและเครือข่ายกว้างขวางที่ซ้อนทับกันอยู่ และมีใช่เป็นหน่วยอิสระโดดเดี่ยว หากแต่มีความสัมพันธ์กับรัฐและตลาด (อานันท์ กาญจนพันธ์ 2544 : 55-56) ชุมชนอีสานจึงแยกได้หลายระดับ

1. ชุมชนอีสาน ระดับครอบครัว ผู้อยู่อาศัย เป็นชุมชนเครือญาติที่อพยพมาตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกัน กลุ่มบ้านหนึ่งเรียกว่า "คุ้มบ้าน" ผู้อาวุโสในตระกูลหลัก เป็นผู้นำที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือเรียกว่า เจ้าโคตร ซึ่งมักเป็นตระกูลแรก ๆ ที่ตั้งบ้านเรือนสืบลูกหลาน ความสัมพันธ์ระบบเครือญาติและเครือข่ายชุมชนตระกูล มีความเชื่อและพิธีกรรมร่วมกันเกี่ยวกับ "ผีปู่ตา" ซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษ คุ้มครองดูแลชาวบ้าน มีการสร้างศาลปู่ตาขึ้นในหมู่บ้าน เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ การนับถือ "ผีปู่ตา" ร่วมกันแสดงว่า นับญาติกัน แม้จะมีเชื้อสายโลหิตสืบตระกูลเดียวกันก็ตาม

กลุ่มชนในสายวัฒนธรรมไทย-ลาว มีความผูกพันกับธรรมชาติสืบทอดความคิด ความเชื่อเรื่องผี และจิตวิญญาณ เชื่อมโยงกับการจัดระเบียบสังคมชุมชนและการจัดการทรัพยากร ธรรมชาติ ผสมผสานกับความเชื่อเรื่อง บาป บุญ กลายเป็นวิถีคิด วิถีปฏิบัติที่อ่อนน้อมต่อธรรมชาติ ในฐานะผู้มีพระคุณและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างเกื้อกูลซึ่งกันและกัน

ชาวอีสานเชื่อว่า ผี มีสองกลุ่ม คือ ผีประเภทคุ้มครองป้องกันภัย ดูแล รักษาชุมชน อาจบันดาลความเดือดร้อนได้ ถ้ามีผู้ล่วงละเมิด ไม่เคารพยำเกรงหรือมีพฤติกรรม

กรรมไม่พึงประสงค์ใน ชุมชน ได้แก่ ฝิเจ้านาย ฝิบ้าน ฝิปู่ตา ฝิฟ้า ฝิแกน ฝิมด ฝิหมอ ส่วนฝิอีกประเภทหนึ่งเป็นฝิร้ายมุ่งเบียดเบียน สร้างความวุ่นวาย เช่น ฝิแม่แล้ง ฝิبوب ฝิห้า เป็นต้น (บุญยงค์ เกษเทศ 2543 : 19) การก่อสร้างชุมชนของชาวอีสาน จึงต้องสร้างโรงเรียน เป็นที่พำนักของฝิที่ให้คุณ โดยเฉพาะ ฝิปู่ตา ฝิบ้านไว้บริเวณป่า ด้านตะวันออก ส่วนด้านตะวันตกเป็นป่าช้า และด้านทิศเหนือหรือให้เป็นป่าสำหรับ เลี้ยงสัตว์

ฝิปู่ตา เป็นฝิบรรพชนที่ใกล้ชิดที่สุดกับชุมชน มีการกำหนดส่วนหนึ่งของผืน ป่าวัฒนธรรมตามจารีตประเพณีให้เป็นป่าปู่ตา หรือดอนปู่ตา มักอยู่ทางทิศตะวันออกของชุมชน เป็นพื้นที่เนินสูง น้ำท่วมไม่ถึง สภาพป่าสมบูรณ์ มีเสาหลักต้นไม้เดี่ยว หรือสี่ต้น มีขานยี่นวางเครื่องบูชา สิ่งของเครื่องใช้และรูปปั้นคน สัตว์ เป็นบวรา

บุคคลผู้เป็นตัวแทน ติดต่อสื่อสารกับฝิปู่ตา และประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง คือ จ้ำ หรือ เฒ่าจ้ำ ขะจ้ำ มีหน้าที่ดูแลผืนป่าบริเวณป่าปู่ตา ผู้ใดจะใช้สอยผลิต ผลจากป่าปู่ตา เช่น เห็ด ไม้พิน ผัก สมุนไพร ต้องขออนุญาตผ่านจ้ำ มิเช่นนั้นจะได้รับ โทษและภัยพิบัติต่าง ๆ

ชุมชนมีส่วนร่วมใช้ประโยชน์จากป่าปู่ตา 2 ลักษณะคือ ใช้เป็นที่ประกอบพิธี กรรม ประจำปี ในเดือนสามและเดือนหก พิธีเสี่ยงทายดินฟ้าอากาศก่อนเริ่มไถหว่าน และพิธีบนบาน (บ๋า, บะบน) เฉพาะบุคคล ลักษณะที่สอง ใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ควาย เกือบพืช ผัก สมุนไพร ชาวบ้านยอมรับกฎเกณฑ์ต่าง ๆ อย่างเคร่งครัด เช่น ห้าม ตัดไม้ ห้ามจับสัตว์น้ำ ห้ามยึดครองพื้นที่หรือทรัพยากรธรรมชาติเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนตัว ใครฝ่าฝืนจะถูกลงโทษโดยมติชาวบ้าน เช่น ไม่ให้ใช้ประโยชน์จากป่าปู่ตาหรือถูกลง โทษจากปู่ตาให้เป็นไปทางใดทางหนึ่ง เช่น “วัวตายหมดทั้งฝูง” “เจ็บป่วย” ทุกคนใน ชุมชนจึงร่วมกันใช้ทรัพยากรอย่างประหยัดและเผื่อแผ่ผู้อื่น

ฝิปู่ตาจึงมีส่วนในการกำหนดบทบาทพฤติกรรม การเคารพในสิทธิส่วนบุคคล ไม่ก้าวร้าวกันและกัน ให้เกียรติกัน เฒ่าจ้ำจะสื่อสารอบรมจริยธรรมให้ช่วย เหลือเกื้อกูลกัน การประกอบพิธีกรรมเลี้ยงฝิปู่ตาสร้างความสามัคคี เพราะชาวบ้าน เชื่อว่า “ทุกคนต้องมา โดยไม่ต้องเชิญ ถือเป็นหน้าที่” เป็นกิจกรรมที่ชุมชนปฏิบัติร่วม กันมาตั้งแต่สร้างชุมชน

ความคิด ความเชื่อเรื่องฝิ ในชุมชนอีสานจึงเป็นเงื่อนไขของการใช้อำนาจ จากสิ่งเหนือธรรมชาติ จัดความสัมพันธ์ของคนกับคน คนกับฝิ และคนกับธรรมชาติ

โดยเน้นย้ำบทบาทหน้าที่ต่อสมบัติสาธารณะ ผืนป่า ผืนน้ำ ให้ทุกคนมีสิทธิร่วมกันในการใช้ประโยชน์ บริหารจัดการและ ดูแลรักษา ความเชื่อเช่นนี้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ "สายญาติ" ระหว่างหมู่บ้าน เช่น ชาวบ้านที่อพยพโยกย้ายไปตั้งถิ่นฐานใหม่ยังกลับไปไหว้ผีปู่ตาที่หมู่บ้านเดิม

สิ่งยึดโยงความเป็นคนคุ่มเดียวกันนอกจาก "ศาลปู่ตา" ก็คือ "วัด" ซึ่งเป็นศูนย์กลางการจัดกิจกรรมตามประเพณีในรอบปีที่เราเรียกว่า ฮีตสิบสอง เช่น บุญคูณลาน หรือบุญกุ่มข้าวในเดอนยี่ บุญบั้งไฟในเดือนหก กิจกรรมในลักษณะนี้ทำให้เกิดการเรียกขานว่า "คุ่มวัด , คุ่มบ้านเหนือ , คุ่มบ้านใต้ ฯลฯ"

ชุมชนเครือญาติที่เกิดจากประเพณีและพิธีกรรมอีกรูปแบบหนึ่งคือ การเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างคน 2 คน ที่มีได้เป็นเครือญาติ อาจอยู่หมู่บ้านเดียวกันหรือต่าง หมู่บ้าน ให้กลายเป็นคนบ้านเดียวกัน นับถือเป็นลูกหลาน ญาติมิตร มีการช่วยเหลือ เกื้อกูลและพึ่งพากันคือ "การผูกเสี่ยว" ซึ่งผู้อาวุโสจะเป็นผู้ผูกเสี่ยวให้โดยพิจารณาจากหน้าตา อุปนิสัย อายุและบุคลิกภาพที่คล้ายคลึงกัน พิธีผูกเสี่ยวอาจมีทั้งแบบเรียบง่ายและมีขั้นตอน มีเครื่องประกอบพิธี ขึ้นอยู่กับผู้ประกอบพิธีและชุมชนจะเลือกใช้

"เสี่ยว" จะ ได้รับการรับรองเข้าเป็นสมาชิกของชุมชนคุ่มบ้าน เป็นเสมือนคนในครอบครัวและเครือญาติ สามารถเข้าถึงและใช้ทรัพยากรร่วมกัน ทั้งในชุมชนและระหว่าง ชุมชนกับชุมชน "เสี่ยว" ต่างก็มีหน้าที่ในการดูแลทุกข์สุข ช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกัน เป็นลักษณะพิเศษในการจัดความสัมพันธ์ด้านสังคมและเศรษฐกิจยึดโยงเกาะเกี่ยวชุมชนระดับเครือญาติและตระกูล ในชุมชนอีสานมาจนถึงปัจจุบัน

2. ชุมชนทางสังคมและวัฒนธรรม ลักษณะหนึ่งคือ "กลุ่มทำบุญ" หรือ "กลุ่มผู้อาวุโส" เป็นการรวมกลุ่มจากสมาชิกทุกครัวเรือน มีผู้อาวุโส เรียกว่า "พ่อออกแม่ออก" เป็นหลัก มีการบริหารจัดการทั้งในเรื่องความเชื่อ พิธีกรรม จารีตประเพณีของชุมชน เป็นผู้ที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือ มีหน้าที่หลักในการเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมให้คำปรึกษา ให้แนวทางในการปฏิบัติ กิจกรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องความเชื่อและศาสนา

ชุมชนบางแห่งที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับวัฒนธรรมล้านนา เช่น หมู่บ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย มีชุมชนในระบบเหมืองฝาย เกิดขึ้นเพื่อบริหารจัดการทรัพยากรน้ำ จึงมีสมาชิกคือ ผู้ใช้น้ำตลอดลำน้ำภาและลำน้ำแพรว แยกเป็น

กลุ่มผู้ใช้น้ำถึง 6 กลุ่ม ตามพื้นที่การใช้น้ำ แต่ละกลุ่มมีอำนาจในการบริหารจัดการน้ำ
อย่างเป็นอิสระ มีกฎระเบียบในการใช้น้ำ การดูแลรักษาซ่อมแซมร่วมกัน สิทธิที่ได้รับ
คือ ใช้น้ำในการทำนา ทำสวน สมาชิกมีหน้าที่ปฏิบัติตามกฎระเบียบ โดยมีผู้นำคือ
“นายเหมือง” เป็นผู้ควบคุมร่วมกับสมาชิกทุกคน

ในสถานการณ์ปัจจุบันความหมายและขอบเขตของชุมชนอีสานในบริบท
ของการบริหารราชการแผ่นดิน เป็นหมู่บ้าน อำเภอ จังหวัด ภาคหรือการรวมกลุ่มเพื่อ
ประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และสังคม เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มกองทุนสงเคราะห์
กลุ่มสหกรณ์ เป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างความสัมพันธ์ในชุมชนให้กว้างขวางขึ้น
เป้าหมายหลักยังมีความคล้ายคลึงกันคือ เพื่อสิทธิร่วม (Community Rights) ใน
ชุมชน มากกว่าจะเป็นสิทธิปัจเจก

3. ชุมชนบนพื้นฐานความขัดแย้งในสังคม เป็นชุมชนที่ก่อตั้งขึ้นบน
พื้นฐานของความขัดแย้งในสังคมเพื่อแสวงหากฎเกณฑ์ ในการจัดการความสัมพันธ์
ที่ขัดแย้งเกี่ยวกับทรัพยากรต่าง ๆ เช่น

นับจากปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาอำนาจรัฐและทุนได้ขยายตัวเข้ามามีอิทธิ
พลต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในอีสานผ่านนโยบาย โครงการพัฒนาและ
กฎหมายต่าง ๆ เช่นการสัมปทานทำไม้ การประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ ในปี พ.ศ.
2529 มีการประกาศให้สัมปทานทำไม้ บริเวณป่าภูตืนสวนทราย อำเภอนาแห้ว
จังหวัดเลย ซึ่งเป็นป่าต้นน้ำ ชาวบ้านแสงภา ห้วยนาและปากอ่ จึงรวมกลุ่มหนุ่มสาว
ต่อต้านการสัมปทาน โดยมีประชาชน 3 หมู่บ้านสนับสนุน จัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ป่า
ขึ้นดำเนินการคัดค้านอย่างต่อเนื่อง จนเกิดการระงับสัมปทาน ชาวบ้านหยุดบุกรุก
พื้นที่ป่า คอยสอดส่องดูแลไม่ให้มีผู้สร้างความเสียหาย ต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบันได้
ดำเนินการเรื่องป่าชุมชนด้วย

ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก อำเภอนาดวง จังหวัดเลย เป็นชุมชนที่ตั้งขึ้น
ตามโครงการเพื่อการพัฒนาความมั่นคง ในเขตเป้าหมายสำคัญของผู้ก่อการร้าย
คอมมิวนิสต์เขตภูซางใหญ่ ประกอบด้วยชาวบ้านที่ยากจน ชาวดินทำกินและผู้ร่วม
พัฒนาชาติไทยบางส่วน เริ่มก่อตั้งหมู่บ้านตั้งแต่ปี พ.ศ. 2523 – 2526 กรณีความขัด
แย้งคือผู้สัมปทานป่าไม้และทางราชการตัดต้นไม้บริเวณที่ทำกินของชาวบ้าน ชาว
บ้านรวมกลุ่มและพยายามอนุรักษ์ป่าบริเวณวัดและที่ทำกิน จนสามารถก่อตั้งวัดป่า
ห้วยปลาตุกได้

ชุมชนข้าฝักหนาม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น ประสบปัญหาพื้นที่ทำกินอยู่ในเขตป่าอนุรักษ์ ต้องอพยพโยกย้ายออกจากพื้นที่ถึง 3 ครั้ง ชาวบ้านได้ร่วมเดินขบวนคัดค้านโครงการจัดสรรที่ดินทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) ร่วมกับชาวบ้านจังหวัด 17 จังหวัดในภาคอีสาน เช่นเดินขบวนประท้วงที่ปากช่อง จังหวัดนครราชสีมาเมื่อเดือนพฤษภาคม 2535 เมื่อรัฐบาลมีมติให้ยกเลิกโครงการ คจก. ในปี 2535 ชาวบ้านที่อพยพกลับเข้าที่ทำกินเดิมเกิดความขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นคือ ป่าไม้และฝ่ายปกครอง ชาวบ้านตัดสินใจบุกรุกตั้งบ้านเรือนและต่อสู้ร้องเรียนกับรัฐบาล การตั้งหมู่บ้านในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่านจึงไม่ได้รับการรับรองจากทางราชการ ชุมชนข้าฝักหนามมีบทเรียนจากการต่อสู้เรียกร้องได้รวมกลุ่มจัดระเบียบกฎเกณฑ์ของชุมชน เพื่อจัดการทรัพยากรที่ดิน ป่าชุมชนจนได้รับการรับรองเป็นหมู่บ้านตามกฎหมาย เมื่อ 28 เมษายน 2543 แม้จะเป็นแบบอย่างแก่ชุมชนอื่นในด้านศักยภาพการจัดการทรัพยากร แต่ก็มีประเด็นเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินทำกินที่ชุมชนข้าฝักหนามต้องดำเนินการต่อไป

ชุมชนอีสานในลักษณะดังกล่าว ขยายตัวเป็นเครือข่ายชุมชนขนาดใหญ่ในลักษณะชุมชนท้องถิ่นที่ไม่ได้ตั้งอยู่บนพื้นที่ แต่เป็นการรวมตัวของบุคคลที่ประสบปัญหาเดียวกัน เช่น คณะกรรมการเครือข่ายชาวบ้านรักษาป่า 7 จังหวัดภาคอีสาน เป็นองค์กรประสานงานชุมชนท้องถิ่นที่ได้รับผลกระทบจากนโยบายป่าไม้แห่งชาติ 2528 องค์กรเครือข่ายสมัชชาชาวนาชาวไร่ภาคอีสาน องค์กรเพื่อติดตามแสวงหาทางออก ปัญหาป่าไม้ – ที่ดินในเขตอีสาน สมัชชาเขื่อนภาคอีสาน ซึ่งรวมชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนภาคอีสาน 10 แห่ง มาเป็นเครือข่ายแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารและร่วมคัดค้าน สมัชชาเกษตรกรรไกรย้อยภาคอีสาน (สกกย.อ.) มีบทบาทต่อรองและจัดการปัญหาทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ภาคอีสาน ตลอดจนสมัชชาคนจน ซึ่งเป็นเครือข่ายที่เกิดขึ้นในปี 2538 เป็นการรวมตัวของเครือข่ายย่อย เพื่อรวมพลังและเปลี่ยนประสบการณ์ และประสานความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

ความหมายของสิทธิชุมชน

การศึกษาสิทธิชุมชนท้องถิ่นอีสาน จากเอกสารโบราณและจารีตประเพณี ประกอบกับการศึกษาภาคสนามทั้ง 3 กรณี เป็นการศึกษาภาพพื้นฐานทางประวัติ

ศาสตร์วัฒนธรรม อันสัมพันธ์กับวิถีชีวิต ระบบความคิด ความเชื่อในเรื่องสัมพันธ์ ภาพภายในชุมชน การทำความเข้าใจสิทธิ ในมิติของคน ชุมชนและนิเวศ ในแง่มุม สัมพันธภาพเชิงอำนาจ พบว่าสิทธิชุมชนเกี่ยวข้องกับฐานทรัพยากร ระบบอำนาจ ของชุมชนในการจัดการทรัพยากร ภูมิปัญญาและอัตลักษณ์ของชุมชน

1. ฐานทรัพยากร ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานมีพื้นที่ร้อยละ 33.17 ของพื้นที่ทั้งประเทศ (เสน่ห์ จามริกและยศ สันตสมบัติ : 2536) เป็น ภูมิภาคใหญ่ เป็นแหล่งอารยธรรมเก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งในเอเชียอาคเนย์ การอพยพ ผู้คนในกลุ่มชาติพันธุ์ไทย - ลาว ในภูมิภาคนี้ผูกพันกับวิถีการเมือง - การปกครอง และความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร ดิน น้ำและป่า ชุมชนอีสานในอดีตเป็นแหล่ง สำคัญของการผลิตข้าวและเป็นและแหล่งเกลือขนาดใหญ่ ความอุดมสมบูรณ์ ของทรัพยากรเป็นฐานสำคัญที่ทำให้เกิดชุมชน สืบทอดจากอดีตมาถึงปัจจุบัน

จากสถิติของกรมป่าไม้ ได้สำรวจเนื้อที่ป่าไม้ ปี พ.ศ. 2531 - 2541 พบว่า ภาคอีสานมีเนื้อที่ป่าไม้ 20,984 ตารางกิโลเมตร จังหวัดเลยมีป่าไม้มากที่สุดเป็น อันดับที่ 3 รองจากจังหวัดอำนาจเจริญ และมุกดาหาร คือ 2,889 ตารางกิโลเมตร จังหวัดขอนแก่น มีเนื้อที่ป่าไม้น้อยที่สุดเป็นอันดับที่ 6 คือ 812 ตารางกิโลเมตร (กรมป่าไม้ 2541)

ชุมชนแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย มีทรัพยากรธรรมชาติอุดมสมบูรณ์ ทั้งน้ำและป่า ประวัติศาสตร์ชุมชนยาวนานถึง 400 ปี การเลือกทำเลที่ตั้งหมู่บ้าน เพราะเป็นที่ราบลุ่มในหุบเขา มีแม่น้ำสองสายมาบรรจบกัน คือแม่น้ำแพร่และ แม่น้ำภา

ชุมชนข้าฝักหนาม พัฒนาเป็นชุมชนราว 40 ปี มีฐานทรัพยากรธรรมชาติ อุดมสมบูรณ์ กรณีความขัดแย้งกับรัฐเรื่องการใช้ทรัพยากรที่ดินและป่าในเขตป่า อนุรักษ์ สะท้อนให้เห็นความต้องการของชุมชนในการเข้าถึงและจัดการทรัพยากรเพื่อ การดำรงชีพร่วมกับชุมชนอื่น ๆ ที่ร่วมใช้ทรัพยากรน้ำและป่า

ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก เป็นชุมชนอพยพ มีทรัพยากรน้ำ ป่า อุดม สมบูรณ์อยู่ในระดับปานกลาง แต่มีอุปสรรคปัญหาในการพัฒนาคุณภาพดิน ไม่เอื้อ ต่อการผลิตในระบบเกษตรกรรม ชาวบ้านส่วนหนึ่งจึงเข้าสู่ระบบแรงงานอุตสาหกรรม

ฐานทรัพยากรธรรมชาติจึงเป็นสิ่งสำคัญ ทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์เป็น หลักประกันความมั่นคงและความอยู่รอดของชุมชน ในขณะเดียวกันชุมชน

อีสานก็มีภูมิปัญญาในการใช้ทรัพยากร โดยเปิดโอกาสให้ทุกคนใช้ทรัพยากรได้อย่างเท่าเทียมกัน ไม่ทำลายความอุดมสมบูรณ์ ยิ่งไปกว่านั้นยังเน้นย้ำให้รักษาระบบนิเวศและทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน เพื่อประโยชน์สุขของคนและชุมชน

ภูมิปัญญาในการใช้ทรัพยากรน้ำ ในชุมชนบ้านแสงภา มีการสร้างเหมืองฝายกั้นน้ำ จากวัสดุท้องถิ่นเช่นไม้ไผ่ เพื่อจัดสรรน้ำเข้าสู่พื้นที่การเกษตรบนที่สูง แบ่งปันน้ำให้ใช้อย่างทั่วถึงและเป็นธรรม มีการรวมกลุ่มเหมืองฝายเพื่อดูแลรักษา ขุดลอกเหมืองฝายและควบคุมการใช้น้ำให้เป็นไปอย่างเหมาะสม ระบบเหมืองฝายแบบดั้งเดิมยังใช้ประโยชน์ได้อย่างยั่งยืน ส่วนชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก มีกฎเกณฑ์ห้ามจับสัตว์น้ำในเขตหวงห้าม เพื่ออนุรักษ์พันธุ์ปลาแต่บริเวณอื่น ๆ ชาวบ้านสามารถใช้ได้อย่างเสรี

การใช้ทรัพยากรป่า ชาวบ้านในชุมชนอีสาน เช่น ชุมชนคำผักหนามเชื่อว่าคนอยู่กับป่าได้อย่างยั่งยืน “อยู่ป่าไม่เห็นความแตกต่างของคนกับป่า” ชาวบ้านห้วยปลาตุกเชื่อว่าป่าเป็นของทุกคนมีสิทธิใช้ทรัพยากรจากป่า เช่นหาของป่า ล่าสัตว์หรือชุมชนแสงภาใช้ป่าสำหรับเลี้ยงวัว ชาวบ้านจะปล่อยวัวไปหากินในป่าบนภูเขา และช่วยดูแลฝูงวัวให้กัน เป็นการเลี้ยงแบบธรรมชาติเพราะป่าอุดมสมบูรณ์ เป็นพื้นที่ที่ทุกคนใช้ร่วมกัน เมื่อวัวเติบโตพร้อมที่จะขายจะได้อนว้อออกจากป่าขายแก่พ่อค้าที่มารับซื้อ แสดงให้เห็นความเท่าเทียมในการใช้ทรัพยากรป่า แต่ก็มิละเลยกฎเกณฑ์ความเชื่อต่าง ๆ เกี่ยวกับป่าเพื่อรักษาสภาพความอุดมสมบูรณ์ของป่า เช่นความเชื่อเรื่องการตัดไม้ กรณีชุมชนแสงภา ยึดถือหลักการเมื่อตัดไม้ต้องให้ไม้ล้มไปทางทิศตะวันออกจะได้ที่อยู่อาศัยที่ร่มเย็นเป็นสุข ก่อนตัดไม้ต้องขอจากท้าวฮาร์กซ์ เจ้าปู่เจ้าเขาด้วยคำพูด

“เจ้าปู่ เจ้าย่า เจ้าป่า เจ้าเขา ท้าวฮาร์กซ์ ขอเอาไม้ไปเฮ็ดหอ เฮ็ดเฮือนเอาไปค้าไปคุณ ให้ทำบ้านทำช่อง อยู่เย็นเป็นสุข”

ภูมิปัญญาในการเข้าถึงและรักษาทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าวล้วนมีเป้าหมายพอกิน พอใช้ ไม่ทำลายวงจรธรรมชาติเป็นความเข้าใจธรรมชาติอย่างแท้จริง คำพูด “เฮ็ดกิน เฮ็ดอยู่” เป็นวิถีการดำรงชีวิต ตามแนวทางบรรพชน คือ “เป็นหน่อเป็นนำแนว” และที่สำคัญที่สุดคือใช้ประโยชน์แล้วต้องไม่เป็นปัญหาต่อผู้อื่น ดังสำนวน “ข่มน้ำแล้ว บ่หอนปลดชั่ว” (ข่มน้ำแล้ว อย่าปลดสะพานไม้)

ความสัมพันธ์ของคนกับทรัพยากรธรรมชาติ ได้ก่อให้เกิดสิทธิชุมชนมีขอบเขตในการใช้ทรัพยากรร่วมกันอย่างเป็นธรรม ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรได้อย่างทั่วถึงและมีความร่วมมือกันอนุรักษ์ความสมบูรณ์ของดิน น้ำ และป่าอย่างยั่งยืน

2. อำนาจในการจัดการทรัพยากร

การอยู่ร่วมกันในชุมชนอีสาน สืบทอดความคิดและแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรมาจากจารีตประเพณีดั้งเดิม ได้แก่ ฮีต – คอง คำสอน ขะลำ ความเชื่อและพิธีกรรมของชุมชน มีการผลิตซ้ำและแสวงหาแนวทางที่เหมาะสมกับสภาพการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมืองและเศรษฐกิจ เพื่อรักษาความสัมพันธ์ของคน ชุมชนและธรรมชาติไว้ได้อย่างเหมาะสม

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนอีสาน มุ่งให้ทุกคนมีสิทธิใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเท่านั้น มิใช่การครอบครองถาวร เมื่อเลิกใช้ประโยชน์แล้วสิทธินั้นก็ เป็นของส่วนรวมคือของชุมชน เช่น การหาของป่า การขุดหน่อไม้ การเก็บสมุนไพร

ในอดีตการใช้ประโยชน์จากป่ามีหลายลักษณะ เช่น ลักษณะแรก ใช้ผลผลิตเป็นปัจจัยสี่ อาหารจากป่ามีทั้งพืช สัตว์ แมลง ป่าเป็นเสมือนตลาดสดของชาวบ้าน การสร้างบ้านเรือนก็ใช้ไม้จากป่า ใช้สมุนไพรเป็นยารักษาโรค ส่วนเครื่องนุ่งห่มก็ใช้พื้นที่ป่าในการปลูกฝ้ายและหม่อน ลักษณะที่สองใช้ผลผลิตจากป่าเพื่อประโยชน์ใช้สอย เช่น ใช้ไม้ทำเครื่องมือจับสัตว์ ทำเครื่องดนตรี ทำเครื่องมือเกษตร ลักษณะที่สามผูกพันกับวัฒนธรรมความเชื่อ แบ่งป่าตามการใช้สอยด้านวัฒนธรรม ได้แก่ ป่าดอนปู่ตา เป็นที่อยู่ของผีบรรพบุรุษ คอยปกป้องรักษาคนและชุมชน-ป่าช้า เป็นที่เผาศพคนตาย ไม้และพืชผักในป่าช้าใครนำมาใช้ประโยชน์ถือว่า ขะลำ ป่าส่วนที่ล้ำคณียอีกส่วนหนึ่งคือวัดป่าหรือป่าวัดเป็นศาสนสมบัติที่ทุกคนต้องช่วยกันดูแลรักษา

ที่มาของอำนาจในการจัดระเบียบ กำกับดูแลการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ก็คือสิ่งเหนือธรรมชาติ และประสบการณ์ในชุมชน

2.1 สิ่งเหนือธรรมชาติ ชุมชนอีสานทุกระดับ ตั้งแต่ระดับคุ้มบ้าน ชุมชนเครือญาติ กลุ่มทางสังคมและวัฒนธรรม และชุมชนซึ่งมีพื้นฐานจากความขัดแย้งในสังคม มีพื้นฐานความคิดที่ผูกพันกับธรรมชาติ และสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งมีอิทธิพลต่อการจัดระเบียบชุมชน

ความคิดความเชื่อเรื่องผี ปรากฏทั้งในนิทาน ตำนาน พิธีกรรม และในสภาพสังคมอีสานปัจจุบัน ผีที่ปกป้องคุ้มครองชุมชน บ้านดงสิ่งดีร้ายให้เกิดขึ้นแก่มนุษย์ได้ก็คือ ผีปู่ตา ผีฟ้า ผีแดน ผีเจ้านาย บ้านน้ำสวยห้วยปลาตุก เป็นหมู่บ้านใหม่ไม่เกิน 30 ปี มีดอนปู่ตา มีหอโองประจำบ้าน เช่นเดียวกับบ้านคำผักหนาม ซึ่งก่อตั้งชุมชนในระยะ 40 ปี และชุมชนอีสานทั่วไปก็มีดอนปู่ตา มีความเชื่อเรื่องผีปู่ตาและจัดพิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ตา ในช่วงเดือนหก งานบุญเลี้ยงผีหรือเลี้ยงบ้านเป็นศูนย์รวมผู้คนทั้งภายในชุมชน และชุมชนใกล้เคียง เช่นที่บ้านน้ำสวยห้วยปลาตุกเลี้ยงผีปู่ตาในวันเดียวกันกับการเลี้ยงผีซึ่งดูแลแหล่งน้ำสำคัญในชุมชน ทุกคนถือเป็นหน้าที่ต้องมาร่วมงานบุญ

บ้านคำผักหนามซึ่งประสบปัญหาเกี่ยวกับที่ดิน แม้จะอพยพโยกย้ายหลายครั้ง แต่ยังมีศาลปู่ตาในบริเวณป่าชุมชน การเดินทางไปร่วมเรียกร่องสิทธิ์ในที่ดินทำกิน ผู้นำชุมชนและชาวบ้านได้เบบ่น บอกกล่าวผีปู่ตา ให้ประสบความสำเร็จในการดำเนินการ และมีการเดินทางไปร่วมเลี้ยงผีปู่ตาที่จังหวัดนครราชสีมา เพราะถือว่าร่วมต่อสู้เรียกร้องกับชาวอีสานในจังหวัดอื่น ๆ แสดงความผูกพัน ร่วมผีปู่ตาเดียวกัน

พิธีกรรมที่สะท้อนความเชื่อเรื่องผี และนำเอาอำนาจของสิ่งอยู่เหนือธรรมชาติ มาควบคุมดูแลการใช้ประโยชน์จากป่าและอนุรักษ์ป่าให้อุดมสมบูรณ์ คือพิธีกรรมทำบุญหิน 4 ก้อน ทุก 3 ปี ของชุมชนบ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย เชื่อกันว่าหิน 4 ก้อนเป็นที่อยู่ของผีที่ชาวบ้านเชิญออกจากหมู่บ้านหลังจากพุทธศาสนาเข้าสู่ชุมชน และยังคงรักษาพิธีกรรมนี้สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน เพราะเชื่อว่า

... พิธีนี้มันเกี่ยวข้องกับธรรมชาติ เอ็ดให้ป่าไม้มีความอุดมสมบูรณ์ ภูใหญ่ ภูหลวง น้ำต่าง ๆ เกิดจากภูเขาภูนี้ไหลเข้าสู่หมู่บ้าน เป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร...

... เมื่อก่อนมาแต่พระกับพ่อออก ผู้นำชุมชน 20 – 30 คน ทุกวันนี้มาหลายขึ้น ปีนี้น้อยกว่าปีก่อน ๆ มีเด็กเล็กน้อยให้ความสนใจหลายเอาเอาไปเอาแคนมาตี ชักกล่อมเจ้าที่เจ้าทาง บ่ได้รบกว่น สมัยก่อนนะ มีแคนมารำตามประสาพื้นบ้าน คล้าย ๆ กับว่าจัดงานวัด มีมหรสพมาสวมโภชนันี่กะคล้าย ๆ กัน...

คำพูดดังกล่าวแสดงความสัมพันธ์เชิงอำนาจของสิ่งเหนือธรรมชาติที่มีต่อความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรน้ำและป่า ความเชื่อนี้ถูกนำมาผลิตซ้ำในรูปแบบใหม่ เป็นการแสวงบุญ ให้เยาวชนรุ่นใหม่มีส่วนร่วม รวมทั้งเจ้าหน้าที่และหน่วยงานที่สนใจ อุทยานแห่งชาตินาแห้ว สนับสนุนเพราะพื้นที่อยู่ในเขตอุทยานและสอดคล้อง

คล้องกับการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ เป็นการรับรู้ร่วมกัน และเกิดสำนึกสืบทอดพิธีกรรมที่มุ่งประโยชน์เพื่อความยั่งยืนของชุมชนเพราะสิ่งที่ชาวบ้านขอก็คือ ...ขอฟ้าฝนมาใส่ข้าวกล้าในนา ให้ฟ้าฝนตกดี เจ้าภูหลวงปวงใหญ่ เจ้าปู่เจ้าย่า อย่าให้มันแล้ง... ข้าวกล้าในภูมินาได้มากผล อย่าให้มีภัยอันตรายใด ๆ ...

ชุมชนน้ำสวยช่วยปลาดุกกำหนดวันทำบุญเลี้ยงบ้าน ในวันพุธ เดือนหก ประจําหมู่บ้าน ซึ่งมีหอโอง (ศาล) ในดอนปู่ตา หน้าสถานีอนามัยและมีพิธีทำบุญสัณเฑาะว์อ่างเก็บน้ำช่วยปลาดุกในวันสงกรานต์ บริเวณสันเขื่อนมีหอโองและดอนปู่ตา ซึ่งถือว่ามีผีดูแลอ่างเก็บน้ำ ใครประพฤติไม่เหมาะสม เช่นลักลอบจับปลาในเขตหวงห้าม ตัดไม้จะเกิดโทษภัยแก่ตนเอง ในขณะเดียวกันก็มีกฎระเบียบห้ามจับปลาในเขตหวงห้าม มีโทษปรับ 1,000 – 5,000 บาท กรณีเช่นนี้แม้ชุมชนจะผลิตซ้ำอุดมการณ์อำนาจในการจัดการทรัพยากร ผ่านความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ก็ยังจำเป็นต้องอาศัยอำนาจกฎเกณฑ์ที่เป็นรูปธรรมของชุมชนประกอบ เพราะสภาพสังคมเปลี่ยนแปลงไป

2.2 ประสพการณ์ของชุมชน ในอดีตอำนาจเหนือธรรมชาติเป็นสิ่งที่ชุมชนรับรู้และปฏิบัติตาม แต่เมื่อสภาพสังคมมีความเจริญก้าวหน้ามากขึ้น การพัฒนาในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา อีสานกลายเป็นเวทีแห่งความขัดแย้งและแย่งชิงทรัพยากร เริ่มตั้งแต่รัฐเปิดให้สัมปทานทำไม้ในปี พ.ศ.2511 (ยศ สันตสมบัติ : 2535) และสนับสนุนการปลูกพืชพาณิชย์เพื่อการส่งออก ทำให้เกิดปัญหาคุณภาพดิน น้ำ และป่าถูกทำลายอำนาจของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและจัดระเบียบชุมชน ไม่เป็นรูปธรรมเพียงพอต่อการแก้ปัญหา จึงเกิดการสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นใช้ควบคุม เช่นการจัดตั้งองค์กรชุมชน ได้แก่อกลุ่มอนุรักษ์ป่า กลุ่มเหมืองฝายบ้านแสงภา มีการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธาร ผ่านกระบวนการกลุ่มผู้นำชุมชนกำหนดพื้นที่อนุรักษ์ เจ้าของพื้นที่ใกล้เคียงบริเวณนั้นเป็นผู้ดูแลรักษาร่วมกับชุมชน กำหนดป่าใช้สอย ชุมชนแสงภามีกำหนดกฎเกณฑ์มาแต่อดีตว่า บริเวณภูแท้อยู่แล้ว หรือป่าภูขวางเป็นพื้นที่ที่ลาดชัน มีต้นไม้หนาแน่น ห้ามบุกรุกถางป่าทำไร่ นา เพราะอนุรักษ์ไว้ให้ชุมชนนำไปใช้สอย ต่อเติมหรือก่อสร้างที่อยู่อาศัย แต่ต้องขออนุญาตกลุ่มผู้นำด้วย

การจัดการเหมืองฝาย ในชุมชนบ้านแสงภา ซึ่งมีอยู่ 6 แห่ง มีสมาชิกระหว่าง 20 – 60 คน มีนายเหมืองเป็นหัวหน้า เป็นผู้บอกกล่าวสมาชิกให้ช่วย

กันขุดลอกเหมืองก่อนฤดูทำนา ทุกครัวเรือนที่เป็นสมาชิกต้องถือเป็นการะหน้าที่ร่วมกัน นายเหมืองจะเป็นผู้ที่ชุมชนยอมรับ มีการจัดสรรน้ำให้ผู้อยู่ใกล้ใช้ประโยชน์ก่อน พื้นที่ที่อยู่ห่างออกไปจะได้ใช้ประโยชน์ตามลำดับ

ชุมชนข้าผักหนาม เป็นชุมชนที่มีประสบการณ์ในการอพยพ โยกย้ายการรวมตัวต่อสู้ เพื่อเข้าอยู่อาศัยในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น จึงมีการสร้างกฎระเบียบของชุมชนหรือธรรมนูญของหมู่บ้าน โดยเขียนไว้บริเวณกลางหมู่บ้าน หรือบ่อน้ำ(สระคือบ้าน) จำนวน 10 ข้อ เป็นข้อห้ามเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดิน และป่าถึง 4 ข้อคือ ห้ามตัดไม้ทำลายป่า และล่าสัตว์ในพื้นที่อุทยาน ห้ามบุกรุกพื้นที่เพิ่มเติม (ฝ่าฝืนต้องออกจากหมู่บ้านภายใน 7 วัน) ห้ามนำที่ดินที่ได้รับมอบจากราชการไปจำนอง เช่าหรือขายและบุคคลภายนอกที่เข้ามาในชุมชนต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบ เช่น การนำสัตว์มาเลี้ยงในอุทยาน การล่าสัตว์หาของป่า ส่วนอีก 6 ข้อเป็นข้อห้ามเกี่ยวกับสิ่งเสพติด การพนัน การลักขโมย การวิวาท การสร้างความเสื่อมเสียแก่หมู่บ้าน และการแก้ปัญหาด้วยระบบศาลหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังมีกฎเกณฑ์ในการจัดการป่าและป่าชุมชน เป็นแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ และการอนุรักษ์ ด้วยจุดมุ่งหมายหลักคือ คนอยู่กับป่า การใช้ประโยชน์จึงต้องรักษาป่าและที่สำคัญกฎระเบียบของชุมชนเป็นข้อตกลงร่วมกัน ทุกคนต้องปฏิบัติตาม... ร่วมมือร่วมใจเพื่อแสดงความเข้มแข็งในการรักษาป่า เป็นการสร้างใหม่ของความเป็นชุมชนที่สามารถกำหนดการพัฒนาตนเอง และพึ่งพาตนเองได้ มีการกำหนดพื้นที่ทำกิน 1,412 ไร่ ป่าชุมชน 230 ไร่ ที่วัดและโรงเรียน มติชุมชนจัดสรรที่ดินให้ผู้ที่เคยมีที่ดินมากกว่า 25 ไร่ ได้รับจัดสรร 25 ไร่ ใครไม่เคยมีที่ดินหรือมีน้อยกว่า 25 ไร่ ได้รับจัดสรร 15 ไร่ ส่วนที่อยู่อาศัยได้รับการจัดสรรครอบครัวละ 2 งานจัดตั้งองค์กรชุมชน เช่น คณะกรรมการป่าชุมชน คณะกรรมการวนเกษตร และประสานความร่วมมือกับเครือข่ายองค์กรเอกชน หน่วยงานของรัฐเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และส่งเสริมงานเกษตรชุมชน การจัดการที่เป็นรูปธรรมของชุมชน ทำให้หน่วยงานของรัฐไม่สามารถคัดค้านและให้การสนับสนุนมากขึ้น

แม้ในสถานการณ์ปัจจุบัน ชุมชนข้าผักหนามจะได้รับการรับรองเป็นหมู่บ้านที่ถูกต้องตามกฎหมาย แต่องค์กรชุมชนซึ่งก่อตั้งขึ้นเพื่อปกป้องพิทักษ์สิทธิในที่ทำกิน และที่อยู่อาศัย ดูแลความสงบเรียบร้อยและช่วยเหลือกันติดต่อประสานงานการ

พัฒนาชุมชนก็ยังคงดำเนินงานต่อไป เพื่อพิสูจน์ศักยภาพว่าชุมชนอยู่ร่วมกับป่าได้
อย่างยั่งยืน

ประสบการณ์ของชุมชนข้าฝักหนามอาจห่างไกลจากความเชื่อในสิ่งเหนือ
ธรรมชาติ แต่ยังปรากฏร่องรอยสัญลักษณ์ของความเชื่อนั้น ได้แก่ ศาลปู่หลุบ หรือ
ศาลปู่ตาบริเวณป่าชุมชน และหลักบ้าน(บือบ้าน) ตั้งอยู่บริเวณกลางหมู่บ้าน ทั้งสอง
สิ่งแสดงหลักฐานการตั้งถิ่นฐาน แม้จะอพยพมาจากหลายจังหวัดในภาคอีสาน แต่ก็
ยังมีสิ่งยึดโยงความเป็นชุมชนเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะการนำกฎหมายหมู่บ้านข้าฝักหนาม
10 ประการ ติดตั้งถาวรไว้บริเวณเดียวกับหลักบ้าน สะท้อนจิตสำนึกชุมชนในการให้
ความหมายของหลักบ้าน ซึ่งแสดงการตั้งถิ่นฐานมั่นคงว่า ต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบ
และร่วมมือกันอย่างจริงจัง เช่นเดียวกันกับการทำบุญเลี้ยงบ้าน ซึ่งจัดบริเวณบือบ้าน
ศูนย์กลางชุมชนในเดือนหก เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่หมู่บ้าน ในปี 2543 ซึ่งชุมชน
ประสบความสำเร็จ บุญเลี้ยงบ้านจึงจัดขึ้นในวันที่ 13 มิถุนายน 2543 เป็นการเฉลิม
ฉลอง 36 ปีที่รอคอย รับรองเป็นหมู่บ้านที่ถูกต้องตามกฎหมาย

มีข้อน่าสังเกตในเรื่องอำนาจของชุมชนในการจัดการทรัพยากร คือ ชุมชน
ดั้งเดิมเช่นบ้านแสงภา อำนาจที่มีฐานความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติและอำนาจที่มา
จากประสบการณ์ของชุมชน เป็นไปเพื่อจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับธรรมชาติ
และคนกับชุมชน ให้ดำรงอยู่อย่างเกื้อกูล สร้างความสัมพันธ์ในระดับชุมชน และ
ระหว่างชุมชน ตลอดจนการใช้ทรัพยากรอย่างเท่าเทียมกันแต่ในชุมชนที่ประสบ
ปัญหาขัดแย้งกับรัฐ ในการจัดการทรัพยากร จะดำรงอำนาจจากสิ่งเหนือธรรมชาติ
ไว้ในระดับหนึ่ง เช่น มีศาลปู่ตา มีบุญบั้งไฟ มีพิธีบุญเลี้ยงบ้านและเน้นอำนาจ
ของชุมชนที่มาจากประสบการณ์ของชุมชน เพื่อการใช้ประโยชน์อย่างเท่าเทียม และ
เป็นศักดิ์ศรีของชุมชน แสดงศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเป็นแบบอย่าง
แก่ชุมชนอื่น ๆ

3. ความหมายของสิทธิชุมชน จะเห็นได้ว่าฐานทรัพยากรเป็นปัจจัย
สำคัญที่ทำให้เกิดการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชน และเป็นหลักประกันว่าสมาชิกของชุมชน
จะสามารถดำรงอยู่ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับภูมิปัญญาในการเข้าถึง และการใช้ประโยชน์จาก
ทรัพยากร ได้อย่างเสมอภาคและเท่าเทียมกันและอำนาจของชุมชนในการกำกับดูแล
ให้การใช้ทรัพยากร และการดำเนินชีวิตของชุมชนเป็นไปอย่างเหมาะสม บนพื้นฐาน
ความยั่งยืนของทรัพยากรและประโยชน์ของชุมชน ทั้งอำนาจจากสิ่งเหนือธรรมชาติ

ซึ่งก่อให้เกิดความคิด ความเข้าใจปรากฏการณ์ต่าง ๆ ผสมผสานกับอำนาจจาก
ประสบการณ์ของชุมชนต่างก็ก่อรูปความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับทรัพยากร
และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ให้ดำรงอยู่และปรับเปลี่ยนผลิตซ้ำ ผลิตใหม่ตาม
สภาพการณ์

กล่าวได้ว่าความหมายของสิทธิชุมชน ประกอบด้วยภูมิปัญญาในการเข้าถึง
และใช้ทรัพยากรและอำนาจของชุมชนในการกำกับดูแลให้สมาชิกใช้ประโยชน์อย่าง
เสมอภาค เป็นธรรม มีความเพียงพอบนพื้นฐานความยั่งยืนของทรัพยากร โดยมีนัย
สำคัญเรื่องสิทธิของส่วนร่วม สิทธิของการใช้ประโยชน์ร่วมกัน อันจะก่อให้เกิดจิตนึกร
รวมหมู่ (Communal spirit) ตระหนักในคุณค่าของชุมชนและบทบาทการมีส่วนร่วม
ของสมาชิกในชุมชน

กระบวนการสิทธิชุมชน

สิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่มิได้หยุดนิ่งแต่มีความเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา
ชุมชนมีการเรียนรู้ สร้างสรรค์ ปรับตัวตามศักยภาพของชุมชน และพัฒนาต่อไปได้
ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการคือ อุดมการณ์อำนาจ ความสมบูรณ์ของ
ทรัพยากร อำนาจการจัดการของชุมชน ภูมิปัญญาและอัตลักษณ์ของชุมชน

1. **ฐานทรัพยากร** ชุมชนที่มีฐานทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า อุดม
สมบูรณ์ จะยังมีโอกาสสร้างความมั่นคงของสิทธิชุมชน เพราะสมาชิกของชุมชน
สามารถสร้างวัฒนธรรมเพื่อการเข้าถึงทรัพยากรนั้น ได้อย่างเท่าเทียมกัน และเป็น
ปัจจัยในการดำรงชีวิตได้อย่างต่อเนื่อง

ชุมชนแสงภา มีทรัพยากรดิน น้ำ ป่าที่อุดมสมบูรณ์ มาแต่อดีต แม้ปัจจุบันจะมี
ประชากรเพิ่มขึ้น มีวิถีการผลิตเชิงพาณิชย์ เช่น การปลูกขิง โกโก้ ขายส่งตลาด แต่
ชุมชนยังสามารถจัดสรรให้สมาชิกเข้าถึง และใช้ทรัพยากรได้อย่างพอเพียง จึงยังคง
หลักการสิทธิชุมชนไว้ได้ ชาวบ้านมีความภูมิใจที่รักษาป่าไว้ได้อย่างสมบูรณ์ ป่ายัง
เป็นแหล่งอาหารของชุมชน และพิธีกรรมตลอดจนกฎเกณฑ์การรักษาป่าร่วมกัน กฎ
เกณฑ์การอยู่ร่วมกันมีทั้งกฎระเบียบของสังคมที่รัฐกำกับดูแล และจารีตฮีดคองธาตุ
ดินแทน คือไม่ฆ่าสัตว์ในวันโกน วันพระ มีการประชุมปรึกษาหารือ ชี้แจงแนว
ปฏิบัติร่วมกันในการใช้ป่า การเข้าป่าเก็บหน่อไม้ เก็บเห็ด ร่วมมือกันทำแนวป้องกัน
ไฟป่า และแนวปฏิบัติในการเลี้ยงวัว

กลุ่มเหมืองฝายซึ่งดูแลการใช้น้ำร่วมกัน จะมีการลอกเหมืองซ่อมแซมฝายที่ชำรุด ก่อนถึงฤดูทำนา นายเหมืองแต่ละกลุ่มจะตีฆ้องไปรอบ ๆ หมู่บ้านเป็นสัญลักษณ์ให้ผู้ใช้น้ำร่วมขุดลอกเหมือง และทำนุบำรุงเหมืองฝาย สมาชิกผู้ใช้น้ำต่างก็มีหน้าที่ที่จะต้องร่วมกันปฏิบัติ เพื่อให้การใช้น้ำในการผลิตเป็นไปตามข้อตกลง

การรักษาป่าต้นน้ำทำให้ทั้งป่าและน้ำมีความอุดมสมบูรณ์เพียงพอ ชาวบ้านเห็นในคุณค่าและเกิดจิตสำนึกในการรักษาป่า รักษาน้ำร่วมกัน เพื่อทุกคนจะมีสิทธิในการใช้อย่างเป็นธรรม

ชุมชนข้าฝักหนาม มีทรัพยากรธรรมชาติสมบูรณ์ แต่ชุมชนไม่สามารถจัดสรรทรัพยากรโดยอำนาจการจัดการของชุมชน เพราะรัฐประกาศเขตที่ดินทำกินของชุมชนเป็นป่าสงวนแห่งชาติเมื่ออพยพโยกย้ายมาอยู่บริเวณข้าฝักหนาม ก็ได้รับผลกระทบจากโครงการจัดสรรที่ดินทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) สิทธิในที่ดินมีความขัดแย้งกับเจ้าของที่ดินเดิม ชาวบ้านจึงเดินขบวนคัดค้านโครงการ คจก. ในที่สุดรัฐมีมติยกเลิกโครงการ คจก. การกลับคืนสู่แหล่งทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์อีกครั้งหนึ่ง ส่งผลให้เกิดการจัดตั้งองค์กรชุมชน จัดสรรทรัพยากรอย่างยั่งยืน ตั้งกฎระเบียบของชุมชน ถือปฏิบัติร่วมกันและประสานงานกับหน่วยงานองค์กรเอกชนและหน่วยงานของรัฐ สร้างเครือข่ายความร่วมมือกับชุมชนใกล้เคียงเพื่อรักษาทรัพยากรร่วมกัน ชาวบ้านข้าฝักหนามได้ใช้ทรัพยากรจากป่าในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่านรอบ ๆ ชุมชน ได้แก่ ภูเขาข้าฝักหนาม ภูเขาบอน ภูเขาเป่า ภูเขาคุณ ภูแผงม้า ภูโสกลึก ภูผาขวางและภูข้าขึ้นาค เป็นแหล่งหาอาหาร ไม้ฟืน ถ่าน และใช้ไม้ซ่อมแซมบ้านเรือนร่วมกับหมู่บ้านอื่น ๆ อีก 21 หมู่บ้าน ส่วนแหล่งน้ำธรรมชาติ ซึ่งเกิดจากต้นน้ำบริเวณข้าคุณผ่านที่ดินทำกินมาทางน้ำตกพลาญทอง ข้าตากว่าง และใหญ่สู่ลำน้ำเงิน อีกสายหนึ่งเริ่มจากข้าฝักหนาม ข้าขึ้นาค ไหลลงสู่ข้าแคน และลำน้ำพอง ชาวบ้านใช้น้ำเป็นประโยชน์ในการเกษตร อุปสรรคสำคัญที่ชุมชนข้าฝักหนามพบก็คือ ชาวบ้านหมู่บ้านใกล้เคียง 21 หมู่บ้านยังใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าและน้ำ โดยไม่เข้าใจกระบวนการจัดการทรัพยากรของชุมชน องค์กรพัฒนาเอกชนคือโครงการพัฒนาและฟื้นฟูป่าดงลาน จึงร่วมค้นคิดกิจกรรมสร้างความเข้าใจ ปลูกจิตสำนึก เช่น กิจกรรมปลูกป่าชุมชน เน้นสร้างความร่วมมือกับหน่วยงานทั้งภายในและภายนอกชุมชน ให้มีส่วนร่วม มีความรู้เกี่ยวกับสถานการณ์

ทรัพยากรในท้องถิ่น เพื่อให้ชุมชนสามารถใช้ทรัพยากรอย่างทั่วถึง ยั่งยืน มีส่วนร่วม และเห็นคุณค่าร่วมกัน

ส่วนชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก แม้จะมีปัญหาเรื่องดินเสื่อมคุณภาพแต่สภาพทรัพยากรป่าและน้ำก็ยังคงมีความสมบูรณ์อยู่ในระดับหนึ่ง ชุมชนมีจิตสำนึกร่วมกัน ในการรักษาแหล่งน้ำบริเวณอ่างเก็บน้ำ มีการอนุรักษ์พันธุ์ปลา ห้ามจับปลาในเขตหวงห้าม การใช้พื้นที่ว่างเปล่านอกเหนือจากพื้นที่จัดสรรชาวบ้านจะเข้าอยู่อาศัยทำกินได้ แต่ต้องได้รับความเห็นชอบจากที่ประชุมชาวบ้านก่อน มีการใช้ประโยชน์จากป่า เช่น เก็บยาสมุนไพร เฒ่าถ่านและใช้ไม้ทำเครื่องจักสานเพื่อใช้ในครัวเรือน มีการอนุรักษ์ป่าทั้งบริเวณวัดและป่าชุมชน เพราะตระหนักในคุณค่าของสมบัติส่วนรวมที่ต้องใช้และรักษาร่วมกัน อย่างไรก็ตามสภาพสังคมและเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไปชาวบ้านมีรายได้จากการทำไร่ข้าวโพด ไร่ข้าวและทำนาตามเนินเขา ซึ่งไม่มีพอเพียงกับภาวะเศรษฐกิจในปัจจุบัน จึงต้องส่งหนุ่มสาวและหัวหน้าครอบครัวไปทำงานรับจ้าง ก่อสร้างและขายลอตเตอรี่ ที่กรุงเทพฯและระยอง และประกอบอาชีพเสริมคือเลี้ยงปลาตุก กบและเปิดเทศ ไว้บริโภคในครัวเรือน

ทรัพยากรที่สำคัญอีกลักษณะหนึ่งคือ ทรัพยากรบุคคล ซึ่งเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมของชุมชน ได้แก่ พระ จำ หมอพรหมณ์ ผู้อาวุโส ผู้นำอย่างเป็นทางการ ได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านบุคคลเหล่านี้มีภูมิปัญญาที่จะถ่ายทอดจารีตประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ และเป็นผู้อำนาจในการจัดระเบียบชุมชน และจัดสรรทรัพยากรร่วมกัน ชุมชนบ้านแสงภาได้ให้ความสำคัญกับทรัพยากรบุคคลเหล่านี้ โดยเฉพาะกลุ่มผู้อาวุโส มีหน้าที่เป็นผู้นำด้านศาสนา พิธีกรรมของชุมชน และสืบทอดประสพการณ์ และความคิดของชุมชนจากคนรุ่นเก่าสู่คนรุ่นใหม่

ผู้นำทางวัฒนธรรมและผู้นำชุมชนอีสาน ได้แก่ พระ ผู้อาวุโส จำ กวน หมอพรหมณ์ ชุมชนมักมีส่วนร่วมในการกำหนดเกณฑ์ทางศีลธรรม เกี่ยวกับคุณสมบัติและบทบาทหน้าที่ เช่น มีความรอบรู้ มีภูมิปัญญาในเรื่องชีวิตและธรรมชาติแวดล้อม การประกอบพิธีกรรม ฯลฯ

พระและผู้อาวุโส มีสถานภาพเป็นหลักทางศาสนาและจารีตที่สืบทอดมา พระคือ ผู้สืบทอดอุดมการณ์ความเชื่อทางศาสนา เป็นผู้นำทางศีลธรรมที่ชุมชนศรัทธา ส่วนผู้อาวุโส คือ ผู้มีประสบการณ์ สั่งสมภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของชุมชน บทบาทในการถ่ายทอดวัฒนธรรม เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้พระและผู้อาวุโส เป็น

สัญลักษณ์ของชุมชน ฮิต คอง ซึ่งเป็นวิถีปฏิบัติของชุมชนอีสาน ใช้ในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับคน เช่น ฮิตไพร่คองนาย ฮิตปู่คองย่า ฮิตวัดคองสงฆ์ ฮิตบ้านคองเมือง คนอีสานสืบทอดต่อกันมาด้วยวาจา และปรากฏในวรรณกรรมลายลักษณ์ ตลอดจนสื่อพื้นบ้าน เช่น หมอลำ ต่างก็กล่าวถึงพระและผู้อาวุโส

พระ เป็น แก่นเมือง

ปราชญ์หรือผู้มีประสบการณ์ เป็น ตา เมือง

นั่นคือ สารสำคัญของชุมชนที่ทุกคนสัมผัส รับรู้และสืบทอดกิจกรรมและสาระทางศาสนา จาริตประเพณี เพื่อประโยชน์ในการดำเนินชีวิต

พระและผู้อาวุโส จึงเป็นบุคคลสาธารณะที่ทุกคนในชุมชนมีหน้าที่เคารพ เชื้อฟัง มีสิทธิเข้าถึงเพื่อเรียนรู้ สืบทอดจาริต ประเพณี “ให้หนึ่งใกล้ผู้เฒ่า เยียนฮู้ ฮิตคอง” เพื่อประโยชน์ต่อตนเองและส่งผลต่อความสงบสุขในชุมชนด้วยเช่นกัน

ความเลื่อมใสในพุทธศาสนา ซึ่งพระสงฆ์เป็นผู้ถ่ายทอดอบรมหลักธรรมในการเทศน์สั่งสอน และแนวการปฏิบัติตนของกลุ่มผู้อาวุโสที่ใกล้ชิดวัดและ พระสงฆ์ ได้กลายเป็นแบบแผนในการประพฤติ ปฏิบัติ ปรากฏอยู่ในข้อกำหนดจาริตประเพณี ฮิต สิบสองคองสิบสี่ เน้นการปฏิบัติตนอ่อนน้อม ทำบุญ ทำทาน

จำ กวน หมอพราหมณ์ ต่างก็เป็นผู้มีบทบาทเป็นตัวแทนชุมชนติดต่อสื่อสารกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น จำ ติดต่อผีปอบและทำพิธีกรรมเกี่ยวกับผีปอบ กวนติดต่อกับสิ่งเหนือธรรมชาติในการบวงสรวง เสเดาะเคราะห์ หมอพราหมณ์ เป็นสื่อกลางในการทำพิธีบายศรีสู่ขวัญในโอกาสต่าง ๆ เช่น สู่ขวัญเล่าข้าว สู่ขวัญบ่าว-สาว ทั้งจำ กวน หมอพราหมณ์จึงเป็นเสมือนสัญลักษณ์แทนสถาบันอันศักดิ์สิทธิ์ บุคคลที่จะทำหน้าที่ดังกล่าวต้องมีความประพฤติดี เป็นที่ยอมรับของชุมชน การเลือกและสืบทอดอาจมีวิธีการที่แตกต่างกันไป เช่น สืบทอดตามตระกูลหรือผู้อาวุโสเป็นผู้เลือก

หน้าที่ของจำ กวน และพราหมณ์ ต่างก็เป็นหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมอันส่งผลถึงสภาพจิตใจและการปฏิบัติตามแนวจาริตที่กำหนดไว้เป็นพันธะร่วมกัน นับเป็นบุคคลสาธารณะที่เป็นศูนย์รวมของชุมชน ทุกคนมีสิทธิเข้าถึงในการร่วมพิธีกรรม รับฟังคำแนะนำ และมีหน้าที่ปฏิบัติตามแนวทางของชุมชน แม้ในปัจจุบันก็ยังมิศกยภาพเป็นที่ยอมรับร่วมกัน

ผู้นำที่ปรากฏในวรรณกรรม นิทาน ตำนาน ต่างก็ต้องมีคุณธรรม เป็น “บาบุญกว้าง” “หน่อธรรม” และผู้นำในชุมชนอีสานปัจจุบันก็ต้องมีคุณสมบัติทางศีล

ธรรม และเป็น ผู้นำในการปฏิบัติ ประสานความคิดบนพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่น และภูมิปัญญาสากลได้ ชุมชนจึงจะมีพลังและศักยภาพในการแก้ปัญหา

2. **อัตลักษณ์ของชุมชน** เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่ง ช่วยสร้างความเป็น
น้ำหนึ่งใจเดียว มีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูล เป็นสังคมที่มีน้ำใจต่อกัน มีความห่วง
ใยทุกข์สุขของกันและกัน อัตลักษณ์หรือความเป็นตัวตนของกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาวที่
สื่อผ่านภาษาพูด ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ ความเชื่อในพุทธศาสนา การสืบทอด
ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ตามฮีต-คอง คำสอน ขะลำ ล้วนมีบทบาทควบคุมวิถีชีวิต
ของคน และชุมชน ให้ดำเนินไปอย่างเหมาะสม

อัตลักษณ์หรือความเป็นตัวตนของชุมชนอีสาน จากกรณีศึกษาทั้ง 3 กรณี
พบว่า ภาษาถิ่น เป็นลักษณะเฉพาะที่ชาวบ้านทุกชุมชนใช้สื่อสารกันในชีวิตประจำวัน
ภาษาเป็นเครื่องมือสำคัญในการสื่อความคิด ความเชื่อ ผ่านการพูดคุย
ประกอบประเพณี พิธีกรรมและกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน ภาษาถิ่นอีสานเป็นสื่อ
แสดงจิตสำนึกในชาติพันธุ์ไทย-ลาว ของชุมชนทั้งบ้านแสงภา น้ำสวยห้วยปลาตุก
และจำผักหนาม ส่วนความเป็นตัวตนในวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชนจะมีลักษณะ
ต่างกัน

ชุมชนดั้งเดิมที่ก่อตั้งชุมชนมานานถึง 400 ปี เช่นชุมชนแสงภา มีความสำ
พันธ์ในระบบเครือญาติสูง ระบบครอบครัวในยุคปัจจุบัน มีลักษณะครอบครัวเดี่ยว
แต่ก็ยังดำรงชีวิตอยู่ในแบบแผนจารีตฮีตคองและ ฮีตคองธาตุดินแทน มีการทำบุญ
ตามประเพณีอย่างต่อเนื่อง แม้ในปัจจุบันชุมชนมีระบบสาธารณูปโภคที่ดี ติดต่อกับ
ชุมชนอื่น ๆ ได้อย่างสะดวกก็ยังคงมีการทำบุญคุณลาน บายศรีสู่ขวัญข้าว บุญข้าวจี
บุญข้าวเปลือก บุญพระเวส บุญสงกรานต์ บุญข้าวประดับดิน และมีลักษณะ
เฉพาะคือ ไม่มีบุญเลี้ยงบ้านหรือบุญเลี้ยงผี แต่จะถือครองธาตุในการปกป้องรักษาตน
มีงานบุญพระธาตุดินแทนในเดือนสิบสอง เพื่อพึ่งเทคนิ ปฏิบัติธรรมและแก้บนประ
จำปี จุดประสงค์เพื่อให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุขแก่ผู้คน สัตว์และชุมชน การถือฮีตค
องธาตุดินแทนอย่างเคร่งครัดจนถึงปัจจุบัน ได้แก่ ไม่ฆ่าสัตว์ (แม้ต้มไข่) ไม่เข้าป่า
หรือทำงานในเรือกสวน ไร่ นา ในวันข้างขึ้นข้างแรม 7, 8, 14, 15 ค่ำ ต้องทำบุญ
ธาตุดินแทน และบุญหิน 4 ก้อน บุญสงกรานต์ ความคิดความเชื่อที่ผูกพันกับ
ระบบศีลธรรมทางพุทธศาสนาได้ผสมผสานกับความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ คือ

ความเชื่อเรื่องผี จึงมีพิธีทำบุญหิน 4 ก้อนเป็นประจำทุก 3 ปี ครั้งหลังสุดคือเมื่อ วันที่ 23 – 24 มีนาคม 2543

การปฏิบัติตามแบบแผนประเพณีดังกล่าวมีผู้อาวุโสเป็นกลุ่มผู้นำกำกับดูแล มีสถาบันทางความเชื่อที่คล้ายคลึงกับชุมชนอื่นคือวัด เป็นศูนย์กลางการปฏิบัติกิจ ต่าง ๆ ของชุมชน แต่ที่มีลักษณะเฉพาะคือ มีพระธาตุดินแทน เป็นพระธาตุซึ่งเกิด จากการนำดินมาทับถมกัน มีอายุประมาณ 200 ปี ชาวบ้านมีส่วนร่วมการสร้างขึ้น เพื่อเป็นส่วนร่วมจิตใจ แทนความเชื่อเรื่องผีในปัจจุบัน ทุก ๆ ปีในเดือน 12 ก็จะมีการทำบุญธาตุดินแทน

ลักษณะเฉพาะของชุมชนแสงภาเป็นตัวตนของชุมชนที่ชัดเจน ความสัมพันธ์ ของสมาชิกในชุมชนจึงเป็นศักยภาพภายใน สามารถดำรงอัตลักษณ์มาอย่างต่อเนื่อง ในสภาพการณ์ปัจจุบันชุมชน และผู้นำชุมชน มีวิธีการผลิตที่พึ่งพาตลาดมากขึ้น เช่น ปลุกชิง ส่งบุตรหลานไปเรียนในจังหวัดเลย และต่างจังหวัดมีการประสานเครือข่ายชุมชน ในเรื่องการค้าทุเรียนป่า มีหน่วยงานของรัฐเข้ามาส่งเสริม สนับสนุนการเกษตร การสาธารณสุข การเงิน การตลาด ชุมชนก็ยังยึดหลักศีลธรรม และให้คุณค่าของคน ในการดำรงอยู่ร่วมกันมากกว่าผลประโยชน์ มีการรวมกลุ่มและช่วยกันอนุรักษ์ป่าต้น น้ำ อนุรักษ์ดูแลทรัพยากรน้ำผ่านระบบเหมืองฝาย และให้ความสำคัญกับกลุ่มเยาวชน โดยเยาวชนมีหน้าที่ร่วมกิจกรรมพัฒนาหมู่บ้าน เช่น ปัจจุบันกิจกรรมเลี้ยงวัวเป็น ของกลุ่มเยาวชน ที่ชุมชนและองค์กรของรัฐส่งเสริม การร่วมพิธีทำบุญหิน 4 ก้อน เยาวชนก็เข้าร่วมด้วยจิตสำนึกรับรู้พร้อมที่จะสืบทอด

ชุมชนที่มีลักษณะการอพยพโยกย้าย เช่น ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก เป็น ชุมชนที่สมาชิกประกอบด้วยชาวบ้านที่ไม่มีที่ดินทำกินและผู้ร่วมพัฒนาชาติไทยการ ก่อตั้งชุมชนแตกต่างจากชุมชนอื่นเพราะตั้งขึ้นตามโครงการพัฒนาเพื่อความมั่นคง ในช่วงปี พ.ศ. 2523 - 2526 หน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้อง เช่น ป่าไม้ ที่ดิน เกษตร หน่วยงานการศึกษา การสาธารณสุข ระดมกำลังเพื่อฟื้นฟูสร้างความอุดมสมบูรณ์ ด้านทรัพยากร และให้ความรู้ความเข้าใจแก่ชุมชน ระบบความสัมพันธ์ในชุมชน แม้ จะมีระบบเครือญาติก็ไม่ผูกพันมากนัก แต่ก็มีวิถีชีวิตที่ปฏิบัติตามจารีตยึดครองอยู่ หลายประการ คือ มีสถาบันความเชื่อได้แก่ วัดป่าห้วยปลาตุกเป็นศูนย์รวมจิตใจ และการจัดกิจกรรมตามประเพณีที่เกิดจากความร่วมมือร่วมใจในการอนุรักษ์ป่าร่วมกัน มีดอนปู่ตาซึ่งเป็นโรงเรียนอยู่กลางหมู่บ้านเพื่อประกอบพิธีเลี้ยงบ้าน มีจำบ้าน

ทำหน้าที่เชื่อมโยงความเชื่อมาสู่การปฏิบัติเพื่อความเป็นศิริมงคลแก่บุคคลและชุมชน ช่วยรักษาอาการเจ็บป่วยควบคู่ไปกับการใช้ยาสมุนไพร และการรักษาแผนปัจจุบัน เพราะสภาพการคมนาคมไม่สะดวก ไม่มีอาชีพที่มั่นคง ที่ทำกินก็ประสบปัญหาดินเสื่อมสภาพ ชุมชนจึงให้ความสำคัญกับแหล่งน้ำสาธารณะ คืออ่างเก็บน้ำ การรับรู้คุณค่าและความสำคัญของน้ำต่อการดำรงชีพของชุมชนก็คือ การทำบุญส่นเชื่อนในเดือน 3 แทนบุญพระเวส ลักษณะเฉพาะในการแก้ไขปัญหการดำรงดำรงชีวิตคือ ชาวบ้านร่วมประชุมปรึกษาหารือ ประสานกับหน่วยงานของรัฐ เช่นเลี้ยงกบ เลี้ยงเป็ดเทศ แต่ก็แก้ไขได้ระดับหนึ่ง ทางเลือกที่ชุมชนใช้คือการให้คนหนุ่มสาวและหัวหน้าครอบครัวไปทำงานที่กรุงเทพและระยอง ในชุมชนจึงมีผู้อาวุโสดูแลบุตรหลานแทนพ่อแม่

ชุมชนอพยพโยกย้ายที่ประกอบด้วยกลุ่มคนจากหลายจังหวัดในภาคอีสาน มาตั้งถิ่นฐานในชุมชนชาผักหนามตามวิธีการเลือกที่ตั้งถิ่นฐานของชาวอีสานคือ มีความสมบูรณ์ของป่าและน้ำ มีปัจจัยที่จะดำรงชีวิตได้ชั่วคราวหลาน แต่ประสบปัญหาที่ดินทำกินในเขตป่าอนุรักษ์ ประสบการณ์การต่อสู้เพื่อสิทธิในที่ดินทำกิน จนได้รับการยอมรับจากทางราชการ แสดงความเป็นตัวตนอย่างชัดเจนแตกต่างจากชุมชนอื่นๆ คือชุมชนมีความมุ่งมั่นแสดงความเป็นเอกภาพทางความคิดในการพิสูจน์ว่า ชุมชนสามารถอยู่ได้โดยไม่บุกรุกทำลายป่า และพึ่งพาตนเองด้วยการปรับระบบการผลิตสร้างกฎระเบียบและแนวทางปฏิบัติในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ สร้างความสัมพันธ์กับองค์กรเอกชนและหน่วยงานของรัฐ ความเป็นตัวตนในลักษณะเฉพาะเช่นนี้ ชุมชนเปิดโอกาสให้สมาชิกมีส่วนร่วม มีการคัดเลือกผู้นำที่เข้มแข็งและมีความเหมาะสมหลายลักษณะและที่สำคัญคือ มีเป้าหมายในการดำรงชีวิตชุมชนอยู่ร่วมกัน

แม้จะประสบปัญหามากมาย ชุมชนก็มีความเข้มแข็งร่วมกันแก้ไขปัญหาไม่ทิ้งถิ่นฐานไปขายแรงงาน ลูกหลานของชุมชนที่เคยไปทำงานที่กรุงเทพส่วนหนึ่งได้กลับคืนชุมชนเพื่อทำการเกษตรแบบผสมผสาน

การตั้งถิ่นฐาน ความเชื่อเพื่อเผื่อแผ่ แบ่งปันประโยชน์ใช้สอยและเห็นคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนชาผักหนาม ตลอดจนการเลือกผู้นำที่มีทั้งคุณธรรมและภูมิปัญญา สะท้อนให้เห็นจิตสำนึกร่วมในการรักษาความเป็นชุมชนได้อย่างชัดเจน

3. อุดมการณ์สิทธิชุมชน

อุดมการณ์เป็นคุณลักษณะของการให้คุณค่าและความสำนึกเกิดจากประสบการณ์ความเป็นจริงในโลก อุดมการณ์จึงทำหน้าที่สืบทอดความเป็นจริงนั้นด้วย

ชุมชนอีสานมีการดำเนินชีวิตที่ผูกพันกับธรรมชาติ ความคิดความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติจึงสะท้อนผ่านคำพูด ประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ มากมาย

... บ้านข้าผักหนามมีไผ่เยอะ เอาหน่อไม้มากินก็เอาเฉพาะพอกิน เอาหน่อที่แทงพื้นดินขึ้นมา ไม่ขุดลงในดินลึก... จักตอกก็เอาลำพอเหมาะ เลือกเอาแค่ใช้ได้เท่านั้น ... ทำขายก็เหมือนไม่รักษา ฉะนั้นก็ไม่ต้องขาย

...น้ำขั้บตามไร่นา ใช้ร่วมกัน...

... ปัจจุบัน ทุกคนมีบ่อปลาหมด อยู่ที่ไหนทุกวันนี้ปลาเยอะแยะ คนอื่นจะไปไล่เบ็ดได้ ไม่ห้ามกัน หากินนาใครก็ได้ ไม่ห้าม ผักธรรมชาติ เจ้าของไม่หวง เช่น ผักเผง ผักหนาม ผักหนามใบบัวบก...

... มีงานศพจะไปช่วยกันดี บ่บอกกะไป งานบุญบ่บอกกะมา สงกิงสงอยากดี...

...ไปวัดนี้ไปแต่ผู้เคยไป แต่ว่าไผ่บาตรดีจัง... บ้านพวกฉันได้ข้าว เหลือเป็นกะตา บ่มีข้าวกินบ่ข้าวกินชาวบ้านไปวัดโลด เพื่อนก็ให้ชาวบ้านแบ่งกันกิน...

...หลังจากสร้างพระธาตุ พระธาตุคงคองคั่นนั้นเป็นผู้พาชาวบ้านขึ้นมำทำบุญตรงนี้ (หิน 4 ก้อน) เชื่อว่าเป็นการขอบคุณเจ้าป่าเจ้าเขา ต้นน้ำลำธาร ภูเขาใหญ่ เอ็นว่า เจ้าภูหลวงปวงภูใหญ่ กะถือปฏิบัติมา...

... ตัดไม้มีพิธี เช่นล้่มลงทิศใด พันทิศบ่ น้ำฟูออกเอ็นไม้พันพิษ ห้ามปลูกเฮือน (ไม้อมน้ำ) มอดเจาะมันบ่ดี ไม้แยงเงาริมฝั่งน้ำ ไม้เครือคลุมห้าม จะมีความสุข...

ความคิดดังกล่าวแสดงสิทธิการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ที่ให้โอกาสทุกคนได้ใช้ประโยชน์เก็บผักหาปลา หาของป่า ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ การทำบุญเมื่อมีอาหารเหลือเฟือ ก็มีการแบ่งปันแจกจ่ายเพราะอาหารเหล่านั้นกลายเป็นสมบัติส่วนรวมที่คนขัดสน คนมั่งมี ก็มีสิทธิได้รับการแบ่งปัน พื้นที่สาธารณะจึงมิได้หมายความว่าเฉพาะป่าชุมชน แต่ยัง หมายถึงสิทธิที่จะใช้ทรัพยากรของส่วนรวม (ธรรมชาติ) บนพื้นที่ครอบครองของบุคคลได้ด้วย

ส่วนความคิดความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติที่ปรากฏใน ประเพณีบุญเลี้ยงบ้าน พิธีทำบุญหิน 4 ก้อน ปาดอนปุดา การทำบุญสันเขื่อน พิธี เบิกป่า หรือการละเว้นไม่ฆ่าสัตว์ ไม่เข้าป่าในวันพระ การบูชาธาตุดินแทน สะท้อน อุดมการณ์อำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติในการควบคุมความสัมพันธ์ ของคนกับธรรมชาติ ให้เป็นไปอย่างเหมาะสม สอดคล้องกับหลักการสิทธิชุมชน ที่ เน้นให้ทุกคนมีความเสมอภาคและเป็นธรรมในการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ และ การมีส่วนร่วมรับรู้ ดูแลรักษา

ที่ควรกล่าวถึงอีกลักษณะหนึ่งก็คือสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่พบในชุมชนได้แก่ หลักบ้านและศาลปุดา ในชุมชนข้าฝักหนาม ศาลปุดากลางหมู่บ้านและหอโง่บน สันเขื่อนบ้านห้วยปลาตุก หิน 4 ก้อนและพระธาตุดินแทน บ้านแสงภา เป็น สัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับการตั้งชุมชน เพื่อเป็นศูนย์รวมจิตใจของชุมชน ให้สำนึก ร่วมกันในความเป็นชุมชน ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์เหล่านี้ ต่างก็มี เป้าหมายเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวมทั้งสิ้น

ส่วนชุมชนข้าฝักหนามก็มีการดำเนินชีวิต เช่นความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ร่วมแบ่ง บันประโยชน์ใช้สอยในพื้นที่สาธารณะและความสัมพันธ์แบบเครือญาติคล้ายคลึงชุม ชนอื่น ๆ มีอุดมการณ์ที่มุ่งประโยชน์สุขแก่ส่วนรวมและความเป็นชุมชนเช่นเดียวกัน แต่สภาพปัญหาที่เกิดขึ้น และเปลี่ยนแปลงมาจนถึงปัจจุบัน ชุมชนจึงยืนยันหลักการ คนอยู่กับป่า และใช้ศักยภาพของชุมชนเพื่อพิสูจน์และยืนยันการจัดการ ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน

4. อำนาจในการจัดการของชุมชน ระบบอำนาจในการจัดการของชุมชน เกิดขึ้นเพื่อจัดระเบียบความสัมพันธ์ของชุมชน ทั้งในด้านความสัมพันธ์ระหว่างคนกับ คน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

ชุมชนแสงภา เป็นชุมชนที่ก่อตั้งขึ้นมานาน โครงสร้างอำนาจภายในชุมชน มี กลุ่มผู้นำที่เป็นทางการจัดการทรัพยากร โดยมีชุมชนเป็นฐานรองรับ ผู้นำไม่มีอำนาจ ตัดสินใจโดยพลการ ต้องถามความเห็นชอบจากที่ประชุมหมู่บ้านก่อน กลุ่มอำนาจมี ความสัมพันธ์ทางสังคม จะมีกิจกรรมเฉพาะ เช่น กลุ่มเหมืองฝายจัดการเรื่องน้ำ กลุ่ม อนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธาร ดูแลรักษาป่าร่วมกับชุมชนส่วนกลุ่มผู้อาวุโส จัดงานบุญ ประเพณี เมื่อมีโครงการป่าชุมชน ชาวบ้านก็ให้ความร่วมมืออย่างดี

ชุมชนข้าฝักหนาม มีการใช้อำนาจของชุมชนบริหารจัดการทรัพยากร ผ่าน กลุ่มผู้นำชุมชน และอุดมการณ์ร่วมของชุมชนที่มุ่งแสดงศักดิ์ศรี และศักยภาพในการ พึ่งพา และควบคุมดูแลตนเอง สร้างกฎระเบียบและแนวปฏิบัติต่างๆขึ้นใช้อย่างได้ ผล

ขั้นตอนการใช้อำนาจของชุมชนข้าฝักหนามคือ การจัดสรรพื้นที่ดินทำกิน และพื้นที่สาธารณะในชุมชน โดยยึดความเท่าเทียมกัน เมื่อจัดสรรพื้นที่แล้ว จึงเข้าสู่ กระบวนการผลิตตามข้อตกลงกับรัฐบาล คือปลูกไม้ผลให้ได้ 20 % ของพื้นที่ โดย เริ่มต้นทำวนเกษตรในปี พ.ศ. 2527 ซึ่งที่ชาวบ้านมีหนี้สินและขาดความรู้ จัดตั้งคณะกรรมการกลุ่มเกษตรทางเลือกส่งครอบครัวที่สนใจไปอบรมแลกเปลี่ยนความรู้ ศึกษาดูงานตามสถานที่ต่าง ๆ การจัดการที่เป็นรูปธรรมทำให้ได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงาน ของรัฐ สนับสนุนพันธุ์ไม้ผล ชุดบ่อชลประทานและได้รับพันธุ์ปลา พันธุ์ไก่ ระยะ เวลาที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน ชาวบ้านจึงมีความภาคภูมิใจ และมีความเห็นว่ เกษตรคือเอกสารสิทธิ์ที่มั่นคง

นอกจากจัดการด้านการจัดสรรพื้นที่และทำวนเกษตรแล้ว องค์กรชุมชนได้ จัดการทรัพยากรป่าไม้และน้ำ สร้างกฎระเบียบของชุมชนขึ้นใช้ แต่ก็มีอุปสรรคเช่น ชาวบ้านหมู่บ้านใกล้เคียงประมาณ 21 หมู่บ้าน ยังไม่เข้าใจกฎระเบียบ ยังไม่มีส่วน ร่วมในการจัดการทรัพยากรของชุมชน จึงมีการทบทวนบทเรียน ปรับปรุงแผนงาน สร้างความร่วมมือในการปลูกป่าชุมชน ดูแลทรัพยากร โดยรับแรงหนุนเสริมจากองค์ กรพัฒนาเอกชน และหน่วยงานของรัฐถึง 10 หน่วยงาน ชาวบ้านข้าฝักหนามจึงจัด ทำแผนของชุมชน โครงสร้างการทำงานของคณะกรรมการหมู่บ้าน มีการทำงานเป็น กลุ่มเพื่อรู้เท่าทันข้อมูล ทบทวนสรุปบทเรียน ในกระบวนการผลิต การตลาด การ บริโภค ของชุมชนอยู่เสมอ จากการจัดทำแผนการจัดการทรัพยากรในปี พ.ศ. 2538 และการทบทวนแผนการจัดการแผนในปี พ.ศ. 2541 ชุมชนข้าฝักหนามเห็นว่า มี ความจำเป็นในการพัฒนาสร้างฐานอาชีพ เศรษฐกิจชุมชนให้เข้มแข็งและประสาน งานกับองค์กรภายนอกต่าง ๆ ควบคู่ไปกับการเรียกร้องสิทธิชอบธรรมในที่ดินทำกิน และอยู่อาศัย

จิตสำนึกร่วมของชุมชน ซึ่งอาจมีความเข้มข้นในการสืบทอดอัตลักษณ์ หรือ การมุ่งประกาศตัวตนในการบริหารจัดการทรัพยากร จึงเป็นประเด็นที่ควรให้ความสนใจ นำไปเป็นประโยชน์ในการพัฒนาสิทธิชุมชนต่อไป

5. **ภูมิปัญญาและการสืบทอดอุดมการณ์** จารีตประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ ฮัตคอง คำสอน และบทเรียนจากการต่อสู้ที่ชุมชนใช้อำนาจเหนือธรรมชาติและอำนาจของชุมชนบริหารจัดการ เป็นเครื่องมือสำคัญในการส่งผ่านความหมายอันเป็นสาระสำคัญ คือ อุดมการณ์รักษาสันติภาพ ให้คงความสมบูรณ์อย่างยั่งยืน และเป็นหลักประกันความมั่นคงของชุมชน ทั้งในด้านปัจจัยการดำรงชีวิต และด้านจิตสำนึกของผู้คน ที่มุ่งให้ความสำคัญกับศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ความเอื้อเพื่อเกื้อกูล อ่อนน้อมต่อคนและสิ่งแวดล้อม

ภูมิปัญญาของชุมชนและท้องถิ่น เป็นความรู้ที่พัฒนาขึ้นในบริบททางกายภาพและวัฒนธรรมของคนที่ระบบนิเวศชุดหนึ่ง และอยู่บนหลักการพื้นฐานที่ว่า ความรู้มิได้เป็นสมบัติของใครคนใดคนหนึ่งโดยเฉพาะ แต่เป็นของชุมชน (ยศ สันตสมบัติ 2542 : 48) ที่พัฒนาสืบทอดกันมาตามสัมพันธภาพระหว่างชุมชนกับธรรมชาติ เช่น ความรู้ในเรื่องการรักษาพยาบาล การคัดเลือกหมอยาสมุนไพรหรือผู้นำทางวัฒนธรรม สัมพันธภาพของคนชุมชนและระบบนิเวศ จึงสะท้อนผ่านนิทาน ตำนาน จารีต ฮัตคอง ฌญา ประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงเป็นระบบเหตุผล ที่ผ่านการตรวจสอบและพิสูจน์ในชีวิตจริงมาช้านาน

5.1 **องค์ความรู้ที่แสดงภูมิปัญญาของชุมชนในเรื่องอาหารและยา** ปรากฏในชุมชนทั้ง 3 กรณี เช่นการใช้ยาสมุนไพรหลากหลายชนิด^๔ ได้แก่ ม้า กระเทียม ใบฝรั่ง รากขมิ้น ต้นสะคร่านเส้นท้องตึง ท้องอืด ชุมชนจำผักหนามมีโครงการจัดสรรที่ดิน ทำแปลงสาธิตสมุนไพร เพื่อขยายพันธุ์ไม้ใช้สอยในชุมชน และเป็นแหล่งศึกษาหาความรู้ของเยาวชน ชุมชนห้วยปลาตุก และแสงภาต่างก็มีหมอยาสมุนไพร ใช้สมุนไพรรักษาโรคแก่สมาชิกในชุมชน การสืบทอดความรู้เรื่องนี้ในระดับชุมชนยังไม่ชัดเจนนัก แต่ก็มีการเรียนรู้สืบทอดในระดับครอบครัว

ความรู้เรื่องอาหารจะมีความคล้ายคลึงกันคือ ชุมชนผูกพันกับป่า มีการหาอาหารจากป่าเช่น เก็บเห็ด หาหน่อไม้ เก็บผักต่าง ๆ ตามฤดูกาลหรือใช้ไม้ทั้งจากป่า ธรรมชาติและป่าดอนปู่ตามาซ่อมแซมบ้านเรือน ทำฟืน เป็นต้น ที่มีลักษณะแตกต่างจากชุมชนอื่นคือ ชุมชนแสงภาซึ่งเป็นชุมชนบนที่สูง ขาดแคลนน้ำปลาบริโภค

จึงนิยมนำผักสะทอนซึ่งมีอยู่ในป่ามาต้มเพื่อใช้กินแทนน้ำปลา สืบทอดวิธีการทำน้ำผักสะทอนมาจนถึงปัจจุบัน โดยเฉลี่ยจะต้มไว้ครอบครัวละ 29 ขวด เก็บไว้บริโภคได้ตลอดทั้งปี ปัจจุบันนิยมใช้ปรุงรสส้มตำ และน้ำพริกแทนน้ำปลาร้า

5.2 ภูมิปัญญาที่ปรากฏในรูปความเชื่อ และพิธีกรรม จารีตประเพณี ปรากฏการณ์เรียนรู้สืบทอดแตกต่างกันตามลักษณะชุมชน ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น ผีป่า ผีน้ำ ผีบรรพบุรุษ และความเชื่อเรื่องขวัญ พบในทุกชุมชนแต่ก็ผสมผสานกับความเชื่อ ทางพุทธศาสนา ทำให้เกิดการทำบุญสืบเชื่อน ทำบุญเลี้ยงบ้าน และการทำพิธีเบิกป่า บอกเจ้าป่าเจ้าเขาก่อนตัดไม้หรือหาของป่า สถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปในปัจจุบัน การสืบทอดความเชื่อดังกล่าวได้ปรับเปลี่ยนผลิตซ้ำในรูปแบบใหม่ เช่น ชุมชนชาผักหนามประกาศความเป็นชุมชนเป็นกฎระเบียบของหมู่บ้านไว้บริเวณหลักบ้าน และทำบุญเลี้ยงบ้านพร้อมการเฉลิมฉลอง 36 ปี แห่งการรอคอยการเป็นหมู่บ้านที่ถูกต้องตามกฎหมาย

ความเชื่อเรื่องขวัญ พบการสู่ขวัญข้าวในบุญคูณลานบ้านแสงภา การสู่ขวัญหนุ่ม-สาว สู่ขวัญแขกผู้มาเยือนในชุมชนต่าง ๆ

ส่วนจารีต ีตคอง และงานบุญประเพณีที่สืบทอดชัดเจนคือ ชุมชนดั้งเดิมบ้านแสงภา รักษาองค์ธาตุดินแทนและทำบุญธาตุดินแทน ทำบุญหิน 4 ก้อน ตลอดงานบุญประเพณีในรอบปี สมาชิกของชุมชนมีส่วนร่วมกับหน่วยงานราชการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

ประเพณีพิธีกรรม ในชุมชนอีสานที่ยังมีความสำคัญ และยังปฏิบัติสืบต่อมาจนถึงปัจจุบันคือ พิธีเลี้ยงบ้าน บุญบั้งไฟ และพิธีบายศรีสู่ขวัญ ในชุมชนอีสานดั้งเดิมที่มีอายุร่วม 400 ปี หรือชุมชนอพยพโยกย้าย ตั้งถิ่นฐานใหม่ ต่างก็สืบทอดประเพณีดังกล่าวไว้ด้วยจิตสำนึก ขวัญและกำลังใจร่วมของชุมชนว่า ตนยังมีบรรพชนคอยปกป้องคุ้มครอง

พิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นความเชื่อเรื่องขวัญว่าเป็นสาระสำคัญของชีวิตและวิญญาณ เชื่อว่าสภาพจิตจะสมบูรณ์เมื่อขวัญอยู่กับตัว สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตต่างก็มีขวัญ จึงต้องมีการสู่ขวัญคน ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต เช่น เด็กเกิดใหม่ นาค บ่าว - สาว คนเจ็บป่วย และสู่ขวัญพืชพันธุ์ สัตว์ และสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับคน เช่น สู่ขวัญข้าว เล้าข้าว ควาย ม่อน (ตัวใหม่) เป็นระบบคุณค่าที่ผู้คนมีให้ต่อกันและกัน ตลอดทั้งสรรพสิ่งที่ผูกพัน

เมื่อขวัญเป็นสิ่งศูนย์รวมชีวิต แต่ไม่อาจสัมผัสได้ จึงเรียกขวัญเพื่อสร้างกำลังใจในการดำเนินชีวิต การใช้มือแต่ละตัวถูกเรียกขวัญต่อ ๆ กันไป เป็นสัญลักษณ์แห่งพลังใจของผู้คนในชุมชน แสดงความรับรู้ทุกข์สุขร่วมกัน โดยนัยนี้ความมั่นคงของชุมชนก็คือความเข้มแข็งมั่นคงของปัจเจกที่ส่งผลถึงครอบครัวและชุมชนในที่สุด

พิธีบายศรีสู่ขวัญที่ยังคงอยู่ในชุมชนอีสานในปัจจุบันได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบและขั้นตอนให้สะดวก เหมาะสมกับสภาพสังคม เช่นนำมาใช้ประโยชน์เพื่อการต้อนรับแขก การรับตำแหน่งใหม่ ฯลฯ แต่สาระของการสู่ขวัญยังคงเหมือนเดิม

บุญบั้งไฟ เป็นอีกพิธีกรรมหนึ่งที่สะท้อนความคิด ความเชื่อเรื่องผีแถน เป็นพิธีขอฝน โดยใช้บั้งไฟจุดขึ้นไปขออน้ำฝนจากแถนซึ่งเป็นผู้สร้างสรรพสิ่ง ในขณะที่เดียวกันก็ใช้วัดเป็นสถานที่จัดแข่งขัน เป็นการนำพุทธศาสนามาเชื่อมโยงสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องแถน นิยมทำในเดือนหก นับเป็นจารีตประเพณีเพียงเดือนเดียวที่ทุกคนร่วมสนุกสนานงาด่วนระบอบอาวุธ อาจจับอาวุธโยนลงบ่อโคลนตมได้ แม้ปัจจุบันก็ยังพบเห็นได้ทั่วไป เพราะเป็นประเพณีและพิธีกรรมที่สอดคล้องกับวิถีการผลิตของชุมชนเกษตรกรรม ที่ยังต้องอาศัยน้ำเป็นปัจจัยสำคัญ

การดำรงอยู่ของประเพณีและพิธีกรรมทั้งพิธีเลี้ยงผีปู่ตา บุญบั้งไฟ และพิธีบายศรีสู่ขวัญ หากมองบริบทเชิงสังคมและวัฒนธรรมอย่างเป็นองค์รวม มาจากเหตุผลสำคัญคือ

5.2.1 ประเพณีและพิธีกรรมเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดโดยแบบแผนทางวัฒนธรรม พิธีกรรมเป็นรหัสทางวัฒนธรรมและความหมายทางสังคม (Cultural Code and Social Message) สื่อสารความคิดของชุมชน ในด้านอุดมคติและความรู้สึก ประเพณีและพิธีกรรมทั้งสามลักษณะ สื่อความคิดความเชื่อในอำนาจของผีบรรพชน (ผีปู่ตา) ที่คุ้มครอง จัดระเบียบสังคม ให้ทุกคนเคารพยำเกรง ไม่ละเมิดกฎต่าง ๆ ทำให้การรวมกลุ่ม “ชุมชนเดียวกัน” ดำเนินต่อไปได้อย่างต่อเนื่อง ส่วนพิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นความเชื่อเรื่อง “ขวัญ” ที่ทำหน้าที่เพิ่มขวัญและกำลังใจแก่ทุกคนในช่วงต่าง ๆ ของชีวิต บุญบั้งไฟ สะท้อนความเชื่อทั้งเรื่องผี - พุทธศาสนาและลัทธิพราหมณ์ผสมผสานกันเป็นการเตรียมการก่อนฤดูทำนา สร้างความสามัคคี สนุกสนานร่วมกันก่อนการทำงานหนัก ความคิด ความเชื่อและความรู้สึกร่วมกัน ในแบบแผนชีวิตที่สืบทอดมา ได้แสดงควมมีตัวตนของชุมชนอย่างชัดเจน

5.2.2 ประเพณีและพิธีกรรม ในกระบวนการเกิดขึ้น พัฒนาการและดำรงอยู่ ย่อมตอบสนองต่อความเชื่อ อุดมการณ์และค่านิยมของสังคมนั้น ๆ และขณะเดียวกันก็ต้องมีพลังทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองรองรับ

ในฐานะปรากฏการณ์ทางสังคม ประเพณีพิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ตา บุญบั้งไฟ และบายศรีสู่ขวัญ เป็นประเพณีพิธีกรรมที่เกิดขึ้นในวงกว้างและตรงกับช่วงเวลาเดียวกัน ชุมชนอีสานทั่วไปจะเลี้ยงผีปู่ตา ในช่วงเดือนหก บุญบั้งไฟในช่วงเดือนหกและบายศรีสู่ขวัญในช่วงสำคัญ ๆ ของชีวิตเช่นกันคือ แต่งงาน บวช ฯลฯ จึงเป็นปรากฏการณ์สำคัญของชุมชนอีสานที่ได้รับการรับรองจากชุมชนอีสานทั่วไปด้วยการปฏิบัติสืบต่อกันมา

ในแง่มุมทางประวัติศาสตร์และตำนาน บุญบั้งไฟมีเรื่องราวความเป็นมาที่ยาวนานอยู่ในตำนานหนองหาน ผาแดง – นางไอ่ – พญาคันคาก กล่าวถึงการทำบุญบั้งไฟ โดยการจุดบั้งไฟสื่อสารขอน้ำฝนจากแดน มีการแห้ว้วยะเพศชาย – หญิง (ลิงเต่าไม้ ปลัดขิก ฯลฯ) สนุกสนานกับการแต่งกายที่ผิดไปจากปกติ ร้องกาพย์เซิ้งบั้งไฟเพื่อขอฝน เชื่อว่าความอุดมสมบูรณ์จะเกิดขึ้น พิธีเลี้ยงผีปู่ตาและบายศรีสู่ขวัญก็ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมท้องถิ่นเกือบทุกเรื่อง เช่น ท้าวฮุ่ง – ท้าวเจือง, ขุนบรม, ท้าวกำกาดำ ฯลฯ ความแพร่หลายจึงมิใช่เพียงปรากฏการณ์ทางสังคมเท่านั้น หากแต่มีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ และตั้งอยู่บนฐานความเชื่อร่วมกัน

ในแง่กระบวนการเปลี่ยนแปลง ในปัจจุบัน พิธีเลี้ยงผีปู่ตา พิธีบายศรีสู่ขวัญและบุญบั้งไฟยังเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมในชุมชนอีสานทั่วไป ชาวอีสานยังเลี้ยงผีปู่ตา และอาศัยพึ่งพิงเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจ ใครจะเดินทางไปที่ใดก็จะขอความคุ้มครองจาก “ปู่ตา” การสู่ขวัญ ยังนิยมปฏิบัติกันอย่างแพร่หลาย เช่นเดียวกับบุญบั้งไฟที่ปฏิบัติกันอยู่ทั่วไปและยังคงรูปแบบการเล่นสนุกสนาน การละเล่นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเพศ การกระทำผิดไปจากปกติ เช่นจับคนแก่โยนลงโคลนตม ชายใส่เสื้อผ้าหญิง เป็นพิธีที่กลุ่มชนได้คลายความเครียดจากภาวะเบียดเบียนสังคม ผู้ที่เกี่ยวข้องกับบุญบั้งไฟทั้งหมดเป็นชาย สะท้อนบทบาทชายเป็นผู้มีหน้าที่หลักเกี่ยวกับการขอฝนเพื่อทำนา หญิงเป็นผู้มีบทบาทอยู่เบื้องหลัง (สุริยา สมุทคุปติ 2541)

การดำรงอยู่ของประเพณี พิธีกรรมในชุมชนอีสานแสดงให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชน ในด้านการมีส่วนร่วมประกอบประเพณีพิธีกรรม โดยองค์กรชุมชนบนพื้น

ฐานความคิด ความเชื่อร่วมกัน จึงเป็นพลังภายในชุมชน (สังคม) ที่มีผลต่อการดำรงอยู่ของสิทธิชุมชน

5.3 ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากร

ชุมชนอีสานมิได้ปรับตัวเข้ากับธรรมชาติแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่มีส่วนสร้างปริบทธรรมชาติแวดล้อม น้ำ ป่า ให้เป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) อีกด้วย เพราะได้ สัมผัสความรู้และภูมิปัญญาในการปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติมายาวนาน เช่นเดียวกับคนในภูมิภาคอื่น ๆ

เหมืองฝาย เป็นการจัดการทรัพยากรน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ในการผลิตระบบเกษตรกรรมบนที่สูง บริเวณเนินเขาสลับซับซ้อน เช่น จังหวัดเลย มีการจัดสรรน้ำให้เป็นธรรม โดยให้ภูมิปัญญาและเทคนิคการก่อสร้างที่เหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศอาศัยวัสดุท้องถิ่น เช่น ไม้ไผ่ สร้างเป็นเหมืองฝายกั้นน้ำ สามารถระบายน้ำและรักษาสสมดุลธรรมชาติได้อย่างเหมาะสม ไม่ว่า ปริมาณน้ำจะมากขึ้นหรือลดลง

ระบบการจัดการเหมืองฝาย ใช้สิทธิร่วมกันของสมาชิกกลุ่มในการคิดระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่สอดคล้องกับชุมชนอีสานมิได้ปรับตัวเข้ากับธรรมชาติแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่มีส่วนสร้างปริบทธรรมชาติแวดล้อม น้ำ ป่า ให้เป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) อีกด้วย เพราะได้ สัมผัสความรู้และภูมิปัญญาในการปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติมายาวนาน เช่นเดียวกับคนในภูมิภาคอื่น ๆ

เหมืองฝาย เป็นการจัดการทรัพยากรน้ำเพื่อภูมิศาสตร์ป่า เขา ทำให้เกิดการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับคนอย่างถาวร มีการแบ่งปันผลประโยชน์การใช้น้ำ ช่วยกันดูแลขุดลอกเหมืองฝายและ ซ่อมแซมอย่างสม่ำเสมอเป็นสิ่งที่สั่งสมสืบทอดมานานหลายร้อยปี ประเพณีการลงแขกร่วมแรง ดูแลรักษาเหมืองฝายและป่าต้นน้ำ ยังสืบทอดมาถึงปัจจุบันสร้างความเสมอภาคภายใต้กฎระเบียบที่ชาวบ้านร่วมกันสร้างขึ้น แม้จะมีเหมืองฝายคอนกรีตเพิ่มขึ้นในปัจจุบัน แต่ชุมชนเห็นว่าประสิทธิภาพเหมืองฝายดั้งเดิมมีมากกว่า และมีความยั่งยืน รักษาสภาพความชุ่มชื้นของผืนดินได้ดีเท่าเทียมกับการรักษาสัมพันธภาพในชุมชน ชุมชนแสงภาจึงสืบทอดภูมิปัญญานี้มาถึงปัจจุบัน .

ซ้ำ ซ้ำเป็นภาษาพื้นบ้านถิ่นอีสาน หมายถึง บริเวณที่มีน้ำซับหรือน้ำซึมตลอดปี เป็น พื้นที่ชุ่มน้ำอุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์และป่าไม้ เป็นแหล่งอาศัยของ

สัตว์น้ำ สัตว์ป่า ป่าและช้างเอื้อประโยชน์แก่กันและกัน ทั้งยังเป็นพื้นที่ที่มีฐานทรัพยากรเหมาะสมกับการตั้งชุมชน

ป่าบุ่ง ป่าทาม ทาม หมายถึง ที่ลุ่มที่น้ำท่วมถึงในฤดูฝนราว 4-5 เดือน ส่วนในฤดูแล้งยังมีสภาพชื้นแฉะ พืชพันธุ์ที่เจริญงอกงามในบริเวณทามจึงเป็นพืชที่งอกงามในน้ำได้ ชาวอีสานเรียกว่า “ป่าทาม” บางส่วนของทามอาจมีหนองน้ำ สลับกับที่ดอน “บุ่ง” จึงเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำระหว่างหนอง บึง หรือแม่น้ำ (สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน 2542 :1595-1596) ป่าบุ่ง ป่าทาม เป็นระบบนิเวศที่สลับซับซ้อน เอื้อประโยชน์ต่อชุมชนทั้งในด้านป่าไม้ พืชและสัตว์ป่า มีความหลากหลายทางชีวภาพสูง เป็นที่ป้องกันน้ำท่วม เก็บน้ำฝนสู่ชั้นน้ำใต้ดิน เป็นที่เก็บกักธาตุอาหารแก่พืชและสัตว์ ฯลฯ

ข้าว , ป่าบุ่ง , ป่าทาม ล้วนเป็นสภาพภูมิประเทศที่ชุมชนอีสานใช้สิทธิร่วมในการดำรงชีวิตเกี่ยวเนื่องกับทรัพยากรน้ำ และผลิตผลจากน้ำและป่า ตลอดจนพืชพันธุ์อาหาร ยารักษาโรค มีการอธิบายสิทธิชุมชนเกี่ยวกับป่าและน้ำผ่านความเชื่อเรื่องผี เช่น การทำพิธีเบิกป่า ขอความคุ้มครองจากผีที่ดูแลป่า มีข้อห้ามหรือชะล่าเกี่ยวกับการตัดไม้ เช่น ห้ามตัดไม้ใกล้เจ้าปู่ ไม้ตายยืนหรือไม้ล้มเองห้ามนำมาใช้ มีการทำพิธีเลี้ยงผีฝ่าย ผีต้นน้ำ มีกฎระเบียบห้ามตัดไม้ต้นน้ำ การเก็บเห็ด หน่อไม้หรือยาสมุนไพร ต้องเลือกเก็บเฉพาะที่จะใช้ประโยชน์ได้ และรักษาด่านพันธุ์ไว้ต่อไป ความเชื่อเรื่องการแยกครัวเรือน เช่น ครัวบว-สาวแต่งงานใหม่ ต้องอยู่กับครอบครัวเดิม 2-3 ปีก่อน เพื่อสะสมไม้ไว้สร้างบ้าน ต้องเลือกตัดและสะสมไม้ตามความจำเป็น

นอกจากระบบนิเวศที่ได้รับการจัดการดังกล่าวแล้วยังมีภูมิปัญญาที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้สั่งสมประสบการณ์ เป็นความริเริ่มของชุมชนจนผ่านการยอมรับจากชุมชนอื่น ๆ คือการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนข้าฝักหนามที่ใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิมในการใช้ทรัพยากรอย่างเสมอภาค และการผลิตแบบพึ่งพาตนเองแบ่งเขตพื้นที่การทำกิน และใช้สอยของชุมชนคล้ายคลึงการจัดพื้นที่ชุมชนอีสานในอดีต และรักษาทรัพยากรอย่างยั่งยืน โดยอาศัยการแสวงหาภูมิรู้และระบบการจัดการจากองค์กรเอกชน องค์กรรัฐและเครือข่ายชุมชนท้องถิ่น เพื่อพิสูจน์ความเข้มแข็งของชุมชนและเป็นตัวแบบแก่ชุมชนอื่น ๆ ต่อไป

สถาบันครอบครัว สถาบันศาสนา สถาบันความเชื่อ และกลุ่มทางสังคมและวัฒนธรรมในชุมชน ต่างก็มีบทบาทหน้าที่ในการสืบทอดอุดมการณ์ดังกล่าว ภาย

ได้เงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ การสืบทอด มิใช่เกิดขึ้นเฉพาะภายในชุมชนเท่านั้นแต่มีการขยายเครือข่ายของชุมชนท้องถิ่น ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน เช่น เครือข่ายเสี้ยว เครือข่ายระบบเครือข่ายที่อยู่ต่างชุมชน เครือข่ายเกษตรกรรายย่อย เครือข่ายป่าชุมชน เป็นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ภูมิปัญญาในการดำรงชีวิต การจัดระเบียบชุมชน การจัดการทรัพยากร และการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรม

สภาพปัญหาสิทธิชุมชนอีสาน

นโยบายพัฒนาประเทศตามแนวทางการสร้างความทันสมัย เพื่อพัฒนาไปสู่สังคมเมืองอุตสาหกรรม ที่มั่งคั่งและเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยี ได้เริ่มเข้าสู่สังคมอีสานตั้งแต่สมัยรัชการที่ 5 แห่งราชวงศ์จักรี ภายหลังการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน และปรากฏชัดเจนขึ้น เมื่อมีการจัดทำแผนพัฒนาเฉพาะภูมิภาคอีสาน ในสมัย จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ โดยเล็งเห็นว่าการแก้ไขปัญห เศรษฐกิจของชาวอีสานหรือการพัฒนาชุมชน ชนบทเป็นเครื่องมือสำคัญในการต่อต้านภัยคอมมิวนิสต์

กระบวนการเปลี่ยนแปลง พัฒนาสู่ความเป็นอุตสาหกรรม ทำให้เกิดความเจริญทางวัตถุ แต่ส่งผลกระทบต่อความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ป่าถูกเปลี่ยนสภาพเป็นปัจจัยพื้นฐานของการพัฒนา เช่น เชื้อเพลิง อ่างเก็บน้ำ ถนน ที่ดินถูกจับจองเพื่อการผลิตทางการเกษตร เกิดการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างชาวบ้าน นายทุนและรัฐ ความขัดแย้งด้านการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะที่ดินทำกินและป่า เป็นปัญหาที่ทวีความรุนแรงมากขึ้น (ยศ สันตสมบัติ 2535 : 4)

ประการแรก ระหว่างปี พ.ศ. 2506 – 2527 มีการขยายพื้นที่ป่าเพื่อสร้างเขื่อน ถนน อ่างเก็บน้ำ และส่งเสริมให้ปลูกพืชพาณิชย์ โดยเฉพาะ ปอ ข้าวโพด มันสำปะหลังและอ้อย

ประการที่สอง รัฐเปิดสัมปทานป่าในเขตอีสาน ทำให้เกิดการทำลายป่าเร็วยิ่งขึ้น เมื่อบริษัทที่ได้สัมปทาน ตัดต้นไม้ใหญ่ออกจากป่า เกษตรกรก็เข้าทำกิน โดยอาศัยเส้นทางการชักไม้ออกจากป่า

ประการที่สาม นโยบายการปราบปรามคอมมิวนิสต์ เปิดโอกาสให้ราษฎรเข้าทำกินในเขตป่ามากขึ้น

ประการที่สี่ รัฐประกาศพื้นที่ป่าหลายแห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นป่าสงวนแห่งชาติ และดำเนินการขับชาวบ้านให้ออกจากพื้นที่ทำกิน ด้วยข้อกล่าวหาว่าผิดกฎหมาย และบุกรุกป่าสงวน แต่การอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่ก็มิได้ทำให้ได้พื้นที่ป่าคืนมาแต่อย่างใด

การสัมปทานทำไม้ ในพื้นที่บ้านแสงภา ตำบลแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย เมื่อปี พ.ศ.2529 รัฐได้ให้สัมปทานป่าพื้นที่ภูตืนสวนทรายทั้งหมด ทั้ง ๆ ที่เป็นป่าต้นน้ำที่ชาวบ้านอนุรักษ์มาแต่อดีต และเป็นที่ตั้งของหินศักดิ์สิทธิ์ 4 ก้อน ชาวบ้านแสงภาไม่พอใจอย่างยิ่งเพราะไม่เคยทราบว่ารรัฐประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ ป่าภูเป้อย ภูชี้แก้วและป่าภูเรือ ตั้งแต่ปี พ.ศ.2527 และยังคงสัมปทานให้บริษัทตัดไม้ในบริเวณที่ชาวบ้านร่วมกันรักษามานานหลายร้อยปี กลุ่มหนุ่มสาวและชาวบ้านจึงรวมตัวกันเพื่อเรียกร้องให้รัฐแก้ปัญหา เพราะรัฐได้ละเมิดสิทธิชุมชนในทรัพยากรป่าและการสืบทอดความคิด ความเชื่อของชุมชน

นโยบายการปราบปรามคอมมิวนิสต์ และเปิดโอกาสให้ราษฎรทำกินในเขตป่า มีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับจุดมุ่งหมายหลักในการสร้างชุมชนบ้านน้ำสวยห้วยปลาตุก คือจัดสรรพื้นที่ให้ราษฎรยากจนอยู่อาศัย เพื่อแก้ปัญหาการบุกรุกถางป่า และเป็นนโยบายรักษาความมั่นคงภายใน ตามแผนยุทธการปราบปรามและสกัดกั้นการก่อการร้ายคอมมิวนิสต์

แต่ชุมชนก็มีปัญหาเรื่องกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกินและการผลิตที่ไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพ โครงการที่ได้รับจากรัฐมี 2 ลักษณะ คือ เน้นวัตถุประสงค์เพื่อสร้างสาธารณูปโภค เช่น ถนน ท่อระบายน้ำ โครงการอีกลักษณะหนึ่งเน้นการส่งเสริมอาชีพและรายได้เพื่อการดำรงชีพ เช่นส่งเสริมการเลี้ยงกบ เลี้ยงเป็ดเทศ ปลูกกะหล่ำปี มะเขือเทศ โครงการลักษณะนี้ในทัศนะของชาวบ้านเห็นว่ามีผลเพราะขาดการติดตามผลและส่งเสริมเรื่องการตลาด แม้แต่โครงการสวนป่าห้วยปลาตุก โดยองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ รัฐวิสาหกิจในกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ มีเป้าหมายปลูกป่าทดแทนป่าที่ถูกสัมปทาน ต่อมาเปลี่ยนนโยบายเป็นเพื่อการค้า ทำให้ชาวบ้านขาดที่ทำกิน และขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่เพราะชาวบ้านต้องการทำกินในสวนป่า บริเวณที่ตนถากถางบุกเบิกไว้ สวนป่าพยายามแก้ปัญหาโดยดำเนินโครงการปลูกสร้างสวนป่าเพื่อพัฒนาชนบท (คปช.) เพื่อให้ราษฎรมีที่ดินทำกินและอนุรักษ์ป่าไม้

ปัญหาหลักของชุมชนอีสานก็คือชาดกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกิน เช่นกรณีป่าดง
ลาน ซึ่งเป็นป่าคุ้มครองที่กรมป่าไม้ปลูกป่าซ่อมแซมกลายเป็นป่าสงวนแห่งชาติเมื่อปี
พ.ศ.2508 และปี พ.ศ. 2521 – 2528 มีการจัดที่ทำกินรูปของหมู่บ้านป่าไม้รวม 5
โครงการชาวบ้านจำผักรนามชาดกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกินเพราะพื้นที่อยู่อาศัย อยู่ใน
เขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน บริเวณต้นน้ำชั้น 1 A ซึ่งตามกฎหมายถือเป็นพื้นที่
ห้ามอยู่อาศัย ทั้งที่โดยสิทธิชาวบ้านเข้าอยู่อาศัยในพื้นที่ก่อนการประกาศเขตอุทยาน
แห่งชาติ ภายหลังมติคณะรัฐมนตรีในเดือนเมษายน 2540 ให้มีการเพิกถอนสภาพ
อุทยานแห่งชาติและดำเนินการออก สปก 4 - 01 จึงอนุญาตให้ชาวบ้านเข้ามาทำ
มาหากินได้ และพัฒนาพื้นที่เป็นต้นแบบในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนแก่พื้นที่
อื่นด้วย แต่ชาวบ้านขาดความเชื่อมั่นต้องต่อสู้จนได้รับการรับรองเป็นหมู่บ้านถาวร
และยังชาดกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกิน จึงต้องดำเนินการต่อสู้จนถึงปัจจุบัน

ผลกระทบต่อชุมชน

การดำเนินนโยบายของรัฐ สะท้อนวิธีคิด วิธีแก้ปัญหาที่ทำลายสิทธิชุมชนใน
ชุมชนต่าง ๆ ไม่ยอมรับสิทธิชุมชน ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และใช้อำนาจ
รัฐควบคุมดูแลให้เป็นไปตามต้องการ

ชาวบ้านถือพื้นที่ป่าเป็น "ป่าชุมชน"ซึ่งหมายถึงพื้นที่ป่าที่ชุมชนอาศัยและทำ
มาหากิน หรือเลือกใช้ประโยชน์โดยไม่ได้ครอบครอง ชุมชนอีสานใช้ป่าชุมชนหลาย
รูปแบบ คือ ป่าวัฒนธรรม เช่นดอนปู่ตา ป่าช้า วัดป่า ลักษณะที่สองคือป่าต้นน้ำซึ่ง
ทำให้สภาพแวดล้อมอุดมสมบูรณ์ อีกลักษณะหนึ่งคือป่าที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน เช่น
เลี้ยงสัตว์ เก็บเห็ด หาของป่า มีกรรมสิทธิ์ตามความรู้สึกและการรับรู้ เป็น 3 ระดับ

ป่าที่หลายชุมชนมีสิทธิใช้ประโยชน์ร่วมกัน

ป่าที่คนในชุมชนมีสิทธิใช้ร่วมกัน

ป่าที่ทุกคนไม่มีกรรมสิทธิ์แต่ใช้ประโยชน์ร่วมกันได้ตามที่ชุมชนกำหนด

การจัดการทรัพยากรของชุมชน เช่น ความเชื่อเรื่องหินสีก้อน ที่บ้านแสงภา
บุคคลไม่กล้าล่วงละเมิดสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ การแต่งงานแล้วอยู่กับพ่อแม่ก่อนเพื่อ
สะสมไม้แล้วออกเรือน หรือการขอขมาเจ้าป่าก่อนตัดไม้ ความเชื่อเรื่องชะล่า หรือ
การจัดการทรัพยากรโดยชุมชนจำผักรนามลวนรักษาป่าไม่ให้สมบูรณ์อยู่ได้อย่าง
ยั่งยืน

แต่เมื่อรัฐมีนโยบายเกี่ยวกับป่าไม้ เช่น การสัมปทานป่า ทำให้ป่าถูกทำลาย ชุมชนบุกเบิกพื้นที่ตามเส้นทางลากไม้ การประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงในพื้นที่ ประชาชนจึงไม่ยอมรับรู้ประกาศของรัฐ ส่งผลให้เกิดปัญหาเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน และปัญหาอื่น ๆ ตามมา

โครงการ คจก. มีวิธีการจัดสรรที่ดินในเขตป่าที่ไม่เหมาะสม และไม่ยืดหยุ่นต่อชาวบ้านในพื้นที่ เช่นกรณีป่าดงลาน ทำให้เกิดปัญหาการต่อต้าน เรียกร้องสิทธิจนถึงขั้นบุกเบิกป่าและเผชิญหน้ากับเจ้าหน้าที่รัฐ เป็นปัญหาหลักในชุมชนอีสานหลายพื้นที่

การปฏิบัติงานของรัฐกลับกลายเป็นปัญหาแก่ทรัพยากรของชุมชน ไม่เชื่อถือระบบความคิดความเชื่อ เช่น ใช้พื้นที่ดอนปู่ตาสร้างถนนเข้าหมู่บ้านขณะเดียวกันรัฐก็เป็นผู้ทำให้ทรัพยากรเสื่อมโทรม การให้สัมปทานป่าและการสร้างสวนปาล์มทำให้พื้นที่ป่าสูญเสียไปอย่างมากมาผลิตผลจากป่าที่ชาวบ้านได้ใช้ก็สูญเสียไปด้วย

การตอบโต้และยืนยันสิทธิชุมชน

การเปลี่ยนแปลงสังคมหมู่บ้าน ตามแนวทางการพัฒนาการของรัฐในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา ได้ก่อให้เกิดความสับสน การผลิตเริ่มผูกติดกับเงินและผลประโยชน์ ในขณะที่เดียวกันก็ไม่คำนึงถึงระบบคุณค่าและศีลธรรมที่ได้รับการปลูกฝังมาจากอดีต อำนาจในการตัดสินใจและการดำเนินการต่าง ๆ มิได้เป็นของชุมชน แต่มาจากภายนอกชุมชนเช่นระบบทุน นโยบายรัฐแต่ชุมชนก็ไม่ได้ยินยอมให้เกิดการละเมิดสิทธิ มีการตอบโต้เพื่อยืนยันสิทธิชุมชน และอัตลักษณ์ของชุมชนไว้หลายลักษณะ แตกต่างกันไปตามลักษณะปัญหาและลักษณะเฉพาะของชุมชน

1. การปรับปรุงวัฒนธรรม เป็นวิธีการที่แสดงให้เห็นว่าชุมชนมีความยืดหยุ่น รับสิ่งใหม่ ๆ มาปรับใช้และดำเนินการ เช่นการยอมรับการเรียนรู้ในระบบโรงเรียน แต่ชุมชนเห็นว่าควรเพิ่มเติมสาระการเรียนรู้ชีวิตจากกลุ่มสังคมและวัฒนธรรมในชุมชน เพื่อให้เยาวชนมีความเข้าใจจารีตประเพณี ความเชื่อดั้งเดิม โดยเปิดโอกาสให้กลุ่มเด็ก และหนุ่มสาวเข้าร่วมกิจกรรมทางวัฒนธรรม พบในกรณีศึกษาบ้านแสงภา ให้เยาวชนมีโอกาสเข้าวัด ร่วมงานบุญนิน 4 ก่อน อีตคองธาตุดินแทน โดยกลุ่มผู้อาวุโส และครอบครัวเป็นผู้นำ

การปรับปรุงอีกรูปแบบหนึ่งเป็นการระบายความขัดแย้งไม่พึงพอใจเกี่ยวกับ
ล้าสมัยในชาติพันธุ์ไทย - ลาว ซึ่งถูกเจ้าหน้าที่รัฐในอดีตปฏิเสธความชอบธรรมในการ
ดำรงอัตลักษณ์ด้านภาษา, วรรณกรรม จารีตประเพณีของชุมชน เช่น การบันทึกใน
เอกสารพื้นเวียงซึ่งเป็นวรรณกรรมที่กล่าวถึงกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง ยึดเมืองจำปาศักดิ์
สมัยราชการที่ 2 กรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ สมัยราชการที่ 3 และเหตุการณ์
สงครามไทย - ลาว กลุ่มน้ำโขง แสดงข้อเท็จจริงและข้อคิดเห็นของชาวอีสานที่รู้สึก
ถูกบีบคั้น กดขี่ ไม่ได้รับความเป็นธรรมจากรัฐไทยและมีความรู้สึกที่ดีต่อเจ้าอนุวงศ์

มีสำนวนที่กล่าวถึงเจ้าหน้าที่รัฐ ซึ่งถูกเรียกว่า “เจ้านาย” **เจียมผีเดมา**
เจียมเจ้ายืน หมายถึงนับถือยำเกรงผีจะอยู่จนแก่เฒ่า นับถือเจ้านายอายุยืน เป็น
การกล่าวถึงความสัมพันธ์ของคนคือชาวบ้านกับสิ่งเหนือธรรมชาติ และนำมาผูกโยง
ความสัมพันธ์ของคนกับคนในลักษณะความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่มีผลต่อวิถีชีวิตของ
ชาวบ้านอาจตีความหมายได้หลายนัย ขึ้นอยู่กับสถานการณ์

การเก็บข้อมูลภาคสนามทั้ง 3 พื้นที่ คณะวิจัยได้รับฟังคำกล่าวขวัญถึงเจ้า
นาย ในความหมายเจ้าหน้าที่รัฐอยู่อย่างสม่ำเสมอ เช่น ...เบือกะจำเป็น ทำอย่างไร
ละ ราษฎรกับนายอยู่น่ากัน เริงกะจำเป็น จังซี้ละ...

... แต่ก่อนพวกฉันย่านคือหยันนี้ ย่านนาย นายมาเล่นหนี เดียวนี้พอจน
หนัก ป่ย่านนายนะ ตำรวจน้อยเว้าบ่ม่วน ด่าตี้ม ย้อนความจน...

2. การอพยพโยกย้าย ชาวอีสานส่วนใหญ่สามารถแก้ไขปัญหาการดำรง
ชีวิต ด้วยการอพยพโยกย้ายไปหาที่ดินทำกินใหม่ ๆ โดยเฉพาะการอพยพเข้าถากถาง
พื้นที่ป่า ในบริเวณที่บริษัทสัมปทานไม่ได้ตัดถนนเข้าไป ชาวบ้านติดตามไปบุกเบิกที่
ทำกินเพื่อปลูกข้าวพืชพาณิชย์อื่น ๆ เช่น ข้าวโพด ปอ อ้อย มันสำปะหลัง

ชาวบ้านน้ำสวยห้วยปลาตุก ประสบปัญหาในการอพยพ โยกย้ายหาที่ดินทำ
กิน จนรัฐดำเนินการจัดตั้งหมู่บ้านและอำนวยความสะดวกด้านสาธารณูปโภคต่าง ๆ
เพื่อให้ชุมชนสร้างพื้นฐานความเป็นอยู่ของตนเองได้ แต่สภาพดินที่ไม่เหมาะต่อการ
เพาะปลูกในเชิงพาณิชย์จึงมีโครงการแก้ไขความยากจน โดยรัฐส่งเสริมให้เลี้ยงกบ
ปลาตุก และเปิดเทศ แต่ขาดการดำเนินการด้านการตลาด และการประเมินโครง
การเพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างแท้จริง แตกต่างจากการรวมกลุ่มทางสังคมและวัฒนธรรม
เช่น กลุ่มฌาปนกิจ กลุ่มทำบุญ กลับมีความมั่นคงเพราะทุกคนรับรู้สิทธิและ
หน้าที่ ที่จะต้องปฏิบัติและชุมชนมีอำนาจในการจัดการเอง การอพยพโยกย้ายเพื่อ

หารายได้มาดำรงชีวิต ของชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุ๊กคือ ไปทำงานรับจ้างที่ กรุงเทพมหานคร และจังหวัดระยอง

การอพยพโยกย้ายของชาวบ้านชำผักหนาม จากบ้านชำแคนออกจากป่าสงวนแห่งชาติดงลาน แสวงหาที่ดินทำกินในเขตชำผักหนามเพราะมีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร แต่กลับถูกอพยพตามโครงการจัดสรรที่ดินทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) ทำให้เกิดการซ้อนทับที่ดินทำกินของราษฎรเจ้าของที่ดินเดิม ในเขตบ้านเทพประทานและบ้านเทพชมพู เมื่อมีมติ ยกเลิกโครงการ คจก. ชาวบ้านจึงอพยพกลับไปตั้งบ้านเรือนที่บ้านชำผักหนาม ในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน ทำให้เกิดความขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่ป่าไม้ และเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองส่วนท้องถิ่น การตอบโต้ยืนยันสิทธิชุมชนในเขตป่า ด้วยการอพยพโยกย้ายหลายครั้งจึงปรับเปลี่ยนไปเป็น การเผชิญหน้าและหาอำนาจด้านและสนับสนุน

3. การเผชิญหน้า ชุมชนชำผักหนามได้เลือกวิธีการตอบโต้แบบเผชิญหน้ากับอำนาจรัฐ ด้วยความรู้สึกว่ารัฐใช้อำนาจสั่งการ แทนการประสานงานสร้างความเข้าใจ แก่นนำของชาวบ้าน ประมาณ 17 ครอบครัว จึงใช้วิธีบุกเข้าไปตั้งบ้านเรือนในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่านจึงถูกทางราชการแจ้งจับในข้อหาบุกรุก ทำลายทรัพย์สินของทางราชการ

พ.ศ.2537 นำเรื่องเข้าร้องเรียนกับรัฐบาล

พ.ศ.2538 - 2542 ชุมชนชำผักหนาม มีมติกับอุทยานแห่งชาติกำหนดแบ่งเขตที่ทำกินและอุทยาน อย่างชัดเจน ชุมชนจัดตั้งองค์กรเพื่อปกครองตนเอง และแสวงหาความร่วมมือกับองค์กรทั้งภาครัฐและเอกชน โดยมีจุดมุ่งหมายหลักในการแสดงศักยภาพของชุมชน ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติบนพื้นฐานแห่งความเท่าเทียม เสมอภาค และยั่งยืน เป็นการแสดงว่า “วิกฤตกลับเป็นโอกาส” จนสามารถกลายเป็นแบบอย่างแก่ชุมชนอื่น ๆ ได้

คุณสมบัติหลายประการ เช่นความสามัคคี ความเสียสละ และร่วมมือกัน ปฏิบัติตามกฎหมายระเบียบของชุมชน เช่น ยินยอมรับการจัดสรรที่ดิน 25 ไร่ (ในกรณีที่เคยมีมากกว่า 25 ไร่) และ 15 ไร่ (ในกรณีมีน้อยกว่า 25 ไร่ หรือไม่มี) กฎระเบียบเกี่ยวกับป่าชุมชน และธรรมนูญของหมู่บ้าน ซึ่งเกิดจากอำนาจของชุมชน ได้รับการยอมรับและปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด คุณสมบัติเหล่านี้ คือการผลิตซ้ำอุดมการณ์สิทธิชุมชนในรูปแบบใหม่ โดยมีเป้าหมายมิใช่เพียงความอยู่รอดของชุมชน แต่

หมายความว่ารวมถึงการประกาศตัวตน และพลังอำนาจของชุมชนในการจัดการ
ทรัพยากร และการจัดระเบียบสังคมใหม่ บนพื้นฐานความคิด ความเชื่อในศักดิ์ศรี
แห่งความเป็นมนุษย์

วิธีการเผชิญหน้า ตอบโต้ยืนยันสิทธิชุมชนนี้ ได้ใช้ร่วมกับวิธีการหาอำนาจ
ด้านและสนับสนุน

4. การหาอำนาจด้านทุนและสนับสนุน อำนาจด้านและสนับสนุนที่พบ
ในชุมชนอีสาน คือการสร้างเครือข่ายทางสังคมและวัฒนธรรม และสร้างองค์กร
ชุมชน

เครือข่ายทางสังคมและวัฒนธรรม มีทั้งองค์กรภาครัฐและเอกชน ซึ่งให้การ
สนับสนุนด้านแนวคิด ทิศทางและเป้าหมายในการจัดการทรัพยากร การรับรู้ข้อมูล
ข่าวสารทางวิชาการ ด้านกฎหมายนโยบายที่มีผลกระทบต่อชุมชน การอบรม
สัมมนาดูงานเพื่อส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ แลกเปลี่ยนทัศนะและให้กำลังใจ องค์กร
เอกชนเช่น โครงการพัฒนาและฟื้นฟูป่าดงลาน โครงการจัดการ
ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน เครือข่ายองค์กรชาวบ้านภาคอีสาน โครงการฟื้นฟู
ชีวิตและธรรมชาติ และองค์กรของรัฐได้แก่ อุทยานแห่งชาติภูผาม่าน ศูนย์ฝึกอบรม
วนเกษตรชุมชน และกรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม

เครือข่ายเหล่านี้ ประสานความร่วมมือในระยะแรก แล้วให้ชาวบ้านได้
ดำเนินการต่อไป ช่วงปี พ.ศ. 2538 - 2539 เป็นช่วงของทิศทางการดำเนินงานของ
ชุมชน ชาวบ้านเป็นสมาชิกขององค์กรต่าง ๆ ทำให้มีประสบการณ์ มีทักษะในการต่อ
รองและส่งเสริมเรียนรู้ในช่วงปี พ.ศ.2535 - ปัจจุบัน

ข้อคิดและแนวทางที่ได้รับ ถูกนำมาใช้ในการบริหารจัดการชุมชนและจัดการ
ทรัพยากร ในรูปขององค์กรชุมชน จำลองรูปแบบจากการปกครองของรัฐ มีประธาน
หมู่บ้าน รองประธาน คณะกรรมการฝ่ายปกครอง และคณะกรรมการกลุ่มแม่บ้าน
กลุ่มเยาวชน คณะกรรมการป่าชุมชนคณะกรรมการวนเกษตร คณะกรรมการออม
ทรัพย์และกองทุน องค์กรดังกล่าวปฏิบัติหน้าที่ โดยมีหลักการให้ชุมชนพึ่งพาตนเอง
เช่นเปลี่ยนจากการปลูกพืชเชิงเดี่ยว เป็นเกษตรแบบยั่งยืน วนเกษตรและเกษตรผสม
ผสานตลอดจนควบคุมดูแล จัดระเบียบชุมชนเพื่อให้เกิดการอนุรักษ์ป่า และใช้
ประโยชน์จากป่าและน้ำอย่างยั่งยืน

เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การจัดระเบียบชุมชน และจัดการทรัพยากรเป็นไปตามเป้าหมาย มีสองประการคือ ศักยภาพของผู้นำและการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนและการหนุนเสริมขององค์กรเอกชน

4.1 คุณสมบัติผู้นำ ผู้นำที่ชุมชนเข้าฝึกหัดนามพิจารณาคัดเลือก คือได้ รับความไว้วางใจจากชุมชน มีความเป็นธรรมสามารถแก้ปัญหาในชุมชนได้ เสียสละ และเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม มีบุคลิกเป็นผู้นำ และมีประสบการณ์ร่วมกับชุมชนมีความรู้ ความสามารถ และมีความพร้อมในเรื่องส่วนตัว บทเรียนสำคัญของชุมชนในการเลือกผู้นำเดี่ยว ขาดการตรวจสอบ ทำให้เป็นเครื่องมือของบุคคลอื่นได้ง่ายและส่งผลกระทบต่อชุมชน จึงมีการเลือกผู้นำกลุ่มตามคุณสมบัติดังกล่าว และมีบทบาทหน้าที่ตามศักยภาพและลักษณะของงานทั้งในและนอกชุมชน เช่นเลือกผู้มีอุดมการณ์ มีจุดยืนเป็นของตนเอง (พ่อจิต เอกอารีย์ และพ่อมุข) ทำงานด้านการต่อสู้เรียกร้องความยุติธรรม เลือกผู้อาวุโส มีความเป็นธรรม สุภาพอ่อนโยน (พ่อสวิง เพี้ยซ้าย) เป็นประธานชุมชน ประสานงานกับองค์กรภายนอก และเลือกคนหนุ่มเรียนรู้เร็ว รอบคอบมีความคล่องตัว (นายอดุลย์ คำแข็งสิงห์) จัดการงานข้อมูลชุมชน การทำงานของผู้นำกลุ่ม มีการแบ่งงานและมีกระบวนการตรวจสอบทุกขั้นตอน เพื่อให้เกิดความโปร่งใส และเป็นที่ยอมรับของชุมชน

4.2 การมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน ชุมชนเข้าฝึกหัดนามเปิดโอกาสให้สมาชิกทุกคน มีส่วนในการแสดงความคิดเห็น ให้ข้อเสนอแนะผ่านเวทีชาวบ้าน การถ่ายทอดความรู้โดยการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของชุมชนที่กำหนดขึ้นร่วมกัน ชุมชนจึงรับรู้และตระหนักในความสามัคคี เสมอภาค โดยมีเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจคือจารีตประเพณีที่สืบทอดไว้ เช่นบุญเลี้ยงบ้าน เลี้ยงศาลปู่ตา บุญบั้งไฟ และประสบการณ์ยาวนานในการต่อสู้เรียกร้องสิทธิในที่ดินทำกินร่วมกัน

ชุมชนบ้านแสงภา เป็นอีกชุมชนหนึ่งที่ใช้วิธีหาอำนาจด้านและสนับสนุน ร่วมกับการเผชิญหน้าเมื่อเกิดปัญหาการไม่ยอมรับสิทธิชุมชนในกรณี การต่อต้านสัมปทานทำไม้บริเวณป่าภูตืนสวนทราย ในปี พ.ศ.2529 กลุ่มหนุ่มสาว กลุ่มผู้อาวุโส กำนัน และผู้ทรงคุณวุฒิ ได้รวมตัวเพื่อแก้ปัญหาอย่างเป็นขั้นตอน

ชาวบ้านร่วมปรึกษาหารือ เพื่อสรุปแนวทางความคิด

ยกยอบรรณชาวบ้านเพื่อยื่นหนังสือต่อทางอำเภอ อำเภอรับดำเนินการ

ยกยอบรรณชาวบ้านเพื่อยื่นหนังสือต่อทางจังหวัด จังหวัด จังหวัดรับจะดำเนินการ แต่ปัญหาไม่ได้รับการแก้ไข เพราะระหว่างยื่นหนังสือบริษัทสัมปทานเร่งตัดไม้ เพื่อ ตัดไม้

เมื่อชาวบ้านไม่มั่นใจในการปฏิบัติงานของอำเภอและจังหวัด จึงส่งตัวแทน ยื่นหนังสือที่ทำเนียบรัฐบาล พลเอกหาญ ลีลาพันธ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตร และสหกรณ์ในสมัยนั้น เดินทางมาดูพื้นที่ภูตืนสวนทรายด้วยตนเอง และยินยอมให้ ยกเลิกสัมปทานป่าดังกล่าว

แนวทางสิทธิชุมชน

แนวทางสิทธิชุมชนท้องถิ่นอีสาน เป็นสิทธิชุมชนที่มีรากฐานจากจารีต ประเพณี มีระบบศีลธรรมที่ให้คุณค่าแก่ธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติและความเชื่อ ทางพุทธศาสนา ชุมชนอีสานทั้ง 3 ภูมิศึกษา เป็นชุมชนที่มีความแตกต่างกัน โดย พื้นฐานทางประวัติศาสตร์ชุมชน บ้านแสงภูมามีความเป็นชุมชนดั้งเดิม ก่อตั้งชุมชนมา นานกว่า 400 ปี ส่วนชุมชนจำบากหนามและชุมชนห้วยปลาตุก เป็นชุมชนอพยพ โยกย้าย มีอายุการก่อตั้งชุมชนไม่ถึง 50 ปี จากการวิจัยพบว่าสิ่งยึดโยงความเป็น ชุมชนอีสาน มีความคล้ายคลึงกัน คือระบบความคิด ความเชื่อ และอัตลักษณ์ของ ชุมชนในด้านภาษา วัฒนธรรม จารีตประเพณี และประสบการณ์เฉพาะซึ่งพัฒนา ขึ้นเป็นภูมิปัญญาของแต่ละชุมชน

ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลง และปัจจัยภายนอก ทั้งด้านเศรษฐกิจสังคม การเมือง และวัฒนธรรมในยุคใหม่ได้ส่งผลกระทบถึงชุมชนในลักษณะที่ก่อให้เกิด ความขัดแย้งหลากหลาย

ชุมชนอพยพโยกย้าย ได้รับแรงหนุนเสริมจากองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) และเครือข่ายทางสังคมและวัฒนธรรม เพื่อพัฒนาแนวคิดและเรียกร้องต่อสู้ ชาว บ้านที่เป็นสมาชิกองค์กรพัฒนาเอกชน เช่น สหประชาเกษตรกรรายย่อย (สภยอ) สหประชาคนจน ตลอดจนผู้ร่วมพัฒนาชาติไทยสามารถพัฒนาตนเอง เรียนรู้การเป็นผู้ นำองค์กรชุมชน และพัฒนาศักยภาพชุมชน ต่อสู้เรียกร้องการรับรองสิทธิชุมชนจากรัฐ ได้ในระดับหนึ่ง

ชุมชนดั้งเดิม มีลักษณะแตกต่างในการแก้ปัญหาเพราะมีศักยภาพสูง ในด้านความผูกพันในระบบเครือญาติอย่างแน่นแฟ้นและยึดถือจารีตประเพณีที่ได้สืบทอดมาเป็นแนวปฏิบัติ พลังในการต่อสู้เรียกร้องสิทธิชุมชน มิได้พึ่งพิงองค์กรเครือข่ายทางสังคมและวัฒนธรรมมากนัก

อย่างไรก็ตามสิ่งที่ปรากฏเป็นเงื่อนไขสำคัญก็คืออำนาจของชุมชน ในการจัดระเบียบสังคม และจัดการดูแลรักษา ตลอดจนใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ เป็นสิ่งที่ชุมชนทั้งสองลักษณะได้ดำเนินการอย่างเป็นรูปธรรม แนวทางในการพัฒนาสิทธิชุมชนอีสานจึงควรส่งเสริมอัตลักษณ์ด้านภาษา จารีตและวัฒนธรรมชุมชน ให้ดำรงอยู่ในชุมชนปรับปรุงกฎหมายที่เกี่ยวข้องในระดับโครงสร้างและคืนอำนาจในการจัดการ การกำหนดตนเองแก่ชุมชน โดยไม่ถือเป็นอำนาจเบ็ดเสร็จจากรัฐ เพื่อให้เป็นไปตามบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 โดยเฉพาะมาตราที่ 46 ที่บัญญัติให้ชุมชนท้องถิ่นมีสิทธิที่จะรักษาทรัพยากรธรรมชาติและวัฒนธรรมของท้องถิ่นไว้ เพื่อประโยชน์ของท้องถิ่นเอง

บทที่ 5

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่น : กรณีศึกษาปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่นอีสาน มุ่งศึกษาสิทธิชุมชนจากเอกสารโบราณและข้อมูลขุปาสะ และประเมินสถานการณ์ ที่เป็นปัญหาสิทธิชุมชน จาก 3 กรณีศึกษา คือ บ้านชำผักหนาม ตำบลนาหนองทุ่ม อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดยโสธร บ้านแสงภาตำบลนาแห้ว อำเภอภูเพียง จังหวัดเลย และบ้านน้ำสวย ตำบลห้วยปลาตุ๊ก อำเภอภูเพียง จังหวัดเลย ใช้ระยะเวลาในการศึกษา 1 ปี 6 เดือน

ผลการศึกษาพบว่าสิทธิชุมชนท้องถิ่นอีสานที่ปรากฏในจารีตประเพณี และเอกสารโบราณตลอดจนข้อมูลขุปาสะ แสดงจักรวาลทัศน์เกี่ยวกับการกำเนิดโลกและสรรพสิ่ง การสร้างบ้านแปงเมือง ความเชื่อและพิธีกรรม ความสัมพันธ์ทางสังคม และความขัดแย้งของชุมชน เป็นระบบศีลธรรมแห่งสิทธิ ให้คุณค่าแก่ธรรมชาติ และสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น ผีป่า ผีฟ้า ผีแถน ความเชื่อเรื่องขวัญ และความเชื่อหลักพุทธศาสนา จารีตประเพณีเป็นเครื่องมือในการจัดระเบียบชุมชน และจัดระบบความสัมพันธ์ของคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ คนอีสานจึงอ่อนน้อมต่อธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมและมีน้ำใจช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

ความหมายของสิทธิชุมชน เป็นสิทธิส่วนรวมของคนในชุมชน ทั้งชุมชนดั้งเดิมและชุมชนอพยพโยกย้าย สัมพันธ์กับฐานทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า และจิตสำนึกร่วมในชาติพันธุ์ ไทย-ลาว อันมีอัตลักษณ์ของชุมชนในด้านภาษา วัฒนธรรม จารีตประเพณี ความเชื่อและพิธีกรรม

อำนาจในการจัดการทรัพยากร และดำรงอัตลักษณ์ของชุมชน มีที่มาจากประสบการณ์ในชุมชน สิ่งเหนือธรรมชาติและการสืบทอดภูมิปัญญา อุดมการณ์สิทธิชุมชนผ่านสถาบันครอบครัว สถาบันศาสนา สถาบันความเชื่อ และกลุ่มทางสังคม และวัฒนธรรม

สภาพปัญหาสิทธิชุมชนจากกรณีศึกษา พบว่ารัฐละเมิดไม่รับรองสิทธิชุมชนหลายลักษณะ เช่น เปิดสัมปทานป่าในเขตป่าต้นน้ำ ประกาศเขตอุทยานทับที่ดินทำกินของชุมชน ส่งเสริมการปลูกพืชเชิงพาณิชย์และการพัฒนา อุตสาหกรรม

ทำให้ทรัพยากรเสื่อมโทรม ชุมชนอีสานได้ตอบโต้ยืนยันสิทธิชุมชนหลายลักษณะ เช่น การปรับปรนทางวัฒนธรรม การอพยพโยกย้ายเพื่อแสวงหาที่ทำกิน และเมื่อไม่ประสบผลสำเร็จก็ใช้วิธีการหาอำนาจต้านและสนับสนุน ได้แก่อำนาจขององค์กรชุมชน องค์กรพัฒนาเอกชน และองค์กรเครือข่ายต่าง ๆ ตลอดจนใช้การเผชิญหน้าต่อสู้เรียกร้องแสดงศักยภาพของชุมชน ทั้งชุมชนดั้งเดิมและชุมชนอพยพโยกย้าย

การคืนอำนาจในการจัดการทรัพยากร และการดำรงรักษาจารีตประเพณี วัฒนธรรมของชุมชนให้ชุมชน รัฐต้องดำเนินการพัฒนาให้สอดคล้องกับวิถีชีวิต จารีตประเพณีและสิทธิชุมชน

1. ผลของการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย เป็นการพัฒนาที่ก่อให้เกิดผลกระทบมากมายต่อชุมชน ชีวิตคนต้องรับใช้ความเจริญทางเศรษฐกิจ ควรจะต้องถือเอาคน คือชาวบ้านและชุมชนเป็นหลัก (Subject) ของการพัฒนา ชาวบ้านควรเป็นผู้มีอำนาจในการตัดสินใจเลือก การบริหารจัดการและมีส่วนร่วมในการพัฒนา

2. พื้นฐานสำคัญของสังคมและวัฒนธรรมดั้งเดิม คือการให้คุณค่าความสำคัญกับคนและธรรมชาติ ถือคนเป็นหลัก มีคุณค่าและศักดิ์ศรีในความเป็นมนุษย์ ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ประสานโยงใยกัน เห็นคุณค่าของกันและกัน การให้ความสำคัญและรักษาคุณค่าแห่งศีลธรรม จารีตประเพณีและวิถีดั้งเดิมจึงเป็นเรื่องที่ต้องเร่งกระทำ เพื่อนำมาใช้ประโยชน์ให้เหมาะสมกับสภาพการณ์

3. การใช้กฎหมาย โดยคำนึงถึงจารีตประเพณี ฮีต – คอง ควรได้พิจารณา ร่วมกันในกลุ่มผู้เกี่ยวข้อง และเร่งดำเนินการเพื่อให้เกิดประโยชน์ และเป็นธรรมแก่ชุมชนท้องถิ่น

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

กนกศักดิ์ แก้วเทพ, บรรณานิการ.

- 2529 **วิธีวิทยาการศึกษาสังคมไทย**. สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ก่อ สวัสดิพานิชย์.

- 2523 **อีสานเมื่อวันวาน**. พี.วาทีน พับลิเคชั่น.

กองบัญชาการผสมพลเรือนตำรวจทหารที่ 21 จังหวัดเลย.

- ม.ป.ป. **โครงการพัฒนาเพื่อความมั่นคงบริเวณห้วยปลาตุก**. จังหวัดเลย.

กาญจนา แก้วเทพ (ผู้เรียบเรียง).

- 2543 **สื่อเพื่อชุมชน : การประมวลองค์ความรู้**. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

- 2539 **สื่อส่งเสริมวัฒนธรรม**. อมรินทร์.

- 2530 **มรดกทางวัฒนธรรมและศาสนา พลังสร้างสรรค์ในชุมชนชนบท**. รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์.

กาฬเกษ.

- 2519 **ชำระโดย พระอริยานุวัตรโรงพิมพ์ศิริธรรม**.

กิ่งแก้ว อัดถาการ.

- 2520 **คติชนวิทยา**. ครูสภาลาดพร้าว.

เกรียงศักดิ์ เขียวยิ่ง และคณะ.

- 2534 **การเปลี่ยนแปลงของสภาพเศรษฐกิจ และสังคมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : ผลกระทบต่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในทศวรรษหน้า**. สถาบันทรัพยากรมนุษย์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

คงเดช ประพัฒน์ทอง.

- 2529 **โบราณคดีประวัติศาสตร์ กรมศิลปากรจัดพิมพ์เพื่อเชิดชูเกียรติ** นายคงเดช ประพัฒน์ทอง นักโบราณคดี 10 ธันวาคม 2529.

- 2520 **การวิจัยเอกสารโบราณเบื้องต้น**. หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ จัดพิมพ์เนื่องในงานนิทรรศการ เอกสารโบราณครั้งที่ 11 พฤษภาคม-15 ธันวาคม 2520.

คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, สำนักงาน.

- 2533 **สู่ความเข้าใจวัฒนธรรม.** บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.
- 2532 **วัฒนธรรมพื้นบ้าน : กรณีอีสาน.** บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด.
- 2531 **วัฒนธรรมประจำชาติ.** บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด. **คุรุสภา.**
- 2511 **"พงศาวดารเมืองล้านช้าง ตำนานเมืองพวน" ในประชุม พงศาวดาร. เล่ม 44. โรงพิมพ์คุรุสภา.**

คำห่มัน วงกตรัตนะ.

- 2520 **ของดีอีสาน.** โรงพิมพ์การศาสนา.
- 1969 **พงศาวดารพวน เวียงจันทน์ : หอสมุดแห่งชาติ.**
- 1969 **"กตดินเมืองพวน" ในพงศาวดารพวน เวียงจันทน์ : หอสมุดแห่งชาติ.**

จารุบุตร เรืองสุวรรณ.

- 2520 **ของดีอีสาน.** โรงพิมพ์การศาสนา.

จารุวรรณ ธรรมวัตร.

- 2543 **ภูมิปัญญาอีสาน.** โครงการตำราคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสารคาม.
- 2542 **นิทานกำพร้าว : ภาพสะท้อนชีวิตผู้ด้อยโอกาส และชาติพันธุ์ ในเขตอุษาคเนย์ตอนกลาง.** โครงการเมธีวิจัยอาวุโส สกว.
- 2534 **คติชาวบ้าน.** สำนักพิมพ์อักษรวัฒนา.
- 2521 **ลักษณะวรรณกรรมอีสาน.** จินตทัศน์การพิมพ์, 2521.
- ม.ป.ป. **แลลอดพงศาวดารลาว.** สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มศว. มหาสารคาม.

จารุวรรณ ธรรมวัตร (บรรณาธิการ).

- 2541 **วิถีทรรศน์ลาวในชุมชนสองฝั่งโขง เอกสารประชุมทางวิชาการ 60 ปี รศ.ศรีศักร วัลลิโภดม 19 กันยายน 2541.**

จิตร ภูมิศักดิ์.

- 2525 ข้อเท็จจริงว่าด้วยชนชาติขอม. สำนักพิมพ์ไม้งาม.
- 2524 โครงการแข่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มน้ำ
เจ้าพระยา. สำนักพิมพ์ดวงกมล.
- 2519 ความเป็นมาของคำสยามไทย ลาว และขอม และลักษณะ
ทางสังคมของชื่อชนชาติ. กรุงเทพมหานคร. พิมพ์.

จุฬาร จิตชีวงนรินทร์.

- 2529 ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านบ่อบุ ตำบลไถ่ดำ อำเภอ
อำนาจเจริญ จังหวัดอุบลราชธานี สถาบันไทยคดี
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (บรรณาธิการ).

- 2535 วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า. สถาบัน
ชุมชนท้องถิ่นพัฒนา. พิมพ์ครั้งที่ 2.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา.

- 2527 หมู่บ้านไทยในอดีต. สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- 2527 วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม. สำนัก
พิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ.

- 2543 สถานภาพไทยศึกษา : การสำรวจเชิงวิพากษ์. สำนักงานกอง
ทุนสนับสนุนการวิจัย.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และประนุช ทรัพย์สาร.

- 2527 "อุดมการณ์ขบถผู้มีบุญอีสาน". ใน ความเชื่อพระศรีอารีย์ และ
กบฏผู้มีบุญในสังคมไทย. 224-253. สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา.

- 2541 วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
พิมพ์ครั้งที่ 2. ชมรมศิษย์เก่าบูรณะชนบทและเพื่อน.
- 2543 ศักยภาพชุมชนอีสานในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ.
เมืงทรายพริ้ง.

ชลธิรา สัตยาวัฒนา.

- 2542 "แนวความคิดการสืบสานประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ : ข้อเสนอทาง
ทฤษฎี" ใน สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย ศูนย์
มานุษยวิทยา สิริินทร จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสสมเด็จพระเทพรัตน-
ราชสุดาฯ สยามบรมราช กุมารี เสด็จพระราชดำเนินเปิดศูนย์
มานุษยวิทยาสิรินธร 9 มีนาคม 2542 . หน้า 217 – 248.

ชอบ ดีสวนโคก.

- 2535 พัฒนาการของการใช้ที่ดิน และการเปลี่ยนแปลงอาชีพของ
ชาวอีสานในชุมชนชาวเมืองหลัก : กรณีบ้านดอนแก้ว จังหวัด
นครราชสีมา. คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น.

ชอบ ดีสวนโคก และคณะ.

- 2532 รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชน
ลุ่มแม่น้ำมูล ตั้งแต่ พ.ศ.2475 ถึงปัจจุบัน. สำนักงานคณะ
กรรมการวิจัยแห่งชาติ.

ชอบ ดีสวนโคก และสุวิทย์ ธีรศาสตร์.

- 2533 รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการ
ผลิตพืชเศรษฐกิจกับภาวะหนี้สินในหมู่บ้านอีสาน : กรณี
ศึกษาน้ำวังตะเข้ ต.วังตะเข้ อ.หนองบัวระเหว จ.ชัยภูมิ.
CIDA, RDI มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

ชอบ ดีสวนโคก, สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และสุเมธ แก่นมณี.

- 2529 รายงานการวิจัยเรื่อง ประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี
ระหว่าง พ.ศ.2575-2526 กรณีสามหมู่บ้านในจังหวัดร้อยเอ็ด
กาฬสินธุ์ และขอนแก่น. มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช.

- ม.ป.ป. ความคิดการเมืองการปกครองไทยโบราณ. แผนกตำราและคำ
บรรยายคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ.

- 2540 **วิถีไทย : การท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม. บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).**

ชิน อยู่ดี.

- 2510 **สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย. ห้างหุ้นส่วนศิริพร. ชุมพล แนวจำปา.**
- 2528 **"การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443 - 2468". วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.**

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม และบรรเจิด อินทุจันทร์ยอ.

- 2533 **พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ผู้ถวายชีวิต รักษาแผ่นดินอีสาน. วัชรินทร์การพิมพ์.**

دنوพล ไชยสินธุ์.

- 2525 **อ่าน-เขียนวรรณกรรมอีสาน. เอกสารประกอบการสอนวิชา วรรณกรรมท้องถิ่นภาควิชาภาษาไทย คณะวิชามนุษยศาสตร์ และ สังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูเลย. (อัดสำเนา)**
- 2524 **สารสมที่คิด. ม.ป.ท., (อัดสำเนา)**

دنوพล ไชยสินธุ์, บรรณาธิการ.

- 2533 **จารึกจังหวัดเลย. เอกสารเผยแพร่วันอนุรักษ์มรดกไทยของศูนย์ วัฒนธรรมจังหวัดเลย 2 เมษายน.**
- 2532 **มรดกเมืองเลย. เอกสารเผยแพร่วันอนุรักษ์มรดกไทยของศูนย์ วัฒนธรรม จังหวัดเลย 2 เมษายน .**
2532. **วรรณกรรมท้องถิ่นอีสาน 20 เรื่อง. เอกสารประกอบรายวิชา วรรณกรรมท้องถิ่น ภาควิชาภาษาไทย คณะวิชามนุษยศาสตร์ และ สังคมศาสตร์วิทยาลัยครูเลย. (อัดสำเนา)**
- 2530 **วรรณกรรมมุขปาฐะ. (อัดสำเนา)**
- 2527 **"จิตรกรรมฝาผนังวัดโพธิ์ชัย บ้านนาพึง อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย" วารสารวิชาการคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัย ครูเลย. โรงพิมพ์นิรันดร์การพิมพ์ออฟเซ็ท.**

2527 "ท้าวขี้ควายเงิน : การศึกษาเชิงวิเคราะห์". วิทยานิพนธ์ศิลป
ศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร.

2523 **วรรณกรรมอีสาน : สืบทอดสอนลูก**. พิมพ์เป็นที่ระลึกครบรอบ 60
ปี นายสำเร็จสารฤทธิ์, 2523.

ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข.

2529 รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ การ
เมืองสังคม และวัฒนธรรมในหมู่บ้านอีสาน : ศึกษากรณีหมู่
บ้านนาป่าหนาด USAID.

ดวงเดือน บุญยาววงศ์.

1991 **ฮึด-คอง ประเพณีในมหากาพย์ ท้าวฮุ่งท้าวเจือง**. สำนักพิมพ์
วรรณศิลป์.

ดวงไข หลวงพะสี.

1996 **อาณาจักรศรีโคตร**. โรงพิมพ์แห่งรัฐ.

1995 **คู่มือพงศาวดารลาว**. โรงพิมพ์แห่งรัฐ.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ.

2512 **เรื่องเกี่ยวกับกรุงเก่า เรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์ และเรื่องขุน
บรมราชาธิราช** โรงพิมพ์คุรุสภา.

2506 "พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง" ในประชุมพงศาวดาร
เล่ม 4. โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506.

2506 "พงศาวดารเมืองแกลง" ในประชุมพงศาวดารภาค ๙ โรงพิมพ์คุรุ
สภา.

ดุขฎิ อายุวัฒน์ และเยาวนุช แซ่ตั้ง.

2534 รายงานการวิจัยเรื่องการจัดตั้งถิ่นฐาน และการใช้ประโยชน์จาก
ป่า : กรณีป่าสงวนแห่งชาติป่าดงลาน. โครงการวิจัยวนศาสตร์
ชุมชนคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

ตำนานฟ้าแดดสงยาง.

- 2514 ปรีวรรตโดย พระอริยานุวัตร เขมจารี. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานทำบุญครบ 100 วัน นางเหรียญทอง นาชัยเวียง ณ วัดมหาชัย อำเภอเมืองจังหวัดมหาสารคาม 4 กันยายน โรงพิมพ์ธรรมบรรณาการ , 136 หน้า

ตรีศิลป์ บุญขจร.

- 2530 พัฒนาการการศึกษาค้นคว้าและวิจัยวรรณคดีไทย. คณะอักษรศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เดชะ บุญนาค.

- 2524 ขบถ ร.ศ.121. มุลินีโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. เต็ม วิชาคัพพจนกิจ.

- 2530 ประวัติศาสตร์อีสาน. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา.

- 2505 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. คลังวิทยา.

ท้าวคำสอน.

- 2513 ชำระโดย พระอริยานุวัตร เขมจารี. อักษรทองการพิมพ์.

ท้าวขี้-บาเจือง.

- 2524 ปรีวรรตโดย ดนุพล ไชยสินธุ์ และทองสุข จารุเมธีชน. ม.ป.ท.

ธวัช ปุณโณทก.

- 2525 วรรณกรรมท้องถิ่น. โอเดียนสโตร์.

- 2525 วรรณกรรมอีสาน. โอเดียนสโตร์.

- 2522 "อักษรไทยน้อย : การศึกษาในด้านอักษรวิทยา". วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. มหาวิทยาลัยศิลปากร. ม.ป.ป. ศิลปจารึกอีสาน. โรงพิมพ์คุณพินอักษรกิจ.

ธรรมดาสอนโลก .

- 2514 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ พระอาจารย์โสม วุฑฒิธมโม วัดสิริธาราม ณ ฌาปนสถานสุรสภา วัดสระเกศ วันที่ 26 ธันวาคม.

ธีรชัย บุญมาธรรม.

- 2531 "การเก็บส่วยในหัวเมืองอุบลราชธานี ช่วง พ.ศ. 2335-2442". ใน ประวัติศาสตร์และโบราณคดีอุบลราชธานี. 132-164. วิทยาลัยครูอุบลราชธานี.
- 2527 ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ.2336-2450. วิทยานิพนธ์ อ.ม.(ประวัติศาสตร์) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- 2536 ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน พ.ศ. 2318-2450. วิทยาลัยครูมหาสารคาม.

นางพะงา สุขวนิช.

- 2527 การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์. โรงพิมพ์เจริญกิจ.

นางลักษณ์ ลิ้มศิริ.

- 2524 "ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ. 2325-2445". วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์) มหาวิทยาลัยศิลปากร.

นางम्मหอม

- 2526 ปิรารวดโดย สิริวัฒน์ คำวันสา โรงพิมพ์ศรีอนันต์.

นิวัฒน์ พ.ศรีสุวรรณนท์.

- 2529 ไทยลาวอีสาน. ม.ป.ท..

บุญชร แก้วส่อง และคณะ.

- 2538 การวิจัยเชิงปฏิบัติการป่าชุมชนภาคอีสาน. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น และสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- 2535 ป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีศึกษาหมู่บ้านภูดินสวนทรายอำเภอโนนหว่า จังหวัดเลย. สถาบันวิจัยและพัฒนา (RDI) มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- 2533 ศักยภาพชุมชนหมู่บ้านอีสาน : กรณีศึกษาน้ำลำโรง อ.เมือง จ.สุรินทร์. มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

บุญยงค์ เกศเทศ.

- 2543 "ดอนปู่ตา : ป่าวัฒนธรรมอีสาน" ใน ข่าวสารป่ากับชุมชน. หน้า 18 - 29.

ประกาศจังหวัดขอนแก่น. จังหวัด

- 2543 ตั้งและกำหนดเขตหมู่บ้าน. ประกาศ ณ วันที่ 28 เดือน
เมษายน พ.ศ. 2543.

ป่าไม้, กรม ส่วนศูนย์ข้อมูลกลาง สำนักราชniteศ.

- 2541 สถิติการป่าไม้ของประเทศไทย. เพื่องฟ้าพรินต์.

ปัทมา เือกพันธ์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข.

- 2532 รายงานการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมืองสังคมและ
วัฒนธรรมในหมู่บ้านชาติพันธุ์กวย : ศึกษากรณีหมู่บ้านว่าน
USAIS.ประคอง นิมนานเหมินท์.

- 2517 ลักษณะวรรณกรรมภาคเหนือ. สมาคมสังคมศาสตร์แห่ง
ประเทศไทย.

ประกาศ ปินตบแต่ง.

- 2514 การเมืองบนท้องถนน 99 วันสมัชชาคนจนและประวัติ
ศาสตร์การเดินขบวนชุมนุมประท้วงในสังคมไทย. ศูนย์วิจัย
และผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก.

ประนุช ทรัพย์สาร.

- 2525 "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475". วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติ-
ศาสตร์) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ปราณี วงษ์เทศ.

- 2542 "สำนึกเกี่ยวกับเผ่าพันธุ์ของชาวอุษาคเนย์" ใน สังคมและวัฒน
ธรรมในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยา สิริินทร จัดพิมพ์เนื่อง
ในโอกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี
เสด็จพระราชดำเนินเปิดศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร 9 มีนาคม
2542 . หน้า 69 – 87.

ปรีชา อุยตระกูล และคณะ. .

- 2533 ศักยภาพผู้นำและเครือข่ายผู้นำท้องถิ่น กรณีศึกษา : ครู
สาครพรหมภูววัลย์. สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

- 2533 ผู้นำและเครือข่ายผู้นำท้องถิ่น กรณีศึกษา : พระครูสภาคาร
วัฒน์ (หลวงพ่อบุญ). สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

ผญาอ้อย.

- 2526 ปรีวรรตโดย ดนุพล ไชยสินธุ์ ม.ป.ท..

ผาแดง-นางไอ่.

- 2524 ชำระโดย พระอริยานุวัตร เขมจารี. จินตทัศน์การพิมพ์.
ผ่องพันธ์ มณีรัตน์.

- 2525 มานุษยวิทยากับการศึกษาคหิชาชาวบ้าน. สำนักพิมพ์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

พระเชตพน.

- 2512 ชำระโดย พิชุร มลิวัลย์. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ
นายฮวด ทองโรจน์ ณ เมรุวัดจักรวรรดิราชาวาส วันที่ 16
มีนาคม 2512 โรงพิมพ์เสียงเชียงใหม่ 154 หน้า.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต).

- 2538 ภาษาวรรณกรรมและวัฒนธรรมไทย ท่ามกลางความ
เปลี่ยนแปลงของโลก. มูลนิธิพุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 2.

พญาคันคาก.

- 2525 ปรีวรรตโดย ผ่าน วงษ์อ้วน ม.ป.ท..

พุมิ วงวิจิต.

- 1987 ความทรงจำของชีวิตเรา. เวียงจันทน์: โรงพิมพ์วิภาณกิจ.

ประเทศลาวและการต่อสู้มีชัยของประเทศลาว.

ม.ป.ป. เวียงจันทน์: สำนักพิมพ์จำหน่ายลาวรักชาติ.

เพ็ญศรี ดูกและคณะ, บรรณาธิการ.

- 2536 วัฒนธรรมพื้นบ้าน : คติความเชื่อ. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

โพไซ สุนนะลาด.

- 2538 "ดนตรีกับวิถีชีวิตของชาวไทพวนที่แขวงเชียงขวางแห่ง
ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว". วิทยา
นิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

โพธิวงศาจารย์ (ติสโส อ้วน) พระ

2508 **ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ**. เล่ม 2 คลังวิทยา.

ไพฑูรย์ มีกุล.

2531 **การศึกษากลุ่มชาติพันธุ์ในประเทศไทย : ไทยกวย**. คณะ
สังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.

2531 **บทความทางวิชาการอีสานศึกษา**. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิ
โรฒมหาสารคาม.

2517 **"การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ.2436-2453"**.
ปริญญาณีพนธ์ กศ.ม.(ประวัติศาสตร์) วิทยาลัยวิชาการศึกษา
ประสานมิตร กรมการฝึกหัดครู.

ไพฑูรย์ มีกุล, บรรณาธิการ.

2534 **เอกสารชั้นต้นเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2428-**
2465. สมุดมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพ-
รัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2534.

ไพโรจน์ เพชรสังหาร.

2531 **"คติการปลูกเรือนผู้ไทย อำเภอเขาวง จังหวัดกาฬสินธุ์"**.
ปริญญาณีพนธ์, 2531.

ไพโรจน์ สโมสร และคณะ.

2532 **การเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านในภาคอีสานและรูปแบบการ**
พัฒนาเหมาะสม USAID และสถาบันวิจัยและพัฒนา
มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

ภูธร ภูมะธน และคณะ.

2541 **มรดกทางวัฒนธรรมไทยเบ็ญลุ่มน้ำโขง น้ำป่าสัก ที่ได้รับผล**
กระทบจากการสร้างเขื่อนป่าสัก. สถาบันราชภัฏเทพสตรี.

มงคล ด้านธานินทร์, บัญชร แก้วส่อง และคณะ.

2535 **ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา 3 ป่าชุมชนใน**
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

ยศ สันตสมบัติ.

2543 หลักช้าง : การสร้างใหม่ของอัตลักษณ์ไทในใต้คง . โครงการ
วิถีทรรศน์.

2542 ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการ
พัฒนาอย่างยั่งยืน. นพบุรีการพิมพ์.

ยุวรี อภิรักษ์ภูสิทธิ.

2527 "การศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมเรื่องขุนบรม". วิทยานิพนธ์
ปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

รัตนารณ พัสดู.

2535 "วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวผู้ไทย ศึกษากรณีเฉพาะกิ่ง
อำเภอหนองสูงจังหวัดมุกดาหาร". ปริญญานิพนธ์ศิลปศาสตร
มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

รณี เลิศเลื่อมใส.

2544 จักรวาลทัศน์ ฟ้า - ขวัญ - เมือง คัมภีร์โบราณไทอาหม.
อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

ร่ำเพย ไชยสินธุ์.

2543 วรรณศิลป์อีสาน. รุ่งแสงธุรกิจการพิมพ์.

2527 "กระบวนจินตภาพในวรรณกรรมร้อยกรองอีสาน". ปริญญา
นิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร.ลาว,พระราชอาณาจัก กะชวงสี่กัศทิกาน.

1971 สัมมนาปวัตตลลว. เอกสารการสัมมนาประวัติศาสตร์ลาว
25 กันยายน -2 ตุลาคม 1971.

ลำพรากรล่องเฮือ.

2536 ปิรวรรตโดย ดนุพล ไชยสินธุ์. ม.ป.ท.

เลย,จังหวัด.

2527 ความหมายและประวัติความเป็นมาของการตั้งชื่อ ตำบล หมู่
บ้าน และสถานที่ สำคัญต่าง ๆ ในเขตจังหวัดเลย.

วรรณศักดิ์พิจิตร บุญเสริม.

- 2636 ผ้าไทแดงแห่งชำเหนื่อ. รายงานการวิจัยสำนักงานคณะกรรมการ
การวัฒนธรรมแห่งชาติ.

วรรณศักดิ์พิจิตร บุญเสริม.

- 2532 การเมืองการปกครองของกลุ่มชาติพันธุ์ไทดำในสิบสองจุไท.
สถาบันวิจัยศิลปะ และวัฒนธรรมอีสาน. มหาวิทยาลัย
มหาสารคาม. วิทยาลัยครูมหาสารคาม อีสานศึกษา.

วิโรจน์ หีบแก้ว.

- 2529 "ประวัติศาสตร์อีสานบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนกลางระหว่าง
พ.ศ.2325-2443". ปริญญาณิพนธ์ กศ.ม.(ประวัติศาสตร์)
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

วิโรฒ ศรีสุโร.

- 2529 "การพัฒนาเทคโนโลยีพื้นบ้านจากอดีตถึงปัจจุบัน" ในเอกสารการ
ประชุมวิชาการเมืองและชุมชนโบราณ ในภาคตะวันออกเฉียง
เหนือ. 217-239. มหาวิทยาลัยขอนแก่น สิงหาคม 2529.

วิลเลียม เคลาสเนอร์.

- 2509 "พุทธศาสนาตามแบบชาวบ้านในภาคอีสาน" สังคมศาสตร์
ปริทัศน์. ฉบับพิเศษ 4 : 154-171 สิงหาคม 2509.

วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชติ อ๋องสกุล, บรรณาธิการ.

- 2524 มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์เปรียบเทียบ. สมาคมสังคม
ศาสตร์ประเทศไทย.

ศิวาพร ณ ถลาง.

- 2542 ดำเนินการสร้างโลกของคนไท : ตัวอย่างการศึกษาวัฒนธรรม
จากตำนาน". ใน สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย ศูนย์
มานุษยวิทยา สิรินธร จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสสมเด็จพระเทพรัตน
ราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินเปิดศูนย์
มานุษยวิทยาสิรินธร 9 มีนาคม 2542 . หน้า 88 – 115.

ศิลปากร, กรม. กองโบราณคดี

2532 ศิลปะถ้ำในอีสาน. โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย.

2531 อดีตอีสาน. โรงพิมพ์การศาสนา.

ศิลปากร, กรม หอสมุดแห่งชาติ.

2530 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3. รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช จัดพิมพ์ชุดเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติ วันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช.

ศรีศักร วัลลิโภดม.

2543 ทศวรรษนอกจาริต : สังคม - วัฒนธรรม ปัจจุบันผันแปร. กรุงเทพฯ ฯ : เมืองโบราณ

2534 "สยามประเทศ : ภูมิหลังของประเทศตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์ จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาราชอาณาจักรสยาม". ศิลปวัฒนธรรม.

2533 แอ่งอารยธรรมอีสาน. ศิลปวัฒนธรรม.

2531 "พัฒนาการของชุมชนโบราณในกลุ่มแม่น้ำมูล-แม่น้ำชีตอนล่าง." ใน ประวัติศาสตร์โบราณคดีอุบลราชธานี. 40-50. วิทยาลัยครูอุบลราชธานี.

2525 "เกลืออีสาน" ใน เมืองโบราณ. 10-40. 18 ม.ค.-มี.ค. 2535.

ศรีศักร วัลลิโภดม และสุจิตต์ วงษ์เทศ.

2534 ไทยน้อยไทยใหญ่ในสยาม. ศิลปวัฒนธรรม.

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร มหาวิทยาลัยศิลปากร.

2538 สถานภาพของความรู้ด้านโบราณคดีของประเทศไทย ใน 15 ปีที่ผ่านมา. เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ 22 - 23 สิงหาคม 2538.

ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดสุรินทร์.

2533 วัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำมูล : กรณีเขมร ลาว ส่วย สุรินทร์. บริษัทสารมวลชนจำกัด.

สภาตำบลแสงภา.

2543 แผนพัฒนาตำบลแสงภา. อ.นาแห้ว จ.เลย ประจำปี พ.ศ.
สมณกุลวงศ์, พระ.

2511 ขุนทิ้ง. ตรวจชำระโดย พิฑูร มลิวัลย์ โรงพิมพ์ประยูรวงศ์.
สมพันธ์ เตชะอธิกและคณะ.

2540 การพัฒนาความเข้มแข็งขององค์กรชาวบ้าน. สถาบันวิจัยและ
พัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข และคณะ.

2530 การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมืองสังคมและวัฒนธรรม
ในชุมชนบ้านเยอ บ้านไทยดำ และบ้านไทลาว : การศึกษา
เปรียบเทียบเฉพาะกรณี. USAID 2530.

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข และวิศักดิ์ แก้วศิริ.

2543 ผลกระทบของการศึกษาต่อการเปลี่ยนแปลงทัศนคติ และ
ค่านิยมของชุมชนชาติพันธุ์ผู้ไท หมู่บ้านโนนหอม ตำบลโนน
หอมอำเภอเมืองจังหวัดสกลนคร, มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข และสุวรรณ บัวทาน.

2527 การเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรมของชุมชนสองแห่ง
ในจังหวัดขอนแก่น หมู่บ้านอัมพวัน และหมู่บ้านแก่นคูณ.
คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

2528 การเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรมในชุมชนชาติพันธุ์
ของจังหวัดกาฬสินธุ์ : การศึกษาเปรียบเทียบเฉพาะกรณี.
มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข และอุทัย อภิวัตน์ศิริ.

2544 การศึกษาโครงสร้างชุมชนชาติพันธุ์ผู้ไท บ้านโนนหอม
อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร. มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

สาร สารทัศน์นันทน์.

2535 นิทานพื้นบ้านเมืองเลย. รุ่งแสงธุรกิจการพิมพ์.

2540 พิธีสู่ขวัญและคำสู่ขวัญโบราณอีสานฉบับสมบูรณ์. สำนักงาน
คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

สังข์ศิลป์ชัย.

2524 ปรีวรตโดย ปรีชา พิณทอง. โรงพิมพ์ศิริธรรม.

สัญญา สัญญาวิวัฒน์.

2530 พัฒนาการในหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : การพิสูจน์
ทฤษฎีศักยภาพในการพัฒนาและการแพร่กระจาย.
เจ้าพระยาการพิมพ์.

สัสดี แสนศรี.

2523 มหาเวสสันดรชาดกคำกลอน. (ของเก่า) ชำระโดย มหาสิลาวี
ระวงศ์ปรับปรุงชำระโดยมหานิยม อุดม ม.ป.ท.

สิลา วีระวงศ์.

2535 ประวัติศาสตร์ลาว. สมหมาย เปรมจิตต์ (แปล) สถาบันวิจัยสังคม
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สุดารา สุจนายา. (บรรณาธิการ)

2539. เลย. สารคดี,

สุเทพ เชาวลิต.

2528 รายงานการวิจัยโครงการประวัติศาสตร์หมู่บ้านไทย : บ้านกุด
นางอาย สถาบันวิจัย และพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

สุเทพ สุนทรนาถสั.

2511 สังคมวิทยาหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. สมาคมสังคม-
ศาสตร์.

สุเมธ แก่นมณี.

2828 ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน ศึกษาเฉพาะกรณีหมู่บ้านโคกกล่อม.
มูลนิธิฟอร์ดและสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

สุวิทย์ วีระศาสตร์.

2535 รายงานการวิจัยเรื่องพัฒนาการของการใช้ที่ดิน และการ
เปลี่ยนแปลงอาชีพของชาวอีสานในชุมชนบ้านเมืองหลัก :
กรณีบ้านกอก จังหวัดขอนแก่น CIDA.TDRI.RDI .

2533 ศักยภาพชุมชนหมู่บ้านอีสาน : กรณีศึกษาบ้านฝาง ตำบล
โนนทองอำเภอนองเรือ จังหวัดขอนแก่น. มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น.

2522 การเสียผั่งขวาแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศส. ภาควิชาประวัติศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

สุวิทย์ อีรศาสตร์, ชอบ ดีสวนโคก และสุรัตน์ วรางค์รัตน์.

2530 รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชน
ลุ่มแม่น้ำสงคราม ตั้งแต่พ.ศ.2475 ถึงปัจจุบัน. สำนักงานคณะ
กรรมการวิจัยแห่งชาติ.

สุวิทย์ อีรศาสตร์, ชอบ ดีสวนโคก และชลิติ ชัยครรชิต.

2535 รายงานการวิจัยเรื่องพัฒนาการของการใช้ที่ดินในชุมชนชน
เมืองหลักภาคอีสาน CIDA.TDRI.RDI.

สุวิทย์ อีรศาสตร์, .และคณะ.

2531 คู่มือแผนที่ประวัติศาสตร์อีสาน. CIDA. และสถาบันวิจัยและ
พัฒนามหาวิทยาลัยขอนแก่น.

2528 รายงานการวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี ตั้งแต่
พ.ศ.2475-2528. สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2528.

สุวิทย์ อีรศาสตร์, และชอบ ดีสวนโคก.

2536 รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคม
และวัฒนธรรมของหมู่บ้านอีสานเหนือ และอีสานกลาง
ก่อน และหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น.

สุวิทย์ อีรศาสตร์, และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์.

2528 ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน.
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

สุวิทย์ อีรศาสตร์, และณรงค์ อุปัญญา.

2538 การวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตครอบครัวและชุมชน
อีสาน : กรณีผู้ไทย ขอนแก่น. คณะมนุษยศาสตร์และสังคม-
ศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

สุวิทย์ ธีรศาสด์, และณรงค์ อุบุญญ์.

- 2540 การเปลี่ยนแปลงวิถีครอบครัวและชุมชนอีสาน : กรณีกะเลิง
จังหวัดมุกดาหาร. มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

สุวิทย์ ธีรศาสด์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข.

- 2529 รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเมือง
สังคมและวัฒนธรรมหมู่บ้านอีสาน : กรณีบ้านโนนตะแบก.
USAID สถาบันวิจัย และพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

สุวิทย์ ไพทยวัฒน์.

- 2533 "จารีตประเพณีที่ใช้ปกครองเสมือนกฎหมายต่อคนไทย และลาว
ก่อนการปฏิรูประบบกฎหมายไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 " ใน รวม
บทความประวัติศาสตร์. 93-103. ฉบับครบหนึ่งทศวรรษ
กุมภาพันธ์ 2533.

สุริยา สมุทคุปดี.

- 2541 สัญลักษณ์สำคัญในบุญบั้งไฟ การวิเคราะห์ ตีความหมาย
ทางมานุษยวิทยา. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี.

เสรี พงศ์พิศ, (บรรณาธิการ).

- 2536 ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท. อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์
ลิซซิง จำกัด.

เสรี พงษ์พิญญ.

- 2534 "การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ในหมู่
บ้านกำลังพัฒนา ศึกษากรณีบ้านหนองเต่า ตำบลโคกสี
อำเภอเมืองจังหวัดขอนแก่น".ปริญญาานิพนธ์การศึกษาหาบัณฑิต
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

เสน่ห์ จามริก.

- 2542 สังคมไทยกับการพัฒนาที่ก่อปัญหา. คบไฟ ,
สิทธิมนุษยชน เกณฑ์คุณค่าและฐานความคิด. มูลนิธิโครงการ
ตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรม-
ศาสตร์,

- 2541 ฐานคิดสู่ทางเลือกใหม่ของสังคมไทย. โครงการวิถีทรรศน์.

เสน่ห์ จามริก และยศ ตันตสมบัติ (บรรณาธิการ)

- 2536 ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา. สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนาพัฒนา. พิมพ์ครั้งที่ 2,

อรรถ นันทจักร.

- 2536 "การแปลงสภาพบนภัสดีลิงค์ : พิธีกรรมและความเชื่อของเจ้าเมืองอุบลราชธานีสายจำปาสัก". บทความเนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าคุณอริยานุวัตร (เขมจารี). 61-143. เมษายน 2536.

- 2531 กฎหมายอีสานฉบับต่าง ๆ : รูปแบบและการพัฒนา. โรงเรียนอำนาจเจริญอำเภอมหาอำนาจเจริญ จังหวัดอุบลราชธานี.

- 2529 ประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสาน : การศึกษาเชิงวิเคราะห์ประเพณีการจดบันทึกประวัติศาสตร์หัวเมืองอีสานถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20. นิพนธ์ อ.ม.(ประวัติศาสตร์) มหาวิทยาลัยศิลปากร.

อรรถกร ใจกล้า.

- 2524 "การปรับปรุงมณฑลอุดร" ใน มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์เปรียบเทียบ.150-202. วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชติ อ๋องสกุล, บรรณาธิการ. สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.

อานันท์ กาญจนพันธุ์.

- 2543 พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร : กระบวนทัศน์ และนโยบาย. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

- 2543 พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร : สถานการณ์ในประเทศไทย,สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

- 2539 "สังคมไทยตามความคิดและความไม่ฝันในงานของ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา" บทความการสัมมนาในโครงการเมืองไทยในความไม่ฝันของนักคิดอาวุโส สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

อารียา เสวตารมณ.

- 2542 ผ้าป่าข้าว : บทสะท้อนวิถีคิดของชุมชน. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อินทิญาณสอนลูกและธรรมดาสอนโลก.

- 2514 ชำระโดยพิฑูร มลิวัดย์ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ พระ
อาจารย์โฮม วุฑฒโม วัดสิตาราม พระนคร ณ ฌาปนสถานครู
สภาวัดสระเกศ 26 ธันวาคม 2514 โรงพิมพ์ประยูรวงศ์ 99 หน้า.

อุดม บัวศรี.

- 2528 วัฒนธรรมอีสาน. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

อุดม รุ่งเรืองศรี.

- 2523 เทวดาพุทธ. ม.ป.ท.

อุราลักษณ์ สิริบุตร.

- 2525 “มลทลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์”. วิทยา-
นิพนธ์ (ประวัติศาสตร์) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อุสา -บารส (จำบัง).

- 2526 ปรีวรรตโดย ดนุพล ไชยสินธุ์. ม.ป.ท.

อุคำ พิมพ์สา.

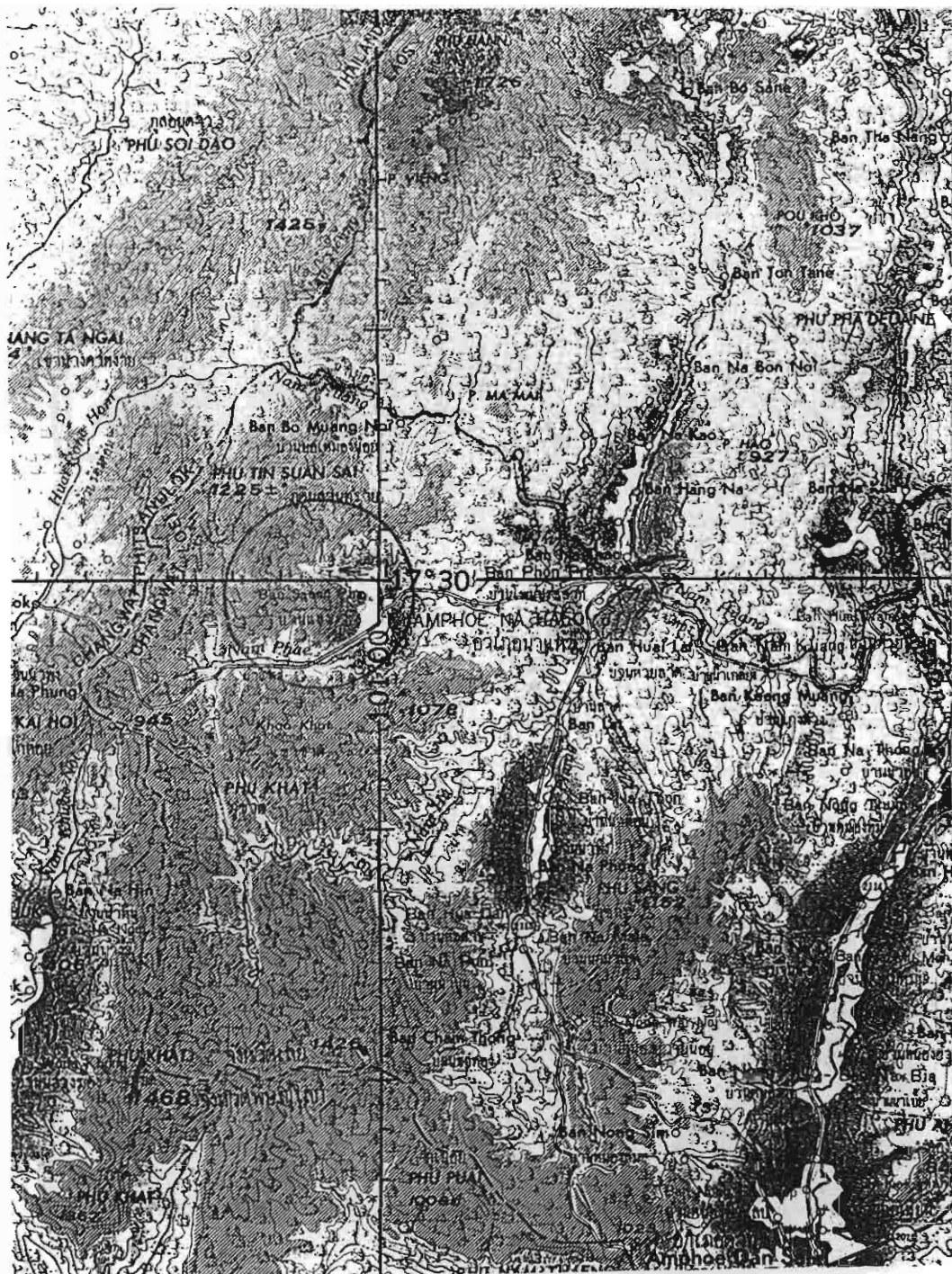
- 2539 ความเป็นมาของลาวหรือเล่าเรื่องชาติลาว. ยุวสมาคมแห่ง
ประเทศลาว, 2520. เอเจียน แอมอนิเย. บันทึกการเดินทางใน
ลาวภาคหนึ่ง 2438 แปลโดย ทองสมุทร โดเร และสมหมาย
เปรมจิตต์ สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

บรรณานุกรมสัมภาษณ์

- ชนิสรา พรหมพินิจ. สัมภาษณ์ 11 ธันวาคม 2542.
- ชาย แก้วใส. สัมภาษณ์, 10 ธันวาคม 2542.
- ฐิติพย์ สุวรรณ. สัมภาษณ์, 10 ธันวาคม 2542.
- ตู่ นามวิจิตร. สัมภาษณ์, 10 ธันวาคม 2542.
- ทองใบ จำปานิล. สัมภาษณ์, 11 ธันวาคม 2542.
- ทองใส แสงสุข. สัมภาษณ์, 27 พฤศจิกายน 2542.
- นาง ปลัดใส. สัมภาษณ์ 2 พฤศจิกายน 2542.
- ปอน อ่อนทะเล. สัมภาษณ์, 11 ธันวาคม 2542.
- พจน์ พิมเหิม. สัมภาษณ์, 11 ธันวาคม 2542.
- พัก ราชพรหมมา. สัมภาษณ์, 27 พฤศจิกายน 2542.
- พัน วงษ์ไกร. สัมภาษณ์ 2 พฤศจิกายน 2542.
- เพชร ผิวนางาม. สัมภาษณ์, 10 ธันวาคม 2542.
- ไพบูลย์ สุริยธรรม. ผู้ใหญ่บ้านภูแฝงม้า สัมภาษณ์, 10 ธันวาคม 2542.
- พร้อม ราชพรหมมา. สัมภาษณ์, 27 พฤศจิกายน 2542.
- ลับ แสนหลวง. สัมภาษณ์, 10 ธันวาคม 2542.
- วาสนา เวชบรรพต. สัมภาษณ์, 10 ธันวาคม 2542.
- สมจิต เอกวารี. สัมภาษณ์, 2 พฤศจิกายน 2542.
- สมบัติ ชิดทิศ, กำนันตำบลแสงภา สัมภาษณ์, 27 พฤศจิกายน 2542.
- สวิง เพี้ยชัย. ผู้ใหญ่บ้านข้าฝักหนาม สัมภาษณ์, 2 พฤศจิกายน 2542.
- เสมอ พลเตชา. สัมภาษณ์, 2 พฤศจิกายน 2542.
- ลำราญ เรื่องเพชร. ผู้ใหญ่บ้านห้วยปลาตุก สัมภาษณ์, 11 ธันวาคม 2542.
- อดุลย์ คำแข็งสิงห์. สัมภาษณ์, 2 พฤศจิกายน 2542.

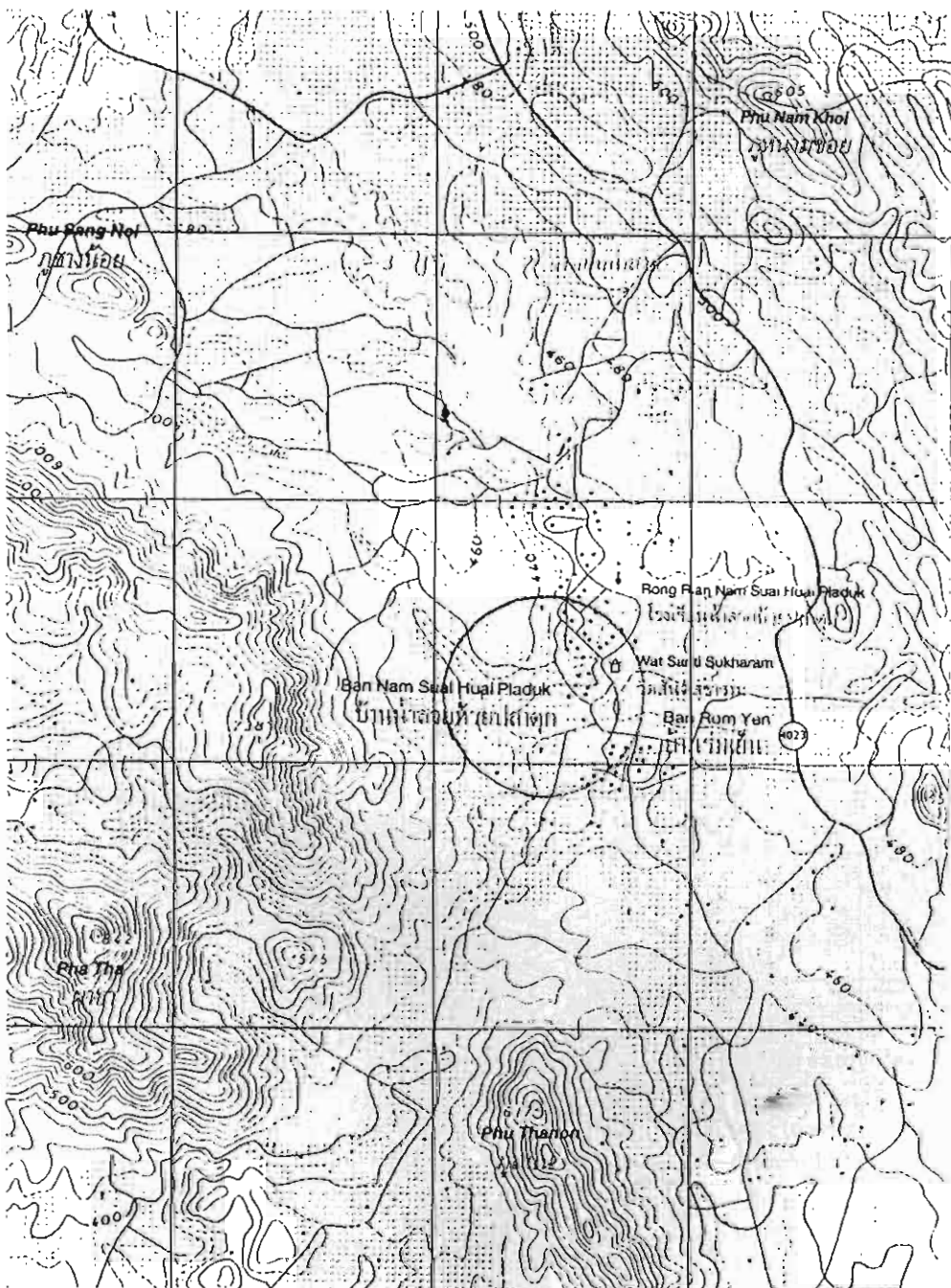
ภาคผนวก

ภาคผนวก ก แผนที่

แผนที่ 1

แผนที่ แสดงบริเวณพื้นที่บ้านแสงภา
อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย

แผนที่ 3

แผนที่ แสดงบริเวณพื้นที่บ้านห้วยปลาตุก
อำเภอนาดวง จังหวัดเลย
มาตราส่วน 1: 50,000

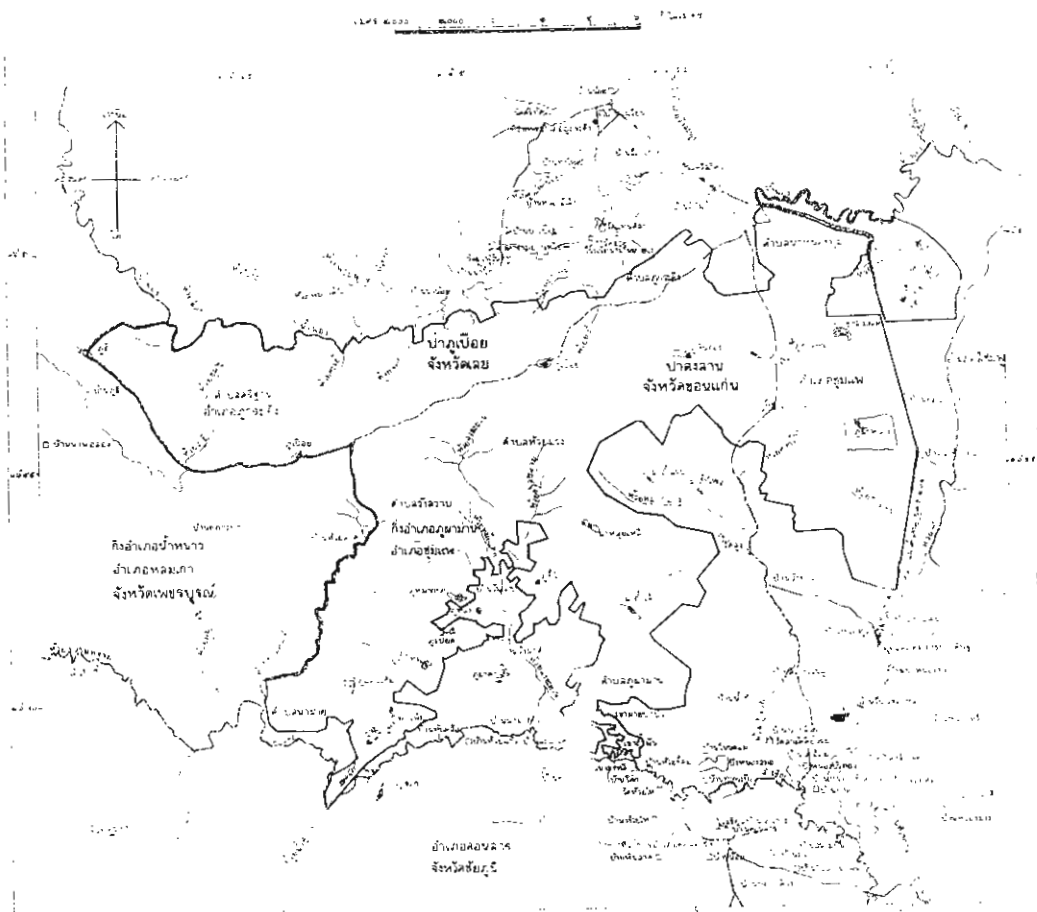

แผนที่ 4

แผนที่ แสดงแสดงอาณาเขตพื้นที่ทำกิน
ของราษฎรบ้านชำผักหนาม
อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

แผนที่ท้ายพระราชกฤษฎีกา
กำหนดบริเวณที่ดินป่าดงลาน ในท้องที่ตำบลนาหนองพูน อำเภอสูงเม่น
และตำบลห้วยม่วง ตำบลวังลาว ตำบลนาผาย ตำบลนาทราย ตำบลบ้านไร่ ตำบลนาทราย ตำบลบ้านไร่
อำเภอสูงเม่น จังหวัดอุตรดิตถ์ และป่าภูเบียร ในท้องที่ตำบลนาทราย ตำบลบ้านไร่ อำเภอภูกระดึง
จังหวัดเลย
ให้เป็นอุทยานแห่งชาติ
พ.ศ. ๒๕๓๕

เนื้อที่ประมาณ ๓๕๐ ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ ๒๑๘,๗๕๐ ไร่
มาตราส่วน ๑ : ๒๐๐,๐๐๐

แผนที่ 6
แผนที่ แสดงแผนที่ท้ายพระราชกฤษฎีกา
กำหนดบริเวณที่ดินป่าดงลาน
ในท้องที่จังหวัดขอนแก่น และจังหวัดเลย

ภาคผนวก ข

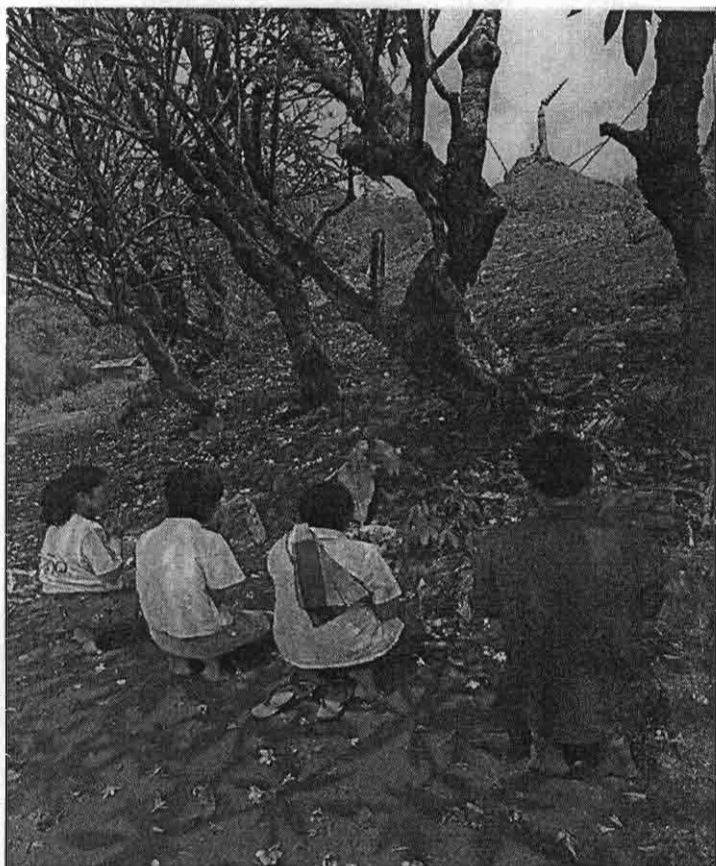
ภาพที่ 1

ชาวบ้านนำคณะวิจัยเก็บข้อมูลนามในสิม (อุโบสถ)
วัดศรีโพธิ์ชัย บ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย

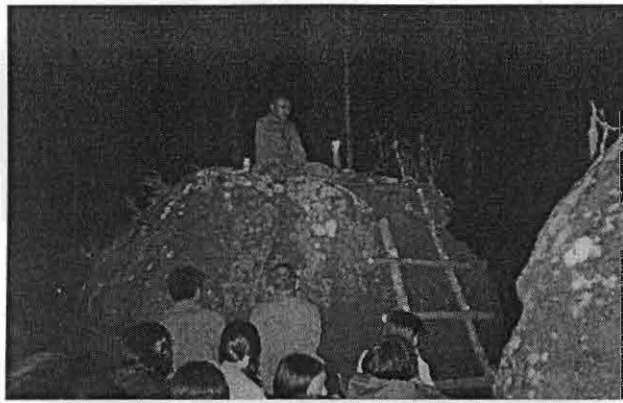
ภาพที่ 2

กำนันและชาวบ้านร่วมรับประทานอาหาร
ณ บ้านแสงภา

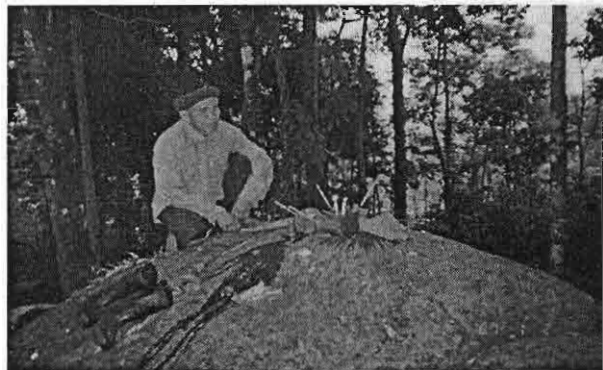
ภาพที่ 3

พระธาตุดินแทน เป็นกองหินและดินธรรมดา
แต่ก็บ่งบอกพลังศรัทธาของชาวนาแห้วต่อพุทธศาสนา

ภาพที่ 4

ชาวบ้านพึ่งเทศน์ ในพิธีบูชาหิน 4 ก้อน
ณ ภูตีสวนทราย อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย

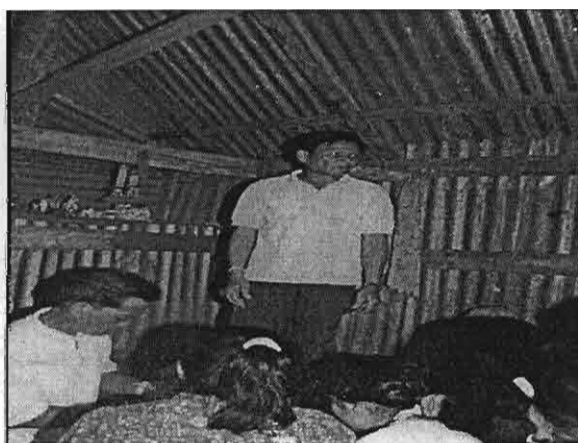
ภาพที่ 5

ผู้อาวุโสทำพิธีเลี้ยงผีในพิธีบูชาหิน 4 ก้อน

ภาพที่ 6

ชาวบ้านห้วยปลาตุกร่วมพิธีบุญเลี้ยงบ้านที่หอโฮง

ภาพที่ 7

จำ ในพิธีบุญเลี้ยงบ้านห้วยปลาตุก

ภาพที่ 8
ประกาศกฎหมู่บ้านชำผักหนาม
บริเวณบึงบ้านเน้นย้ำความเป็นชุมชนเข้มแข็ง

ภาพที่ 9
ศาลปู่หลุบ บริเวณป่าชุมชนบ้านชำผักหนาม

ภาคผนวก ค
บทความนำเสนอ ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

จารีตและเอกสารโบราณอีสาน ว่าด้วยสิทธิชุมชน

دننพล ไชยสินธุ์

อีสาน หรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เป็นดินแดนมีลักษณะภูมิประเทศกายภาพที่เป็นที่ราบสูงกว้างใหญ่เป็นหนึ่งในสามของประเทศไทย ทรัพยากรที่หลากหลาย ตลอดจนความหลากหลายทางชีวภาพและสิ่งแวดล้อม ป่าไม้ ภูเขา ที่ราบ ลุ่มน้ำ ฯลฯ เป็นปัจจัยให้เกิดมนุษย์ที่ดำรงชีวิตอยู่ตั้งแต่ชุมชนโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์ ได้ทิ้งร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมากทั้งเครื่องมือหิน ภาชนะดินเผา โครงกระดูก ภาพเขียนสีหรือศิลปะถ้ำ ลูกปัด และกระดูกสัตว์ หรือเปลือกหอยที่มนุษย์นำมาใช้เป็นอาหาร

นักวิชาการทั้งชาวไทยและต่างประเทศได้ศึกษาวิจัยหลักฐานที่พบในสองแอ่งอารยธรรมในภูมิภาคอีสาน ทั้งแอ่งสกลนคร ซึ่งอยู่ตอนบนของภาคและแอ่งโคราช ซึ่งอยู่ตอนล่างของภาค กล่าวต้งกันว่ามีชุมชนโบราณเป็นจำนวนมากหลายร้อยแห่งได้ใช้ทรัพยากรธรรมชาติมาใช้สร้างเครื่องมือหรืองานศิลปะและวัตถุต่าง ๆ ในหลักทฤษฎีที่ว่า ลักษณะภูมิประเทศและบริเวณที่มีความสัมพันธ์กับการตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัย และที่ทำกินของมนุษย์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้น วิเคราะห์ได้เป็น 3 บริเวณคือ (1) บริเวณที่สูงที่ลาดลงมาแต่เชิงเขา (2) บริเวณที่ราบลุ่มของลำน้ำ (3) บริเวณที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม, 2540)

อารยธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่ปรากฏ เช่น ภาชนะดินเผา ขวานหิน ภาพเขียนสีตามผนังถ้ำเพิงผา และการฝังศพของมนุษย์ในชุมชนยุคนั้นได้แสดงออกถึงความคิดด้วยภาษาภาพและร่องรอยวัฒนธรรมที่มีสัญลักษณ์ ความหมายที่มุ่งให้คนยุคต่อมาได้ศึกษาตีความ เพื่อความรู้และความเข้าใจเหตุการณ์และเรื่องราวในอดีตอย่างมีนัยสำคัญยิ่ง เพราะคำถามที่ทำหายนักวิชาการทุกสาขาก็คือ อารยธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์หลาย ๆ เรื่องนั้น ได้สืบทอดถ่ายทอดมาถึงสมัยหลังยุคประวัติศาสตร์ที่วัฒนธรรมอินเดีย ทั้งศาสนาฮินดูหรือศาสนาพุทธได้เผยแพร่เข้ามายังดินแดนภาคอีสานอย่างไร ในช่วงหลายพันปีมีการผสมผสานกลมกลืน ปรับเปลี่ยนมากน้อยเพียงใด ดังเช่น พิธีกรรมการฝังศพสุพีธีกรรมการเผาศพ , พิธีกรรมนับถือธรรมชาติ , สิ่งเหนือธรรมชาติ , ลัทธิบูชาสัตว์ , บูชาเทพเจ้าแห่งป่าเขา แม่น้ำ , พิธีกรรมการเลือก

ผู้นำของกลุ่มชน , การเลือกสรรที่อาศัย และแบ่งปันสิ่งของ อาหารภายในเผ่าหรือต่างเผ่า เป็นต้น

ในยุคประวัติศาสตร์ดินแดนภาคอีสานปรากฏร่องรอยการรับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดีย ในศิลปกรรมอันเนื่องด้วยศาสนา ทั้งศาสนาฮินดูหรือพราหมณ์ในบริเวณปากน้ำมูลหรือพุทธศาสนานิกายมหายานขนาดใหญ่ในแอ่งสกลนคร และแอ่งโคราช เช่น โบสถ์มหายาน เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ , วัดกุดโง้ง อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ โบสถ์กลุ่มบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี และโบสถ์ อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย และอีกหลายแห่ง

อักษรปัลลวะรุ่นแรก (พุทธศตวรรษที่ 12) จารึกกษัตริย์อาณาจักรเจนละ มีความว่า "เจ้าชายจิตรเสน โอรสพระเจ้าวิรวรมัน น้องพระเจ้าศรีภวรวรมัน ผู้ทรงพระนามว่า พระเจ้ามเหศวรมัน ได้ปราบดินแดนแถบนี้ทั้งหมด จึงสร้างคิวลึงค์ อันเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์" และจารึกภาคอีสานบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ.1411 กล่าวถึงพระราชาแห่งอาณาจักร ศรี จนาศะหรือจนาศะได้อุทิศ สัตว์ สิ่งของถวายแด่ภิกษุ ซึ่งนับถือพุทธศาสนาที่อยู่นอกอิทธิพลของขอม และมีการสืบสันตติวงศ์เป็นดินแดนเอกราชจนถึงพุทธศตวรรษที่ 15 และบริเวณใกล้เคียง มีจารึกหินชนวน อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา 2 หลัก (หลักที่ 121, 122) เป็นเรื่องราวศาสนาพุทธเช่นเดียวกัน กล่าวถึงพระภิกษุ "พระศรีราชภิกษุ" ได้สร้างสรรพสิ่งของ ที่ดิน ทาส รวมทั้งกฐินถวายแด่ภิกษุต่าง ๆ 10 วัด หลักฐานเหล่านี้ชี้ว่าอาณาจักรโบราณมีในเขตจังหวัดนครราชสีมาปัจจุบัน

อิทธิพลวัฒนธรรมศิลปสถาปัตยกรรมขอมโบราณในแอ่งโคราช ช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-18 เริ่มสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พ.ศ.1544-1593) พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (พ.ศ.1659-1693) และพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724-1762) กษัตริย์ทั้ง 3 พระองค์มีส่วนเสริมสร้างอำนาจ และสร้างปราสาทหินที่พบในภาคอีสานหลายแห่ง

เอกสารโบราณรูปแบบอักษรขอมสมัยโบราณที่พบในภาคอีสานมีอายุรุ่นแรก ได้แก่ จารึกเมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา (พ.ศ.1514) จารึกพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ (พ.ศ.1532) จารึกปราสาทหินพนมวัน อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา (พ.ศ.1544) จารึกปราสาทหินพิมาย 2 หลัก (หลักที่ 59 พ.ศ.1579) จารึกสระกำแพงใหญ่ จังหวัดศรีสะเกษ พ.ศ.1585 ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีที่อื่นอีกมาก (ธวัช ปุณโณทก, 2529)

เมื่อสิ้นรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724-1762) อาณาจักรขอมสมัยพระนครก็เสื่อมลงอย่างรวดเร็ว สันนิษฐานว่า การเกณฑ์แรงงานเพื่อสร้างปราสาทหิน และการขยายอาณาเขตนี้นับเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ขอมเสื่อมอำนาจลงในเวลาต่อมา ฉะนั้นหัวเมืองอีสานซึ่งมีเมือง พิมายเป็นศูนย์กลางการปกครองของขอม น่าจะมีผลกระทบจากการเกณฑ์แรงงานในสมัยนี้อยู่ด้วย จึงเป็นผลให้ชุมชนภาคอีสานเสื่อมโทรมลงไปหลังอำนาจขอมเสื่อมลง

และขอมก็สิ้นอำนาจในดินแดนอีสานพร้อม ๆ กับสิ้นอำนาจในกรุงสุโขทัย ในช่วงระยะเวลาเดียวกัน

วัฒนธรรมไทย-ลาว

เมื่อขอมเสื่อมอำนาจลงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-19 อาณาจักรสุโขทัยรุ่งเรืองขึ้น และในระยะเวลาไล่เลี่ยกัน วัฒนธรรมไทย-ลาว เริ่มก่อตัวมั่นคงอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนบนคือ หลวงพระบาง รวมตัวเป็นบ้านเป็นเมืองในสมัยพระเจ้าฟ้ารุ่ง (ฟ้าอม) พ.ศ.1896 กลุ่มคนไทยลาว คงกระจัดกระจายอยู่บริเวณลุ่มน้ำโขงมากกว่าหัวเมืองตอนในของที่ราบสูงอีสาน ฉะนั้นทั้งพงศาวดารลาวและพงศาวดารไทย จึงกล่าวถึงเฉพาะหัวเมืองริมฝั่งโขง เช่น เมืองปากห้วยหลวง (อำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคาย) เมืองโคตรบูรณ (อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม) รวมทั้งเมืองหนองหาน (จังหวัดสกลนคร) และค่อยแพร่กระจายมาสู่ที่ราบสูงตอนกลาง กลุ่มคนไทย-ลาว เข้ามาตั้งภูมิลำเนาพร้อมกับชุมชนเดิม และได้นำเอาวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขงเข้ามาด้วย ฉะนั้นชาว พื้นเมืองเดิม ซึ่งเป็นชุมชนเผ่าเล็ก ๆ จึงยอมรับวัฒนธรรมใหม่แบบค่อยผสมกลมกลืนกัน (ธวัช ปุณโณทก)

พระเจ้าฟ้ารุ่ง (หรือฟ้าอมในศิลาจารึกพระยาสิทธิแห่งกรุงสุโขทัย) เป็นมหाराชหรือกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ของอาณาจักรล้านช้าง ที่มีอาณาเขตติดต่อแดนกันกับอาณาจักรสุโขทัยของ พระยาสิทธิ พระเจ้าฟ้ารุ่งเป็นกษัตริย์ที่ศรัทธาและนับถือพุทธศาสนา ได้นำพระราชาไปบายให้ไพร่ฟ้าข้าราชภรเลิกนับถือผี (ผีฟ้า-ผีแถน) ให้กลับมารับเอาพุทธศาสนาเป็นที่พึ่งแทน นับได้ว่ายุคการนับถือผีได้เริ่มปรับเปลี่ยน ปรับปนกับพระพุทธานามาดั้งแต่ครั้งนั้นในดินแดนอาณาจักรล้านช้าง รวมทั้งดินแดนภาคอีสานบริเวณแอ่งสกลนครด้วย

จากหลักฐานทางตำนานพงศาวดารประวัติศาสตร์ได้แสดงให้เห็นว่า อาณาจักรล้านช้างมีความสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นกับอาณาจักรล้านนาที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ (สร้างเมืองเมื่อ พ.ศ.1839) และช่วงที่มีการกระทำสังคายนาพระไตรปิฎกที่เชียงใหม่แล้ว พุทธศาสนาในล้านนาได้เจริญรุ่งเรืองยิ่ง มีคัมภีร์ทางศาสนามากมายที่ริจนาหรือแต่งโดยภิกษุชาวล้านนา เชื่อกันว่า วัฒนธรรม ศาสนา ประเพณีต่างๆ ของล้านนา คงได้ส่งทอดสู่อาณาจักรล้านช้างมาโดยตลอด โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมัยพระเจ้าโพธิสาลราช กษัตริย์ล้านช้างที่ศรัทธาในพระพุทธศาสนา และมีสายสัมพันธ์เครือญาติกับกษัตริย์เชียงใหม่โดยพระมเหสีเป็นราชวงศ์เชียงใหม่ได้ขอคัมภีร์ศาสนาถึง 60 คัมภีร์ เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น มายังเมืองหลวงของล้านช้างในรัชสมัยของพระองค์

เมื่อสิ้นรัชสมัยพระเจ้าโพธิสาลราชแห่งอาณาจักรล้านช้าง พระเชษฐวงศ์หรือพระโอรสพระธิดา ซึ่งขณะนั้นกำลังเป็นพระมหากษัตริย์ครองเมืองเชียงใหม่ (พ.ศ.2089-2091 ?) ได้ตัดสินใจ พระทัยจะกลับมาสร้างอาณาจักรที่เมืองเวียงจันทน์ ได้พาคณะนักปราชญ์ ราชบัณฑิต ขุนนาง พระเถระ ? พร้อมด้วยพระแก้วมรกต ซึ่งได้ อัญเชิญมาในคราวนั้นมาตั้งป้อมค่ายที่บริเวณฝั่งตรงข้ามเมืองเวียงจันทน์ปัจจุบัน เพื่อรอการบูรณะปฏิสังขรณ์นครเวียงจันทน์ (ปัจจุบันคือ อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย) และพระไชยเชษฐาธิราช นับเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงสนพระทัยในพุทธศาสนาได้ทรงสร้างวัด ปฏิสังขรณ์ และสร้างพระพุทธรูปอย่างสูงสุดนับเป็นยุครุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่ง ดังปรากฏหลักฐานการสร้างพระธาตุศรีสองรัก (พ.ศ.2103 – 2106) สร้างวัดสุวรรณคูหา , สร้างพระธาตุหลวงเมืองเวียงจันทน์ , สร้างพระพุทธรูปี่ ลำริดขนาดใหญ่วัดน้ำโสม จังหวัดหนองคาย และวัดอื่น ๆ อีกมากมาย

ชุมชนภาคอีสานในช่วงวัฒนธรรมล้านช้าง (ไทย-ลาว) จึงได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมด้านพระพุทธศาสนา จารีตประเพณี อักษร ภาษาและอื่น ๆ จากอาณาจักรล้านช้าง ศิลปจารึก เอกสารโบราณ คัมภีร์ใบลาน ตลอดจนจารีตประเพณีอาณาจักรล้านช้าง จึงมีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งและแน่นแฟ้นมาจนถึงยุคสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น วัฒนธรรมด้านสังคมวัฒนธรรม วัฒนธรรมด้านการเมืองการปกครอง ด้านศาสนาและด้านอื่น ๆ จึงซึมซับอยู่ในสายเลือดของคนไทย-ลาว ทั้งในประเทศไทยและภาคอีสานของประเทศไทยปัจจุบันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

สิทธิชุมชนอีสาน

1. สิทธิภูมิปัญญา เป็นสิทธิเกี่ยวกับโลกทัศน์หรือแนวความคิดเกี่ยวกับตำนานความเชื่อเรื่องการทำเนิดจักรวาล การกำเนิดโลก กำเนิดทวีป กำเนิดมนุษย์ และสรรพสิ่งในโลก ปรากฏอยู่ในเอกสารโบราณหลายเรื่อง เช่น เรื่องปฐมกัป ได้กล่าวถึงการกำเนิดธาตุสี่ ลม น้ำ ดินไฟ และมนุษย์คู่แรกที่นับเป็นบรรพชนไทยลาวชื่อ ปู่สังคะสา ย่าสังคะสี ที่สืบสานมาเป็นปู่เยอ ย่าเยอ ของชาวล้านช้างในเวลาต่อมา ดังตัวอย่าง

อันว่า	ปฐมนี้	นิยารักปก่อ
มาแต่แผ่นดิน	ทอฮอยไ้	ต้นไม้ก่อลำเทียน
ศาสนา	ยังบั้ง	สัพพัญญูยังปักเกิด
	แม่พระเจ้า	ยังบั้งมี
ยังบั้งมี	อินทร์พรหมฟ้า	เทวดาครุฑนาค ... (น.1)

ธาตุกำเนิดก่อนคือ อากาศธาตุหรือวาโยธาตุ แล้วกำเนิดน้ำ (อาโป) กำเนิดดิน หิน ที่มีปลาอาณนทค้อยหนุนแผ่นดินไว้ จากนั้นจึงกำเนิดเป็นผืนแผ่นดิน สองแผ่นที่มีชายเป็นเจ้าแผ่นดิน และหญิงเป็นเจ้าแผ่นดิน กำเนิดชนธำในมนุษย์จึงพูดได้ มีสติปัญญา ปลุกต้นไม้ หญ้า ปั้นรูปสัตว์นานา จากนั้นทั้งสองมาเป็นคู่กันช่วย "แปงปั้นคนเป็นร้อย" เอาเข้า (ข้าว) ปลาป้อน ทำให้เกิดกำลังแข็งแรงจนปัจจุบัน

นอกจากนี้ทั้งสองคนยังได้สร้างเสาสเมรุ , สร้างทวีปทั้ง 4 , สร้างป่าหิมพานต์ สระอโนมา สระอโนดาต สัตตบริภันท์ และปัญจมหานที สร้างทางน้ำไหลไปทุกทิศทุกทาง สร้างพระอาทิตย์และรถทรง ก่อให้เกิดราศี เกิดฤดูกาลร้อน ฝน หนาว จนถึงปัจจุบัน

และในเรื่องขุนบรมไม่อธิบายโลกสัณฐานและจักรวาลละเอียดอย่างเรื่องปฐมกัป เพียงแต่มีการเอ่ยถึงโลกต่าง ๆ พอจับความได้ว่า มีโลกมนุษย์ สวรรค์ และนรก มนุษย์เวียนว่ายไปเกิดในสามโลก ภายใต้อำนาจบุญกรรมของมนุษย์เอง และยังมีเป้าหมายสูงสุดคือ นิพพาน ดังความว่า

แม่นไผ	บัวระบัดได้	ครองธรรมผูกกล่าว
แม่นว่า	เมื่อเกิดกำ	เมืองฟ้าฟากสวรรค์
	สุขยิ่งเพียง	ในโลกทั้งสาม
	นิรพานผอง	เขตนียาวกว้าง

หมายความว่า ถ้าใคร ปฏิบัติธรรมเสมอ เมื่อตายไปจะได้เกิดในสวรรค์
ที่มนุษย์ปรารถนา และมีสิทธิที่จะเป็นเทพเทวาเทียมพระอินทร์ หรือแม้เป็นพระอินทร์
ได้ อาจมีความสุขยิ่งกว่าสามโลกได้อีก คือ นิพพาน

ในเรื่องพระยาคนคาก ซึ่งเป็นวรรณคดีเกี่ยวกับตำนานการกำเนิดฝนก็
ได้กล่าวถึง จักรวาลและการเกิดอัศจรรย์ตอนกำเนิดพระยาคนคาก พออุ้มกุมมารคน
คากวางบนอุ้มคำ ก็เกิดเสียงฟ้าร้อง ฝนตกทั่วธรณี มหาสมุทรพื้นเพือนเป็นบ้า ดังว่า

ฟังยิน	น้ำสมุทรบ้า	ตีฟองข้าเขือก
	นาคตื่นเต้น	กลวอย่านชูตัว
	คื่นคื่นก้อง	ทั้งของจักรวาล
	ธรณีไหว	ฟังเพื่อนปานบ้าน (น.7)

และด้วยแรงอธิษฐานของพระยาคนคาก พระอินทร์ต้องมานิรมิต
ปราสาทเครื่องประดับและโภชนาอาหารทิพย์ พร้อมทั้งอุ้มสมพระยาคนคากกับนาง
เทพจากดินแดนอุดรบุรีป ดังข้อความ

อินทร์ทะยานไปห้อง	อุดรบุรีป
อุ้มหอบได้	นางแก้วฮีบมา

จากเรื่องพระยาคนคาก เรื่องขุนบรม และปฐมกับ ล้วนสะท้อนเรื่องสิทธิ
ในธรรมชาติหรือทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อม มนุษย์ที่มนุษย์หรือผู้ประพันธ์ได้
แสดงทัศนะไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องปฐมกับ ได้แสดงความพยายามของมนุษย์ที่
จะควบคุมธรรมชาติ มีตัวละคร ย่าสังกะสีได้สร้างสรรพสิ่งทั้งพืช สัตว์ มนุษย์ รวมทั้ง
ดิน น้ำ ลม ไฟ ฯลฯ สะท้อนแนวความคิดการเรียนรู้และทำความเข้าใจธรรมชาติตาม
ประสบการณ์ของชุมชน

2. สิทธิที่อยู่อาศัย เมื่อมนุษย์กำเนิดมาได้รับรู้ธรรมชาติสิ่งแวดล้อมทั้ง
ป่าไม้ ภูเขา แม่น้ำ และสิ่งต่าง ๆ มนุษย์ในภูมิภาคอีสานยุคก่อนประวัติศาสตร์ก็ได้
เลือกวิธีดำรงชีวิตด้วยการล่าสัตว์ การเก็บสะสมอาหาร ก่อกำเนิดเป็นชุมชนเล็ก ๆ
และขยายชุมชนใหญ่ขึ้นในระยะหลังต่อเนื่องมาถึงยุคประวัติศาสตร์ จากการศึกษา
เรื่องราวในอดีต ทั้งจากการสำรวจขุดค้นทางโบราณคดี และการบันทึกเอกสารโบราณ
ทั้ง ศิลจารึก ใบลาน ฯลฯ พบว่า ที่อยู่อาศัยของคนในสมัยก่อนคือ ชุม เพิงผาถ้ำ
และเริ่มรวมกลุ่มกันสร้างเคสสถานหลายรูปแบบ ทั้ง บ้าน , เรือน , เมือง , กรุงหรือ
นคร เป็นที่ กำบังหลบซ่อน ป้องกันแดดฝน และป้องกันสัตว์ร้ายและศัตรูที่จะมารบ

กวนเอกสารโบราณอีสานก็ให้สะท้อนเรื่องราวเหล่านี้หลายลักษณะปรากฏในวรรณกรรมหลายเรื่อง เช่น การสร้างบ้านแปงเมือง การอพยพโยกย้ายขยายอาณาเขต การกำหนดเขตในรูปลักษณะต่าง ๆ

ในวรรณกรรมเรื่องขุนบรม กล่าวถึงการตั้งหลักแหล่งของกลุ่มชนในสมัยโบราณ และการจัดระเบียบทางสังคมเมื่อสังคมขยายตัว ขุนบรมพร้อมด้วยข้าทาสบริวาร ซึ่งประกอบด้วย อามาตย์มนตรี ข้าทาสและสนมอพยพมาจากเมืองสุวรรณภูมิมาตั้งหลักแหล่งที่นาน้อยอ้อยหนู เป็นการเปลี่ยนแปลงสังคมในลักษณะหนึ่ง ที่ให้เห็นถึงการอพยพโยกย้ายของกลุ่มคนจากที่หนึ่งไปตั้งถิ่นฐานในที่ใหม่ที่เหมาะสมต่อการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ ซึ่งเป็นอาชีพหลักของสังคมสมัยโบราณในระบบเศรษฐกิจแบบการผลิตเพื่อบริโภคภายในครัวเรือน ผลิตเพื่อสะสมและแบ่งปันเรื่องขุนบรมมุ่งส่งเสริมระเบียบทางศาสนานำมาเป็นกฎระเบียบทางสังคม ขณะเดียวกันก็อ้างสิทธิธรรมในอำนาจว่า ได้รับมอบหมายจากแกนฟ้าคั่น เทพผู้เป็นใหญ่ในสวรรค์เพื่อการยอมรับอำนาจจากประชาชน เพราะแกนฟ้าคั่นหรือพระอินทร์อยู่ในความเชื่อว่าเป็นเทพผู้มีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์มีศีลธรรมและดูแลรักษาคนดี

ขุนบรมจึงสามารถตั้งบ้านเป็นหลักแหล่งและสร้างองค์กรในการปกครองภายหลังสังคมขยายตัวทั้งจำนวนคนและดินแดน การดำรงอยู่ทางสังคมแบบอาศัยสายใจแห่งเครือญาติไม่สามารถดำรงความเรียบร้อยได้ เมื่อนั้น “บ้าน” จึงถูกแปลงเป็น “เมือง” ปรากฏการจัดองค์กรทางอำนาจปกครอง ดังนี้

แต่นั้น	ขุนบรมเจ้า	กษัตราตนประเสริฐ
	เสวยราชย์สร้าง	เมืองบ้านอู่เอื้อง
	เจ้าจึงตั้ง	เป็นอาญาจักร
	สอนเสนา	ไล่ไปเป็นถ้าน
เพื่อให้	อาสาเจ้า	ราชาภูวนาถ
บให้	เคื่องบาทพื้น	จอมเจ้าพระยอดเมือง
ขุนศรี	ธรรมราชให้	เป็นมิ่งแสนเมือง
อัक्षा	พลคนเคิก	ไพร่ไทหัวข้า (ลาน 23.1)

ภายหลังเมืองขุนบรมกลายเป็นนครรัฐหรือรัฐศูนย์กลาง แม้บาร์มีโดยอาศัยสายใยแห่งสายโลหิต (ระบบเครือญาติ) ออกไปครองเมืองอีก 7 เมือง ตามจำนวนโอรสทั้ง 7 มีเมืองต่าง ๆ ดังนี้ ขุนลงไปครองเมืองขวา (ลาว) ยี่ผาล้านไปครอง

เมืองหอแด (หนองแสด) สามจุสงไปครองเมืองพลัว (บัว,เมืองน่าน) ไสยงไปครองเมือง
ยวน จัวอินไปครองโยทธยา (อยุธยา) ลกกมไปครองเมืองคำเกิดและเจ็ดเจืองไปครอง
เมืองพวน

แนวคิดเรื่องโอรสแยกไปสร้างบ้านแปงเมืองเป็นลักษณะของครอบครัว
ชนบทไทย ถ้าครอบครัวใดมีลูกหลายคน เมื่อลูกแต่งงานแล้วก็จะแยกครัวไปตั้งบ้าน
เรือนที่เรียกว่า ออกเรือน พ่อแม่จะแบ่งทรัพย์สินให้ทุนทำมาหากิน

นอกจากนี้แนวคิดเรื่องการอภิเษกเป็นราชา หรือการครองเมืองมักจะ
บรรยายหรือพรรณนาสภาพบ้านเมืองไว้ในวรรณคดีแทบทุกเรื่อง โดยกล่าวถึงพระ
นามพระราชผู้ครองเมือง มีมเหสี สาวสนมกำนัล เสนาอำมาตย์ ข้าง ม้า ทรัพย์
ศฤงคาร ดังในเรื่องพระยาคันทกาทอง ตอนพระยาเอกราชครองเมืองอินทปัตย์ ดังนี้

ยังมี	ภูไทท้าว	พระยาเอกราชา	
เสวยเมือง	อินทปัตถนคร	แต่ปฐมปางนั้น	
เจ้าก็	ทศราชแท้	ตั้งอยู่ในธรรม	
ทงทีป	ในชมพู	ผู้เดียวเป็นเจ้า	(น. 2)

มีทั้ง	เสนาแก้ว	แขงเมืองทั้งสี่	
ฝูงหมู่	ไทเลขน้อย	ยังพร้อมสี่พัน	

หรือในเรื่องผาแดงนางไอ่ กวีได้พรรณนาเมืองพระยาขอมไว้ ดังนี้

ยังมี	นครเศเบื่อง	เมืองเอกราชิตา	
	พระยาขอมทอง	เกิงดาวดิงส์ฟ้า	
	กินรีน้อย	นางงามแฝงหาง	
	นางเอกเหง้า	เทียมท้าวหมื่นนาง	(น. 2)

เรื่องการขยายอาณาเขตด้วยระบบเครือญาตินี้ ปรากฏในวรรณกรรม
หลายเรื่องรวมทั้งเรื่องผาแดงนางไอ่ ตอนพระยาขอมส่งเจ้าน้อง-ลูก-หลาน ไปครอง
เมืองต่าง ๆ

ยังท้อ	สองอ่อนน้อย	น้องนางพระยาขอม	
	จอมใจเป็น	แม่เดียวกันแล้ว	
	แนวกษัตริย์ไท	ศรีใสเสมอล่อ	
ควรจัก	ปูนปลุกให้	กินบ้านเอกเมือง	

	ผู้พี่ให้	ไปนั่งเชียงเหียน
	ประเกียรคูสูง	เวดเวียงพ้งท้าย
เมือง	สี่แก้วให้	น้องนาถเทียมทง
พระก็	ปลงฮางวัล	แจกปูนปันให้
กับทั้ง	โยธาพร้อม	ปูนปันคนหมื่น
สองก็	ชมชื่นได้	ดอมเจ้าพี่ตน..... (น.10)

นอกจากนี้แล้วยัง "ปลงรางวัล" แจกปันให้ไปครองเมืองฟ้าแดดหลายคน "หล้า" (สุดท้าย) ไปครองเมืองหงส์ โดยแบ่งให้เหมาะสมไม่ลำเอียงและผลจากการส่งน้องและหลานไปกินเมืองปลายด้านแล้ว ความเดือดร้อนก็ไม่มี มีแต่ความสุขสงบ นับเป็นกุศโลบายที่สร้างประโยชน์ทุกฝ่าย ดังนี้

พระก็	ปันให้ไว้	ปมีได้พึงเพียร
นับแต่	องค์ษัตริย์เชื้อ	กินเมืองปลายด้าน
	การที่อ่อน	สั่งแท็กกับมี
ยี่ท่า	อยู่สืบสร้าง	ฮั่วไยนาสวน กิติ
กับ	มีการสั่ง	ค่อยสบายเบาเนื้อ (น. 11)

และโดยทั่วไปการชมเมืองหรือปราสาทของพระราชามักจะพรรณาปราสาทโอรสหรือธิดาเจ้าเมืองเสมอ ๆ โดยพระยาขอมสร้างปราสาทให้นางไฉ่เป็นที่พัก มีนางสนมเก็บดอกไม้ในสวน (อุทยาน) ทั้งหมากไม้ จำพวก หมากมี ขางหวาน ตาล ตุ่มสุกมากเฟื่อง หมากไฟ หมากยม เหม้า และอื่น ๆ สะท้อนภาพระบบนิเวศในสังคมชุมชนโบราณอีสานได้เป็นอย่างดี

สังคมอีสานเป็นสังคมที่มีความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย มีน้ำใจและเต็มไปด้วยความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ พร้อมทั้งช่วยเหลือผู้อื่นแม้คนบ้านเดียวกันหรือแม้แต่แขกต่างบ้านต่างเมืองที่มาเยือน นอกจากนี้จะมีเมตตากรุณาหรือไมตรีแล้ว คนอีสานยังเต็มไปด้วยคุณธรรมและสามัคคีธรรม รู้จักวิธีอยู่ด้วยกันอย่างสันติ อย่างเป็นที่ปรองดองกันจริง ในเรื่องพระยาคำกองก็สอนไพร่ไว้เช่นกัน ดังกลอนว่า

อย่าไป	ชมเคียดค้อย	พี่น้องฮ่มเมืองเดียว
ให้ค้อย	เอาใจแข็ง	แต่งแบ่งเมืองบ้าน

กล่าวคือ พระยาคำกองสอนไว้ว่า คนเราเมื่ออยู่ร่วมกันในเมืองเดียวกัน (ร่วมโลกเดียวกัน) อย่าเบียดเบียนปัญหาและโกรธแค้นให้กัน ให้ช่วยกันสร้างบ้านแปงเมือง (ทำงาน) ถึงจะดี

นอกจากนี้ยังสอนการปฏิบัติงานต่อสังคมชุมชนอื่น ๆ เอาไว้อีกหลายอย่าง คือ

คนเขา	อยู่กันเป็นช่วงคุ้ม	โสมหมุ่เดียวกัน
ไฟไป	อยู่คนเดียว	โทษภัยเป็นต้อง
จึงโสม	กันเป็นบ้าน	เป็นเมืองประเทศใหญ่ เจ้าเฮย
อยู่คน	เดียวบได้	ปฐมสร้างแต่มา แท้ตาย
	สิบคนได้	ให้มีนายคนหนึ่ง
ให้มี	หัวหน้าบ้าน	แบ่งสร้างแต่กัน เจ้าเอย
	เมืองใหญ่น้อย	พื้นแผ่นดินโลกี เฮานี้
ต้องให้	มีเจ้าของนั่งปอง	เบี่ยงแยงเมืองบ้าน
เอ็นว่า	เป็นกษัตริย์สร้าง	คองเมืองคุ้มไพร่
ในคราวตั้ง	แผ่นดินแผ่นฟ้า	มีแล้วแต่ปฐม
ของที่	หามาได้	สร้างก่อมีมา
ให้แบ่ง	ปันกันกิน	ช่อยกันเมื่อหน้า
เอ็นว่า	ทานศีลสร้าง	ทางดีอันประเสริฐ เจ้าเฮย
หลังกูร์-ณา	พรว้าพร้อม	ทั้งข้าเสียวแพง
เมื่อทุกซ์	จนหมด (ไ้)	ได้เพ็งกินกัน ฉล้นา
ประสงค์เพ็ง-เป็นเพ็งตาย		คำคินแลงเข้า

(พระยาคำกอง)

สะท้อนแนวความคิดการอยู่ร่วมกันในสังคม คนเราจะอยู่คนเดียวโดดเดี่ยวไม่ได้และในสังคมต้องมีหัวหน้าเป็นผู้นำ แสดงถึงระบบผู้นำชุมชนที่มี 10 คน ต้องมีผู้นำคนเราอยู่กันเป็นเขตแคว้น เป็นพวกเป็นเหล่า (เป็นช่วงคุ้ม) ช่วยกันสร้างบ้านเมือง อาณาเขตน้อยใหญ่มีผู้นำผู้ปกครอง มีสิ่งใดแบ่งปันช่วยเหลือกันทั้งเสี้ยว ที่ต้องพึ่งพากันยามทุกข์ยากลำบากตลอดเวลา นับเป็น คุณธรรมที่ดียิ่ง

3. สิทธิในที่ทำกิน เอกสารโบราณอีสานและจาริตได้กล่าวถึง การมีสิทธิได้รับที่ทำกินในรูปแบบของการแบ่งปันอาณาเขต ดังเช่น ยกบ้านเมืองให้ปกครอง

แบ่งทรัพย์สินสมบัติ แบ่งผู้คนที่กำลังการผลิต เช่น ในเรื่องขุนบรมที่ส่งลูกทั้ง 7 และ
สะใภ้ไปปกครองดินแดนต่าง ๆ หรือกรณีพระยาขอมส่งน้องและหลานไปครองเมือง
ปลายด้าม (ชายแดน) ก็เป็นสิทธิภูมิ (สิทธิในแผ่นดิน) สิทธิเกษตร (ที่นา, ที่ทำกิน)
อย่างมี ประสิทธิภาพ ได้รับผลประโยชน์ที่ดีเหมาะสมและพึงพอใจทุกฝ่าย เป็นการ
จัดความ ชัดแย้ง ไม่ยุติธรรมได้ สะท้อนความเป็นผู้มีคุณธรรมหรือทศพิธราชธรรม
(คลองสามสิบ) ของผู้นำชุมชนระดับเจ้าเมืองหรือพระราชาได้อย่างดี

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาพบว่า อาจมองเรื่องสิทธิภูมิหรือสิทธิเกษตร
ที่มีสิทธิซ้อนในหลาย ๆ ลักษณะ เช่น

สิทธิครอบครอง เป็นความสัมพันธ์การให้สิทธิและรับสิทธิของสถาบัน
ครอบครอง

สิทธิเครือญาติ เป็นการได้รับสิทธิให้สิทธิในฐานะญาติ เช่น ให้น้องหรือ
หลานได้รับทรัพย์สิน บ้านเมือง เช่น เรื่องผาแดงนางไอ่

สิทธิเศรษฐกิจ เป็นการได้รับสิทธิ กรรมสิทธิ์ที่ดิน ที่นา นาจ้งหัน ธรณี
สงฆ์

สิทธิอาชีพ สิทธิในการเลือกประกอบอาชีพ ความหลากหลายอาชีพใน
ชุมชน

โดยเฉพาะเรื่อง สิทธิอาชีพ ปรากฏชัดเจนมากในเรื่อง พระยาคำทองสอน
ไพร่ นอกจากผู้หญิงจะรู้จักทอผ้าทำลายซิด ตัดเย็บ ย้อมผ้า หุงหาอาหารแล้ว ยังมี
อาชีพอื่น ๆ อีก เช่น ช่างปั้นถ้วยโอโหซามไห หม้อหนึ่ง ช่างเขียน ช่างทาสี ดีสลายสร้อย
สังวาล หล่อแก้ว ดีขันเงินทอง ดังเช่น

แนมพ้อ เขียนช่างปั้น

ปั้นหม้อหนึ่ง

เขียนช่างเขียนแต้ม

บ่ได้ยากแค้น

สือจัก เขียนดีสลายสร้อย

ช่างหล่อแท

ชีเขียน ดีขันน้ำ

บ่ได้ คืดยากไ้

ถ้วยบ่วงโอโห กิดิ

แต่งดินเผาหม้อ

ลึงลายตกแต่ง

สีแต้มซิดเขียน เจ้าเฮย

สังวาลย์เอื้อง

มกวีเข้มค่าแสน

เงินทองภาชีโตก กิดิห่อน

เขียนได้ชูแนว

(พระยาคำทองสอนไพร่)

นอกจากนี้สิทธิทำกินของชุมชนที่เด่นประการหนึ่งคือ การทำนาของ
ชาวนา กล่าวถึง เดือนห้าปีใหม่ เดือนหกมีฝนตก แล้วมีข้าวกล้า ดำนา รอนสนุก
ดังว่า

ฮอดเดือน	สิบเอ็ดมาแล้ว	เป็นฮวงตกลอก
	ท่อนมากพรวัว	ต้นท้อลำตาล
	ฮวงมันยาว	ค่าสามวาแน่น
ยามเมื่อ	เข้าแก่แล้ว	สุกเฮ็ดเต็มนา เมื่อใด
ให้เขา	เกี่ยวจากง้วน	เมื่อเล่าชูฮวง
	เก็บเกี่ยวแล้ว	แบ่งก่อเป็นลอม
	นางแกมโพสพ	ฮุ่งเฮืองลามเล่า
	ตีฟาดเป้า	ในลางเซ็นแก
	เป็นกุ่มเข้า	สูงพันแต่งดี
		(พระยาขันคาก)

นอกจากนี้สิทธิในที่ทำกินของคนอีสานปรากฏในเอกสารโบราณหลาย
เรื่อง

4. สิทธิอนุรักษศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาชุมชน สิทธิชุมชนต้อง
ถิ่นอีสานอีกประการหนึ่งที่มีส่วนสำคัญ ทำให้จารีตประเพณี วัฒนธรรม หลง
เหลือมรดกทางวัฒนธรรม สืบทอด สืบสาน มาจนถึงทุกวันนี้ได้นั้น เพราะการที่บุคคล
หรือชุมชนได้ศึกษาเรียนรู้ถ่ายทอดเอาไว้ในหลายลักษณะ ถึง 5 เรื่องคือ

- 4.1 สิทธิอนุรักษ ศาสนา ประเพณี
- 4.2 สิทธิอนุรักษภาษาและข่าวสาร
- 4.3 สิทธิอนุรักษศิลปกรรม
- 4.4 สิทธิอนุรักษกีฬาและนันทนาการ
- 4.5 สิทธิอนุรักษภูมิปัญญา

4.1 สิทธิอนุรักษ ศาสนา ประเพณี เป็นสิทธิที่บุคคลในชุมชนมีส่วนร่วม
สังคม โดยการประพฤติปฏิบัติให้เหมาะสมมีจริยธรรม คุณธรรม อย่างผู้ที่มีศาสนา
หรือสิ่งยึดเหนี่ยวเป็นการแสดงออกด้วยกาย วาจา ใจ ที่ดีในสังคม สิทธิเหล่านี้ปรากฏ

ในเรื่อง ขนบธรรมเนียม จารีตประเพณี การนับถือผี ความเชื่อ โหราศาสตร์ และ ศาสนา นับเป็นสิทธิด้านวัฒนธรรมที่สำคัญที่เป็นสิ่งยึดเหนี่ยวใจและสร้างจิตสำนึก ตี- เลว และ ถูกต้องเป็นธรรม ขอเสนอตัวอย่าง

ตอนท้าวเจืองให้อาวีพวงกับอ้ายคว่างทำพิธีกรรมเลี้ยงผีดำและผี ปาเขา ผีนาค (น้ำ) ดังว่า

เมื่อนั้น	อ้ายคว่างท้าวปุ่นกล่าว	ความแกล้ง
	วอนความถึงปู่ตา	ผีดำ
	ทั้งมวลเสียดอยดง	ห้วยฮ่อง
	ทุกกีบกำ แดนฟ้า	ฟากสวรรค์
		(ท้าวฮุ่ง)

การเลี้ยงผี นิยมฆ่าควายเป็นส่วนมาก สะท้อนวัฒนธรรมการนับถือผี หรือลัทธิบูชาผี ที่เชื่อว่าน่าจะสืบทอดมาแต่วัฒนธรรมชุมชนโบราณสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ทั้งในบริเวณภูมิภาคอีสานและประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

นอกจากนี้เอกสารโบราณทั้งศิลาจารึกและใบลานส่วนใหญ่มักกล่าวถึง พุทธศาสนา ทั้งในบทประณามพจน์ (บทไหว้ครู) ที่ไหว้ไตรแก้วคือ พระรัตนตรัย

บัดนี้	เยี่ยมจักมัสการน้อม	นบบาทนาโก ก่อนแล้ว
	เอ็งซูลีนบ	นอบกรไตรแก้ว
		(ขุนบรม น.1)

4.2 สิทธิอนุรักษ์ภาษา-ชาวสาร เป็นสิทธิสำคัญของคนอีสานอีก ประการหนึ่ง เนื่องจากสังคมหรือชุมชนโบราณ มีความจำเป็นต้องแจ้งข่าวสารหรือ การจัดกิจกรรมพิธีสำคัญของบ้านเมืองหรือพิธีตามจารีตประเพณีก็ต้องมีการประกาศ แจ้งข่าวด้วยการป่าวประกาศ (ตีค้องร้องป่าว) หรือส่งใบฎีกา (ใบบอก) , สาร (หนังสือ) หรือแม้การส่งสื่อบุคคล ให้ส่งข่าว ดังเช่น

พระยาขอมสั่งให้	ป่าวไพร่ส่งใบฎีกาให้เมืองต่าง ๆ	มาร่วมบุญบั้งไฟ
ให้ฮีบ	แบ่งฎีกาใช้	อวยไปทุกแห่ง
	แขวงเขตใต้	เหนือใช้ฉลากไป
	ให้เขาได้	บั้งใหญ่ไฟหาง
	ทั้งไฟกง	ดอกดวงไฟม้า

ให้มา	ทั้งสมณาเจ้า	ทั้งหลายขอขอด
เฮาจัก	ทานทอดให้	ศีลช้อยส่งบุญ
	ผิดหมายไว้	เดือนหกเพ็งสิบห้าค่ำ
	จันแต่นั้น	เถิงเท่าแปดวัน
(ผาแดงนางไอ่)		

เป็นใบฎีกาส่งไปเมืองต่าง ๆ ให้นำบังไฟทุกชนิดทั้งบังไฟหาง ไฟง ฟไฟ
ม้า และให้พระภิกษุ (สมณะ) ทั้งหลายรับนิมนต์มาร่วมงาน จะได้ทำบุญในโอกาสนั้น
โดยกำหนดไว้วันเพ็ญเดือนหก มีการเสพงัน (มหรสพสมโภช) แปดวัน

และในเรื่องพระยาคันคาก พระยาเอกราชา มีดำรัสให้เสนาปาวเดือน
ประกาศให้คนมาดูประสาทวิมานของทางอุดรภูที่กับพระยาคันคาก ดังว่า

แต่นี้	งง งง ช้อง	พระยาหลวงเดินปาว
	จัดสำข้า	มาพร้อมสี่แสน
	พระบาทเท้า	เดินหมู่เสนา
เฮาจัก	ไปหอบรางค์	เบิ่งดูบาท้าว
(พระยาคันคาก, 14)		

นอกจากนี้ยังมีวิธีการสื่อสารด้วย สาร (หนังสือ) หรือใช้ทูต เจรจาแทน
ดังปรากฏในเรื่องผาแดงนางไอ่ ตอนผาแดงกระแสนถึงนางไอ่

4.3 สิทธิอนุรักษศิลปกรรม ชุมชนท้องถิ่นอีสานมีการบันทึก ถ่ายทอด
ศิลปกรรมและโบราณคดีหลายด้าน เช่น ด้านจริยธรรม ด้านหัตถกรรมและด้าน
สถาปัตยกรรม เรื่องราวเหล่านี้ปรากฏหลายลักษณะคือ การบรรยายภาพหรืออุปแต้ม
ในปราสาท ราชวัง หรือวัด การบรรยาย การช่างฝีมือจักสาน ทอผ้าหรือตีเงิน ส่วนด้าน
สถาปัตยกรรมมักจะบรรยายลักษณะปราสาท ประตูกำแพง ฯลฯ ดังนี้

หลังดู	มาบมาบเหลื่อม	ผาสาทประตูขง พันเยอ
	เสนาแข็ง	เขื่อนแบ่งปูนตั้ง
ทั้งเล่า	ชุดลู้อ้อม	ระวังเวียงขัวไต่
	หินแก้วอ้อม	เป็นต้ายกำแพง
หลังดู	สอนลอนพร้อม	ประตูเวียงทั้งแปด
	ผาสาทตั้ง	กวมไว้เฮื้อคำ
	ปลายเมกซ้อง	แก้วก่อหินแลง

จมกมติด

ก่อทางเพียวอ้อม

(พระยาคันคาก, 3)

ลักษณะสถาปัตยกรรมที่กล่าวไว้ในเอกสารสะท้อนภาพสังคม ระบบการจัดตั้งบ้านเรือนและชุมชนเมืองโบราณ มีประสาท ประตู ที่สำคัญ การขุดคู รอบ มีสะพานเป็นทางเดิน มีกำแพงแก้วและมีการก่อหินแล่ง ซึ่งเป็นวัสดุที่นิยมใช้ใน วัฒนธรรมมอญและขอม ทำให้เราทราบถึงวิธีการก่อสร้างอาคารและสถาปัตยกรรม อีสานในยุคก่อนได้พอสมควร

ในวรรณกรรมเรื่องผาแดงนางไอ่ก็พรรณนาภาพจิตรกรรม เมือง พระยาขอมไว้ เรียกว่า “ลายคำแต้ม” ดังนี้

ลายคำแต้ม	ประเภียรคู	สัพพยุป
มีทั้ง	ท้าวจูบแก้ว	หัวแย้มต่อกัน
.....		
มีทั้ง	นาคกอดเกี่ยว	กุมภันท์เฒ่ายักษ์ตาย
.....		
มีทั้งยุป	มังกรแซ่	ปลาผ่าสะกนเต่า
	นกเจ้าตั้ง	คองถ้ำกวดปลา
มีทั้งยุป	กาเวาเป้า	เขาแซกแซวเขียว
	จับเหยี่ยวไฮ	ไก่ขวักทะยายุ่ม

และได้พรรณารูปอีกมากมายที่ก่อให้เกิดจินตภาพและสุนทรีย์ภาพ พร้อมกัน

4.4 สิทธิอนุรักษนันทนาการ เอกสารโบราณได้กล่าวถึงการแข่งขัน การ แข่งขันเกมและการแสดงดนตรี ไว้ในหลายเรื่อง อาจบรรจุไว้ในตอนเฉลิมฉลอง พิธี ราชาภิเษก งานประเพณีรื่นเริง หรือการแสดงดนตรีใน “หอโสง” หรือท้องพระโรง และ การละเล่นสนุกสนานของชาวบ้าน เช่น

ฟังยีน	ท่วนท่วนก้อง	กลองใหญ่สะบัดไชย ฟุ้น
เยอ		
	ขุนนายหลาย	เขื่อนแข็งตางเจ้า
ฟังยีน	ว่อนว่อนก้อง	เสียงขลุ่ยขานเพลง ฟุ้นเยอ
	นนตีเสียง	กล่อมหุอระอึ้ง

สรรพสิ่งพร้อม พิณพาทย์สวนไล ฟันเยอ
เมืองหลวงนั้น คื่นเคิ่งคุงฟ้า

(พระยาขันคาก, 3)

มนต์เสียงแคนจากเรื่อง ท้าวกำกาดำ กวีได้เปรียบถึงเสียงดนตรี
สวรรค์ที่ทำให้ใครได้ฟังแล้วเคลิบเคลิ้ม หลงลืม ไม่รู้ตัวดังต้องมนต์ กวีได้บอกถึงการ
ยืมเป่าแคน และไล่ลูกแคนของท้าวกำกาดำ คนอีสานจะประทับใจและรู้ว่า
วรรณกรรมท้าวกำกาดำ เป็นตำนานเพลงแคนท้องถิ่นอีสาน ดังเช่น คนภาคกลางรู้ว่า
วรรณกรรมที่พูดถึงดนตรีได้ซึ่งใจต้องมนต์ปีพระอภัย ในเรื่อง พระอภัยมณี บทกลอน
เรื่องท้าวกำกาดำ มีดังนี้

ท้าวก็	ยืมแท้แท้	เลยซ้ำเป่าแคน
ท้าวก็	เตาะลูกหนึ่งแล้ว	ลูกสองสามสี่
ท้าวก็	เตาะกึ่งก้อย	ขานเท้าแม่มีอ
ท้าวก็	เป่าจ้อย ๆ	เสียงเสบเมืองสวรรค์
	บาคานเลย	เป่าถลงดังก้อง
อันว่า	เสียงแคนท้าว	บาคานขับขลุ่ย
	เสียงม่วนแม้ง	พอล้มหลดูใจ

(ท้าวกำกาดำ, 44)

เสียงแคนไพเราะมากจนผู้ชายฟังกันจนลืมพูดคุย ผู้สาว ลืมไกว
หลาเข็นฝ้าย สาวบางคนวิ่งไปฟัง เท้าไปชนตอไม้เลือดอาบ บางคนวิ่งไปผ้าหลุดลุ่ย
เพราะอยากรีบไปฟังเสียงแคน และแคนนับเป็นดนตรีเอกของภาคอีสานทั้งในอดีต
และปัจจุบัน เป็นสัญลักษณ์ภาคอีสาน โดยเฉพาะจังหวัดขอนแก่น ถือเป็น “เมืองหมอ
แคน” เลย์ทีเดียว

4.5 สิทธิอนุรักษ์ภูมิปัญญา เป็นสิทธิแห่งการเรียนรู้และความเฉลียว
ฉลาด วรรณกรรมอีสานเรื่อง พระยาคำทองสอนไพร่ ได้กล่าวถึง การงานและหน้าที่
ของชายในฐานะเป็นผู้นำของครัวเรือน งานแรกสุดคือ การสร้างบ้านแปงเรือน ที่อยู่
อาศัย ทำเล้า (ยั้ง)

พ่อชาย	แปงเฮือนชาน	เวียกงงานแสนชั้น
	คองเฮือนสร้าง	คือชายตกแต่ง
	เฮ็ดเฮือนแล่เล้า	เสาไม้แก่นดี เจ้าเอย

นอกจากนี้ยังเป็นงานเกี่ยวกับการทำนา ทำมาหากิน และงานฝีมือ เป็นงานที่ เกี่ยวกับการก่อสร้าง การทำไร่ ทำนา สวน เข้าดงดอน เพื่อหักร้างถางพง เพื่อทำสวนไร่ เมื่ออยู่บ้านต้องสานแห สวิง อวน น่าง และนำวัว ควาย เกวียนไว้ลาก สิ่งของ ต้องเรียนรู้วิธีการแต่งแปงแก้ไขซ่อมเครื่องมือเครื่องใช้ในครัวเรือน เช่น รู้จัก สานครุ ตะกร้า จ่อ ดั่ง เบียน ทอ (กระทง) ฮิ้น (พ้อม) หลา ไน อี้ว เพียด ตีมีด ขวาน พร้า ดาว หอก หลาวไม้ ไม่ให้ดออยากเครื่องใช้ไม้สอย จึงจะทำให้ประสบผลสำเร็จ และเป็นที่ยอมรับของครอบครัวและชุมชน และผู้ชายต้องแสดงความกล้าหาญ ในการ เดินทางเข้าป่าดงพงไพร ต้องมีสติปัญญาเก่งกล้า รอบรู้ เพราะผู้ชายมีหน้าที่ให้ความ ค้ำครองและให้ความอบอุ่นแก่ครอบครัว

ให้เป็น	ชายเก่งกล้า	ผญาฮ่ำเฮียนถึง แท้เนอ
อีกทั้ง	การเมืองมี	ป่ไลวางเว้น
		(พระยาคำกอง)

เป็นผู้ชายนั้นควรเป็นบุคคลที่มีความเก่งกล้าสามารถ วิชาการ ความรู้ทั้งหลายควรเรียนให้ถึงขั้นใช้ประโยชน์ การบ้านการเมือง ก้อย่าได้ละเว้น แต่ ต้องมี คุณธรรมมีศีลธรรมด้วย ดังว่า

ชายนั้น	เว้นชั่วไว้	ให้เฮ็ดแต่ทางดี
อย่า	ประมาทศัลทาน	ชาติชายสกุลกล้าแท้แล้ว
เวียกนั้น	มีหลายแท้	โลกียอนันต์เนก
ขอให้	เฮียนศาสตรเพทเพียง	ลือล้ายอดคน นั้นท่อน

คนในสมัยนั้นจะต้องพยายามชวนชวนศึกษาหาความรู้และได้ร่ำ เรียนวิทยาการต่าง ๆ มากมายหลายแขนง ให้เรียนรู้การจักสาน บั่นหล่อ เจียรไนแก้ว ตีเหล็ก สิ่ง เสียม ตีเงินค่าแก้ว ชัน โอ ช้อง แสง (ฉาบ) และหล่อกระดิ่งกระพรวน ดัง ปรากรู่องรอยการหล่อโลหะที่บ้านปะอาว จังหวัดอุบลราชธานี ที่ยังรักษากรรมวิธี แบบโบราณสืบทอดวิชาการภูมิปัญญาท้องถิ่นมาจนถึงยุคปัจจุบัน

วรรณกรรมเรื่องเสียวสวาด ได้สะท้อนภาพสังคมของชาวอีสานสมัย นั้นให้เห็นว่า ชาวอีสานยกย่องการแสวงหาความรู้และการศึกษาว่าเป็นเรื่องใหญ่และ เป็นเรื่องสำคัญมากเรื่องหนึ่งทีเดียว โดยยกย่องผู้มีการศึกษา และผู้มีปัญญาเฉลียวฉลาดว่าเป็น "บัณฑิตผู้ประเสริฐ" ผู้มีการศึกษาหรือมีปัญญามาก จะเป็นที่ยอมรับ ของสังคมและชุมชน แม้แต่เจ้าเมือง ราชบุตรหรือเสนาอำมาตย์ทั้งหลายก็ยังยอมรับ

นับถือ เช่น เสียวสวาด ซึ่งเป็นที่นับถือของคนทั่วไป แม้แต่ชื่อเรื่องเสียวสวาด ซึ่งเป็นชื่อละครตัวเอก ก็มีความหมายว่า ฉลาด หรือ ผู้มีปัญญานั่นเอง

ตัวอย่างคำสอนที่กฏรพี ผู้เป็นบิดาเสียวสवादได้สอนลูกชายทั้งสอง คือ ศรีเสลียวและเสียวสวาด ก่อนที่จะยกสมบัติให้ ดังนี้

ให้เจ้า พันเฮือไว้ หลายลำแสท่า
หมาเข้า (ข้าว) ไว้ หลายบ้านทั่วเมือง

ความหมาย คือ ให้ลูกทั้งสองรู้จักเรียนรู้การเตรียมการตัดต้นไม้ใหญ่มาเป็นเรือชุดหลาย ๆ ลำ เตรียม (แะ) จอดไว้ตามท่า เพื่อเตรียมพร้อมจะเดินทาง (เพื่อไปศึกษาหาความรู้หรือค้าขาย)

และให้หมาเข้า (แะข้าวเหนียว) หลายบ้านไปจนทั่วเมืองทุกหนแห่ง แม้คำสอนจะบอกถึงเรื่องการแะข้าวไว้หลายบ้าน ตลอดทั้งเมือง นั่นเป็นเพียงความหมายโดยตรงหรือรูปธรรมเท่านั้น แต่แท้จริงแล้วหากพิจารณาให้ดีคำสอนบทนี้มุ่งให้รู้จักการมีเพื่อนมาก ๆ มีเสียว (สหาย) เอาไว้หลายบ้านหลายเมือง นั่นความหมายแฝงคือ ให้รู้จักเรื่อง "การผูกมิตร" อันเป็นระบบเครือข่ายดินแดนระนาบของชุมชนที่สำคัญเรื่องหนึ่งทีเดียว

การเรียนรู้ จารัตประเพณีสิบสองเดือนของชาวอีสานก็เป็นสิทธิการศึกษาเรียนรู้ของสมาชิกในสังคม ได้มีสิทธิโอกาสร่วมชุมนุมกันทำบุญและกิจกรรมศาสนาประจำเดือนทุก ๆ เดือนของรอบปี ผลที่ได้รับคือ ทุกคนได้มีเวลาเข้าวัดกับหลักธรรมะทางพุทธศาสนายิ่งขึ้น ทำให้ประชาชนในย่านใกล้เคียงรู้จักมักคุ้นสามัคคีกันเป็นอย่างดี และมีผลโดยอ้อมคือ เมื่อว่างงานจากอาชีพแล้ว ก็ยังมีจารัตบังคับให้ทุก ๆ คนเสียสละทำงานร่วมกัน เพื่อสังคม ชุมชนส่วนใหญ่ ไม่ให้คนว่างงาน ถ้าผู้ใดฝ่าฝืน ละเมิด จะถูกสังคมลงโทษตั้งข้อรังเกียจอย่างจริงจัง (จารุนุต รื่องสุวรรณ, 2522)

ส่วนคลองสิบสี่ก็เป็นแนวทางที่พึงใช้เป็นหลักปฏิบัติในชีวิตครอบครัวต่อศาสนาและสำหรับท้าวพระยา ผู้ปกครองบ้านเมืองและบุคคลทั่วไปได้ปฏิบัติยึดถือ เป็นสิทธิชุมชนเชิงจารัตที่ใช้เป็นบรรทัดฐานของคนในสังคม

ลักษณะของสิบสี่ ที่เป็นวิถีชีวิตของชาวบ้านอีสานประเพณีปฏิบัติกันมา
รวม 14 คอง ได้แก่

เกี่ยวกับสถาบันครอบครัวหรือเครือญาติ มี

1. อีตปูคองย่า
2. อีตพ่อคองแม่
3. อีตไ้คองเขย
4. อีตป้าคองลุง
5. อีตลูกคองหลาน
6. อีตปู่คองหลาน

เกี่ยวกับสถาบันสังคม และเศรษฐกิจ

7. อีตเถ้าคองแก่
8. อีตไฮ้คองนา
9. อีตปีคองเดือน

เกี่ยวกับสถาบันการเมืองการปกครอง มี

10. อีตเจ้าคองขุน
11. อีตท้าวคองเพี้ย (พระยา)
12. อีตไพร่คองนาย
13. อีตบ้านคองเมือง

เกี่ยวกับสถาบันศาสนาและการศึกษา

14. อีตวัดคองสงฆ์

(ฉบับปริวรรตโดยพระอริยานุวัตร)

การศึกษาหาความรู้และการฝึกฝนอาชีพตามที่ปรากฏในเรื่องคำสอนพระ
ยาคำคอง วรรณกรรมเรื่องเสียวสวาดหรือวรรณกรรมอื่น มิได้กำหนดว่าใครจะต้อง
เรียนสาขานั้น ๆ แต่เป็นการนำเสนอภาพวิชาการรวม ๆ ที่ผู้อ่านโบราณหรือผู้ฟังเสียง
พระเทศน์อ่านในช่วงเช้าพรรษาหรือช่วงงันเฮือนดี (งานศพ) จะสามารถรับ "สาร"
สำคัญนี้ได้ และนำไปใช้ปฏิบัติจริง ซึ่งก็เป็นการถูกต้องตามหลักธรรมชาติที่ให้เรียนรู้
ตามสมัครใจและความสนใจ เพียงแต่จะได้รวมหรือประมวลองค์ความรู้ภูมิปัญญา
ชุมชน มาบันทึกไว้เพื่อเป็นคู่มือการเรียนรู้ตามอัธยาศัย และเป็นการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม

ธรรมสาขาต่าง ๆ ตลอดจนภูมิปัญญาของนักปราชญ์ที่ได้สั่งสมจนเป็นมรดกตกทอดมาจนถึงอนุชนในยุคปัจจุบัน

จากที่ได้ศึกษาจารีตประเพณีและเอกสารโบราณบางส่วนของภูมิภาคอีสานที่ในอดีตมีความอุดมพร้อมพรั่ง และมีสีสันและความสำคัญต่อชีวิตผู้คนในสังคม เป็นอึดคองคำสอนเพื่อให้บุคคลในชุมชนได้ศึกษาเรียนรู้เป็นแนวทางการดำเนินชีวิต ปฏิบัติตามจารีตประเพณีของสังคม จารีตประเพณีอีสานหลายสิ่งได้ถูกละเลย ลืมเลือนทอดทิ้งไป แต่อีกหลายสิ่งยังคงดำรงอยู่ในปัจจุบัน ดังเช่น วิชาการดนตรีโดยเฉพาะ “แคน” และหมอลำของอีสานยังคงมีการนำมาใช้ในชีวิตประจำวัน และเผยแพร่ในวงสังคมเมือง สังคมชุมชนระดับประเทศได้อย่างมั่นคงแน่นเหนียว

ชุมชนอีสานยุคปัจจุบันยังมีพิธีกรรมสำคัญหลายพิธีที่ยังทำหน้าที่สร้างจิตสำนึก จิตวิญญาณของผู้คนในสังคมให้รักสามัคคี มีน้ำใจเอื้อเฟื้อ มีไมตรี ช่วยเหลือ แลกเปลี่ยนแบ่งปันความทุกข์สุข ที่สังคมร่วมเผชิญและพิธีกรรม “บายศรีสู่ขวัญ” นับเป็นพิธีการที่เรียบง่าย ทรงคุณค่า มีความหมายต่อจิตใจของคนอีสาน และผู้มาเยือน อยู่เสมอไม่เสื่อมคลาย แม้ในสถานการณ์ปัจจุบัน

สิทธิชุมชนอีสาน : ระบบความคิดและการดำรงอยู่

จำเพย ไชยสินธุ์

จารีตประเพณีและวัฒนธรรมชุมชนที่ปรากฏในรูปนิทาน ตำนาน ความเชื่อ พิธีกรรม วรรณกรรมและประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ เป็นองค์ความรู้ที่สะท้อน นัยสำคัญแบบแผน “วิถีคิด” หรือ “ระบบความคิด” ของชุมชนในการจัดระเบียบความ สัมพันธ์ของคน ชุมชนและนิเวศ ให้อยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข

มนุษย์ในฐานะปัจเจกบุคคลและสมาชิกของชุมชน ต่างเรียนรู้และรับรอง “ระบบความคิด” เป็นแนวทางพฤติกรรมทางสังคมและวิถีชีวิต เชื่อมโยงความ สัมพันธ์ในชุมชนและ สัมพันธภาพกับชุมชนอื่น ๆ เกิด “จิตสำนึกรวมหมู่” (Communal spirit) ที่ผูกพันผู้คนและชุมชนไว้ด้วยกัน พึ่งพาอาศัยกัน มีระเบียบใน การจัดสรร แบ่งปันและเข้าถึงทรัพยากรร่วมกันอย่างเป็นธรรม

แบบแผนทางวัฒนธรรมที่ชุมชนสืบทอดปฏิบัติกลายเป็นสิ่งที่เรียกว่า ธรรมเนียมของชุมชน มีระบบศีลธรรม เคารพเกื้อกูลกันและกันตามสถานภาพและ บทบาทในชุมชน เป็นระบบศีลธรรมแห่งสิทธิที่สัมพันธ์กับความคิด ความเชื่อ และ การดำรงอยู่ของชุมชนอย่างยั่งยืน

ชุมชนอีสาน ประกอบด้วยกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นกลุ่มดั้งเดิมและอพยพเคลื่อน ย้ายมาหลายยุคสมัย จึงมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์มีทั้งไทย ลาว ผู้ไท ไทดำ ไทเลย ฌ้อ กูย (ส่วย) ไย้ แสก เยอ ไล่ เวียดนาม มอญ และญัฮกุร (ชาวนบ) ประชา กรในเขต 19 จังหวัด ใช้ภาษาถิ่นอีสานหรือภาษาลาวถึง 71% (สุวิไล เปรมศรีรัตน์ 2541)

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนอีสานที่ต่อเนื่องยาวนานมาตั้งแต่ ต้นศตวรรษที่ 20 ได้สร้างจารีตประเพณีทั้งประเพณีพิธีกรรมที่สะท้อนความเชื่อดั้งเดิม ของชุมชน และประเพณีที่สัมพันธ์กับพุทธศาสนา เช่น บุญบั้งไฟ การบายศรีสู่ขวัญ บุญเลี้ยงบ้าน ฯลฯ กลุ่มชาติพันธุ์ต่างมีอัตลักษณ์ (Identity) ของตนเอง และเคารพใน สิทธิของกลุ่มอื่น มีการผสมผสานทางวัฒนธรรมระหว่างกลุ่มดั้งเดิมและกลุ่มที่อพยพ โยกย้ายเข้ามาในสมัยหลัง เช่น ชาวเวียดนาม ชาวจีน

ระบบความคิดเรื่อง “สิทธิ” ในชุมชนอีสานจึงอยู่บนฐานของจารีตประเพณี
ยึดครอง คำสอน ฌญา ทั้งที่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร และสืบทอดปฏิบัติด้วย
วาจา พิธีกรรม การสืบค้นระบบความคิดเรื่องสิทธิชุมชนอีสาน จึงศึกษาจากเอกสาร
โบราณซึ่งสืบทอดวัฒนธรรมไทย-ลาว จากล้านช้าง และวัฒนธรรมชุมชนในพื้นที่
สนาม เพื่อให้เห็นภาพสิทธิได้ชัดเจนขึ้น

ชุมชนอีสาน

ความเป็นชุมชนมิได้มีความหมายตายตัว และมีได้มีความหมายในตัวเอง
แต่เป็นการอธิบายความสัมพันธ์ทางสังคม และการจัดระบบความสัมพันธ์ทั้งภายใน
และภายนอกชุมชน “ชุมชนในสังคมไทยจึงต้องมองจากการรวมตัวทางสังคมและ
วัฒนธรรมจากภายใน” (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม : 2543) นอกเหนือจากการมีพื้นที่สร้าง
ที่อยู่อาศัย ไร่นา และพื้นที่สาธารณะที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ในขณะเดียวกันความเป็น
ชุมชนก็หมายถึง อุดมการณ์ อำนาจและความสัมพันธ์ที่มีทั้งกลมกลืนและขัดแย้ง
เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงและผลิตใหม่ได้ มีขอบเขตหลายระดับ ตั้งแต่ครอบครัว หมู่
บ้าน ท้องถิ่นและเครือข่ายกว้างขวางที่ซ้อนทับกันอยู่ และมีใช้เป็นหน่วยอิสระโดด
เดี่ยว หากแต่มีความสัมพันธ์กับรัฐและตลาด (อานันท์ กาญจนพันธ์ 2539 : 58-59)

ชุมชนอีสานมีหลายระดับ ระดับครอบครัว ผู้อยู่อาศัย เป็นเครือญาติที่
อพยพมาตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกัน กลุ่มบ้านหนึ่งเรียกว่า “คุ้มบ้าน” ผู้อาวุโสในตระกูล
หลักเป็นผู้นำที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือเรียกว่า เจ้าโคตร ซึ่งมักเป็นตระกูลแรก ๆ
ที่ตั้งบ้านเรือนสืบลูกหลาน ความสัมพันธ์ระบบเครือญาติและเครือข่ายชุมชนตระกูล
มีความเชื่อและพิธีกรรมร่วมกันเกี่ยวกับ “ผีปู่ตา” ซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษ คุ้มครองดูแล
ชาวบ้าน มีการสร้างศาลปู่ตาขึ้นในหมู่บ้าน เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ การนับถือ “ผีปู่ตา”
ร่วมกันแสดงว่า นับญาติกัน แม้จะมีใช้สายโลหิตสืบตระกูลเดียวกันก็ตาม

สิทธิที่ได้รับจากผีปู่ตาก็คือ การคุ้มครองจากผีบรรพบุรุษทั้งในเรื่องของการ
เดินทาง ความเจ็บป่วย และขจัดภัยอันตรายต่าง ๆ ไปจากชุมชนด้วยการร้องขอ (บ่า,
บะบน) จากสมาชิกในชุมชน ถือเป็นหน้าที่ของทุกคนที่จะต้องช่วยกันดูแลรักษา “ป่า
ปู่ตา” ซึ่งเป็นที่ตั้งของศาลปู่ตา

สิ่งยึดโยงความเป็นคนคุ่มเดียวกันนอกจาก “ศาลปู่ตา” ก็คือ “วัด” ซึ่งเป็นศูนย์กลางการจัดกิจกรรมตามประเพณีในรอบปีที่เรียกว่า ฮีตสิบสอง เช่น บุญคูณลาน หรือบุญกุ่มข้าวในเดียนยี่ บุญบั้งไฟในเดือนหก กิจกรรมในลักษณะนี้ทำให้เกิดการเรียกขานว่า “คุ่มวัด , คุ่มบ้านเหนือ , คุ่มบ้านใต้ ฯลฯ” โดยคำนึงถึงสภาพพื้นที่ในทางภูมิศาสตร์เพิ่มเติมจากความสัมพันธ์แบบเดิม

ชุมชนเครือญาติที่เกิดจากประเพณีและพิธีกรรมอีกรูปแบบหนึ่งคือ การเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างคน 2 คน ที่มีได้เป็นเครือญาติ อาจอยู่หมู่บ้านเดียวกันหรือต่าง หมู่บ้าน ให้กลายเป็นคนบ้านเดียวกัน นับถือเป็นลูกหลาน ญาติมิตร มีการช่วยเหลือ เกื้อกูลและพึ่งพากันคือ “การผูกเสี่ยว” ซึ่งผู้อาวุโสจะเป็นผู้ผูกเสี่ยวให้ โดยพิจารณาจากหน้าตา อุปนิสัย อายุและบุคลิกภาพที่คล้ายคลึงกัน พิธีผูกเสี่ยวอาจมีทั้งแบบเรียบง่ายและมีขั้นตอน มีเครื่องประกอบพิธี ขึ้นอยู่กับผู้ประกอบพิธีและชุมชนจะเลือกใช้

สิทธิของ “เสี่ยว” ก็คือ ได้รับการรับรองเข้าเป็นสมาชิกของชุมชนคุ่มบ้าน เป็นเสมือนคนในครอบครัวและเครือญาติ สามารถเข้าถึงและใช้ทรัพยากรร่วมกัน ทั้งใน ชุมชน และระหว่าง ชุมชนกับชุมชน “เสี่ยว” ต่างก็มีหน้าที่ในการดูแลทุกข์สุขช่วยเหลือ เกื้อกูลกันและกัน เป็นลักษณะพิเศษในการจัดความสัมพันธ์ด้านสังคมและเศรษฐกิจ ยึดโยงเกาะเกี่ยวชุมชนระดับเครือญาติและตระกูล ในชุมชนอีสานมาจนถึงปัจจุบัน

การรวมกลุ่มทางสังคมและวัฒนธรรม อีกลักษณะหนึ่งคือ “กลุ่มทำบุญ” หรือ “กลุ่มผู้อาวุโส” เป็นการรวมกลุ่มจากสมาชิกทุกครัวเรือน มีผู้อาวุโส เรียกว่า “พ่อออก แม่ออก” เป็นหลัก มีการบริหารจัดการทั้งในเรื่องความเชื่อ พิธีกรรม จารีต ประเพณีของชุมชน เป็นผู้ที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือ มีหน้าที่หลักในการเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมให้คำปรึกษา ให้แนวทางในการปฏิบัติ กิจกรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องความเชื่อและศาสนา

ชุมชนหมู่บ้านบางแห่งที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับวัฒนธรรมล้านนา เช่น หมู่บ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย มีชุมชนในระบบเหมืองฝาย จึงมีสมาชิกคือ ผู้ใช้น้ำตลอดลำน้ำภาและลำน้ำแพร่ แยกเป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำถึง 6 กลุ่ม ตามพื้นที่การให้น้ำ แต่ละกลุ่มมีอำนาจในการบริหารจัดการน้ำอย่างเป็นอิสระ มีกฎระเบียบในการใช้น้ำ การดูแลรักษาซ่อมแซมร่วมกัน สิทธิที่ได้รับคือ ใช้น้ำในการทำนา ทำสวน

สมาชิกมีหน้าที่ปฏิบัติตามกฎระเบียบ โดยมีผู้นำคือ “นายเหมือง” เป็นผู้ควบคุมร่วมกับสมาชิกทุกคน

ในสถานการณ์ปัจจุบันความหมายและขอบเขตของชุมชนอีสานในบริบทของการบริหารราชการแผ่นดิน เป็นหมู่บ้าน อำเภอ จังหวัด ภาคหรือการรวมกลุ่มเพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และสังคม เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มป่าชุมชน กลุ่มสหกรณ์ เป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างความสัมพันธ์ในชุมชนให้กว้างขวางขึ้น เป้าหมายหลักยังมีความคล้ายคลึงกันคือ เพื่อสิทธิร่วม (Community Rights) ในชุมชน มากกว่าจะเป็นสิทธิปัจเจก และในขณะเดียวกันเครือข่ายชุมชน คุ่มบ้าน คุ่มวัด เสี่ยงหรือระบบเหมืองฝาย ก็ยังดำรงอยู่ โดยมีการปรับเปลี่ยนและผลิตใหม่ เช่น ใช้เครือข่ายคุ่มบ้านเพื่อจัดกิจกรรมงานประจำปีของจังหวัด ส่งเสริมการท่องเที่ยว ระบบเหมืองฝายถูกนำไปใช้ตอบสนองวิถีการผลิตเพื่อการขาย ระบบศีลธรรมแห่งสิทธิยังปรากฏอยู่ แต่ชุมชนเริ่มเกิดความ ขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ และป่าไม้ ซึ่งมีอยู่อย่างจำกัด การพัฒนาประเทศทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต แบบแผนในการดำเนินชีวิต และระบบความสัมพันธ์ในชุมชน ซึ่งแตกต่างไปจากระบบความคิดและแบบแผนวัฒนธรรมดั้งเดิม การต่อสู้เรียกร้อง การปรับตัวของชุมชนในบริบทสังคมและธรรมชาติแวดล้อมที่เปลี่ยนไป จึงเป็นประเด็นที่ทุกฝ่ายสนใจศึกษา แสวงหาทางเลือกเพื่อดำรงไว้ซึ่งสิทธิชุมชน

ระบบความคิดเรื่อง ผี และวิญญาณ

กลุ่มชนในสายวัฒนธรรมไทย-ลาว มีความผูกพันกับชาติสืบทอดความคิด ความเชื่อเรื่องผี และจิตวิญญาณ เชื่อมโยงกับการจัดระเบียบสังคมชุมชนและการจัดการทรัพยากร ธรรมชาติ ผสมผสานกับความเชื่อเรื่อง บาป บุญ กลายเป็นวิถีคิด วิถีปฏิบัติที่อ่อนน้อมต่อธรรมชาติ ในฐานะผู้มีพระคุณและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างเกื้อกูลซึ่งกันและกัน

ชาวอีสานเชื่อว่า ผี มีสองกลุ่ม คือ ผีประเภทคุ้มครองป้องกันภัย ดูแล รักษาชุมชน อาจบันดาลความเดือดร้อนได้ ถ้ามีผู้ล่วงละเมิด ไม่เคารพยำเกรงหรือมีพฤติกรรมไม่พึงประสงค์ใน ชุมชน ได้แก่ ผีเจ้านาย ผีบ้าน ผีปู่ตา ผีฟ้า ผีแถน ผีมด ผีหม้อ ส่วนผีอีกประเภทหนึ่งเป็นผีร้ายมุ่งเบียดเบียน สร้างความวุ่นวาย เช่น ผีแม่เลี้ยง

ผีปอบ ผีहां เป็นต้น (บุญยงค์ เกษเทศ 2543 : 19) การก่อสร้างชุมชนของชาวอีสาน จึงต้องสร้างโรงเรียน เป็นที่พำนักของผีที่ให้คุณ โดยเฉพาะ ผีปู่ตา ผีบ้าน

ผีปู่ตา เป็นผีบรรพชนที่ใกล้ชิดที่สุดกับชุมชน มีการกำหนดส่วนหนึ่งของผืน ป่าวัฒนธรรมตามจารีตประเพณีให้เป็นป่าปู่ตา หรือดอนปู่ตา มักอยู่ทางทิศตะวันออกของชุมชน เป็นพื้นที่เนินสูง น้ำท่วมไม่ถึง สภาพป่าสมบูรณ์ มีเสาหลักต้นไม้เดี่ยว หรือสี่ต้น มีขานยื่นวางเครื่องบูชา สิ่งของเครื่องใช้และรูปปั้นคน สัตว์ เป็นบริวาร

บุคคลผู้เป็นตัวแทน ติดต่อสื่อสารกับผีปู่ตา และประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง คือ จำ หรือ เฒ่าจำ ขะจำ มีหน้าที่ดูแลผืนป่าบริเวณป่าปู่ตา ผู้ใดจะใช้สอยผลผลิต ผลจากป่าปู่ตา เช่น เห็ด ไม้พิน ผัก สมุนไพร ต้องขออนุญาตผ่านจำ มิเช่นนั้นจะได้รับ โทษและภัยพิบัติต่าง ๆ

สิทธิชุมชนในการใช้ประโยชน์จากป่าปู่ตามี 2 ลักษณะคือ ใช้เป็นที่ประกอบ พิธีกรรม ประจำปี ในเดือนสามและเดือนหก พิธีเสี่ยงทายดินฟ้าอากาศก่อนเริ่มไถ หว่าน และพิธีบนบาน (บ๋า, บะบน) เฉพาะบุคคล ลักษณะที่สอง ใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ควาย เกือบพืช ผัก สมุนไพร ชาวบ้านยอมรับกฎเกณฑ์ต่าง ๆ อย่างเคร่งครัด เช่น ห้ามตัดไม้ ห้ามจับสัตว์น้ำ ห้ามยึดครองพื้นที่หรือทรัพยากรธรรมชาติเป็น กรรมสิทธิ์ส่วนตัว ใครฝ่าฝืนจะถูกลงโทษโดยมติชาวบ้าน เช่น ไม่ให้ใช้ประโยชน์จาก ป่าปู่ตาหรือถูกลงโทษจากปู่ตาให้เป็นไปทางใดทางหนึ่ง เช่น “วัวตายหมดทั้งฝูง” “เจ็บ ป่วย” ทุกคนในชุมชนจึงร่วมกันใช้ทรัพยากรอย่างประหยัดและเผื่อแผ่ผู้อื่น

ผีปู่ตาจึงมีส่วนในการกำหนดบทบาทพฤติกรรม การเคารพในสิทธิส่วนบุคคล ไม่ก้าวร้าวกันและกัน ให้เกียรติกัน เฒ่าจำจะสื่อสารอบรมจริยธรรมให้ช่วย เหลือเกื้อกูลกัน การประกอบพิธีเลี้ยงผีปู่ตาสร้างความสามัคคี เพราะชาวบ้านเชื่อว่า “ทุกคนต้องมา โดยไม่ต้องเชิญ ถือเป็นหน้าที่”

ความคิด ความเชื่อเรื่องผี ในชุมชนอีสานจึงเป็นเงื่อนไขของการใช้อำนาจ จากสิ่งเหนือธรรมชาติ จัดความสัมพันธ์ของคนกับคน คนกับผี และคนกับธรรมชาติ โดยเน้นยับยั้งบทบาทหน้าที่ต่อสมบัติสาธารณะ ผืนป่า ผืนน้ำ ให้ทุกคนมีสิทธิร่วมกันใน การใช้ประโยชน์ บริหารจัดการและ ดูแลรักษา ความเชื่อเช่นนี้ทำให้เกิดความ สัมพันธ์ “สายญาติ” ระหว่างหมู่บ้าน เช่น ชาวบ้านที่อพยพโยกย้ายไปตั้งถิ่นฐานใหม่ ยังคงกลับไปไหว้ผีปู่ตาที่หมู่บ้านเดิม

ระบบความคิดเชิงนิเวศ

ชุมชนอีสานมิได้ปรับตัวเข้ากับธรรมชาติแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่มีส่วนสร้างปริบทธรรมชาติแวดล้อม น้ำ ป่า ให้เป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) อีกด้วย เพราะได้ สัมผัสความรู้และภูมิปัญญาในการปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติมายาวนาน เช่นเดียวกับคนในภูมิภาคอื่น ๆ (ยศ สันตสมบัติ 2542)

เหมืองฝาย เป็นการจัดการทรัพยากรน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ในการผลิตระบบเกษตรกรรมบนที่สูง บริเวณเนินเขาสลับซับซ้อน เช่น จังหวัดเลย มีการจัดสรรน้ำให้เป็นธรรม โดยใช้ภูมิปัญญาและเทคนิคการก่อสร้างที่เหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศอาศัยวัสดุท้องถิ่น เช่น ไม้ไผ่ สร้างเป็นเหมืองฝายกั้นน้ำ สามารถระบายน้ำและรักษาสมาดุลธรรมชาติได้อย่างเหมาะสม ไม่ว่า ปริมาณน้ำจะมากขึ้นหรือลดลง

ระบบการจัดการเหมืองฝาย ใช้สิทธิร่วมกันของสมาชิกกลุ่มในการคิดระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่สอดคล้องกับภูมิศาสตร์ป่า เขา ทำให้เกิดการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับคนอย่างถาวร มีการแบ่งปันผลประโยชน์การใช้น้ำช่วยกันดูแลชุดลอกเหมืองฝายและ ซ่อมแซมอย่างสม่ำเสมอ เป็นสิ่งที่สั่งสมสืบทอดมานานหลายร้อยปี ประเพณีการลงแขกร่วมแรง ดูแลรักษาเหมืองฝาย และป่าต้นน้ำ ยังสืบทอดมาถึงปัจจุบันสร้างความเสมอภาคภายใต้กฎระเบียบที่ชาวบ้านร่วมกันสร้างขึ้น แม้จะมีเหมืองฝายคอนกรีตเพิ่มขึ้นในปัจจุบัน แต่ชุมชนเห็นว่าประสิทธิภาพเหมืองฝายดั้งเดิมมีมากกว่า และมีความยั่งยืน รักษาสภาพความชุ่มชื้นของผืนดินได้ดีเท่าเทียมกับการรักษาสัมพันธภาพในชุมชน

ชำ ชำเป็นภาษาพื้นบ้านถิ่นอีสาน หมายถึง บริเวณที่มีน้ำซับหรือน้ำซึมตลอดปี เป็น พื้นที่ชุ่มน้ำอุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์และป่าไม้ เป็นแหล่งอาศัยของสัตว์น้ำ สัตว์ป่า ป่าและช้างเอื้อประโยชน์แก่กันและกัน ทั้งยังเป็นพื้นที่ที่มีฐานทรัพยากรเหมาะสมกับการตั้งชุมชน

ป่าบุง ป่าทาม ทาม หมายถึง ที่ลุ่มที่น้ำท่วมถึงในฤดูฝนราว 4-5 เดือน ส่วนในฤดูแล้งยังมีสภาพชื้นแฉะ พืชพันธุ์ที่เจริญงอกงามในบริเวณทามจึงเป็นพืชที่งอกงามในน้ำได้ ชาวอีสานเรียกว่า “ป่าทาม” บางส่วนของทามอาจมีหนองน้ำ สลับกับที่ดอน “บุง” จึงเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำระหว่างหนอง บึง หรือแม่น้ำ (สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน 2542 :1595-1596) ป่าบุง ป่าทาม เป็นระบบนิเวศน์ที่สลับซับซ้อน

เชื้อประโยชน์ต่อชุมชนทั้งในด้านป่าไม้ พืชและสัตว์ป่า มีความหลากหลายทางชีวภาพสูง เป็นที่ป้องกันน้ำท่วม เก็บน้ำฝนสู่ชั้นน้ำใต้ดิน เป็นที่เก็บกักธาตุอาหารแก่พืชและสัตว์ ฯลฯ

ชำ , ป่าบุ่ง , ป่าทาม ล้วนเป็นสภาพภูมิประเทศที่ชุมชนอีสานใช้สิทธิร่วมในการดำรงชีวิตเกี่ยวเนื่องกับทรัพยากรน้ำ และผลผลิตจากน้ำและป่า ตลอดจนพืชพันธุ์อาหาร ยารักษาโรค มีการอธิบายสิทธิชุมชนเกี่ยวกับป่าและน้ำผ่านความเชื่อเรื่องผี เช่น การทำพิธีเบิกป่า ขอความ คุ่มครองจากผีที่ดูแลป่า มีข้อห้ามหรือชะล่ำเกี่ยวกับการตัดไม้ เช่น ห้ามตัดไม้ใกล้เจ้าปู่ ไม้ตายยืนหรือไม้ล้มเองห้ามนำมาใช้ มีการทำพิธีเลี้ยงผีฝ่าย ผีต้นน้ำ มีกฎระเบียบห้ามตัดไม้ต้นน้ำ การเก็บเห็ด หน่อไม้หรือยาสมุนไพร ต้องเลือกเก็บเฉพาะที่จะใช้ประโยชน์ได้ และรักษาต้นพันธุ์ไว้ต่อไป ความเชื่อเรื่องการแยกครัวเรือน เช่น คู่บ่าว-สาวแต่งงานใหม่ ต้องอยู่กับครอบครัวเดิม 2-3 ปีก่อน เพื่อสะสมไม้ไว้สร้างบ้าน ต้องเลือกตัดและสะสมไม้ตามความจำเป็น

ระบบความคิดเชิงศีลธรรม

ผู้นำทางวัฒนธรรมและผู้นำชุมชนอีสาน ได้แก่ พระ ผู้อาวโส จำ กวน หมอพรานหมณ์ ชุมชนมักมีส่วนร่วมในการกำหนดเกณฑ์ทางศีลธรรม เกี่ยวกับคุณสมบัติและบทบาทหน้าที่ เช่น มีความรอบรู้ มีภูมิปัญญาในเรื่องชีวิตและธรรมชาติแวดล้อม การประกอบพิธีกรรม ฯลฯ

พระและผู้อาวโส มีสถานภาพเป็นหลักทางศาสนาและจารีตที่สืบทอดมาพระคือ ผู้สืบทอดอุดมการณ์ความเชื่อทางศาสนา เป็นผู้นำทางศีลธรรมที่ชุมชนศรัทธา ส่วนผู้อาวโส คือ ผู้มีประสบการณ์ สังคมภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของชุมชน บทบาทในการถ่ายทอดวัฒนธรรม เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้พระและผู้อาวโส เป็นสัญลักษณ์ของชุมชน ฮีต คอง ซึ่งเป็นวิถีปฏิบัติของ ชุมชนอีสาน ใช้ในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับคน เช่น ฮีตไพร่คองนาย ฮีตปู่คองย่า ฮีตวัดคองสงฆ์ ฮีตบ้านคองเมือง คนอีสานสืบทอดต่อกันมาด้วยวาจา และปรากฏในวรรณกรรมลายลักษณ์ ตลอดจนสื่อพื้นบ้าน เช่น หมอลำ ตำนานกล่าวถึงพระและผู้อาวโส

พระ เป็น แก่นเมือง

ปราชญ์หรือผู้มีประสบการณ์ เป็น ตา เมือง

นั่นคือ สาระสำคัญของชุมชนที่ทุกคนควรสัมผัส รับรู้และสืบทอดกิจกรรม และสาระทางศาสนา จาริตประเพณี เพื่อประโยชน์ในการดำเนินชีวิต

พระและผู้อาวุโส จึงเป็นบุคคลสาธารณะที่ทุกคนในชุมชนมีหน้าที่เคารพ เชื้อฟัง มีสิทธิเข้าถึงเพื่อเรียนรู้ สืบทอดจาริต ประเพณี “ให้นั่งใกล้ผู้เฒ่า เอียนฮู้ ฮิตคอง” (อินทนิพนธ์สอนลูก : 7) เพื่อประโยชน์ต่อตนเองและส่งผลต่อความสงบสุขใน ชุมชนด้วยเช่นกัน

ความเลื่อมใสในพุทธศาสนา ซึ่งพระสงฆ์เป็นผู้ถ่ายทอดอบรมหลักธรรมใน การเทศน์สั่งสอน และแนวการปฏิบัติตนของกลุ่มผู้อาวุโสที่ใกล้ชิดวัดและ พระสงฆ์ ได้กลายเป็นแบบแผนในการประพฤติ ปฏิบัติ ปรากฏอยู่ในข้อกำหนดจาริตประเพณี ฮิต สิบสองคองสิบสี่ เน้นการปฏิบัติตนอ่อนน้อม ทำบุญ ทำทาน

เจ้า กวน หมอพราหมณ์ ต่างก็เป็นผู้มีบทบาทเป็นตัวแทนชุมชนติดต่อสื่อ สารกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น เจ้า ติดต่อผีปู่ตาและทำพิธีกรรมเกี่ยวกับผีปู่ตา กวนติด ต่อกับสิ่งเหนือ ธรรมชาติในการบวงสรวง เสดาะเคราะห์ หมอพราหมณ์ เป็นสื่อ กลางในการทำพิธีบายศรีสู่ขวัญในโอกาสต่าง ๆ เช่น สู่ขวัญเล่าข้าว สู่ขวัญบ่าว-สาว ทั้งเจ้า กวน หมอพราหมณ์จึงเป็นเสมือนสัญลักษณ์แทนสถาบันอันศักดิ์สิทธิ์ บุคคลที่ จะทำหน้าที่ดังกล่าวต้องมีความประพฤติดี เป็นที่ยอมรับของชุมชน การเลือกและสืบทอดอาจมีวิธีการที่แตกต่างกันไป เช่น สืบทอดตามตระกูลหรือผู้อาวุโสเป็นผู้เลือก

หน้าที่ของเจ้า กวน และพราหมณ์ ต่างก็เป็นหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมอัน ส่งผลถึงสภาพจิตใจและการปฏิบัติตามแนวจาริตที่กำหนดไว้เป็นพันธะร่วมกัน นับ เป็นบุคคลสาธารณะที่เป็นศูนย์รวมของชุมชน ทุกคนมีสิทธิเข้าถึงในการร่วมพิธีกรรม รับฟังคำแนะนำ และมีหน้าที่ปฏิบัติตามแนวทางของชุมชน แม้ในปัจจุบันก็ยังมีศักยภาพเป็นที่ยอมรับร่วมกัน

ระบบความคิดเชิงศีลธรรม เป็นการยอมรับความคิดจากพุทธศาสนาและ ความคิดเรื่องผีมาอยู่ร่วมในชุมชนเดียวกัน ผู้นำที่ปรากฏในวรรณกรรม นิทาน ตำนาน ต่างก็ต้องมีคุณธรรม เป็น “บาบุญกว้าง” “หน่อธรรม” และผู้นำในชุมชน อีสานปัจจุบันก็ต้องมีคุณสมบัติทางศีลธรรม และเป็น ผู้นำในการปฏิบัติ ประสาน

ความคิดบนพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่น และภูมิปัญญาสากลได้ ชุมชนจึงจะมีพลังและศักยภาพในการแก้ปัญหา

การดำรงอยู่ของสิทธิชุมชนอีสาน

สิทธิชุมชน และการยอมรับสิทธิชุมชนอีสาน ไม่ได้อยู่ในสภาพหยุดนิ่ง แต่แปรเปลี่ยนและปรับตัวไปตามสภาวะการเปลี่ยนแปลงและบริบททางสังคม ระบบความคิดที่สะท้อนผ่านความเชื่อเรื่องผี ความเชื่อทางศาสนา จิตสำนึกเชิงศีลธรรมของชุมชนซึ่งมองผ่านกลุ่มผู้นำทาง ศีลธรรม และแง่มุมของการจัดการระบบนิเวศ ยังดำรงสาระสำคัญของความคิดมาถึงปัจจุบันคือ มองธรรมชาติอย่างอ่อนน้อม ในฐานะผู้มีพระคุณ เป็นแหล่งกำเนิดและหล่อเลี้ยงชีวิตมนุษย์ เป็นวิถีคิดที่เป็นระบบผ่านการตรวจสอบในชีวิตจริงมายาวนาน มีหลักเหตุผลด้านภูมิปัญญา สืบทอดและผลิตซ้ำผ่านนิทาน ตำนานและพิธีกรรม ตลอดจนจารีตประเพณีของชุมชน

ความเชื่อเรื่องผี เป็นวิถีคิดที่สะท้อนอุดมการณ์อำนาจซึ่งเป็นพื้นฐานระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ และคนกับคน ส่งผลต่อการใช้ทรัพยากรดิน น้ำ ป่าอย่างยั่งยืน

ประเพณี พิธีกรรม ในชุมชนอีสานที่ยังมีความสำคัญ และปฏิบัติสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน คือ พิธีเลี้ยงผีปู่ตา บุญบั้งไฟ และพิธีบายศรีสู่ขวัญ ในชุมชนอีสานดั้งเดิมที่มีอายุร่วม 400 ปี หรือชุมชนอพยพโยกย้าย ตั้งถิ่นฐานใหม่ ต่างก็สืบทอดประเพณีดังกล่าวไว้ด้วยจิตสำนึก ขวัญและกำลังใจร่วมของชุมชน^๓ ตนยังมีบรรพชนคอยปกป้องคุ้มครอง

สถานการณ์ของชุมชนอีสานในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและวัฒนธรรมเช่นเดียวกับภาคอื่น ๆ การพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่มุ่งเน้นการผลิตเพื่อพาณิชย์และการส่งออก ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต แบบแผนในการดำเนินชีวิต ตลอดจนระบบความสัมพันธ์ของชุมชน การเพิ่มพื้นที่ของจำนวนประชากร การขยายพื้นที่เพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ และขยายการก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานในการเร่งรัดพัฒนาชนบท ท่ามกลางความจำกัดของทรัพยากรดิน น้ำและป่าไม้ ทำให้เกิดกรณีขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ แม้รัฐจะจัดโครงการจัดสรรที่ดินทำ

กินในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อแก้ปัญหา แต่การเรียกร้องสิทธิในการตั้งถิ่นฐานในเขตป่า และการควบคุมจัดการทรัพยากรธรรมชาติดิน น้ำ ป่า ยังคงเกิดขึ้น และเป็นปัญหาซับซ้อนมากยิ่งขึ้น

การดำรงอยู่ของจารีตประเพณี และจิตสำนึกในระบบศีลธรรมแห่งสิทธิในรูปแบบประเพณีและพิธีกรรม เช่น พิธีเลี้ยงผีปู่ตา ยังคงอยู่ แต่ป่าปู่ตาในบางชุมชนเริ่มถูกรวบงำเป็นสถานที่ราชการ ถูกเอกชนบุกรุกโดยไม่เข้าใจในระบบความคิดดั้งเดิมที่ชาวบ้านได้พึ่งพิงป่าปู่ตาทั้งทางจิตใจ และทางกาย ในการใช้ผลผลิตจากป่าอันอุดมสมบูรณ์

การเปลี่ยนแปลงแนวคิดจากการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ที่เน้นการรวมศูนย์อำนาจ ใช้กฎหมายและหน่วยราชการเป็นกลไกในการจัดการ มาสู่การใช้ชุมชนเป็นตัวตั้งและมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการป่าชุมชน (เสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ 2536) น่าจะเป็นแนวทางหลักที่ช่วยให้ความสัมพันธ์ของคนกับป่าได้ดำเนินการต่อไปอย่างสอดคล้องกับความคิดของชุมชน

พิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นความเชื่อเรื่องขวัญว่าเป็นสาระสำคัญของชีวิตและวิญญาณ เชื่อว่าสภาพจิตจะสมบูรณ์เมื่อขวัญอยู่กับตัว สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตต่างก็มีขวัญ จึงต้องมีการสู่ขวัญคน ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต เช่น เด็กเกิดใหม่ นาค บ่าว – สาว คนเจ็บป่วย และสู่ขวัญพืชพันธุ์ สัตว์ และสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับคน เช่น สู่ขวัญข้าว เล้าข้าว ควาย ม่อน (ตัวไหม) เป็นระบบคุณค่าที่ผู้คนมีให้ต่อกันและกัน ตลอดทั้งสรรพสิ่งที่ผูกพัน

เมื่อขวัญเป็นสิ่งศูนย์รวมชีวิต แต่ไม่อาจสัมผัสได้ จึงเรียกขวัญเพื่อสร้างกำลังใจในการดำเนินชีวิต การใช้มือและตัวผู้ถูกเรียกขวัญต่อ ๆ กันไป เป็นสัญลักษณ์แห่งพลังใจของผู้คนในชุมชน แสดงความรับรู้ทุกข์สุขร่วมกัน โดยนัยนี้ความมั่นคงของชุมชนก็คือความเข้มแข็งมั่นคงของปัจเจกที่ส่งผลถึงครอบครัวและชุมชนในที่สุด

พิธีบายศรีสู่ขวัญที่ยังคงอยู่ในชุมชนอีสานในปัจจุบันได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบ และขั้นตอนให้สะดวก เหมาะสมกับสภาพสังคม เช่นนำมาใช้ประโยชน์เพื่อการต้อนรับแขก การรับตำแหน่งใหม่ ฯลฯ แต่ระบบความคิดในสาระของการสู่ขวัญอาจเปลี่ยนไปตามบริบท

บุญบังไฟ เป็นอีกพิธีกรรมหนึ่งที่สะท้อนความคิด ความเชื่อเรื่องผีแถน เป็นพิธีขอฝน โดยใช้บังไฟจุดขึ้นไปขอฝนจากแถนซึ่งเป็นผู้สร้างสรรพสิ่ง ในขณะที่เดียวกันก็ใช้วัดเป็นสถานที่จัดแข่งขัน เป็นการนำพุทธศาสนามาเชื่อมโยงสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องแถน นิยมทำในเดือนหก นับเป็นจารีตประเพณีเพียงเดือนเดียวที่ทุกคนร่วมสนุกสนานง่วนเฝ้าระบบอาวุธ อาจจับผู้อาวุธโยนลงบ่อโคลนตมได้ แม้ปัจจุบันก็ยังพบเห็นได้ทั่วไป เพราะเป็นประเพณีและพิธีกรรมที่สอดคล้องกับวิถีการผลิตของชุมชนเกษตรกรรม ที่ยังต้องอาศัยน้ำเป็นปัจจัยสำคัญ

การดำรงอยู่ของประเพณีและพิธีกรรมทั้งพิธีเลี้ยงผีปู่ตา บุญบังไฟ และพิธีบายศรีสู่ขวัญ หากมองบริบทเชิงสังคมและวัฒนธรรมอย่างเป็นองค์รวม มาจากเหตุผลสำคัญคือ

1. ประเพณีและพิธีกรรมเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดโดยแบบแผนทางวัฒนธรรม พิธีกรรมเป็นรหัสทางวัฒนธรรมและความหมายทางสังคม (Cultural Code and Social Message) สื่อสารความคิดของชุมชน ในด้านอุดมคติและความรู้สึก ประเพณีและพิธีกรรมทั้งสามลักษณะ สื่อความคิดความเชื่อในอำนาจของผีบรรพชน (ผีปู่ตา) ที่คุ้มครอง จัดระเบียบสังคม ให้ทุกคนเคารพยำเกรง ไม่ละเมิดกฎต่าง ๆ ทำให้การรวมกลุ่ม “ชุมชนเดียวกัน” ดำเนินต่อไปได้อย่างต่อเนื่อง ส่วนพิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นความเชื่อเรื่อง “ขวัญ” ที่ทำหน้าที่เพิ่มขวัญและกำลังใจแก่ทุกคนในช่วงต่าง ๆ ของชีวิต บุญบังไฟ สะท้อนความเชื่อทั้งเรื่องผี - พุทธศาสนาและลัทธิพรหมณ์ผสมผสานกันเป็นการเตรียมการก่อนฤดูทำนา สร้างความสามัคคีสนุกสนานร่วมกันก่อนการทำงานหนัก ความคิด ความเชื่อและควมรู้สึกร่วมกัน ในแบบแผนชีวิตที่สืบทอดมา ได้แสดงความมีตัวตนของชุมชนอย่างชัดเจน

2. ประเพณีและพิธีกรรม ในกระบวนการเกิดขึ้น พัฒนาการและดำรงอยู่ ย่อมตอบสนองต่อความเชื่อ อุดมการณ์และค่านิยมของสังคมนั้น ๆ และขณะเดียวกันก็ต้องมีพลังทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองรองรับ

ในฐานะปรากฏการณ์ทางสังคม ประเพณีพิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ตา บุญบังไฟ และบายศรีสู่ขวัญ เป็นประเพณีพิธีกรรมที่เกิดขึ้นในวงกว้างและตรงกับช่วงเวลาเดียวกัน ชุมชนอีสานทั่วไปจะเลี้ยงผีปู่ตา ในช่วงเดือนหก บุญบังไฟในช่วงเดือนหกและบายศรีสู่ขวัญในช่วงสำคัญ ๆ ของชีวิตเช่นกันคือ แต่งงาน บวช ฯลฯ จึงเป็นปรากฏ

การณํลําคํญของชุมชนอีสานที่ได้รับการรับรองจากชุมชนอีสานทั่วไปด้วยการปฏิบัติ สืบต่อกันมา

ในแง่มุมทางประวัติศาสตร์และตำนาน บุญบั้งไฟมีเรื่องราวความเป็นมาที่ ยาวนานอยู่ในตำนานหนองหาน ผาแดง – นางไอ่ – พญาคันคาก กล่าวถึงการทำ บุญบั้งไฟ โดยการจุดบั้งไฟสื่อสารขอฝนจากแถน มีการแห้ว้วยะเพศชาย – หญิง (ลิงเต้าไม้ ปลัดขิก ฯลฯ) สนุกสนานกับการแต่งกายที่ผิดไปจากปกติ ร้องกาพย์เห่จื๋ง บั้งไฟเพื่อขอฝน เชื่อว่าความอุดมสมบูรณ์จะเกิดขึ้น พิธีเลี้ยงผีปู่ตาและบายศรีสู่ขวัญ ก็ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมท้องถิ่นเกือบทุกเรื่อง เช่น ท้าวสูง – ท้าวเจือง, ขุนบรม, ท้าวกำกาดำ ฯลฯ ความแพร่หลายจึงมิใช่เพียงปรากฏการณ์ทางสังคมเท่านั้น หากแต่มีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ และตั้งอยู่บนฐานความเชื่อร่วมกัน

ในแง่มุมกระบวนการเปลี่ยนแปลง ในปัจจุบัน พิธีเลี้ยงผีปู่ตา พิธีบายศรีสู่ขวัญและบุญบั้งไฟยังเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมในชุมชนอีสานทั่วไป ชาวอีสานยัง เลี้ยงผีปู่ตา และอาศัยพึ่งพิงเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจ ใครจะเดินทางไปที่ได้ก็จะขอ ความคุ้มครองจาก "ปู่ตา" การสู่ขวัญ ยังนิยมปฏิบัติกันอย่างแพร่หลาย เช่นเดียวกับบุญบั้งไฟที่ปฏิบัติกันอยู่ทั่วไปและยังคงรูปแบบการเล่นสนุกสนาน การละเล่นที่ เกี่ยวกับเรื่องเพศ การกระทำผิดไปจากปกติ เช่นจับคนแก่โยนลงโคลนตม ชายใส่ เสื้อผ้าหญิง เป็นพิธีที่กลุ่มชนได้คลายความเครียดจากภาวะบีบคั้นสังคม ผู้ที่เกี่ยวข้อง กับบุญบั้งไฟทั้งหมดเป็นชาย สะท้อนบทบาทชายเป็นผู้มีหน้าที่หลักเกี่ยวกับการขอ ฝนเพื่อทำนา หญิงเป็นผู้มีบทบาทอยู่เบื้องหลัง (สุริยา สมุทคุปต์ 2541)

บุญบั้งไฟในจังหวัดยโสธรได้ปรับเปลี่ยนเพิ่มเติมบทบาทหน้าที่จากบูชา พญาแถนเพื่อขอฝนภายในชุมชน มาเป็นการส่งเสริมการท่องเที่ยวระดับชาติ มีการ แข่งขันประกวดประชันมากขึ้น

การดำรงอยู่ของประเพณี พิธีกรรมในชุมชนอีสานแสดงให้เห็นถึงศักยภาพ ของชุมชน ในด้านการมีส่วนร่วมประกอบประเพณีพิธีกรรม โดยองค์กรชุมชนบนพื้น ฐานความคิด ความเชื่อร่วมกัน จึงเป็นพลังภายในชุมชน (สังคม) ที่มีผลต่อการ ดำรงอยู่ของสิทธิชุมชน

ปัจจัยภายนอกชุมชนได้แก่ระบบของการศึกษา ระบบเศรษฐกิจ นโยบาย ของรัฐเพื่อพัฒนา องค์กรและหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับชุมชน ตลอดจนการ เปลี่ยนแปลงทัศนคติ ค่านิยมของบุคคลในชุมชน มีส่วนสำคัญต่อการดำรงสิทธิชุมชน

ชนดั้งเดิมให้ปรับเปลี่ยนไปในสภาวะปัจจุบัน ปัญหาการเข้าถึงและมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรของชุมชนอีสานได้เกิดขึ้นมากมาย ชุมชนเรียนรู้และแก้ปัญหาโดยการประสานความร่วมมือ สร้างเครือข่ายและบริหารจัดการเพื่อเรียกร้อง ปกป้องสิทธิชุมชนให้ดำรงอยู่

การแสวงหาความเข้าใจในวิถีชีวิต และสังคมวัฒนธรรมของชุมชนซึ่งเป็นองค์ความรู้ท้องถิ่น พัฒนาขึ้นตามบริบททางกายภาพและวัฒนธรรมต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน และการยอมรับ “ระบบความคิด” ที่มีความผูกพันกับธรรมชาติแวดล้อม เป็นพื้นฐานในการพัฒนาชุมชนโดยไม่ลွ่งละเมิด “สิทธิชุมชน” จะดำเนินไปเพียงใด ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องคงต้องแสวงหาแนวทาง และประสานความร่วมมือกันต่อไป

ภาคผนวก ง
บทความนำเสนอ

สิทธิชุมชนในบริบทวัฒนธรรมอีสาน

ร่ำเพย ไชยสินธุ์

ชุมชนอีสาน

ความเป็นชุมชนมิได้มีความหมายตายตัว และมีได้มีความหมายในตัวเอง แต่เป็นการอธิบายความสัมพันธ์ทางสังคม และการจัดระบบความสัมพันธ์ทั้งภายใน และภายนอกชุมชน “ชุมชนในสังคมไทยจึงต้องมองจากการรวมตัวทางสังคมและวัฒนธรรมจากภายใน” (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม : 2543) นอกเหนือจากการมีพื้นที่สร้างที่อยู่อาศัย ไร่นา และพื้นที่สาธารณะที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ในขณะเดียวกันความเป็นชุมชนก็หมายถึง อุดมการณ์ อำนาจและความสัมพันธ์ที่มีทั้งกลมกลืนและขัดแย้ง เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงและผลิตใหม่ได้ มีขอบเขตหลายระดับ ตั้งแต่ครอบครัว หมู่บ้าน ท้องถิ่นและเครือข่ายกว้างขวางที่ซ้อนทับกันอยู่ และมีใช่เป็นหน่วยอิสระโดดเดี่ยว หากแต่มีความสัมพันธ์กับรัฐและตลาด (อานันท์ กาญจนพันธ์ 2544 : 55-56) ชุมชนอีสานจึงแยกได้หลายระดับ

1. ชุมชนอีสาน ระดับครอบครัว ผู้อยู่อาศัย เป็นชุมชนเครือญาติที่อพยพมาตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกัน กลุ่มบ้านหนึ่งเรียกว่า “คุ้มบ้าน” ผู้อาวุโสในตระกูลหลัก เป็นผู้นำที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือเรียกว่า เจ้าโคตร ซึ่งมักเป็นตระกูลแรก ๆ ที่ตั้งบ้านเรือนสืบลูกหลาน ความสัมพันธ์ระบบเครือญาติและเครือข่ายชุมชนตระกูล มีความเชื่อและพิธีกรรมร่วมกันเกี่ยวกับ “ผีปู่ตา” ซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษ คุ้มครองดูแลชาวบ้าน มีการสร้างศาลปู่ตาขึ้นในหมู่บ้าน เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ การนับถือ “ผีปู่ตา” ร่วมกันแสดงว่า นับญาติกัน แม้จะมีเชื้อสายโลหิตสืบตระกูลเดียวกันก็ตาม

กลุ่มชนในสายวัฒนธรรมไทย-ลาว มีความผูกพันกับธรรมชาติสืบทอดความคิด ความเชื่อเรื่องผี และจิตวิญญาณ เชื่อมโยงกับการจัดระเบียบสังคมชุมชนและการจัดการทรัพยากร ธรรมชาติ ผสมผสานกับความเชื่อเรื่อง บาป บุญ กลายเป็นวิถีคิด วิถีปฏิบัติที่อ่อนน้อมต่อธรรมชาติ ในฐานะผู้มีพระคุณและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างเกื้อกูลซึ่งกันและกัน

ชาวอีสานเชื่อว่า ผี มีสองกลุ่ม คือ ผีประเภทคุ้มครองป้องกันภัย ดูแล รักษาชุมชน อาจบันดาลความเดือดร้อนได้ ถ้ามีผู้ล่วงละเมิด ไม่เคารพยำเกรงหรือมีพฤติกรรม

กรรมไม่พึงประสงค์ใน ชุมชน ได้แก่ ฝิเจ้านาย ฝิบ้าน ฝิปู่ตา ฝิฟ้า ฝิแกน ฝิมด ฝิหมอ ส่วนฝิอีกประเภทหนึ่งเป็นฝิร้ายมุ่งเบียดเบียน สร้างความวุ่นวาย เช่น ฝิแม่แล้ง ฝิبوب ฝิห้า เป็นต้น (บุญยงค์ เกษเทศ 2543 : 19) การก่อสร้างชุมชนของชาวอีสานจึงต้องสร้างโรงเรียน เป็นที่พำนักของฝิที่ให้คุณ โดยเฉพาะ ฝิปู่ตา ฝิบ้านไว้บริเวณป่าด้านตะวันออก ส่วนด้านตะวันตกเป็นป่าช้า และด้านทิศเหนือหรือให้เป็นป่าสำหรับเลี้ยงสัตว์

ฝิปู่ตา เป็นฝิบรรพชนที่ใกล้ชิดที่สุดกับชุมชน มีการกำหนดส่วนหนึ่งของผืนป่าวัฒนธรรมตามจารีตประเพณีให้เป็นป่าปู่ตา หรือดอนปู่ตา มักอยู่ทางทิศตะวันออกของชุมชน เป็นพื้นที่เนินสูง น้ำท่วมไม่ถึง สภาพป่าสมบูรณ์ มีเสาหลักต้นไม้เดี่ยวหรือสี่ต้น มีขานยี่นวางเครื่องบูชา สิ่งของเครื่องใช้และรูปปั้นคน สัตว์ เป็นบริวาร

บุคคลผู้เป็นตัวแทน ติดต่อสื่อสารกับฝิปู่ตา และประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง คือ จ้ำ หรือ เฒ่าจ้ำ ขะจ้ำ มีหน้าที่ดูแลผืนป่าบริเวณป่าปู่ตา ผู้ใดจะใช้สอยผลิตผลจากป่าปู่ตา เช่น เห็ด ไม้พิน ผัก สมุนไพร ต้องขออนุญาตผ่านจ้ำ มิเช่นนั้นจะได้รับโทษและภัยพิบัติต่าง ๆ

ชุมชนมีส่วนร่วมใช้ประโยชน์จากป่าปู่ตา 2 ลักษณะคือ ใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรม ประจำปี ในเดือนสามและเดือนหก พิธีเสี่ยงทายดินฟ้าอากาศก่อนเริ่มไถหว่าน และพิธีบนบาน (บ๋า, บะบน) เฉพาะบุคคล ลักษณะที่สอง ใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์ เช่น วัวควาย เกือบพืช ผัก สมุนไพร ชาวบ้านยอมรับกฎเกณฑ์ต่าง ๆ อย่างเคร่งครัด เช่น ห้ามตัดไม้ ห้ามจับสัตว์น้ำ ห้ามยึดครองพื้นที่หรือทรัพยากรธรรมชาติเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนตัว ใครฝ่าฝืนจะถูกลงโทษโดยมติชาวบ้าน เช่น ไม่ให้ใช้ประโยชน์จากป่าปู่ตาหรือถูกลงโทษจากปู่ตาให้เป็นไปทางใดทางหนึ่ง เช่น “วัวตายหมดทั้งฝูง” “เจ็บป่วย” ทุกคนในชุมชนจึงร่วมกันใช้ทรัพยากรอย่างประหยัดและเผื่อแผ่ผู้อื่น

ฝิปู่ตาจึงมีส่วนในการกำหนดบทบาทพฤติกรรม การเคารพในสิทธิส่วนบุคคล ไม่ก้าวร้าวกันและกัน ให้เกียรติกัน เฒ่าจ้ำจะสื่อสารอบรมจริยธรรมให้ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การประกอบพิธีกรรมเลี้ยงฝิปู่ตาสร้างความสามัคคี เพราะชาวบ้านเชื่อว่า “ทุกคนต้องมา โดยไม่ต้องเชิญ ถือเป็นหน้าที่” เป็นกิจกรรมที่ชุมชนปฏิบัติร่วมกันมาตั้งแต่สร้างชุมชน

ความคิด ความเชื่อเรื่องฝิ ในชุมชนอีสานจึงเป็นเงื่อนไขของการใช้อำนาจจากสิ่งเหนือธรรมชาติ จัดความสัมพันธ์ของคนกับคน คนกับฝิ และคนกับธรรมชาติ

โดยเน้นย้ำบทบาทหน้าที่ต่อสมบัติสาธารณะ ผืนป่า ผืนน้ำ ให้ทุกคนมีสิทธิร่วมกันในการใช้ประโยชน์ บริหารจัดการและ ดูแลรักษา ความเชื่อเช่นนี้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ “สายญาติ” ระหว่างหมู่บ้าน เช่น ชาวบ้านที่อพยพโยกย้ายไปตั้งถิ่นฐานใหม่ ยังคงกลับไปไหว้ผีปู่ตาที่หมู่บ้านเดิม

สิ่งยึดโยงความเป็นคนคุ่มเดียวกันนอกจาก “ศาลปู่ตา” ก็คือ “วัด” ซึ่งเป็นศูนย์กลางการจัดกิจกรรมตามประเพณีในรอบปีที่เรียกว่า ฮีตสิบสอง เช่น บุญคูณลาน หรือบุญกุ่มข้าวในเดื่อนยี่ บุญบั้งไฟในเดือนหก กิจกรรมในลักษณะนี้ทำให้เกิดการเรียกขานว่า “คุ่มวัด , คุ่มบ้านเหนือ , คุ่มบ้านใต้ ฯลฯ”

ชุมชนเครือญาติที่เกิดจากประเพณีและพิธีกรรมอีกรูปแบบหนึ่งคือ การเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างคน 2 คน ที่มีได้เป็นเครือญาติ อาจอยู่หมู่บ้านเดียวกันหรือต่าง หมู่บ้าน ให้กลายเป็นคนบ้านเดียวกัน นับถือเป็นลูกหลาน ญาติมิตร มีการช่วยเหลือ เกื้อกูลและพึ่งพากันคือ “การผูกเสี่ยว” ซึ่งผู้อาวุโสจะเป็นผู้ผูกเสี่ยวให้โดยพิจารณาจากหน้าตา อุปนิสัย อายุและบุคลิกภาพที่คล้ายคลึงกัน พิธีผูกเสี่ยวอาจมีทั้งแบบเรียบง่ายและมีขั้นตอน มีเครื่องประกอบพิธี ขึ้นอยู่กับผู้ประกอบพิธีและชุมชนจะเลือกใช้

“เสี่ยว” จะ ได้รับการรับรองเข้าเป็นสมาชิกของชุมชนคุ่มบ้าน เป็นเสมือนคนในครอบครัวและเครือญาติ สามารถเข้าถึงและใช้ทรัพยากรร่วมกัน ทั้งในชุมชนและระหว่าง ชุมชนกับชุมชน “เสี่ยว” ต่างก็มีหน้าที่ในการดูแลทุกข์สุข ช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกัน เป็นลักษณะพิเศษในการจัดความสัมพันธ์ด้านสังคมและเศรษฐกิจยึดโยงเกาะเกี่ยวชุมชนระดับเครือญาติและตระกูล ในชุมชนอีสานมาจนถึงปัจจุบัน

2. ชุมชนทางสังคมและวัฒนธรรม ลักษณะหนึ่งคือ “กลุ่มทำบุญ” หรือ “กลุ่มผู้อาวุโส” เป็นการรวมกลุ่มจากสมาชิกทุกครัวเรือน มีผู้อาวุโส เรียกว่า “พ่อออกแม่ออก” เป็นหลัก มีการบริหารจัดการทั้งในเรื่องความเชื่อ พิธีกรรม จารีตประเพณีของชุมชน เป็นผู้ที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือ มีหน้าที่หลักในการเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมให้คำปรึกษา ให้แนวทางในการปฏิบัติ กิจกรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องความเชื่อและศาสนา

ชุมชนบางแห่งที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับวัฒนธรรมล้านนา เช่น หมู่บ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย มีชุมชนในระบบเหมืองฝาย เกิดขึ้นเพื่อบริหารจัดการทรัพยากรน้ำ จึงมีสมาชิกคือ ผู้ใช้น้ำตลอดลำน้ำฝายและลำน้ำแพร่ แยกเป็น

กลุ่มผู้ใช้น้ำถึง 6 กลุ่ม ตามพื้นที่การใช้น้ำ แต่ละกลุ่มมีอำนาจในการบริหารจัดการน้ำ
อย่างเป็นอิสระ มีกฎระเบียบในการใช้น้ำ การดูแลรักษาซ่อมแซมร่วมกัน สิทธิที่ได้รับ
คือ ใช้น้ำในการทำนา ทำสวน สมาชิกมีหน้าที่ปฏิบัติตามกฎระเบียบ โดยมีผู้นำคือ
“นายเหมือง” เป็นผู้ควบคุมร่วมกับสมาชิกทุกคน

ในสถานการณ์ปัจจุบันความหมายและขอบเขตของชุมชนอีสานในบริบท
ของการบริหารราชการแผ่นดิน เป็นหมู่บ้าน อำเภอ จังหวัด ภาคหรือการรวมกลุ่มเพื่อ
ประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และสังคม เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มกองทุนสงเคราะห์
กลุ่มสหกรณ์ เป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างความสัมพันธ์ในชุมชนให้กว้างขวางขึ้น
เป้าหมายหลักยังมีความคล้ายคลึงกันคือ เพื่อสิทธิร่วม (Community Rights) ใน
ชุมชน มากกว่าจะเป็นสิทธิปัจเจก

3. ชุมชนบนพื้นฐานความขัดแย้งในสังคม เป็นชุมชนที่ก่อตั้งขึ้นบน
พื้นฐานของความขัดแย้งในสังคมเพื่อแสวงหากฎเกณฑ์ ในการจัดการความสัมพันธ์
ที่ขัดแย้งเกี่ยวกับทรัพยากรต่าง ๆ เช่น

นับจากปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาอำนาจรัฐและทุนได้ขยายตัวเข้ามามีอิทธิ
พลต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในอีสานผ่านนโยบาย โครงการพัฒนาและ
กฎหมายต่าง ๆ เช่นการสัมปทานทำไม้ การประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ ในปี พ.ศ.
2529 มีการประกาศให้สัมปทานทำไม้ บริเวณป่าภูตึนสวนทราย อำเภอนาแห้ว
จังหวัดเลย ซึ่งเป็นป่าต้นน้ำ ชาวบ้านแสงภา ห้วยนาและปากอ่ จึงรวมกลุ่มหนุ่มสาว
ต่อต้านการสัมปทาน โดยมีประชาชน 3 หมู่บ้านสนับสนุน จัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ป่า
ขึ้นดำเนินการคัดค้านอย่างต่อเนื่อง จนเกิดการระงับสัมปทาน ชาวบ้านหยุดบุกรุก
พื้นที่ป่า คอยสอดส่องดูแลไม่ให้มีผู้สร้างความเสียหาย ต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบันได้
ดำเนินการเรื่องป่าชุมชนด้วย

ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก อำเภอนาดวง จังหวัดเลย เป็นชุมชนที่ตั้งขึ้น
ตามโครงการเพื่อการพัฒนาความมั่นคง ในเขตเป้าหมายสำคัญของผู้ก่อการร้าย
คอมมิวนิสต์เขตภูซางใหญ่ ประกอบด้วยชาวบ้านที่ยากจน ชาวดินทำกินและผู้ร่วม
พัฒนาชาติไทยบางส่วน เริ่มก่อตั้งหมู่บ้านตั้งแต่ปี พ.ศ. 2523 – 2526 กรณีความขัด
แย้งคือผู้สัมปทานป่าไม้และทางราชการตัดต้นไม้บริเวณที่ทำกินของชาวบ้าน ชาว
บ้านรวมกลุ่มและพยายามอนุรักษ์ป่าบริเวณวัดและที่ทำกิน จนสามารถก่อตั้งวัดป่า
ห้วยปลาตุกได้

ชุมชนข้าฝักหนาม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น ประสบปัญหาพื้นที่ทำกินอยู่ในเขตป่าอนุรักษ์ ต้องอพยพโยกย้ายออกจากพื้นที่ถึง 3 ครั้ง ชาวบ้านได้ร่วมเดินขบวนคัดค้านโครงการจัดสรรที่ดินทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) ร่วมกับชาวบ้านจังหวัด 17 จังหวัดในภาคอีสาน เช่นเดินขบวนประท้วงที่ปากช่อง จังหวัดนครราชสีมาเมื่อเดือนพฤษภาคม 2535 เมื่อรัฐบาลมีมติให้ยกเลิกโครงการ คจก. ในปี 2535 ชาวบ้านที่อพยพกลับเข้าที่ทำกินเดิมเกิดความขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นคือ ป่าไม้และฝ่ายปกครอง ชาวบ้านตัดสินใจบุกกรุดังบ้านเรือนและต่อสู้ร้องเรียนกับรัฐบาล การตั้งหมู่บ้านในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่านจึงไม่ได้รับการรับรองจากทางราชการ ชุมชนข้าฝักหนามมีบทเรียนจากการต่อสู้เรียกร้องได้รวมกลุ่มจัดระเบียบกฎเกณฑ์ของชุมชน เพื่อจัดการทรัพยากรที่ดิน ป่าชุมชนจนได้รับการรับรองเป็นหมู่บ้านตามกฎหมาย เมื่อ 28 เมษายน 2543 แม้จะเป็นแบบอย่างแก่ชุมชนอื่นในด้านศักยภาพการจัดการทรัพยากร แต่ก็มีประเด็นเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินทำกินที่ชุมชนข้าฝักหนามต้องดำเนินการต่อไป

ชุมชนอีสานในลักษณะดังกล่าว ขยายตัวเป็นเครือข่ายชุมชนขนาดใหญ่ในลักษณะชุมชนท้องถิ่นที่ไม่ได้ตั้งอยู่บนพื้นที่ แต่เป็นการรวมตัวของบุคคลที่ประสบปัญหาเดียวกัน เช่น คณะกรรมการเครือข่ายชาวบ้านรักษาป่า 7 จังหวัดภาคอีสาน เป็นองค์กรประสานงานชุมชนท้องถิ่นที่ได้รับผลกระทบจากนโยบายป่าไม้แห่งชาติ 2528 องค์กรเครือข่ายสมัชชาชาวนาชาวไร่ภาคอีสาน องค์กรเพื่อติดตามแสวงหาทางออก ปัญหาป่าไม้ – ที่ดินในเขตอีสาน สมัชชาเขื่อนภาคอีสาน ซึ่งรวมชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนภาคอีสาน 10 แห่ง มาเป็นเครือข่ายแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารและร่วมคัดค้าน สมัชชาเกษตรกรรราย่อยภาคอีสาน (สกก.อ.) มีบทบาทต่อรองและจัดการปัญหาทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ภาคอีสาน ตลอดจนสมัชชาคนจน ซึ่งเป็นเครือข่ายที่เกิดขึ้นในปี 2538 เป็นการรวมตัวของเครือข่ายย่อย เพื่อรวมพลังและเปลี่ยนประสบการณ์ และประสานความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

ความหมายของสิทธิชุมชน

การศึกษาสิทธิชุมชนท้องถิ่นอีสาน จากเอกสารโบราณและจารีตประเพณี ประกอบกับการศึกษาภาคสนามทั้ง 3 กรณี เป็นการศึกษาภาพพื้นฐานทางประวัติ

ศาสตร์วัฒนธรรม อันสัมพันธ์กับวิถีชีวิต ระบบความคิด ความเชื่อในเรื่องสัมพันธ์ ภาพภายในชุมชน การทำความเข้าใจสิทธิ ในมิติของคน ชุมชนและนิเวศ ในแง่มุม สัมพันธภาพเชิงอำนาจ พบว่าสิทธิชุมชนเกี่ยวข้องกับฐานทรัพยากร ระบบอำนาจ ของชุมชนในการจัดการทรัพยากร ภูมิปัญญาและอัตลักษณ์ของชุมชน

1. ฐานทรัพยากร ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานมีพื้นที่ร้อยละ 33.17 ของพื้นที่ทั้งประเทศ (เสน่ห์ จามริกและยศ สันตสมบัติ : 2536) เป็น ภูมิภาคใหญ่ เป็นแหล่งอารยธรรมเก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งในเอเชียอาคเนย์ การอพยพ ผู้คนในกลุ่มชาติพันธุ์ไทย - ลาว ในภูมิภาคนี้ผูกพันกับวิถีการเมือง - การปกครอง และความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร ดิน น้ำและป่า ชุมชนอีสานในอดีตเป็นแหล่ง สำคัญของการผลิตข้าวและเป็นและแหล่งเกลือขนาดใหญ่ ความอุดมสมบูรณ์ ของทรัพยากรเป็นฐานสำคัญที่ทำให้เกิดชุมชน สืบทอดจากอดีตมาถึงปัจจุบัน

จากสถิติของกรมป่าไม้ ได้สำรวจเนื้อที่ป่าไม้ ปี พ.ศ. 2531 - 2541 พบว่า ภาคอีสานมีเนื้อที่ป่าไม้ 20,984 ตารางกิโลเมตร จังหวัดเลยมีป่าไม้มากที่สุดเป็น อันดับที่ 3 รองจากจังหวัดอำนาจเจริญ และมุกดาหาร คือ 2,889 ตารางกิโลเมตร จังหวัดขอนแก่น มีเนื้อที่ป่าไม้น้อยที่สุดเป็นอันดับที่ 6 คือ 812 ตารางกิโลเมตร (กรมป่าไม้ 2541)

ชุมชนแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย มีทรัพยากรธรรมชาติอุดมสมบูรณ์ ทั้งน้ำและป่า ประวัติศาสตร์ชุมชนยาวนานถึง 400 ปี การเลือกทำเลที่ตั้งหมู่บ้าน เพราะเป็นที่ราบลุ่มในหุบเขา มีแม่น้ำสองสายมาบรรจบกัน คือแม่น้ำแพ้วและ แม่น้ำภา

ชุมชนข้าฝักหนาม พัฒนาเป็นชุมชนราว 40 ปี มีฐานทรัพยากรธรรมชาติ อุดมสมบูรณ์ กระณีความขัดแย้งกับรัฐเรื่องการใช้ทรัพยากรที่ดินและป่าในเขตป่า อนุรักษ์ สะท้อนให้เห็นความต้องการของชุมชนในการเข้าถึงและจัดการทรัพยากรเพื่อ การดำรงชีพร่วมกับชุมชนอื่น ๆ ที่ร่วมใช้ทรัพยากรน้ำและป่า

ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก เป็นชุมชนอพยพ มีทรัพยากรน้ำ ป่า อุดม สมบูรณ์อยู่ในระดับปานกลาง แต่มีอุปสรรคปัญหาในการพัฒนาคุณภาพดิน ไม่เอื้อ ต่อการผลิตในระบบเกษตรกรรม ชาวบ้านส่วนหนึ่งจึงเข้าสู่ระบบแรงงานอุตสาหกรรม

ฐานทรัพยากรธรรมชาติจึงเป็นสิ่งสำคัญ ทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์เป็น หลักประกันความมั่นคงและความอยู่รอดของชุมชน ในขณะที่เดียวกันชุมชน

อีสานก็มีภูมิปัญญาในการใช้ทรัพยากร โดยเปิดโอกาสให้ทุกคนใช้ทรัพยากรได้อย่างเท่าเทียมกัน ไม่ทำลายความอุดมสมบูรณ์ ยิ่งไปกว่านั้นยังเน้นย้ำให้รักษาระบบนิเวศและทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน เพื่อประโยชน์สุขของคนและชุมชน

ภูมิปัญญาในการใช้ทรัพยากรน้ำ ในชุมชนบ้านแสงภา มีการสร้างเหมืองฝายกันน้ำ จากวัสดุท้องถิ่นเช่นไม้ไผ่ เพื่อจัดสรรน้ำเข้าสู่พื้นที่การเกษตรบนที่สูง แบ่งปันน้ำให้ใช้อย่างทั่วถึงและเป็นธรรม มีการรวมกลุ่มเหมืองฝายเพื่อดูแลรักษาชุดลอกเหมืองฝายและควบคุมการใช้น้ำให้เป็นไปอย่างเหมาะสม ระบบเหมืองฝายแบบดั้งเดิมยังใช้ประโยชน์ได้อย่างยั่งยืน ส่วนชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุ๊ก มีกฎเกณฑ์ห้ามจับสัตว์น้ำในเขตหวงห้าม เพื่ออนุรักษ์พันธุ์ปลาแต่บริเวณอื่น ๆ ชาวบ้านสามารถใช้ได้อย่างเสรี

การใช้ทรัพยากรป่า ชาวบ้านในชุมชนอีสาน เช่น ชุมชนจำบากหนามเชื่อว่าคนอยู่กับป่าได้อย่างยั่งยืน “อยู่ป่าไม่เห็นความแตกต่างของคนกับป่า” ชาวบ้านห้วยปลาตุ๊กเชื่อว่าป่าเป็นของทุกคนมีสิทธิใช้ทรัพยากรจากป่า เช่นหาของป่า ล่าสัตว์หรือชุมชนแสงภาใช้ป่าสำหรับเลี้ยงวัว ชาวบ้านจะปล่อยวัวไปหากินในป่าบนภูเขา และช่วยดูแลฝูงวัวให้กัน เป็นการเลี้ยงแบบธรรมชาติเพราะป่าอุดมสมบูรณ์ เป็นพื้นที่ที่ทุกคนใช้ร่วมกัน เมื่อวัวเติบโตพร้อมที่จะขายจะด้อนวัวออกจากป่าขายแก่พ่อค้าที่มารับซื้อ แสดงให้เห็นความเท่าเทียมในการใช้ทรัพยากรป่า แต่ก็มีระเบียบกฎเกณฑ์ความเชื่อต่าง ๆ เกี่ยวกับป่าเพื่อรักษาสภาพความอุดมสมบูรณ์ของป่า เช่นความเชื่อเรื่องการตัดไม้ กรณีชุมชนแสงภา ยึดถือหลักการเมื่อตัดไม้ต้องให้ไม้ล้มไปทางทิศตะวันออกจะได้ที่อยู่อาศัยที่ร่มเย็นเป็นสุข ก่อนตัดไม้ต้องขอจากท้าวอารักษ์ เจ้าปู่เจ้าเขาด้วยคำพูด

“เจ้าปู่ เจ้าย่า เจ้าป่า เจ้าเขา เทวาอารักษ์ ขอเอาไม้ไปเส็ดหนอ เส็ดเหือนเอาไปค้าไปคุณ ให้ทำบ้านทำช่อง อยู่เย็นเป็นสุข”

ภูมิปัญญาในการเข้าถึงและรักษาทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าวล้วนมีเป้าหมายพอกิน พอใช้ ไม่ทำลายวงจรธรรมชาติเป็นความเข้าใจธรรมชาติอย่างแท้จริง คำพูด “เส็ดกิน เส็ดอยู่” เป็นวิถีการดำรงชีวิต ตามแนวทางบรรพชน คือ “เป็นหน่อเป็นนำแนว” และที่สำคัญที่สุดคือใช้ประโยชน์แล้วต้องไม่เป็นปัญหาต่อผู้อื่น ดังสำนวน “ขอมน้ำแล้ว บ่หอนปลดชั่ว” (ขำมน้ำแล้ว อย่าปลดสะพานไม้)

ความสัมพันธ์ของคนกับทรัพยากรธรรมชาติ ได้ก่อให้เกิดสิทธิชุมชนมีขอบเขตในการใช้ทรัพยากรร่วมกันอย่างเป็นธรรม ให้ประโยชน์จากทรัพยากรได้อย่างทั่วถึงและมีความร่วมมือกันอนุรักษ์ความสมบูรณ์ของดิน น้ำ และป่าอย่างยั่งยืน

2. อำนาจในการจัดการทรัพยากร

การอยู่ร่วมกันในชุมชนอีสาน สืบทอดความคิดและแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรมาจากจารีตประเพณีดั้งเดิม ได้แก่ ฮีต – คอง คำสอน ขะลำ ความเชื่อและพิธีกรรมของชุมชน มีการผลิตซ้ำและแสวงหาแนวทางที่เหมาะสมกับสภาพการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมืองและเศรษฐกิจ เพื่อรักษาความสัมพันธ์ของคน ชุมชนและธรรมชาติไว้ได้อย่างเหมาะสม

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนอีสาน มุ่งให้ทุกคนมีสิทธิใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเท่านั้น มิใช่การครอบครองถาวร เมื่อเลิกใช้ประโยชน์แล้วสิทธินั้นก็ เป็นของส่วนรวมคือของชุมชน เช่น การหาของป่า การขุดหน่อไม้ การเก็บสมุนไพร

ในอดีตการใช้ประโยชน์จากป่ามีหลายลักษณะ เช่น ลักษณะแรก ใช้ผลผลิตเป็นปัจจัยสี่ อาหารจากป่ามีทั้งพืช สัตว์ แมลง ป่าเป็นเสมือนตลาดสดของชาวบ้าน การสร้างบ้านเรือนก็ใช้ไม้จากป่า ใช้สมุนไพรเป็นยารักษาโรค ส่วนเครื่องนุ่งห่มก็ใช้พื้นที่ป่าในการปลูกฝ้ายและหม่อน ลักษณะที่สองใช้ผลผลิตจากป่าเพื่อประโยชน์ใช้สอย เช่น ใช้ไม้ทำเครื่องมือจับสัตว์ ทำเครื่องดนตรี ทำเครื่องมือเกษตร ลักษณะที่สามผูกพันกับวัฒนธรรมความเชื่อ แบ่งป่าตามการใช้สอยด้านวัฒนธรรม ได้แก่ ป่าดอนปู่ตา เป็นที่อยู่ของผีบรรพบุรุษ คอยปกป้องรักษาคนและชุมชน ป่าช้า เป็นที่เผาศพคนตาย ไม้และพืชผักในป่าช้าใครนำมาใช้ประโยชน์ถือว่า ขะลำ ป่าส่วนที่สำคัญอีกส่วนหนึ่งคือวัดป่าหรือป่าวัดเป็นศาสนสมบัติที่ทุกคนต้องช่วยกันดูแลรักษา

ที่มาของอำนาจในการจัดระเบียบ กำกับดูแลการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ก็คือสิ่งเหนือธรรมชาติ และประสบการณ์ในชุมชน

2.1 สิ่งเหนือธรรมชาติ ชุมชนอีสานทุกระดับ ตั้งแต่ระดับหมู่บ้าน ชุมชนเครือญาติ กลุ่มทางสังคมและวัฒนธรรม และชุมชนซึ่งมีพื้นฐานจากความขัดแย้งในสังคม มีพื้นฐานความคิดที่ผูกพันกับธรรมชาติ และสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งมีอิทธิพลต่อการจัดระเบียบชุมชน

ความคิดความเชื่อเรื่องผี ปรากฏทั้งในนิทาน ตำนาน พิธีกรรม และในสภาพสังคมอีสานปัจจุบัน ผีที่ปกป้องคุ้มครองชุมชน บ้านศาลสิ่งดีร้ายให้เกิดขึ้นแก่มนุษย์ได้ก็คือ ผีปู่ตา ผีฟ้า ผีแถน ผีเจ้านาย บ้านน้ำสว้ยห้วยปลาตุก เป็นหมู่บ้านใหม่ไม่เกิน 30 ปี มีดอนปู่ตา มีหอโองประจำบ้าน เช่นเดียวกับบ้านคำผักหนามซึ่งก่อตั้งชุมชนในระยะ 40 ปี และชุมชนอีสานทั่วไปก็มีดอนปู่ตา มีความเชื่อเรื่องผีปู่ตาและจัดพิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ตา ในช่วงเดือนหก งานบุญเลี้ยงผีหรือเลี้ยงบ้านเป็นศูนย์รวมผู้คนทั้งภายในชุมชน และชุมชนใกล้เคียง เช่นที่บ้านน้ำสว้ยห้วยปลาตุกเลี้ยงผีปู่ตาในวันเดียวกันกับการเลี้ยงผีซึ่งดูแลแหล่งน้ำสำคัญในชุมชน ทุกคนถือเป็นหน้าที่ต้องมาร่วมงานบุญ

บ้านคำผักหนามซึ่งประสบปัญหาเกี่ยวกับที่ดิน แม้จะอพยพโยกย้ายหลายครั้ง แต่ยังมีศาลปู่ตาในบริเวณป่าชุมชน การเดินทางไปร่วมเรียกร่องสิทธิในที่ดินทำกิน ผู้นำชุมชนและชาวบ้านได้เบบ่น บอกกล่าวผีปู่ตา ให้ประสบความสำเร็จในการดำเนินการ และมีการเดินทางไปร่วมเลี้ยงผีปู่ตาที่จังหวัดนครราชสีมา เพราะถือว่าร่วมต่อสู้เรียกร้องกับชาวอีสานในจังหวัดอื่น ๆ แสดงความผูกพัน ร่วมผีปู่ตาเดียวกัน

พิธีกรรมที่สะท้อนความเชื่อเรื่องผี และนำเอาอำนาจของสิ่งอยู่เหนือธรรมชาติ มาควบคุมดูแลการใช้ประโยชน์จากป่าและอนุรักษ์ป่าให้อุดมสมบูรณ์ คือพิธีกรรมทำบุญหิน 4 ก้อน ทุก 3 ปี ของชุมชนบ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย เชื่อกันว่าหิน 4 ก้อนเป็นที่อยู่ของผีที่ชาวบ้านเชิญออกจากหมู่บ้านหลังจากพุทธศาสนาเข้าสู่ชุมชน และยังคงรักษาพิธีกรรมนี้สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน เพราะเชื่อว่า

... พิธีนี้มันเกี่ยวข้องกับธรรมชาติ เอ็ดให้ป่าไม้มีความอุดมสมบูรณ์ ภูใหญ่ ภูหลวง น้ำต่าง ๆ เกิดจากภูเขาลูกนี้ไหลเข้าสู่หมู่บ้าน เป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร...

... เมื่อก่อนมาแต่พระกับพ่อออก ผู้นำชุมชน 20 - 30 คน ทุกวันนี้มาหลายชั้น ปีนี้หลายกว่าปีก่อน ๆ มีเด็กเล็กน้อยให้ความสนใจเขาเอาปีเอาแคนมาตี ชักกล่อมเจ้าที่เจ้าทาง บ่ได้รบกวน สมัยก่อนนะ มีแคนมารำตามประสาพื้นบ้าน คล้าย ๆ กับว่าจัดงานวัด มีมหรสพมาสมโภชอันนี้กะคล้าย ๆ กัน...

คำพูดดังกล่าวแสดงความสัมพันธ์เชิงอำนาจของสิ่งเหนือธรรมชาติที่มีต่อความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรน้ำและป่า ความเชื่อนี้ถูกนำมาผลิตซ้ำในรูปแบบใหม่ เป็นการแสวงบุญ ให้เยาวชนรุ่นใหม่มีส่วนร่วม รวมทั้งเจ้าหน้าที่และหน่วยงานที่สนใจ อุทยานแห่งชาตินาแห้ว สนับสนุนเพราะพื้นที่อยู่ในเขตอุทยานและสอดคล้อง

คล้องกับการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ เป็นการรับรู้ร่วมกัน และเกิดสำนึกสืบทอดพิธีกรรมที่มุ่งประโยชน์เพื่อความยั่งยืนของชุมชนเพราะสิ่งที่ชาวบ้านขอก็คือ ...ขอฟ้าฝนมาใส่ข้าวกล้าในนา ให้ฟ้าฝนตกดี เจ้าภูหลวงปวงใหญ่ เจ้าปู่เจ้าย่า อย่าให้มันแล้ง... ข้าวกล้าในภูมินาได้มากมาย อย่าให้มีภัยอันตรายใด ๆ ...

ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุ๊กกำหนดวันทำบุญเลี้ยงบ้าน ในวันพุธ เดือนหก ประจําหมู่บ้าน ซึ่งมีหอโอง (ศาล) ในดอนปู่ตา หน้าสถานีอนามัยและมีพิธีทำบุญ สันเขื่อนอ่างเก็บน้ำห้วยปลาตุ๊กในวันสงกรานต์ บริเวณสันเขื่อนมีหอโองและดอนปู่ตา ซึ่งถือว่ามีผีดูแลอ่างเก็บน้ำ ใครประพฤติน่าไม่เหมาะสม เช่นลักลอบจับปลาในเขตหวงห้าม ตัดไม้จะเกิดโทษภัยแก่ตนเอง ในขณะเดียวกันก็มีกฎระเบียบห้ามจับปลาในเขตหวงห้าม มีโทษปรับ 1,000 – 5,000 บาท กรณีเช่นนี้แม้ชุมชนจะผลิตซ้ำอุดมการณ์อำนาจในการจัดการทรัพยากร ผ่านความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ก็ยังจำเป็นต้องอาศัยอำนาจกฎเกณฑ์ที่เป็นรูปธรรมของชุมชนประกอบ เพราะสภาพสังคมเปลี่ยนแปลงไป

2.2 ประสพการณ์ของชุมชน ในอดีตอำนาจเหนือธรรมชาติเป็นสิ่งที่ชุมชนรับรู้และปฏิบัติตาม แต่เมื่อสภาพสังคมมีความเจริญก้าวหน้ามากขึ้น การพัฒนาในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา อีสานกลายเป็นเวทีแห่งความขัดแย้งและแย่งชิงทรัพยากร เริ่มตั้งแต่รัฐเปิดให้สัมปทานทำไม้ในปี พ.ศ.2511 (ยศ สันตสมบัติ : 2535) และสนับสนุนการปลูกพืชพาณิชย์เพื่อการส่งออก ทำให้เกิดปัญหาคุณภาพดิน น้ำ และป่าถูกทำลายอำนาจของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและจัดระเบียบชุมชน ไม่เป็นรูปธรรมเพียงพอต่อการแก้ปัญหา จึงเกิดการสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นใช้ควบคุม เช่นการจัดตั้งองค์กรชุมชน ได้แก่กลุ่มอนุรักษ์ป่า กลุ่มเหมืองฝายบ้านแสงภา มีการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธาร ผ่านกระบวนการกลุ่มผู้นำชุมชนกำหนดพื้นที่อนุรักษ์ เจ้าของพื้นที่ใกล้เคียงบริเวณนั้นเป็นผู้ดูแลรักษาร่วมกับชุมชน กำหนดป่าใช้สอย ชุมชนแสงภามีกำหนดกฎเกณฑ์มาแต่อดีตว่า บริเวณภูแท้งแล้ หรือป่าภูซางเป็นพื้นที่ที่ลาดชัน มีต้นไม้หนาแน่น ห้ามบุกรุกถางป่าทำไร่ นา เพราะอนุรักษ์ไว้ให้ชุมชนนำไปใช้สอย ต่อเติมหรือก่อสร้างที่อยู่อาศัย แต่ต้องขออนุญาตกลุ่มผู้นำด้วย

การจัดการเหมืองฝาย ในชุมชนบ้านแสงภา ซึ่งมีอยู่ 6 แห่ง มีสมาชิกระหว่าง 20 – 60 คนวัยหนุ่มมีนายเหมืองเป็นหัวหน้า เป็นผู้บอกกล่าวสมาชิกให้ช่วย

กันชุดลอกเหมือนก่อนฤดูทำนา ทุกครัวเรือนที่เป็นสมาชิกต้องถือเป็นภาระหน้าที่ร่วมกัน นายเหมืองจะเป็นผู้ที่ชุมชนยอมรับ มีการจัดสรรน้ำให้ผู้อยู่ใกล้ใช้ประโยชน์ก่อน พื้นที่ที่อยู่ห่างออกไปจะได้ใช้ประโยชน์ตามลำดับ

ชุมชนข้าฝักหนาม เป็นชุมชนที่มีประสบการณ์ในการอพยพ โยกย้ายการรวมตัวต่อสู้ เพื่อเข้าอยู่อาศัยในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น จึงมีการสร้างกฎระเบียบของชุมชนหรือธรรมนูญของหมู่บ้าน โดยเขียนไว้บริเวณกลางหมู่บ้าน หรือบือบ้าน(สะดือบ้าน) จำนวน 10 ข้อ เป็นข้อห้ามเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดิน และป่าถึง 4 ข้อคือ ห้ามตัดไม้ทำลายป่า และล่าสัตว์ในพื้นที่อุทยาน ห้ามบุกรุกพื้นที่เพิ่มเติม (ฝ่าฝืนต้องออกจากหมู่บ้านภายใน 7 วัน) ห้ามนำที่ดินที่ได้รับมอบจากราชการไปจำนอง เช่าหรือขายและบุคคลภายนอกที่เข้ามาในชุมชนต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบ เช่น การนำสัตว์มาเลี้ยงในอุทยาน การล่าสัตว์หาของป่า ส่วนอีก 6 ข้อเป็นข้อห้ามเกี่ยวกับสิ่งเสพติด การพนัน การลักขโมย การวิวาท การสร้างความเสื่อมเสียแก่หมู่บ้าน และการแก้ปัญหาด้วยระบบศาลหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังมีกฎเกณฑ์ในการจัดการป่าและป่าชุมชน เป็นแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ และการอนุรักษ์ ด้วยจุดมุ่งหมายหลักคือ คนอยู่กับป่า การใช้ประโยชน์จึงต้องรักษาป่าและที่สำคัญกฎระเบียบของชุมชนเป็นข้อตกลงร่วมกัน ทุกคนต้องปฏิบัติตาม... ร่วมมือร่วมใจเพื่อแสดงความเข้มแข็งในการรักษาป่า เป็นการสร้างใหม่ของความเป็นชุมชนที่สามารถกำหนดการพัฒนาตนเอง และพึ่งพาตนเองได้ มีการกำหนดพื้นที่ทำกิน 1,412 ไร่ ป่าชุมชน 230 ไร่ ที่วัดและโรงเรียน มติชุมชนจัดสรรที่ดินให้ผู้ที่เคยมีที่ดินมากกว่า 25 ไร่ ได้รับจัดสรร 25 ไร่ ใครไม่เคยมีที่ดินหรือมีน้อยกว่า 25 ไร่ ได้รับจัดสรร 15 ไร่ ส่วนที่อยู่อาศัยได้รับการจัดสรรครอบครัวละ 2 งานจัดตั้งองค์กรชุมชน เช่น คณะกรรมการป่าชุมชน คณะกรรมการวนเกษตร และประสานความร่วมมือกับเครือข่ายองค์กรเอกชน หน่วยงานของรัฐเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และส่งเสริมงานเกษตรชุมชน การจัดการที่เป็นรูปธรรมของชุมชน ทำให้หน่วยงานของรัฐไม่สามารถคัดค้านและให้การสนับสนุนมากขึ้น

แม้ในสถานการณ์ปัจจุบัน ชุมชนข้าฝักหนามจะได้รับการรับรองเป็นหมู่บ้านที่ถูกต้องตามกฎหมาย แต่องค์กรชุมชนซึ่งก่อตั้งขึ้นเพื่อปกป้องพิทักษ์สิทธิในที่ทำกิน และที่อยู่อาศัย ดูแลความสงบเรียบร้อยและช่วยเหลือกันติดต่อประสานงานการ

พัฒนาชุมชนก็ยังคงดำเนินงานต่อไป เพื่อพิสูจน์ศักยภาพว่าชุมชนอยู่ร่วมกับป่าได้
อย่างยั่งยืน

ประสบการณ์ของชุมชนข้าฝักหนามอาจห่างไกลจากความเชื่อในสิ่งเหนือ
ธรรมชาติ แต่ยังปรากฏร่องรอยสัญลักษณ์ของความเชื่อนั้น ได้แก่ ศาลปู่หลุบ หรือ
ศาลปู่ตาบริเวณป่าชุมชน และหลักบ้าน(ป้อบ้าน) ตั้งอยู่บริเวณกลางหมู่บ้าน ทั้งสอง
สิ่งแสดงหลักฐานการตั้งถิ่นฐาน แม้จะอพยพมาจากหลายจังหวัดในภาคอีสาน แต่ก็
ยังมีสิ่งยึดโยงความเป็นชุมชนเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะการนำกฎหมายหมู่บ้านข้าฝักหนาม
10 ประการ ติดตั้งถาวรไว้บริเวณเดียวกับหลักบ้าน สะท้อนจิตสำนึกชุมชนในการให้
ความหมายของหลักบ้าน ซึ่งแสดงการตั้งถิ่นฐานมั่นคงว่า ต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบ
และร่วมมือกันอย่างจริงจัง เช่นเดียวกันกับการทำบุญเลี้ยงบ้าน ซึ่งจัดบริเวณป้อบ้าน
ศูนย์กลางชุมชนในเดือนหก เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่หมู่บ้าน ในปี 2543 ซึ่งชุมชน
ประสบความสำเร็จ บุญเลี้ยงบ้านจึงจัดขึ้นในวันที่ 13 มิถุนายน 2543 เป็นการเฉลิม
ฉลอง 36 ปีที่รอคอย รับรองเป็นหมู่บ้านที่ถูกต้องตามกฎหมาย

มีข้อน่าสังเกตในเรื่องอำนาจของชุมชนในการจัดการทรัพยากร คือ ชุมชน
ดั้งเดิมเช่นบ้านแสงภา อำนาจที่มีฐานความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติและอำนาจที่มา
จากประสบการณ์ของชุมชน เป็นไปเพื่อจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับธรรมชาติ
และคนกับชุมชน ให้ดำรงอยู่อย่างเกื้อกูล สร้างความสัมพันธ์ในระดับชุมชน และ
ระหว่างชุมชน ตลอดจนการใช้ทรัพยากรอย่างเท่าเทียมกันแต่ในชุมชนที่ประสบ
ปัญหาขัดแย้งกับรัฐ ในการจัดการทรัพยากร จะดำรงอำนาจจากสิ่งเหนือธรรมชาติ
ไว้ในระดับหนึ่ง เช่น มีศาลปู่ตา มีบุญบั้งไฟ มีพิธีบุญเลี้ยงบ้านแต่จะเน้นอำนาจ
ของชุมชนที่มาจากประสบการณ์ของชุมชน เพื่อการใช้ประโยชน์อย่างเท่าเทียม และ
เป็นศักดิ์ศรีของชุมชน แสดงศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเป็นแบบอย่าง
แก่ชุมชนอื่น ๆ

3. ความหมายของสิทธิชุมชน จะเห็นได้ว่าฐานทรัพยากรเป็นปัจจัย
สำคัญที่ทำให้เกิดการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชน และเป็นหลักประกันว่าสมาชิกของชุมชน
จะสามารถดำรงอยู่ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับภูมิปัญญาในการเข้าถึง และการใช้ประโยชน์จาก
ทรัพยากร ได้อย่างเสมอภาคและเท่าเทียมกันและอำนาจของชุมชนในการกำกับดูแล
ให้การใช้ทรัพยากร และการดำเนินชีวิตของชุมชนเป็นไปอย่างเหมาะสม บนพื้นฐาน
ความยั่งยืนของทรัพยากรและประโยชน์ของชุมชน ทั้งอำนาจจากสิ่งเหนือธรรมชาติ

ซึ่งก่อให้เกิดความคิด ความเข้าใจปรากฏการณ์ต่าง ๆ ผสมผสานกับอำนาจจาก
ประสบการณ์ของชุมชนต่างก็ก่อรูปความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับทรัพยากร
และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ให้ดำรงอยู่และปรับเปลี่ยนผลิตซ้ำ ผลิตใหม่ตาม
สภาพการณ์

กล่าวได้ว่าความหมายของสิทธิชุมชน ประกอบด้วยภูมิปัญญาในการเข้าถึง
และใช้ทรัพยากรและอำนาจของชุมชนในการกำกับดูแลให้สมาชิกใช้ประโยชน์อย่าง
เสมอภาค เป็นธรรม มีความเพียงพอบนพื้นฐานความยั่งยืนของทรัพยากร โดยมีนัย
สำคัญเรื่องสิทธิของส่วนร่วม สิทธิของการใช้ประโยชน์ร่วมกัน อันจะก่อให้เกิดจิตนึก
รวมหมู่ (Communal spirit) ตระหนักในคุณค่าของชุมชนและบทบาทการมีส่วนร่วม
ของสมาชิกในชุมชน

กระบวนการสิทธิชุมชน

สิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่มิได้หยุดนิ่งแต่มีความเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ชุมชนมีการเรียนรู้ สร้างสรรค์ ปรับตัวตามศักยภาพของชุมชน และพัฒนาต่อไปได้ ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการคือ อุดมการณ์อำนาจ ความสมบูรณ์ของ
ทรัพยากร อำนาจการจัดการของชุมชน ภูมิปัญญาและอัตลักษณ์ของชุมชน

1. **ฐานทรัพยากร** ชุมชนที่มีฐานทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า อุดม
สมบูรณ์ จะยังมีโอกาสสร้างความมั่นคงของสิทธิชุมชน เพราะสมาชิกของชุมชน
สามารถสร้างวัฒนธรรมเพื่อการเข้าถึงทรัพยากรนั้น ได้อย่างเท่าเทียมกัน และเป็น
ปัจจัยในการดำรงชีวิตได้อย่างต่อเนื่อง

ชุมชนแสงภา มีทรัพยากรดิน น้ำ ป่าที่อุดมสมบูรณ์ มาแต่อดีต แม้ปัจจุบันจะมี
ประชากรเพิ่มขึ้น มีวิถีการผลิตเชิงพาณิชย์ เช่น การปลูกขิง โกโก้ ขยายส่งตลาด แต่
ชุมชนยังสามารถจัดสรรให้สมาชิกเข้าถึง และใช้ทรัพยากรได้อย่างพอเพียง จึงยังคง
หลักการสิทธิชุมชนไว้ได้ ชาวบ้านมีความภูมิใจที่รักษาป่าไว้ได้อย่างสมบูรณ์ ป่ายัง
เป็นแหล่งอาหารของชุมชน และพิธีกรรมตลอดจนกฎเกณฑ์การรักษาป่าร่วมกัน กฎ
เกณฑ์การอยู่ร่วมกันมีทั้งกฎระเบียบของสังคมที่รัฐกำกับดูแล และจารีตฮีดคองธาดู
ดินแทน คือไม่ฆ่าสัตว์ในวันโกน วันพระ มีการประชุมปรึกษาหารือ ชี้แจงแนว
ปฏิบัติร่วมกันในการใช้ป่า การเข้าป่าเก็บหน่อไม้ เก็บเห็ด ร่วมมือกันทำแนวป้องกัน
ไฟป่า และแนวปฏิบัติในการเลี้ยงวัว

กลุ่มเหมืองฝายซึ่งดูแลการใช้น้ำร่วมกัน จะมีการลอกเหมืองซ่อมแซมฝายที่ชำรุด ก่อนถึงฤดูทำนา นายเหมืองแต่ละกลุ่มจะตีส้องไปรอบ ๆ หมู่บ้านเป็นสัญลักษณ์ให้ผู้ใช้น้ำร่วมขุดลอกเหมือง และทำนุบำรุงเหมืองฝาย สมาชิกผู้ใช้น้ำต่างก็มีหน้าที่ที่จะต้องร่วมกันปฏิบัติ เพื่อให้การใช้น้ำในการผลิตเป็นไปตามข้อตกลง

การรักษาป่าต้นน้ำทำให้ทั้งป่าและน้ำมีความอุดมสมบูรณ์เพียงพอ ชาวบ้านเห็นในคุณค่าและเกิดจิตสำนึกในการรักษาป่า รักษาน้ำร่วมกัน เพื่อทุกคนจะมีสิทธิในการใช้อย่างเป็นธรรม

ชุมชนข้าฝักหนาม มีทรัพยากรธรรมชาติสมบูรณ์ แต่ชุมชนไม่สามารถจัดสรรทรัพยากรโดยอำนาจการจัดการของชุมชน เพราะรัฐประกาศเขตที่ดินทำกินของชุมชนเป็นป่าสงวนแห่งชาติเมื่ออพยพโยกย้ายมาอยู่บริเวณข้าฝักหนาม ก็ได้รับผลกระทบจากโครงการจัดสรรที่ดินทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) สิทธิในที่ดินมีความขัดแย้งกับเจ้าของที่ดินเดิม ชาวบ้านจึงเดินขบวนคัดค้านโครงการ คจก. ในที่สุดรัฐมีมติยกเลิกโครงการ คจก. การกลับคืนสู่แหล่งทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์อีกครั้งหนึ่ง ส่งผลให้เกิดการจัดตั้งองค์กรชุมชน จัดสรรทรัพยากรอย่างยั่งยืน ตั้งกฎระเบียบของชุมชน ถือปฏิบัติร่วมกันและประสานงานกับหน่วยงานองค์กรเอกชนและหน่วยงานของรัฐ สร้างเครือข่ายความร่วมมือกับชุมชนใกล้เคียงเพื่อรักษาทรัพยากรร่วมกัน ชาวบ้านข้าฝักหนามได้ใช้ทรัพยากรจากป่าในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่านรอบ ๆ ชุมชน ได้แก่ ภูเขาข้าฝักหนาม ภูเขาบอน ภูเขาเป้า ภูเขาคุณ ภูแผงม้า ภูโกลสีก ภูผาขวางและภูข้าขึ้นาค เป็นแหล่งหาอาหาร ไม้พื้น ถ่าน และใช้ไม้ซ่อมแซมบ้านเรือนร่วมกับหมู่บ้านอื่น ๆ อีก 21 หมู่บ้าน สืบแหล่งน้ำธรรมชาติ ซึ่งเกิดจากต้นน้ำบริเวณข้าคุณผ่านที่ดินทำกินมาทางน้ำตกพลาญทอง ข้าตากว่าง และใหญ่สู่ลำน้ำเซิน อีกสายหนึ่งเริ่มจากข้าฝักหนาม ข้าขึ้นาค ไหลลงสู่ข้าแคน และลำน้ำพอง ชาวบ้านใช้น้ำเป็นประโยชน์ในการเกษตร อุปสรรคสำคัญที่ชุมชนข้าฝักหนามพบก็คือ ชาวบ้านหมู่บ้านใกล้เคียง 21 หมู่บ้านยังใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าและน้ำ โดยไม่เข้าใจกระบวนการจัดการทรัพยากรของชุมชน องค์กรพัฒนาเอกชนคือโครงการพัฒนาและฟื้นฟูป่าดงลาน จึงร่วมค้นคิดกิจกรรมสร้างความเข้าใจ ปลุกจิตสำนึก เช่น กิจกรรมปลูกป่าชุมชน เน้นสร้างความร่วมมือกับหน่วยงานทั้งภายในและภายนอกชุมชน ให้มีส่วนร่วม มีความรู้เกี่ยวกับสถานการณ์

ทรัพยากรในท้องถิ่น เพื่อให้ชุมชนสามารถใช้ทรัพยากรอย่างทั่วถึง ยั่งยืน มีส่วนร่วม และเห็นคุณค่าร่วมกัน

ส่วนชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก แม้จะมีปัญหาเรื่องดินเสื่อมคุณภาพแต่สภาพทรัพยากรป่าและน้ำก็ยังคงมีความสมบูรณ์อยู่ในระดับหนึ่ง ชุมชนมีจิตสำนึกร่วมกัน ในการรักษาแหล่งน้ำบริเวณอ่างเก็บน้ำ มีการอนุรักษ์พันธุ์ปลา ห้ามจับปลาในเขตหวงห้าม การใช้พื้นที่ว่างเปล่านอกเหนือจากพื้นที่จัดสรรชาวบ้านจะเข้าอยู่อาศัยทำกินได้ แต่ต้องได้รับความเห็นชอบจากที่ประชุมชาวบ้านก่อน มีการใช้ประโยชน์จากป่า เช่น เก็บยาสมุนไพร เมาถ่านและใช้ไม้ทำเครื่องจักสานเพื่อใช้ในครัวเรือน มีการอนุรักษ์ป่าทั้งบริเวณวัดและป่าชุมชน เพราะตระหนักในคุณค่าของสมบัติส่วนรวมที่ต้องใช้และรักษาร่วมกัน อย่างไรก็ตามสภาพสังคมและเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไปชาวบ้านมีรายได้จากการทำไร่ข้าวโพด ไร่ข้าวและทำนาตามเนินเขา ซึ่งไม่มีพอเพียงกับภาวะเศรษฐกิจในปัจจุบัน จึงต้องส่งหนุ่มสาวและหัวหน้าครอบครัวไปทำงานรับจ้าง ก่อสร้างและขายลอตเตอรี่ ที่กรุงเทพฯและระยอง และประกอบอาชีพเสริมคือเลี้ยงปลาตุก กบและเปิดเทศ ไ่วริโคกในครัวเรือน

ทรัพยากรที่สำคัญอีกลักษณะหนึ่งคือ ทรัพยากรบุคคล ซึ่งเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมของชุมชน ได้แก่ พระ เจ้า หมอพราหมณ์ ผู้อาวโล ผู้นำอย่างเป็นทางการ ได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านบุคคลเหล่านี้มีภูมิปัญญาที่จะถ่ายทอดจารีตประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ และเป็นผู้อำนาจในการจัดระเบียบชุมชน และจัดสรรทรัพยากรร่วมกัน ชุมชนบ้านแสงภาได้ให้ความสำคัญกับทรัพยากรบุคคลเหล่านี้ โดยเฉพาะกลุ่มผู้อาวโล มีหน้าที่เป็นผู้นำด้านศาสนา พิธีกรรมของชุมชน และสืบทอดประเพณีการณ และความคิดของชุมชนจากคนรุ่นเก่าสู่คนรุ่นใหม่

ผู้นำทางวัฒนธรรมและผู้นำชุมชนอีสาน ได้แก่ พระ ผู้อาวโล เจ้า กวน หมอพราหมณ์ ชุมชนมักมีส่วนร่วมในการกำหนดเกณฑ์ทางศีลธรรม เกี่ยวกับคุณสมบัติและบทบาทหน้าที่ เช่น มีความรอบรู้ มีภูมิปัญญาในเรื่องชีวิตและธรรมชาติแวดล้อม การประกอบพิธีกรรม ฯลฯ

พระและผู้อาวโล มีสถานภาพเป็นหลักทางศาสนาและจารีตที่สืบทอดมาพระคือ ผู้สืบทอดอุดมการณ์ความเชื่อทางศาสนา เป็นผู้นำทางศีลธรรมที่ชุมชนศรัทธา ส่วนผู้อาวโล คือ ผู้มีประสบการณ์ สิ่งสมมุติปัญญาและวัฒนธรรมของชุมชน บทบาทในการถ่ายทอดวัฒนธรรม เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้พระและผู้อาวโล เป็น

สัญลักษณ์ของชุมชน ฮีต คอง ซึ่งเป็นวิถีปฏิบัติของชุมชนอีสาน ใช้ในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับคน เช่น ฮีตไพร่คองนาย ฮีตปู่คองย่า ฮีตวัดคองสงฆ์ ฮีตบ้านคองเมือง คนอีสานสืบทอดต่อกันมาด้วยวาจา และปรากฏในวรรณกรรมลายลักษณ์ ตลอดจนสื่อพื้นบ้าน เช่น หมอลำ ต่างก็กล่าวถึงพระและผู้อาวุโส

พระ เป็น แก่นเมือง

ปราชญ์หรือผู้มีประสบการณ์ เป็น ตา เมือง

นั่นคือ สารสำคัญของชุมชนที่ทุกคนสัมผัส รับรู้และสืบทอดกิจกรรมและสาระทางศาสนา จาริตประเพณี เพื่อประโยชน์ในการดำเนินชีวิต

พระและผู้อาวุโส จึงเป็นบุคคลสาธารณะที่ทุกคนในชุมชนมีหน้าที่เคารพ เชื้อฟัง มีสิทธิเข้าถึงเพื่อเรียนรู้ สืบทอดจาริต ประเพณี “ให้นั่งใกล้ผู้เฒ่า เขียนฮู้ ฮีตคอง” เพื่อประโยชน์ต่อตนเองและส่งผลต่อความสงบสุขในชุมชนด้วยเช่นกัน

ความเลื่อมใสในพุทธศาสนา ซึ่งพระสงฆ์เป็นผู้ถ่ายทอดอบรมหลักธรรมในการเทศน์สั่งสอน และแนวการปฏิบัติตนของกลุ่มผู้อาวุโสที่ใกล้ชิดวัดและ พระสงฆ์ ได้กลายเป็นแบบแผนในการประพฤติ ปฏิบัติ ปรากฏอยู่ในข้อกำหนดจาริตประเพณี ฮีต สิบสองคองสิบสี่ เน้นการปฏิบัติตนอ่อนน้อม ทำบุญ ทำทาน

เจ้า กวน หมอพราหมณ์ ต่างก็เป็นผู้มีบทบาทเป็นตัวแทนชุมชนติดต่อสื่อสารกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น เจ้า ติดต่อผีปู่ตาและทำพิธีกรรมเกี่ยวกับผีปู่ตา กวนติดต่อกับสิ่งเหนือธรรมชาติในการบวงสรวง เสดาะเคราะห์ หมอพราหมณ์ เป็นสื่อกลางในการทำพิธีบายศรีสู่ขวัญในโอกาสต่าง ๆ เช่น สู่ขวัญเล่าข่าว สู่ขวัญบ่าว-สาว ทั้งเจ้า กวน หมอพราหมณ์จึงเป็นเสมือนสัญลักษณ์แทนสถาบันอันศักดิ์สิทธิ์ บุคคลที่จะทำหน้าที่ดังกล่าวต้องมีความประพฤติดี เป็นที่ยอมรับของชุมชน การเลือกและสืบทอดอาจมีวิธีการที่แตกต่างกันไป เช่น สืบทอดตามตระกูลหรือผู้อาวุโสเป็นผู้เลือก

หน้าที่ของเจ้า กวน และพราหมณ์ ต่างก็เป็นหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมอันส่งผลถึงสภาพจิตใจและการปฏิบัติตามแนวจาริตที่กำหนดไว้เป็นพันธะร่วมกัน นับเป็นบุคคลสาธารณะที่เป็นศูนย์รวมของชุมชน ทุกคนมีสิทธิเข้าถึงในการร่วมพิธีกรรม รับฟังคำแนะนำ และมีหน้าที่ปฏิบัติตามแนวทางของชุมชน แม้ในปัจจุบันก็ยังมีความภาคภูมิใจร่วมกัน

ผู้นำที่ปรากฏในวรรณกรรม นิทาน ตำนาน ต่างก็ต้องมีคุณธรรม เป็น “บาบุญกว้าง” “หน่อธรรม” และผู้นำในชุมชนอีสานปัจจุบันก็ต้องมีคุณสมบัติทางศีล

ธรรม และเป็น ผู้นำในการปฏิบัติ ประสานความคิดบนพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่น และภูมิปัญญาสากลได้ ชุมชนจึงจะมีพลังและศักยภาพในการแก้ปัญหา

2. **อัตลักษณ์ของชุมชน** เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่ง ช่วยสร้างความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียว มีความเชื่อเพื่อเกื้อกูล เป็นสังคมที่มีน้ำใจต่อกัน มีความห่วงใยทุกข์สุขของกันและกัน อัตลักษณ์หรือความเป็นตัวตนของกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาวที่สื่อผ่านภาษาพูด ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ ความเชื่อในพุทธศาสนา การสืบทอดประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ตามฮีต-คอง คำสอน ขะลำ ล้วนมีบทบาทควบคุมวิถีชีวิตของคน และชุมชน ให้ดำเนินไปอย่างเหมาะสม

อัตลักษณ์หรือความเป็นตัวตนของชุมชนอีสาน จากกรณีศึกษาทั้ง 3 กรณีพบว่า ภาษาถิ่น เป็นลักษณะเฉพาะที่ชาวบ้านทุกชุมชนใช้สื่อสารกันในชีวิตประจำวัน ภาษาเป็นเครื่องมือสำคัญในการสื่อความคิด ความเชื่อ ผ่านการพูดคุย ประกอบประเพณี พิธีกรรมและกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน ภาษาถิ่นอีสานเป็นสื่อแสดงจิตสำนึกในชาติพันธุ์ไทย-ลาว ของชุมชนทั้งบ้านแสงภา น้ำสวยห้วยปลาตุก และจำฝักหนาม ส่วนความเป็นตัวตนในวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชนจะมีลักษณะต่างกัน

ชุมชนดั้งเดิมที่ก่อตั้งชุมชนมานานถึง 400 ปี เช่นชุมชนแสงภา มีความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติสูง ระบบครอบครัวในยุคปัจจุบัน มีลักษณะครอบครัวเดี่ยว แต่ก็ยังดำรงชีวิตอยู่ในแบบแผนจารีตฮีตคองและ ฮีตคองธาตุดินแทน มีการทำบุญตามประเพณีอย่างต่อเนื่อง แม้ในปัจจุบันชุมชนมีระบบสาธารณูปโภคที่ดี ติดต่อกับชุมชนอื่น ๆ ได้อย่างสะดวกก็ยังมีการทำบุญคุณลาน บายศรีสู่ขวัญข้าว บุญข้าวจี บุญข้าวเปลือก บุญพระเวส บุญสงกรานต์ บุญข้าวประดับดิน และมีลักษณะเฉพาะคือ ไม่มีบุญเลี้ยงบ้านหรือบุญเลี้ยงผี แต่จะถือครองธาตุในการปกป้องรักษาตน มีงานบุญพระธาตุดินแทนในเดือนสิบสอง เพื่อพึ่งพิงศรัทธา ปฏิบัติธรรมและแก้บนประจำปี จุดประสงค์เพื่อให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุขแก่ผู้คน สัตว์และชุมชน การถือฮีตคองธาตุดินแทนอย่างเคร่งครัดจนถึงปัจจุบัน ได้แก่ ไม่ฆ่าสัตว์ (แม้แต่หมู) ไม่เข้าป่าหรือทำงานในเรือกลวง ไ้รนา ในวันข้างขึ้นข้างแรม 7, 8, 14, 15 ค่ำ ต้องทำบุญธาตุดินแทน และบุญหิน 4 ก้อน บุญสงกรานต์ ความคิดความเชื่อที่ผูกพันกับระบบศีลธรรมทางพุทธศาสนาได้ผสมผสานกับความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ คือ

ความเชื่อเรื่องผี จึงมีพิธีทำบุญหิน 4 ก้อนเป็นประจำทุก 3 ปี ครั้งหลังสุดคือเมื่อวันที่ 23-24 มีนาคม 2543

การปฏิบัติตามแบบแผนประเพณีดังกล่าวมีผู้อาวุโสเป็นกลุ่มผู้นำกำกับดูแล มีสถาบันทางความเชื่อที่คล้ายคลึงกับชุมชนอื่นคือวัด เป็นศูนย์กลางการปฏิบัติกิจต่าง ๆ ของชุมชน แต่ที่มีลักษณะเฉพาะคือ มีพระธาตุดินแทน เป็นพระธาตุซึ่งเกิดจากการนำดินมาทับถมกัน มีอายุประมาณ 200 ปี ชาวบ้านมีส่วนร่วมการสร้างขึ้นเพื่อเป็นส่วนร่วมจิตใจ แทนความเชื่อเรื่องผีในปัจจุบัน ทุก ๆ ปีในเดือน 12 ก็จะมีการทำบุญธาตุดินแทน

ลักษณะเฉพาะของชุมชนแสงภาเป็นตัวตนของชุมชนที่ชัดเจน ความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนจึงเป็นศักยภาพภายใน สามารถดำรงอัตลักษณ์มาอย่างต่อเนื่องในสภาพการณ์ปัจจุบันชุมชน และผู้นำชุมชน มีวิถีการผลิตที่พึ่งพาตลาดมากขึ้น เช่น ปลูกพืช ส่งบุตรหลานไปเรียนในจังหวัดเลย และต่างจังหวัดมีการประสานเครือข่ายชุมชน ในเรื่องการดูแลรักษาป่า มีหน่วยงานของรัฐเข้ามาส่งเสริม สนับสนุนการเกษตร การสาธารณสุข การเงิน การตลาด ชุมชนก็ยังยึดหลักศีลธรรม และให้คุณค่าของคนในการดำรงอยู่ร่วมกันมากกว่าผลประโยชน์ มีการรวมกลุ่มและช่วยกันอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ อนุรักษ์ดูแลทรัพยากรน้ำผ่านระบบเหมืองฝาย และให้ความสำคัญกับกลุ่มเยาวชน โดยเยาวชนมีหน้าที่ร่วมกิจกรรมพัฒนาหมู่บ้าน เช่น ปัจจุบันกิจกรรมเลี้ยงวัวเป็นของกลุ่มเยาวชน ที่ชุมชนและองค์กรของรัฐส่งเสริม การร่วมพิธีทำบุญหิน 4 ก้อน เยาวชนก็เข้าร่วมด้วยจิตสำนึกรับรู้พร้อมที่จะสืบทอด

ชุมชนที่มีลักษณะการอพยพโยกย้าย เช่น ชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุก เป็นชุมชนที่สมาชิกประกอบด้วยชาวบ้านที่ไม่มีที่ดินทำกินและผู้ร่วมพัฒนาชาติไทยการก่อตั้งชุมชนแตกต่างจากชุมชนอื่นเพราะตั้งขึ้นตามโครงการพัฒนาเพื่อความมั่นคง ในช่วงปี พ.ศ. 2523 - 2526 หน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้อง เช่น ป่าไม้ ที่ดิน เกษตร หน่วยงานการศึกษา การสาธารณสุข ระดมกำลังเพื่อฟื้นฟูสร้างความอุดมสมบูรณ์ด้านทรัพยากร และให้ความรู้ความเข้าใจแก่ชุมชน ระบบความสัมพันธ์ในชุมชน แม้จะมีระบบเครือญาติก็ไม่ผูกพันมากนัก แต่ก็มีวิถีชีวิตที่ปฏิบัติตามจารีตฮักคองอยู่หลายประการ คือ มีสถาบันความเชื่อได้แก่ วัดป่าห้วยปลาตุกเป็นศูนย์รวมจิตใจ และการจัดกิจกรรมตามประเพณีที่เกิดจากความร่วมมือร่วมใจในการอนุรักษ์ป่าร่วมกัน มีดอนปู่ตาซึ่งเป็นโรงเรียนอยู่กลางหมู่บ้านเพื่อประกอบพิธีเลี้ยงบ้าน มีจำบ้าน

ทำหน้าที่เชื่อมโยงความเชื่อมาสู่การปฏิบัติเพื่อความเป็นศิริมงคลแก่บุคคลและชุมชน ช่วยรักษาอาการเจ็บป่วยควบคู่ไปกับการใช้ยาสมุนไพร และการรักษาแผนปัจจุบัน เพราะสภาพการคมนาคมไม่สะดวก ไม่มีอาชีพที่มั่นคง ที่ทำกินก็ประสบปัญหาดินเสื่อมสภาพ ชุมชนจึงให้ความสำคัญกับแหล่งน้ำสาธารณะ คืออ่างเก็บน้ำ การรับรู้คุณค่าและความสำคัญของน้ำต่อการดำรงชีพของชุมชนก็คือ การทำบุญสืบเชื้อนในเดือน 3 แทนบุญพระเวส ลักษณะเฉพาะในการแก้ไขปัญหาคือการดำรงดำรงชีวิตคือชาวบ้านร่วมประชุมปรึกษาหารือ ประสานกับหน่วยงานของรัฐ เช่นเลี้ยงกบ เลี้ยงเป็ดเทศ แต่ก็แก้ไขได้ระดับหนึ่ง ทางเลือกที่ชุมชนใช้คือการให้คนหนุ่มสาวและหัวหน้าครอบครัวไปทำงานที่กรุงเทพและระยอง ในชุมชนจึงมีผู้อาวุโสดูแลบุตรหลานแทนพ่อแม่

ชุมชนอพยพโยกย้ายที่ประกอบด้วยกลุ่มคนจากหลายจังหวัดในภาคอีสานมาตั้งถิ่นฐานในชุมชนชาผักหนามตามวิธีการเลือกที่ตั้งถิ่นฐานของชาวอีสานคือ มีความสมบูรณ์ของป่าและน้ำ มีปัจจัยที่จะดำรงชีวิตได้ชั่วลูกหลาน แต่ประสบปัญหาที่ดินทำกินในเขตป่าอนุรักษ์ ประสบการณ์การต่อสู้เพื่อสิทธิในที่ดินทำกิน จนได้รับการยอมรับจากทางราชการ แสดงความเป็นตัวตนอย่างชัดเจนแตกต่างจากชุมชนอื่นๆ คือชุมชนมีความมุ่งมั่นแสดงความเป็นเอกภาพทางความคิดในการพิสูจน์ว่า ชุมชนสามารถอยู่ได้โดยไม่บุกรุกทำลายป่า และพึ่งพาตนเองด้วยการปรับระบบการผลิตสร้างกฎระเบียบและแนวทางปฏิบัติในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ สร้างความสัมพันธ์กับองค์กรเอกชนและหน่วยงานของรัฐ ความเป็นตัวตนในลักษณะเฉพาะเช่นนี้ ชุมชนเปิดโอกาสให้สมาชิกมีส่วนร่วม มีการคัดเลือกผู้นำที่เข้มแข็งและมีความเหมาะสมหลายลักษณะและที่สำคัญคือ มีเป้าหมายในการดำรงชีวิตชุมชนอยู่ร่วมกัน

แม้จะประสบปัญหามากมาย ชุมชนก็มีความเข้มแข็งร่วมกันแก้ไขปัญหามาตั้งแต่ตั้งถิ่นฐานไปขายแรงงาน ลูกหลานของชุมชนที่เคยไปทำงานที่กรุงเทพส่วนหนึ่งได้กลับคืนชุมชนเพื่อทำการเกษตรแบบผสมผสาน

การตั้งถิ่นฐาน ความเชื่อเพื่อเผ่าเผ่า แบ่งปันประโยชน์ใช้สอยและเห็นคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนชาผักหนาม ตลอดจนการเลือกผู้นำที่มีทั้งคุณธรรมและภูมิปัญญา สะท้อนให้เห็นจิตสำนึกร่วมในการรักษาความเป็นชุมชนได้อย่างชัดเจน

3. อุดมการณ์สิทธิชุมชน

อุดมการณ์เป็นคุณลักษณะของการให้คุณค่าและความสำนึกเกิดจากประสบการณ์ความเป็นจริงในโลก อุดมการณ์จึงทำหน้าที่สืบทอดความเป็นจริงนั้นด้วย

ชุมชนอีสานมีการดำเนินชีวิตที่ผูกพันกับธรรมชาติ ความคิดความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติจึงสะท้อนผ่านคำพูด ประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ มากมาย

... บ้านข้าผักหนามมีไผ่เยอะ เอาหน่อไม้มากินก็เอาเฉพาะพอกิน เอาหน่อที่แทงพื้นดินขึ้นมา ไม่ขุดลงในดินลึก... จักตอกก็เอาลำพอเหมาะ เลือกเอาแค่นี้ได้เท่านั้น ... ทำขายก็เหมือนไม่รักษา ฉะนั้นก็ไม่ต้องขาย

... น้ำขั้ตามไรนา ใช้ร่วมกัน...

... ปัจจุบัน ทุกคนมีบ่อปลาหมด อยู่ที่ไหนทุกวันนี้ปลาเยอะแยะ คนอื่นจะไปไล่เบ็ดได้ ไม่ห้ามกัน หากินนาใครก็ได้ ไม่ห้าม ผักธรรมชาติ เจ้าของไม่หวง เช่น ผักแฉง ผักหนาม ผักหนามใบบัวบก...

... มีงานศพจะไปช่วยกันดี บ่บอกกะไป งานบุญบ่บอกกะมา ส่งกินส่งอยากดี...

... ไปวัดนี้ไปแต่ผู้เคยไป แต่ว่าใส่บาตรดีจัง... บ้านพวกฉันได้ข้าว เหลือเป็นกะตา บ่มีข้าวกินบ่ข้าวกินชาวบ้านไปวัดโลด เพิ่นก็ให้ชาวบ้านแบ่งกันกิน...

... หลังจากสร้างพระธาตุ พระธาตุองค์คั่นนั้นเป็นผู้พาชาวบ้านขึ้นมาทำบุญตรึงนี้ (หิน 4 ก้อน) เชื่อว่าเป็นการขอบคุณเจ้าป่าเจ้าเขา ดันน้ำลำธาร ภูเขาใหญ่ เอ็นว่า เจ้าภูหลวงปวงภูใหญ่ กะถือปฏิบัติมา...

... ตัดไม้มีพิธี เช่นล้มลงทิศใด พันทิศบ่ น้ำพุออกเอ็นไม้พันพิษ ห้ามปลูกเอือน (ไม้อมน้ำ) มอดเจาะมันบ่ดี ไม้แยงเงาริมฝั่งน้ำ ไม้เครือคลุมห้าม จะบ่มีความสุข...

ความคิดดังกล่าวแสดงสิทธิการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ที่ให้โอกาสทุกคนได้ใช้ประโยชน์เก็บผักหาปลา หาของป่า ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ การทำบุญเมื่อมีอาหารเหลือเฟือ ก็มีการแบ่งปันแจกจ่ายเพราะอาหารเหล่านั้นกลายเป็นสมบัติส่วนรวมที่คนขัดสน คนมั่งมี ก็มีสิทธิได้รับการแบ่งปัน พื้นที่สาธารณะจึงมิได้หมายความว่าเฉพาะป่าชุมชน แต่ยัง หมายถึงสิทธิที่จะใช้ทรัพยากรของส่วนรวม (ธรรมชาติ) บนพื้นที่ครอบครองของบุคคลได้ด้วย

ส่วนความคิดความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติที่ปรากฏใน ประเพณีบุญเลี้ยงบ้าน พิธีทำบุญหิน 4 ก้อน ปาดอนปู้ตา การทำบุญสิ้นเชื่อน พิธี เบิกป่า หรือการละเว้นไม่ฆ่าสัตว์ ไม่เข้าป่าในวันพระ การบูชาธาตุดินแทน สะท้อน อุดมการณ์อำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติในการควบคุมความสัมพันธ์ ของคนกับธรรมชาติ ให้เป็นไปอย่างเหมาะสม สอดคล้องกับหลักการสิทธิชุมชน ที่ เน้นให้ทุกคนมีความเสมอภาคและเป็นธรรมในการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ และ การมีส่วนร่วมรับรู้ ดูแลรักษา

ที่ควรกล่าวถึงอีกลักษณะหนึ่งก็คือสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่พบในชุมชนได้แก่ หลักบ้านและศาลปู่ตา ในชุมชนข้าฝักหนาม ศาลปู่ตากกลางหมู่บ้านและหอโง่บน สิ้นเชื่อนบ้านห้วยปลาตุก หิน 4 ก้อนและพระธาตุดินแทน บ้านแสงภา เป็น สัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับการตั้งชุมชน เพื่อเป็นศูนย์รวมจิตใจของชุมชน ให้สำนึก ร่วมกันในความเป็นชุมชน ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์เหล่านี้ ต่างก็มี เป้าหมายเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวมทั้งสิ้น

ส่วนชุมชนข้าฝักหนามก็มีการดำเนินชีวิต เช่นความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ร่วมแบ่ง ปันประโยชน์ใช้สอยในพื้นที่สาธารณะและความสัมพันธ์แบบเครือญาติคล้ายคลึงชุม ชนอื่น ๆ มีอุดมการณ์ที่มุ่งประโยชน์สุขแก่ส่วนรวมและความเป็นชุมชนเช่นเดียวกัน แต่สภาพปัญหาที่เกิดขึ้น และเปลี่ยนแปลงมาจนถึงปัจจุบัน ชุมชนจึงยืนยันหลักการ คนอยู่กับป่า และใช้ศักยภาพของชุมชนเพื่อพิสูจน์และยืนยันการจัดการ ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน

4. อำนาจในการจัดการของชุมชน ระบบอำนาจในการจัดการของชุมชน เกิดขึ้นเพื่อจัดระเบียบความสัมพันธ์ของชุมชน ทั้งในด้านความสัมพันธ์ระหว่างคนกับ คน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

ชุมชนแสงภา เป็นชุมชนที่ก่อตั้งขึ้นมานาน โครงสร้างอำนาจภายในชุมชน มี กลุ่มผู้นำที่เป็นทางการจัดการทรัพยากร โดยมีชุมชนเป็นฐานรองรับ ผู้นำไม่มีอำนาจ ตัดสินใจโดยพลการ ต้องถามความเห็นชอบจากที่ประชุมหมู่บ้านก่อน กลุ่มอำนาจมี ความสัมพันธ์ทางสังคม จะมีกิจกรรมเฉพาะ เช่น กลุ่มเหมืองฝายจัดการเรื่องน้ำ กลุ่ม อนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธาร ดูแลรักษาป่าร่วมกับชุมชนส่วนกลุ่มผู้อาวุโส จัดงานบุญ ประเพณี เมื่อมีโครงการป่าชุมชน ชาวบ้านก็ให้ความร่วมมืออย่างดี

ชุมชนข้าผักหนาม มีการใช้อำนาจของชุมชนบริหารจัดการทรัพยากร ผ่านกลุ่มผู้นำชุมชน และอุดมการณ์ร่วมของชุมชนที่มุ่งแสดงศักดิ์ศรี และศักยภาพในการพึ่งพา และควบคุมดูแลตนเอง สร้างกฎระเบียบและแนวปฏิบัติต่างๆขึ้นใช้อย่างได้ผล

ขั้นตอนการใช้อำนาจของชุมชนข้าผักหนามคือ การจัดสรรพื้นที่ดินทำกิน และพื้นที่สาธารณะในชุมชน โดยยึดความเท่าเทียมกัน เมื่อจัดสรรพื้นที่แล้ว จึงเข้าสู่กระบวนการผลิตตามข้อตกลงกับรัฐบาล คือปลูกไม้ผลให้ได้ 20 % ของพื้นที่ โดยเริ่มต้นทำวนเกษตรในปี พ.ศ. 2527 ซึ่งที่ชาวบ้านมีหนี้สินและขาดความรู้ จัดตั้งคณะกรรมการกลุ่มเกษตรทางเลือกส่งครอบครัวที่สนใจไปอบรมแลกเปลี่ยนความรู้ ฐานตามสถานที่ต่าง ๆ การจัดการที่เป็นรูปธรรมทำให้ได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานของรัฐ สนับสนุนพันธุ์ไม้ผล ชุดบ่อชลประทานและได้รับพันธุ์ปลา พันธุ์ไก่ ระยะเวลาที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน ชาวบ้านจึงมีความภาคภูมิใจ และมีความเห็นว่เกษตรคือเอกสารสิทธิ์ที่มั่นคง

นอกจากจัดการด้านการจัดสรรพื้นที่และทำวนเกษตรแล้ว องค์กรชุมชนได้จัดการทรัพยากรป่าไม้และน้ำ สร้างกฎระเบียบของชุมชนขึ้นใช้ แต่ก็มีอุปสรรคเช่นชาวบ้านหมู่บ้านใกล้เคียงประมาณ 21 หมู่บ้าน ยังไม่เข้าใจกฎระเบียบ ยังไม่มีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรของชุมชน จึงมีการทบทวนบทเรียน ปรับปรุงแผนงานสร้างความร่วมมือในการปลูกป่าชุมชน ดูแลทรัพยากร โดยรับแรงหนุนเสริมจากองค์กรพัฒนาเอกชน และหน่วยงานของรัฐถึง 10 หน่วยงาน ชาวบ้านข้าผักหนามจึงจัดทำแผนของชุมชน โครงสร้างการทำงานของคณะกรรมการหมู่บ้าน มีการทำงานเป็นกลุ่มเพื่อรู้เท่าทันข้อมูล ทบทวนสรุปบทเรียน ในกระบวนการผลิต การตลาด การบริโภค ของชุมชนอยู่เสมอ จากการจัดทำแผนการจัดการทรัพยากรในปี พ.ศ. 2538 และการทบทวนแผนการจัดการแผนในปี พ.ศ. 2541 ชุมชนข้าผักหนามเห็นว่า มีความจำเป็นในการพัฒนาสร้างฐานอาชีพ เศรษฐกิจชุมชนให้เข้มแข็งและประสานงานกับองค์กรภายนอกต่าง ๆ ควบคู่ไปกับการเรียกร้องสิทธิชอบธรรมในที่ดินทำกินและอยู่อาศัย

จิตสำนึกร่วมของชุมชน ซึ่งอาจมีความเข้มข้นในการสืบทอดอัตลักษณ์ หรือ การมุ่งประกาศตัวตนในการบริหารจัดการทรัพยากร จึงเป็นประเด็นที่ควรให้ความสนใจ นำไปเป็นประโยชน์ในการพัฒนาสิทธิชุมชนต่อไป

5. ภูมิปัญญาและการสืบทอดอุดมการณ์ จารีตประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ ฮีตคอง คำสอน และบทเรียนจากการต่อสู้ที่ชุมชนใช้อำนาจเหนือธรรมชาติและอำนาจของชุมชนบริหารจัดการ เป็นเครื่องมือสำคัญในการส่งผ่านความหมายอันเป็นสาระสำคัญ คือ อุดมการณ์รักษารัฐธรรมนูญ ให้คงความสมบูรณ์อย่างยั่งยืน และเป็นหลักประกันความมั่นคงของชุมชน ทั้งในด้านปัจจัยการดำรงชีวิต และด้านจิตสำนึกของบุคคล ที่มุ่งให้ความสำคัญกับศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ความเชื่อ เพื่อเกื้อกูล อ่อนน้อมต่อคนและสิ่งแวดล้อม

ภูมิปัญญาของชุมชนและท้องถิ่น เป็นความรู้ที่พัฒนาขึ้นในบริบททางกายภาพและวัฒนธรรมของคนกับระบบนิเวศชุดหนึ่ง และอยู่บนหลักการพื้นฐานที่ว่า ความรู้ได้เป็นสมบัติของใครคนใดคนหนึ่งโดยเฉพาะ แต่เป็นของชุมชน (ยศ สันตสมบัติ 2542 : 48) ที่พัฒนาสืบทอดกันมาตามสัมพันธภาพระหว่างชุมชนกับธรรมชาติ เช่น ความรู้ในเรื่องการรักษาพยาบาล การคัดเลือกหมอยาสมุนไพรหรือผู้นำทางวัฒนธรรม สัมพันธภาพของคนชุมชนและระบบนิเวศ จึงสะท้อนผ่านนิทาน ตำนาน จารีต ฮีตคอง ฌญา ประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงเป็นระบบเหตุผล ที่ผ่านการตรวจสอบและพิสูจน์ในชีวิตจริงมาช้านาน

5.1 องค์ความรู้ที่แสดงภูมิปัญญาของชุมชนในเรื่องอาหารและยา ปรากฏในชุมชนทั้ง 3 กรณี เช่นการใช้ยาสมุนไพรหลากหลายชนิด ได้แก่ ม้า กระเทียม ใบฝรั่ง รากกาย ตันสะคร่านเส้นทองตั้ง ทองฮืด ชุมชนชาวม้งหามมีโครงการจัดสรรที่ดิน ทำแปลงสาธิตสมุนไพร เพื่อขยายพันธุ์ไม้ใช้สอยในชุมชน และเป็นแหล่งศึกษาหาความรู้ของเยาวชน ชุมชนห้วยปลาตุก และแสงภาต่างก็มีหมอยาสมุนไพร ใช้สมุนไพรรักษาโรคแก่สมาชิกในชุมชน การสืบทอดความรู้เรื่องนี้ในระดับชุมชนยังไม่ชัดเจนนัก แต่มีการเรียนรู้สืบทอดในระดับครอบครัว

ความรู้เรื่องอาหารจะมีความคล้ายคลึงกันคือ ชุมชนผูกพันกับป่า มีการหาอาหารจากป่าเช่น เก็บเห็ด หาหน่อไม้ เก็บผักต่าง ๆ ตามฤดูกาลหรือใช้ไม้ทั้งจากป่า ธรรมชาติและป่าดอนปู่ตามาซ่อมแซมบ้านเรือน ทำพื้น เป็นต้น ที่มีลักษณะแตกต่างจากชุมชนอื่นคือ ชุมชนแสงภาซึ่งเป็นชุมชนบนที่สูง ขาดแคลนน้ำปลาบริโภค

จึงนิยมนำผักสะทอนซึ่งมีอยู่ในป่ามาต้มเพื่อใช้กินแทนน้ำปลา สืบทอดวิธีการทำน้ำผักสะทอนมาจนถึงปัจจุบัน โดยเฉลี่ยจะต้มไว้ครอบครัวละ 29 ขวด เก็บไว้บริโภคได้ตลอดทั้งปี ปัจจุบันนิยมใช้ปรุงรสส้มตำ และน้ำพริกแทนน้ำปลาร้า

5.2 ภูมิปัญญาที่ปรากฏในรูปความเชื่อ และพิธีกรรม จาริตประเพณี ปรากฏการณ์เรียนรู้สืบทอดแตกต่างกันตามลักษณะชุมชน ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น ผีป่า ผีน้ำ ผีบรรพบุรุษ และความเชื่อเรื่องขวัญ พบในทุกชุมชนแต่ก็ผสมผสานกับความเชื่อ ทางพุทธศาสนา ทำให้เกิดการทำบุญสืบเชื่อน ทำบุญเลี้ยงบ้าน และการทำพิธีเบิกป่า บอกเจ้าป่าเจ้าเขาก่อนตัดไม้หรือหาของป่า สถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปในปัจจุบัน การสืบทอดความเชื่อดังกล่าวได้ปรับเปลี่ยนผลิตซ้ำในรูปแบบใหม่ เช่น ชุมชนข้าผักหนามประกาศความเป็นชุมชนเป็นกฎระเบียบของหมู่บ้านไว้บริเวณหลักบ้าน และทำบุญเลี้ยงบ้านพร้อมการเฉลิมฉลอง 36 ปี แห่งการรอคอยการเป็นหมู่บ้านที่ถูกต้องตามกฎหมาย

ความเชื่อเรื่องขวัญ พบการสู่ขวัญข้าวในบุญคูณลานบ้านแสงภา การสู่ขวัญหนุ่ม-สาว สู่ขวัญแขกผู้มาเยือนในชุมชนต่าง ๆ

ส่วนจาริต ฮีตคอง และงานบุญประเพณีที่สืบทอดชัดเจนคือ ชุมชนดั้งเดิมบ้านแสงภา รักษาครองธาตุดินแทนและทำบุญธาตุดินแทน ทำบุญหิน 4 ก้อน ตลอดงานงานบุญประเพณีในรอบปี สมาชิกของชุมชนมีส่วนร่วมด้วยหน่วยงานราชการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

ประเพณีพิธีกรรม ในชุมชนอีสานที่ยังมีความสำคัญ และยังปฏิบัติสืบต่อมาจนถึงปัจจุบันคือ พิธีเลี้ยงบ้าน บุญบั้งไฟ และพิธีบายศรีสู่ขวัญ ในชุมชนอีสานดั้งเดิมที่มีอายุร่วม 400 ปี หรือชุมชนอพยพโยกย้าย ตั้งถิ่นฐานใหม่ ต่างก็สืบทอดประเพณีดังกล่าวไว้ด้วยจิตสำนึก ขวัญและกำลังใจร่วมของชุมชนว่า ตนยังมีบรรพชนคอยปกป้องคุ้มครอง

พิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นความเชื่อเรื่องขวัญว่าเป็นสาระสำคัญของชีวิตและวิญญาณ เชื่อว่าสภาพจิตจะสมบูรณ์เมื่อขวัญอยู่กับตัว สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตต่างก็มีขวัญ จึงต้องมีการสู่ขวัญคน ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต เช่น เด็กเกิดใหม่ นาค บ่าว - สาว คนเจ็บป่วย และสู่ขวัญพืชพันธุ์ สัตว์ และสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับคน เช่น สู่ขวัญข้าว เล้าข้าว ควาย ม่อน (ตัวใหม่) เป็นระบบคุณค่าที่ผู้คนมีให้ต่อกันและกัน ตลอดทั้งสรรพสิ่งที่ผูกพัน

เมื่อขวัญเป็นสิ่งศูนย์รวมชีวิต แต่ไม่อาจสัมผัสได้ จึงเรียกขวัญเพื่อสร้างกำลังใจในการดำเนินชีวิต การใช้มือแตะตัวผู้ถูกเรียกขวัญต่อ ๆ กันไป เป็นสัญลักษณ์แห่งพลังใจของผู้คนในชุมชน แสดงความรับรู้ทุกข์สุขร่วมกัน โดยนัยนี้ความมั่นคงของชุมชนก็คือความเข้มแข็งมั่นคงของปัจเจกที่ส่งผลถึงครอบครัวและชุมชนในที่สุด

พิธีบายศรีสู่ขวัญที่ยังคงอยู่ในชุมชนอีสานในปัจจุบันได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบและขั้นตอนให้สะดวก เหมาะสมกับสภาพสังคม เช่นนำมาใช้ประโยชน์เพื่อการต้อนรับแขก การรับตำแหน่งใหม่ ฯลฯ แต่สาระของการสู่ขวัญยังคงเหมือนเดิม

บุญบั้งไฟ เป็นอีกพิธีกรรมหนึ่งที่สะท้อนความคิด ความเชื่อเรื่องผีแถน เป็นพิธีขอฝน โดยใช้บั้งไฟจุดขึ้นไปขอน้ำฝนจากแถนซึ่งเป็นผู้สร้างสรรพสิ่ง ในขณะที่เดียวกันก็ใช้วัดเป็นสถานที่จัดแข่งขัน เป็นการนำพุทธศาสนามาเชื่อมโยงสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องแถน นิยมทำในเดือนหก นับเป็นจารีตประเพณีเพียงเดือนเดียวที่ทุกคนร่วมสนุกสนานจนดึกดื่นระบอบอาวสุ อาจจับผู้อาวสุโยนลงบ่อโคลนตมได้ แม้ปัจจุบันก็ยังพบเห็นได้ทั่วไป เพราะเป็นประเพณีและพิธีกรรมที่สอดคล้องกับวิถีการผลิตของชุมชนเกษตรกรรม ที่ยังต้องอาศัยน้ำเป็นปัจจัยสำคัญ

การดำรงอยู่ของประเพณีและพิธีกรรมทั้งพิธีเลี้ยงผีปู่ตา บุญบั้งไฟ และพิธีบายศรีสู่ขวัญ หากมองบริบทเชิงสังคมและวัฒนธรรมอย่างเป็นองค์รวม มาจากเหตุผลสำคัญคือ

5.2.1 ประเพณีและพิธีกรรมเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดโดยแบบแผนทางวัฒนธรรม พิธีกรรมเป็นรหัสทางวัฒนธรรมและความหมายทางสังคม (Cultural Code and Social Message) สื่อสารความคิดของชุมชน ในด้านอุดมคติและความรู้สึก ประเพณีและพิธีกรรมทั้งสามลักษณะ สื่อความคิดความเชื่อในอำนาจของผีบรรพชน (ผีปู่ตา) ที่คุ้มครอง จัดระเบียบสังคม ให้ทุกคนเคารพยำเกรง ไม่ละเมิดกฎต่าง ๆ ทำให้การรวมกลุ่ม “ชุมชนเดียวกัน” ดำเนินต่อไปได้อย่างต่อเนื่อง ส่วนพิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นความเชื่อเรื่อง “ขวัญ” ที่ทำหน้าที่เพิ่มขวัญและกำลังใจแก่ทุกคนในช่วงต่าง ๆ ของชีวิต บุญบั้งไฟ สะท้อนความเชื่อทั้งเรื่องผี - พุทธศาสนาและลัทธิพรหมณ์ผสมผสานกันเป็นการเตรียมการก่อนฤดูทำนา สร้างความสามัคคีสนุกสนานร่วมกันก่อนการทำงานหนัก ความคิด ความเชื่อและความรู้สึกร่วมกัน ในแบบแผนชีวิตที่สืบทอดมา ได้แสดงความคิดของชุมชนอย่างชัดเจน

5.2.2 ประเพณีและพิธีกรรม ในกระบวนการเกิดขึ้น พัฒนาการและดำรงอยู่ ย่อมตอบสนองต่อความเชื่อ อุดมการณ์และค่านิยมของสังคมนั้น ๆ และขณะเดียวกันก็ต้องมีพลังทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองรองรับ

ในฐานะปรากฏการณ์ทางสังคม ประเพณีพิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ตา บุญบั้งไฟ และบายศรีสู่ขวัญ เป็นประเพณีพิธีกรรมที่เกิดขึ้นในวงกว้างและตรงกับช่วงเวลาเดียวกัน ชุมชนอีสานทั่วไปจะเลี้ยงผีปู่ตา ในช่วงเดือนหก บุญบั้งไฟในช่วงเดือนหกและบายศรีสู่ขวัญในช่วงสำคัญ ๆ ของชีวิตเช่นกันคือ แต่งงาน บวช ฯลฯ จึงเป็นปรากฏการณ์สำคัญของชุมชนอีสานที่ได้รับการรับรองจากชุมชนอีสานทั่วไปด้วยการปฏิบัติสืบต่อกันมา

ในแง่มุมทางประวัติศาสตร์และตำนาน บุญบั้งไฟมีเรื่องราวความเป็นมาที่ยาวนานอยู่ในตำนานหนองหาน ผาแดง – นางไอ่ – พญาคันคาก กล่าวถึงการทำบุญบั้งไฟ โดยการจุดบั้งไฟสื่อสารขอน้ำฝนจากแถน มีการแห่อวัยวะเพศชาย – หญิง (ลิงเต้าไม้ ปลัดขิก ฯลฯ) สนุกสนานกับการแต่งกายที่ผิดไปจากปกติ ร้องกาพย์เซิ้งบั้งไฟเพื่อขอฝน เชื่อว่าความอุดมสมบูรณ์จะเกิดขึ้น พิธีเลี้ยงผีปู่ตาและบายศรีสู่ขวัญก็ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมท้องถิ่นเกือบทุกเรื่อง เช่น ท้าวฮุ่ง – ท้าวเจือง, ขุนบรม, ท้าวกำกาดำ ฯลฯ ความแพร่หลายจึงมิใช่เพียงปรากฏการณ์ทางสังคมเท่านั้น หากแต่มีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ และตั้งอยู่บนฐานความเชื่อร่วมกัน

ในแง่มุมกระบวนการเปลี่ยนแปลง ในปัจจุบัน พิธีเลี้ยงผีปู่ตา พิธีบายศรีสู่ขวัญและบุญบั้งไฟยังเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมในชุมชนอีสานทั่วไป ชาวอีสานยังเลี้ยงผีปู่ตา และอาศัยพึ่งพิงเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจ ใครจะเดินทางไปไหนก็จะขอความคุ้มครองจาก “ปู่ตา” การสู่ขวัญ ยังนิยมปฏิบัติกันอย่างแพร่หลาย เช่นเดียวกับบุญบั้งไฟที่ปฏิบัติกันอยู่ทั่วไปและยังคงรูปแบบการเล่นสนุกสนาน การละเล่นที่เกี่ยวกับเรื่องเพศ การกระทำผิดไปจากปกติ เช่นจับคนแกลโยนลงโคลนตม ชายใส่เสื้อผ้าหญิง เป็นพิธีที่กลุ่มชนได้คลายความเครียดจากระเบียบสังคม ผู้ที่เกี่ยวข้องกับบุญบั้งไฟทั้งหมดเป็นชาย สะท้อนบทบาทชายเป็นผู้มีหน้าที่หลักเกี่ยวกับการขอฝนเพื่อทำนา หญิงเป็นผู้มีบทบาทอยู่เบื้องหลัง (สุริยา สมุทคุปต์ 2541)

การดำรงอยู่ของประเพณี พิธีกรรมในชุมชนอีสานแสดงให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชน ในด้านการมีส่วนร่วมประกอบประเพณีพิธีกรรม โดยองค์กรชุมชนบนพื้น

ฐานความคิด ความเชื่อร่วมกัน จึงเป็นพลังภายในชุมชน (สังคม) ที่มีผลต่อการดำรงอยู่ของสิทธิชุมชน

5.3 ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากร

ชุมชนอีสานมิได้ปรับตัวเข้ากับธรรมชาติแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่มีส่วนสร้างปริบทธรรมชาติแวดล้อม น้ำ ป่า ให้เป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) อีกด้วย เพราะได้ สัมผัสความรู้และภูมิปัญญาในการปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติมายาวนาน เช่นเดียวกับคนในภูมิภาคอื่น ๆ

เหมืองฝาย เป็นการจัดการทรัพยากรน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ในการผลิตระบบเกษตรกรรมบนที่สูง บริเวณเนินเขาสลับซับซ้อน เช่น จังหวัดเลย มีการจัดสรรน้ำให้เป็นธรรม โดยใช้ภูมิปัญญาและเทคนิคการก่อสร้างที่เหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศอาศัยวัสดุท้องถิ่น เช่น ไม้ไผ่ สร้างเป็นเหมืองฝายกั้นน้ำ สามารถระบายน้ำและรักษาสสมดุลธรรมชาติได้อย่างเหมาะสม ไม่ว่า ปริมาณน้ำจะมากขึ้นหรือลดลง

ระบบการจัดการเหมืองฝาย ใช้สิทธิร่วมกันของสมาชิกกลุ่มในการคิดระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่สอดคล้องกับชุมชนอีสานมิได้ปรับตัวเข้ากับธรรมชาติแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่มีส่วนสร้างปริบทธรรมชาติแวดล้อม น้ำ ป่า ให้เป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) อีกด้วย เพราะได้ สัมผัสความรู้และภูมิปัญญาในการปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติมายาวนาน เช่นเดียวกับคนในภูมิภาคอื่น ๆ

เหมืองฝาย เป็นการจัดการทรัพยากรน้ำเพื่อภูมิศาสตร์ป่า เขา ทำให้เกิดการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคนกับคนอย่างถาวร มีการแบ่งปันผลประโยชน์การใช้น้ำ ช่วยกันดูแลขุดลอกเหมืองฝายและ ซ่อมแซมอย่างสม่ำเสมอ เป็นสิ่งที่ส่งสมสืบทอดมานานหลายร้อยปี ประเพณีการลงแขกร่วมแรง ดูแลรักษาเหมืองฝายและป่าต้นน้ำ ยังสืบทอดมาถึงปัจจุบันสร้างความเสมอภาคภายใต้กฎระเบียบที่ชาวบ้านร่วมกันสร้างขึ้น แม้จะมีเหมืองฝายคอนกรีตเพิ่มขึ้นในปัจจุบัน แต่ชุมชนเห็นว่าคุณภาพเหมืองฝายดั้งเดิมมีมากกว่า และมีความยั่งยืน รักษาสภาพความชุ่มชื้นของผืนดินได้ดีเท่าเทียมกับการรักษาสัมพันธ์ภาพในชุมชน ชุมชนแสวงหาจึงสืบทอดภูมิปัญญานี้มาถึงปัจจุบัน

ข้า ข้าเป็นภาษาพื้นบ้านถิ่นอีสาน หมายถึง บริเวณที่มีน้ำซับหรือน้ำซึมตลอดปี เป็น พื้นที่ชุ่มน้ำอุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์และป่าไม้ เป็นแหล่งอาศัยของ

สัตว์น้ำ สัตว์ป่า ป่าและช้างจึงเอื้อประโยชน์แก่กันและกัน ทั้งยังเป็นพื้นที่ที่มีฐานทรัพยากรเหมาะสมกับการตั้งชุมชน

ป่าบุ่ง ป่าทาม ทาม หมายถึง ที่ลุ่มที่น้ำท่วมถึงในฤดูฝนราว 4-5 เดือน ส่วนในฤดูแล้งยังมีสภาพชื้นแฉะ พืชพันธุ์ที่เจริญงอกงามในบริเวณทามจึงเป็นพืชที่งอกงามในน้ำได้ ชาวอีสานเรียกว่า “ป่าทาม” บางส่วนของทามอาจมีหนองน้ำ สลับกับที่ดอน “บุ่ง” จึงเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำระหว่างหนอง บึง หรือแม่น้ำ (สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน 2542 :1595-1596) ป่าบุ่ง ป่าทาม เป็นระบบนิเวศที่สลับซับซ้อน เอื้อประโยชน์ต่อชุมชนทั้งในด้านป่าไม้ พืชและสัตว์ป่า มีความหลากหลายทางชีวภาพสูง เป็นที่ป้องกันน้ำท่วม เก็บน้ำฝนสู่ชั้นน้ำใต้ดิน เป็นที่เก็บกักธาตุอาหารแก่พืชและสัตว์ ฯลฯ

ข้า , ป่าบุ่ง , ป่าทาม ล้วนเป็นสภาพภูมิประเทศที่ชุมชนอีสานใช้สิทธิร่วมในการดำรงชีวิตเกี่ยวเนื่องกับทรัพยากรน้ำ และผลิตผลจากน้ำและป่า ตลอดจนพืชพันธุ์อาหาร ยารักษาโรค มีการอธิบายสิทธิชุมชนเกี่ยวกับป่าและน้ำผ่านความเชื่อเรื่องผี เช่น การทำพิธีเบิกป่า ขอความคุ้มครองจากผีที่ดูแลป่า มีข้อห้ามหรือชะล่ำเกี่ยวกับการตัดไม้ เช่น ห้ามตัดไม้ใกล้เจ้าปู่ ไม้ตายยืนหรือไม้ล้มเองห้ามนำมาใช้ มีการทำพิธีเลี้ยงผีฝ่าย ผีต้นน้ำ มีกฎระเบียบห้ามตัดไม้ต้นน้ำ การเก็บเห็ด หนองไม้หรือยาสมุนไพร ต้องเลือกเก็บเฉพาะที่จะใช้ประโยชน์ได้ และรักษาต้นพันธุ์ไว้ต่อไป ความเชื่อเรื่องการแยกครัวเรือน เช่น คู่บ่าว-สาวแต่งงานใหม่ ต้องอยู่กับครอบครัวเดิม 2-3 ปีก่อน เพื่อสะสมไม้ไว้สร้างบ้าน ต้องเลือกตัดและสะสมไม้ตามความจำเป็น

นอกจากระบบนิเวศที่ได้รับการจัดการดังกล่าวแล้วยังมีภูมิปัญญาที่เกิดจากการเรียนรู้สั่งสมประสบการณ์ เป็นความริเริ่มของชุมชนจนผ่านการยอมรับจากชุมชนอื่น ๆ คือการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนข้าผักหนามที่ใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิมในการใช้ทรัพยากรอย่างเสมอภาค และการผลิตแบบพึ่งพาตนเองแบ่งเขตพื้นที่การทำกิน และใช้สอยของชุมชนคล้ายคลึงการจัดพื้นที่ชุมชนอีสานในอดีต และรักษาทรัพยากรอย่างยั่งยืน โดยอาศัยการแสวงหาภูมิรู้และระบบการจัดการจากองค์กรเอกชน องค์กรรัฐและเครือข่ายชุมชนท้องถิ่น เพื่อพิสูจน์ความเข้มแข็งของชุมชนและเป็นตัวแทนแก่ชุมชนอื่น ๆ ต่อไป

สถาบันครอบครัว สถาบันศาสนา สถาบันความเชื่อ และกลุ่มทางสังคม และวัฒนธรรมในชุมชน ต่างก็มีบทบาทหน้าที่ในการสืบทอดอุดมการณ์ดังกล่าว ภาย

ได้เงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ การสืบทอด มิใช่เกิดขึ้นเฉพาะภายในชุมชนเท่านั้นแต่มีการขยายเครือข่ายของชุมชนท้องถิ่น ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน เช่น เครือข่ายเสี้ยว เครือข่ายระบบเครือญาติที่อยู่ต่างชุมชน เครือข่ายเกษตรกรรายย่อย เครือข่ายป่าชุมชน เป็นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ภูมิปัญญาในการดำรงชีวิต การจัดระเบียบชุมชน การจัดการทรัพยากร และการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรม

สภาพปัญหาสิทธิชุมชนอีสาน

นโยบายพัฒนาประเทศตามแนวทางการสร้างความทันสมัย เพื่อพัฒนาไปสู่สังคมเมืองอุตสาหกรรม ที่มั่งคั่งและเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยี ได้เริ่มเข้าสู่สังคมอีสานตั้งแต่สมัยรัชการที่ 5 แห่งราชวงศ์จักรี ภายหลังการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน และปรากฏชัดเจนขึ้น เมื่อมีการจัดทำแผนพัฒนาเฉพาะภูมิภาคอีสาน ในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ โดยเล็งเห็นว่าการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจของชาวอีสานหรือการพัฒนาชุมชน ชนบทเป็นเครื่องมือสำคัญในการต่อต้านภัยคอมมิวนิสต์

กระบวนการเปลี่ยนแปลง พัฒนาสู่ความเป็นอุตสาหกรรม ทำให้เกิดความเจริญทางวัตถุ แต่ส่งผลกระทบต่อความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ป่าถูกเปลี่ยนสภาพเป็นปัจจัยพื้นฐานของการพัฒนา เช่น เชื้อน อ่างเก็บน้ำ ถนน ที่ดินถูกจับจองเพื่อการผลิตทางการเกษตร เกิดการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างชาวบ้าน นายทุนและรัฐ ความขัดแย้งด้านการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะที่ดินทำกินและป่า เป็นปัญหาที่ทวีความรุนแรงมากขึ้น (ยศ สันตสมบัติ 2535 : 4)

ประการแรก ระหว่างปี พ.ศ. 2506 – 2527 มีการขยายพื้นที่ป่าเพื่อสร้างเชื้อน ถนน อ่างเก็บน้ำ และส่งเสริมให้ปลูกพืชพาณิชย์ โดยเฉพาะ ปอ ข้าวโพด มันสำปะหลังและอ้อย

ประการที่สอง รัฐเปิดสัมปทานป่าในเขตอีสาน ทำให้เกิดการทำลายป่าเร็วยิ่งขึ้น เมื่อบริษัทที่ได้สัมปทาน ตัดต้นไม้ใหญ่ออกจากป่า เกษตรกรก็เข้าทำกิน โดยอาศัยเส้นทางการชักไม้ออกจากป่า

ประการที่สาม นโยบายการปราบปรามคอมมิวนิสต์ เปิดโอกาสให้ราษฎรเข้าทำกินในเขตป่ามากขึ้น

ประการที่สี่ รัฐประกาศพื้นที่ป่าหลายแห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็น ป่าสงวนแห่งชาติ และดำเนินการขับชาวบ้านให้ออกจากพื้นที่ทำกิน ด้วยข้อกล่าวหาว่าผิดกฎหมาย และบุกรุกป่าสงวน แต่การอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่ก็มิได้ทำให้ ได้พื้นที่ป่าคืนมาแต่อย่างใด

การสัมปทานป่าไม้ ในพื้นที่บ้านแสงภา ตำบลแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย เมื่อปี พ.ศ.2529 รัฐได้ให้สัมปทานป่าพื้นที่ภูตึนสวนทรายทั้งหมด ทั้ง ๆ ที่เป็นป่าต้นน้ำที่ชาวบ้านอนุรักษ์มาแต่อดีต และเป็นที่ตั้งของหินศักดิ์สิทธิ์ 4 ก้อน ชาวบ้านแสงภาไม่พอใจอย่างยิ่งเพราะไม่เคยทราบว่ารัฐประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ ป่าภูเป้อย ภูชี้แก้วและป่าภูเรือ ตั้งแต่ปี พ.ศ.2527 และยังคงสัมปทานให้ บริษัทตัดไม้ในบริเวณที่ชาวบ้านร่วมกันรักษามานหลายร้อยปี กลุ่มหนุ่มสาวและชาวบ้านจึงรวมตัวกันเพื่อเรียกร้องให้รัฐแก้ปัญหา เพราะรัฐได้ละเมิดสิทธิชุมชนในทรัพยากรป่าและการสืบทอดความคิด ความเชื่อของชุมชน

นโยบายการปราบปรามคอมมิวนิสต์ และเปิดโอกาสให้ราษฎรทำกินในเขต ป่า มีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับจุดมุ่งหมายหลักในการสร้างชุมชนบ้านน้ำสวยห้วย ปลาตุก คือจัดสรรพื้นที่ให้ราษฎรยากจนอยู่อาศัย เพื่อแก้ปัญหาการบุกรุกถางป่า และเป็นนโยบายรักษาความมั่นคงภายใน ตามแผนยุทธการปราบปรามและสกัดกั้น การก่อการร้ายคอมมิวนิสต์

แต่ชุมชนก็มีปัญหาเรื่องกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกินและการผลิตที่ไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพ โครงการที่ได้รับจากรัฐมี 2 ลักษณะ คือ เน้นวัตถุเพื่อสร้าง สาธารณูปโภค เช่น ถนน ท่อระบายน้ำ โครงการอีกลักษณะหนึ่งเน้นการส่งเสริม อาชีพและรายได้เพื่อการดำรงชีพ เช่นส่งเสริมการเลี้ยงกบ เลี้ยงเป็ดเทศ ปลูก กะหล่ำปี มะเขือเทศ โครงการลักษณะนี้ในทัศนะของชาวบ้านเห็นว่าล้มเหลวเพราะ ขาดการติดตามผลและส่งเสริมเรื่องการตลาด แม้แต่โครงการสวนป่าห้วยปลาตุก โดยองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ รัฐวิสาหกิจในกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ มีเป้าหมายปลูกป่าทดแทนป่าที่ถูกสัมปทาน ต่อมาเปลี่ยนนโยบายเป็นเพื่อการค้า ทำให้ ชาวบ้านขาดที่ทำกิน และขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่เพราะชาวบ้านต้องการทำกินในสวน ป่า บริเวณที่ตนถากถางบุกเบิกไว้ สวนป่าพยายามแก้ปัญหาโดยดำเนินโครงการ ปลูกสร้างสวนป่าเพื่อพัฒนาชนบท (คปช.) เพื่อให้ราษฎรมีที่ดินทำกินและอนุรักษ์ป่า ไม้

ปัญหาหลักของชุมชนอีสานก็คือขาดกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกิน เช่นกรณีป่าดง
ลาน ซึ่งเป็นป่าคุ้มครองที่กรมป่าไม้ปลูกป่าซ่อมแซมกลายเป็นป่าสงวนแห่งชาติเมื่อปี
พ.ศ.2508 และปี พ.ศ. 2521 – 2528 มีการจัดที่ทำกินรูปของหมู่บ้านป่าไม้รวม 5
โครงการชาวบ้านเข้าผัดทอนขาดกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกินเพราะพื้นที่อยู่อาศัย อยู่ใน
เขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน บริเวณต้นน้ำชั้น 1 A ซึ่งตามกฎหมายถือเป็นพื้นที่
ห้ามอยู่อาศัย ทั้งที่โดยสิทธิชาวบ้านเข้าอยู่อาศัยในพื้นที่ก่อนการประกาศเขตอุทยาน
แห่งชาติ ภายหลังมติคณะรัฐมนตรีในเดือนเมษายน 2540 ให้มีการเพิกถอนสภาพ
อุทยานแห่งชาติและดำเนินการออก สปก 4 - 01 จึงอนุญาตให้ชาวบ้านเข้ามาทำ
มาหากินได้ และพัฒนาพื้นที่เป็นต้นแบบในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนแก่พื้นที่
อื่นด้วย แต่ชาวบ้านขาดความเชื่อมั่นต้องต่อสู้จนได้รับการรับรองเป็นหมู่บ้านถาวร
และยังขาดกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกิน จึงต้องดำเนินการต่อสู้จนถึงปัจจุบัน

ผลกระทบต่อชุมชน

การดำเนินนโยบายของรัฐ สะท้อนวิธีคิด วิธีแก้ปัญหาที่ทำลายสิทธิชุมชนใน
ชุมชนต่าง ๆ ไม่ยอมรับสิทธิชุมชน ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และใช้อำนาจ
รัฐควบคุมดูแลให้เป็นไปตามต้องการ

ชาวบ้านถือพื้นที่ป่าเป็น "ป่าชุมชน"ซึ่งหมายถึงพื้นที่ป่าที่ชุมชนอาศัยและทำ
มาหากิน หรือเลือกใช้ประโยชน์โดยไม่ได้ครอบครอง ชุมชนอีสานใช้ป่าชุมชนหลาย
รูปแบบ คือ ป่าวัฒนธรรม เช่นดอนปู่ตา ป่าช้า วัดป่า ลักษณะที่สองคือป่าต้นน้ำซึ่ง
ทำให้สภาพแวดล้อมอุดมสมบูรณ์ อีกลักษณะหนึ่งคือป่าที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน เช่น
เลี้ยงสัตว์ เก็บเห็ด หาของป่า มีกรรมสิทธิ์ตามความรู้สึกและการรับรู้ เป็น 3 ระดับ

ป่าที่หลายชุมชนมีสิทธิใช้ประโยชน์ร่วมกัน

ป่าที่คนในชุมชนมีสิทธิใช้ร่วมกัน

ป่าที่ทุกคนไม่มีกรรมสิทธิ์แต่ใช้ประโยชน์ร่วมกันได้ตามที่ชุมชนกำหนด

การจัดการทรัพยากรของชุมชน เช่น ความเชื่อเรื่องหินสีก้อน ที่บ้านแสงภา
บุคคลไม่กล้าล่วงละเมิดสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ การแต่งงานแล้วอยู่กับพ่อแม่ก่อนเพื่อ
สะสมไม้แล้วออกเรือน หรือการขอขมาเจ้าป่าก่อนตัดไม้ ความเชื่อเรื่องชะล่า หรือ
การจัดการทรัพยากรโดยชุมชนเข้าผัดทอนแล้วรักษาป่าไม่ให้สมบูรณ์อยู่ได้อย่าง
ยั่งยืน

แต่เมื่อรัฐมีนโยบายเกี่ยวกับป่าไม้ เช่น การสัมปทานป่า ทำให้ป่าถูกทำลาย ชุมชนบุกเบิกพื้นที่ตามเส้นทางลากไม้ การประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงในพื้นที่ ประชาชนจึงไม่ยอมรับรู้ประกาศของรัฐ ส่งผลให้เกิดปัญหาเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน และปัญหาอื่นๆ ตามมา

โครงการ คจก. มีวิธีการจัดสรรที่ดินในเขตป่าที่ไม่เหมาะสม และไม่ยืดหยุ่นต่อชาวบ้านในพื้นที่ เช่นกรณีป่าดงลาน ทำให้เกิดปัญหาการต่อต้าน เรียกร้องสิทธิจนถึงขั้นบุกเบิกป่าและเผชิญหน้ากับเจ้าหน้าที่รัฐ เป็นปัญหาหลักในชุมชนอีสานหลายพื้นที่

การปฏิบัติงานของรัฐกลับกลายเป็นปัญหาแก่ทรัพยากรของชุมชน ไม่เชื่อถือระบบความคิดความเชื่อ เช่น ใช้พื้นที่ตอนป่าสงวนร้างถนนเข้าหมู่บ้านขณะเดียวกันรัฐก็เป็นผู้ทำให้ทรัพยากรเสื่อมโทรม การให้สัมปทานป่าและการสร้างสวนป่ายุคาลิปดิสทำให้พื้นที่ป่าสูญเสียไปอย่างมากมาผลิตผลจากป่าที่ชาวบ้านได้ใช้ก็สูญเสียไปด้วย

การตอบโต้และยืนยันสิทธิชุมชน

การเปลี่ยนแปลงสังคมหมู่บ้าน ตามแนวทางการพัฒนาการของรัฐในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา ได้ก่อให้เกิดความสับสน การผลิตเริ่มผูกติดกับเงินและผลประโยชน์ ในขณะที่เดียวกันก็ไม่คำนึงถึงระบบคุณค่าและศีลธรรมที่ได้รับการปลูกฝังมาจากอดีต อำนาจในการตัดสินใจและการดำเนินการต่าง ๆ มิได้เป็นของชุมชน แต่มาจากภายนอกชุมชนเช่นระบบทุน นโยบายรัฐแต่ชุมชนก็ไม่ได้ยินยอมให้เกิดการละเมิดสิทธิ มีการตอบโต้เพื่อยืนยันสิทธิชุมชน และอัตลักษณ์ของชุมชนไว้หลายลักษณะ แตกต่างกันไปตามลักษณะปัญหาและลักษณะเฉพาะของชุมชน

1. การปรับปรุงวัฒนธรรม เป็นวิธีการที่แสดงให้เห็นว่าชุมชนมีความยืดหยุ่น รับสิ่งใหม่ ๆ มาปรับใช้และดำเนินการ เช่นการยอมรับการเรียนรู้ในระบบโรงเรียน แต่ชุมชนเห็นว่าควรเพิ่มเติมสาระการเรียนรู้ชีวิตจากกลุ่มสังคมและวัฒนธรรมในชุมชน เพื่อให้เยาวชนมีความเข้าใจจารีตประเพณี ความเชื่อดั้งเดิม โดยเปิดโอกาสให้กลุ่มเด็ก และหนุ่มสาวเข้าร่วมกิจกรรมทางวัฒนธรรม พบในกรณีศึกษาบ้านแสงภา ให้เยาวชนมีโอกาสเข้าวัด ร่วมงานบุญหิน 4 ก้อน ฮีตคองธาตุดินแทนโดยกลุ่มผู้อาวุโส และครอบครัวเป็นผู้นำ

การปรับปรุงอีกรูปแบบหนึ่งเป็นการระบายความขัดแย้งไม่พึงพอใจเกี่ยวกับ
ลำนึกในชาติพันธุ์ไทย - ลาว ซึ่งถูกเจ้าหน้าที่รัฐในอดีตปฏิเสธความชอบธรรมในการ
ดำรงอัตลักษณ์ด้านภาษา, วรรณกรรม จารีตประเพณีของชุมชน เช่น การบันทึกใน
เอกสารพื้นเวียงซึ่งเป็นวรรณกรรมที่กล่าวถึงกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง ยึดเมืองจำปาศักดิ์
สมัยราชการที่ 2 กรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ สมัยราชการที่ 3 และเหตุการณ์
สงครามไทย - ลาววน ลุ่มน้ำโขง แสดงข้อเท็จจริงและข้อคิดเห็นของชาวอีสานที่รู้สึก
ถูกบีบคั้น กดขี่ ไม่ได้รับความเป็นธรรมจากรัฐไทยและมีความรู้สึกที่ดีต่อเจ้าอนุวงศ์

มีสำนวนที่กล่าวถึงเจ้าหน้าที่รัฐ ซึ่งถูกเรียกว่า “เจ้านาย” **เจียมผิเผ่า**
เจียมเจ้ายืน หมายถึงนับถือยำเกรงผิจะอยู่จนแก่เฒ่า นับถือเจ้านายอายุยืน เป็น
การกล่าวถึงความสัมพันธ์ของคนคือชาวบ้านกับสิ่งเหนือธรรมชาติ และนำมาผูกโยง
ความสัมพันธ์ของคนกับคนในลักษณะความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่มีผลต่อวิถีชีวิตของ
ชาวบ้านอาจตีความหมายได้หลายนัย ขึ้นอยู่กับสถานการณ์

การเก็บข้อมูลภาคสนามทั้ง 3 พื้นที่ คณะวิจัยได้รับฟังคำกล่าวขวัญถึงเจ้า
นาย ในความหมายเจ้าหน้าที่รัฐอยู่อย่างสม่ำเสมอ เช่น ...เปือกกะจำเป็น ทำอย่างไร
ละ ราษฎรกับนายอยู่ร่วมกัน เชิงกะจำเป็น จังซี่ละ...

... แต่ก่อนพวกฉันย่านคือหยั่งนี้ ย่านนาย นายมาเล่นหนี เดียวนี้พอลจน
หนัก บ่ย่านนายนะ ตำรวจน้อยเว้าบ่ม่วน ด่าตีม ย้อนความจน...

2. การอพยพโยกย้าย ชาวอีสานส่วนใหญ่สามารถแก้ไขปัญหาการดำรง
ชีวิต ด้วยการอพยพโยกย้ายไปหาที่ดินทำกินใหม่ ๆ โดยเฉพาะการอพยพเข้าถากถาง
พื้นที่ป่า ในบริเวณที่บริษัทสัมปทานไม่ได้ตัดถนนเข้าไป ชาวบ้านติดตามไปบุกเบิกที่
ทำกินเพื่อปลูกข้าวพืชพาณิชย์อื่น ๆ เช่น ข้าวโพด ปอ อ้อย มันสำปะหลัง

ชาวบ้านน้ำสวยห้วยปลาตุก ประสบปัญหาในการอพยพ โยกย้ายหาที่ดินทำ
กิน จนรัฐดำเนินการจัดตั้งหมู่บ้านและอำนวยความสะดวกด้านสาธารณูปโภคต่าง ๆ
เพื่อให้ชุมชนสร้างพื้นฐานความเป็นอยู่ของตนเองได้ แต่สภาพดินที่ไม่เหมาะต่อการ
เพาะปลูกในเชิงพาณิชย์จึงมีโครงการแก้ไขความยากจน โดยรัฐส่งเสริมให้เลี้ยงกบ
ปลาตุก และเปิดเทศ แต่ขาดการดำเนินการด้านการตลาด และการประเมินโครง
การเพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างแท้จริง แตกต่างจากการรวมกลุ่มทางสังคมและวัฒน
ธรรม เช่น กลุ่มฌาปนกิจ กลุ่มทำบุญ กลับมีความมั่นคงเพราะทุกคนรับรู้สิทธิและ
หน้าที่ ที่จะต้องปฏิบัติและชุมชนมีอำนาจในการจัดการเอง การอพยพโยกย้ายเพื่อ

หารายได้มาดำรงชีวิต ของชุมชนน้ำสวยห้วยปลาตุ๊กคือ ไปทำงานรับจ้างที่ กรุงเทพมหานคร และจังหวัดระยอง

การอพยพโยกย้ายของชาวบ้านชำผักหนาม จากบ้านชำแคนออกจากป่าสงวนแห่งชาติดงลาน แสวงหาที่ดินทำกินในเขตชำผักหนามเพราะมีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร แต่กลับถูกอพยพตามโครงการจัดสรรที่ดินทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) ทำให้เกิดการซื้อทับที่ดินทำกินของราษฎรเจ้าของที่ดินเดิม ในเขตบ้านเทพประทานและบ้านเทพชมพู เมื่อมีมติ ยกเลิกโครงการ คจก. ชาวบ้านจึงอพยพกลับไปตั้งบ้านเรือนที่บ้านชำผักหนาม ในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน ทำให้เกิดความขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่ป่าไม้ และเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองส่วนท้องถิ่น การตอบโต้ยืนยันสิทธิชุมชนในเขตป่า ด้วยการอพยพโยกย้ายหลายครั้งจึงปรับเปลี่ยนไปเป็น การเผชิญหน้าและหาอำนาจด้านและสนับสนุน

3. การเผชิญหน้า ชุมชนชำผักหนามได้เลือกวิธีการตอบโต้แบบเผชิญหน้ากับอำนาจรัฐ ด้วยความรู้สึกว่ารัฐใช้อำนาจสั่งการ แทนการประสานงานสร้างความเข้าใจ แก่นนำของชาวบ้าน ประมาณ 17 ครอบครัว จึงใช้วิธีบุกรุกเข้าไปตั้งบ้านเรือนในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่านจึงถูกทางราชการแจ้งจับในข้อหาบุกรุก ทำลายทรัพย์สินของทางราชการ

พ.ศ.2537 นำเรื่องเข้าร้องเรียนกับรัฐบาล

พ.ศ.2538 - 2542 ชุมชนชำผักหนาม มีมติกับอุทยานแห่งชาติกำหนดแบ่งเขตที่ทำกินและอุทยาน อย่างชัดเจน ชุมชนจัดตั้งองค์กรเพื่อปกครองตนเอง และแสวงหาความร่วมมือกับองค์กรทั้งภาครัฐและเอกชน โดยมีจุดมุ่งหมายหลักในการแสดงศักยภาพของชุมชน ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติบนพื้นฐานแห่งความเท่าเทียม เสมอภาค และยั่งยืน เป็นการแสดงว่า “วิกฤตกลับเป็นโอกาส” จนสามารถกลายเป็นแบบอย่างแก่ชุมชนอื่น ๆ ได้

คุณสมบัติหลายประการ เช่นความสามัคคี ความเสียสละ และร่วมมือกัน ปฏิบัติตามกฎหมายระเบียบของชุมชน เช่น ยินยอมรับการจัดสรรที่ดิน 25 ไร่ (ในกรณีที่เคยมีมากกว่า 25 ไร่) และ 15 ไร่ (ในกรณีมีน้อยกว่า 25 ไร่ หรือไม่มี) กฎระเบียบเกี่ยวกับป่าชุมชน และธรรมนูญของหมู่บ้าน ซึ่งเกิดจากอำนาจของชุมชน ได้รับการยอมรับและปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด คุณสมบัติเหล่านี้ คือการผลิตซ้ำอุดมการณ์สิทธิชุมชนในรูปแบบใหม่ โดยมีเป้าหมายมิใช่เพียงความอยู่รอดของชุมชน แต่

หมายความว่ารวมถึงการประกาศตัวตน และพลังอำนาจของชุมชนในการจัดการ
ทรัพยากร และการจัดระเบียบสังคมใหม่ บนพื้นฐานความคิด ความเชื่อในศักดิ์ศรี
แห่งความเป็นมนุษย์

วิธีการเผชิญหน้า ตอบโต้ยืนยันสิทธิชุมชนนี้ ได้ใช้ร่วมกับวิธีการหาอำนาจ
ด้านและสนับสนุน

4. การหาอำนาจด้านทุนและสนับสนุน อำนาจด้านและสนับสนุนที่พบ
ในชุมชนอีสาน คือการสร้างเครือข่ายทางสังคมและวัฒนธรรม และสร้างองค์กร
ชุมชน

เครือข่ายทางสังคมและวัฒนธรรม มีทั้งองค์กรภาครัฐและเอกชน ซึ่งให้การ
สนับสนุนด้านแนวคิด ทิศทางและเป้าหมายในการจัดการทรัพยากร การรับรู้ข้อมูล
ข่าวสารทางวิชาการ ด้านกฎหมายนโยบายที่มีผลกระทบต่อชุมชน การอบรม
สัมมนาดูงานเพื่อส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ แลกเปลี่ยนทัศนะและให้กำลังใจ องค์กร
เอกชนเช่น โครงการพัฒนาและฟื้นฟูป่าดงลาน โครงการจัดการ
ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน เครือข่ายองค์กรชาวบ้านภาคอีสาน โครงการฟื้นฟู
ชีวิตและธรรมชาติ และองค์กรของรัฐได้แก่ อุทยานแห่งชาติภูผาม่าน ศูนย์ฝึกอบรม
วนเกษตรชุมชน และกรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม

เครือข่ายเหล่านี้ ประสานความร่วมมือในระยะแรก แล้วให้ชาวบ้านได้
ดำเนินการต่อไป ช่วงปี พ.ศ. 2538 - 2539 เป็นช่วงของทิศทางการดำเนินงานของ
ชุมชน ชาวบ้านเป็นสมาชิกขององค์กรต่าง ๆ ทำให้มีประสบการณ์ มีทักษะในการต่อ
รองและสั่งสมเรียนรู้ในช่วงปี พ.ศ.2535 - ปัจจุบัน

ข้อคิดและแนวทางที่ได้รับ ถูกนำมาใช้ในการบริหารจัดการชุมชนและจัดการ
ทรัพยากร ในรูปขององค์กรชุมชน จำลองรูปแบบจากการปกครองของรัฐ มีประธาน
หมู่บ้าน รองประธาน คณะกรรมการฝ่ายปกครอง และคณะกรรมการกลุ่มแม่บ้าน
กลุ่มเยาวชน คณะกรรมการป่าชุมชนคณะกรรมการวนเกษตร คณะกรรมการออม
ทรัพย์และกองทุน องค์กรดังกล่าวปฏิบัติหน้าที่ โดยมีหลักการให้ชุมชนพึ่งพาตนเอง
เช่นเปลี่ยนจากการปลูกพืชเชิงเดี่ยว เป็นเกษตรแบบยั่งยืน วนเกษตรและเกษตรผสม
ผสานตลอดจนควบคุมดูแล จัดระเบียบชุมชนเพื่อให้เกิดการอนุรักษ์ป่า และใช้
ประโยชน์จากป่าและน้ำอย่างยั่งยืน

เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การจัดระเบียบชุมชน และจัดการทรัพยากรเป็นไปตามเป้าหมาย มีสองประการคือ ศักยภาพของผู้นำและการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนและการหนุนเสริมขององค์กรเอกชน

4.1 คุณสมบัติผู้นำ ผู้นำที่ชุมชนข้าฝักหนามพิจารณาคัดเลือก คือได้ รับความไว้วางใจจากชุมชน มีความเป็นธรรมสามารถแก้ปัญหาในชุมชนได้ เสียสละ และเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม มีบุคลิกเป็นผู้นำ และมีประสบการณ์ร่วมกับชุมชนมีความรู้ ความสามารถ และมีความพร้อมในเรื่องส่วนตัว บทเรียนสำคัญของชุมชน ในการเลือกผู้นำเดี่ยว ขาดการตรวจสอบ ทำให้เป็นเครื่องมือของบุคคลอื่นได้ง่ายและส่งผลกระทบถึงชุมชน จึงมีการเลือกผู้นำกลุ่มตามคุณสมบัติดังกล่าว และมีบทบาทหน้าที่ตามศักยภาพและลักษณะของงานทั้งในและนอกชุมชน เช่นเลือกผู้มีอุดมการณ์ มีเจตน์เป็นของตนเอง (พ่อจิต เอกอารีย์ และพ่อมุข) ทำงานด้านการต่อสู้เรียกร้องความยุติธรรม เลือกผู้อาวุโส มีความเป็นธรรม สุภาพอ่อนโยน (พ่อสวิง เพี้ยซ้าย) เป็นประธานชุมชน ประสานงานกับองค์กรภายนอก และเลือกคนหนุ่ม เรียนรู้เร็ว รอบคอบมีความคล่องตัว (นายอดุลย์ คำแซงสิงห์) จัดการงานข้อมูลชุมชน การทำงานของผู้นำกลุ่ม มีการแบ่งงานและมีกระบวนการตรวจสอบทุกขั้นตอน เพื่อให้เกิดความโปร่งใส และเป็นที่ยอมรับของชุมชน

4.2 การมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน ชุมชนข้าฝักหนามเปิดโอกาสให้สมาชิกทุกคน มีส่วนในการแสดงความคิดเห็น ให้ข้อเสนอแนะผ่านเวทีชาวบ้าน การถ่ายทอดความรู้โดยการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของชุมชนที่กำหนดขึ้นร่วมกัน ชุมชนจึงรับรู้และตระหนักในความสามัคคี เสมอภาค โดยมีเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจคือจารีตประเพณีที่สืบทอดไว้ เช่นบุญเลี้ยงบ้าน เลี้ยงศาลปู่ตา บุญบั้งไฟ และประสบการณ์ยาวนานในการต่อสู้เรียกร้องสิทธิในที่ดินทำกินร่วมกัน

ชุมชนบ้านแสงภา เป็นอีกชุมชนหนึ่งที่ใช้วิธีหาอำนาจด้านและสนับสนุน ร่วมกับการเผชิญหน้าเมื่อเกิดปัญหาการไม่ยอมรับสิทธิชุมชนในกรณี การต่อต้านสัมปทานทำไม้บริเวณป่าภูตืนสวนทราย ในปี พ.ศ.2529 กลุ่มหนุ่มสาว กลุ่มผู้อาวุโส กำนัน และผู้ทรงคุณวุฒิ ได้รวมตัวเพื่อแก้ปัญหาย่างเป็นขั้นตอน

ชาวบ้านร่วมปรึกษาหารือ เพื่อสรุปแนวทางการคิด

ยกขบวนชาวบ้านเพื่อยื่นหนังสือต่อทางอำเภอ อำเภอรับดำเนินการ

ยกขบวนชาวบ้านยื่นหนังสือต่อทางจังหวัด จังหวัด จังหวัดรับจะดำเนินการ แต่ปัญหาไม่ได้รับการแก้ไข เพราะระหว่างยื่นหนังสือบริษัทสัมปทานเร่งดีดราไม้ เพื่อตัดไม้

เมื่อชาวบ้านไม่มั่นใจในการปฏิบัติงานของอำเภอและจังหวัด จึงส่งตัวแทนยื่นหนังสือที่ทำเนียบรัฐบาล พลเอกหาญ ลีลาพันธ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ในสมัยนั้น เดินทางมาดูพื้นที่ภูตืนสวนทรายด้วยตนเอง และยินยอมให้ยกเลิกสัมปทานป่าดังกล่าว

แนวทางสิทธิชุมชน

แนวทางสิทธิชุมชนท้องถิ่นอีสาน เป็นสิทธิชุมชนที่มีรากฐานจากจารีตประเพณี มีระบบศีลธรรมที่ให้คุณค่าแก่ธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติและความเชื่อทางพุทธศาสนา ชุมชนอีสานทั้ง 3 กรณีศึกษา เป็นชุมชนที่มีความแตกต่างกัน โดยพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ชุมชน บ้านแสงภูมามีความเป็นชุมชนดั้งเดิม ก่อตั้งชุมชนมานานกว่า 400 ปี ส่วนชุมชนช้างค้ำหนามและชุมชนห้วยปลาตุก เป็นชุมชนอพยพโยกย้าย มีอายุการก่อตั้งชุมชนไม่ถึง 50 ปี จากการวิจัยพบว่าสิ่งยึดโยงความเป็นชุมชนอีสาน มีความคล้ายคลึงกัน คือระบบความคิด ความเชื่อ และอัตลักษณ์ของชุมชนในด้านภาษา วัฒนธรรม จารีตประเพณี และประสบการณ์เฉพาะซึ่งพัฒนาขึ้นเป็นภูมิปัญญาของแต่ละชุมชน

ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลง และปัจจัยภายนอก ทั้งด้านเศรษฐกิจสังคมการเมือง และวัฒนธรรมในยุคใหม่ได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนในลักษณะที่ก่อให้เกิดความขัดแย้งหลากหลาย

ชุมชนอพยพโยกย้าย ได้รับแรงหนุนเสริมจากองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) และเครือข่ายทางสังคมและวัฒนธรรม เพื่อพัฒนาแนวคิดและเรียกร้องต่อสู้ ชาวบ้านที่เป็นสมาชิกองค์กรพัฒนาเอกชน เช่น สมัชชาเกษตรกรรายย่อย (สกกย.) สมัชชาคนจน ตลอดจนผู้ร่วมพัฒนาชาติไทยสามารถพัฒนาตนเอง เรียนรู้การเป็นผู้นำองค์กรชุมชน และพัฒนาศักยภาพชุมชน ต่อสู้เรียกร้องการรับรองสิทธิชุมชนจากรัฐได้ในระดับหนึ่ง

ชุมชนดั้งเดิม มีลักษณะแตกต่างในการแก้ปัญหาเพราะมีศักยภาพสูง ในด้านความผูกพันในระบบเครือญาติอย่างแน่นแฟ้นและยึดถือจารีตประเพณีที่ได้สืบทอดมาเป็นแนวปฏิบัติ พลังในการต่อสู้เรียกร้องสิทธิชุมชน มิได้พึ่งพิงองค์กรเครือข่ายทางสังคมและวัฒนธรรมมากนัก

อย่างไรก็ตามสิ่งที่ปรากฏเป็นเงื่อนไขสำคัญก็คืออำนาจของชุมชน ในการจัดระเบียบสังคม และจัดการดูแลรักษา ตลอดจนใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ เป็นสิ่งที่ชุมชนทั้งสองลักษณะได้ดำเนินการอย่างเป็นรูปธรรม แนวทางในการพัฒนาสิทธิชุมชนอีสานจึงควรส่งเสริมอัตลักษณ์ด้านภาษา จารีตและวัฒนธรรมชุมชน ให้ดำรงอยู่ในชุมชนปรับปรุงกฎหมายที่เกี่ยวข้องในระดับโครงสร้างและคืบอำนาจในการจัดการ การกำหนดตนเองแก่ชุมชน โดยไม่ถือเป็นอำนาจเบ็ดเสร็จจากรัฐ เพื่อให้เป็นไปตามบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 โดยเฉพาะมาตราที่ 46 ที่บัญญัติให้ชุมชนท้องถิ่นมีสิทธิที่จะรักษาทรัพยากรธรรมชาติ และวัฒนธรรมของท้องถิ่นไว้ เพื่อประโยชน์ของท้องถิ่นเอง